

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

BIBLIOTECA FILOLÒGICA, XXI

DANIEL RECASENS I VIVES

FONÈTICA DESCRIPTIVA DEL CATALÀ

(ASSAIG DE CARACTERITZACIÓ DE LA
PRONÚNCIA DEL VOCALISME I CONSONANTISME
DEL CATALÀ AL SEGLE XX)

BARCELONA
1996

FONÈTICA DESCRIPTIVA
DEL CATALÀ

(ASSAIG DE CARACTERITZACIÓ DE LA
PRONÚNCIA DEL VOCALISME I CONSONANTISME
DEL CATALÀ AL SEGLE XX)

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

BIBLIOTECA FILOLÒGICA, XXI

DANIEL RECASENS I VIVES

FONÈTICA DESCRIPTIVA DEL CATALÀ

(ASSAIG DE CARACTERITZACIÓ DE LA
PRONÚNCIA DEL VOCALISME I CONSONANTISME
DEL CATALÀ AL SEGLE XX)

BARCELONA
1996

Biblioteca de Catalunya. Dades CIP:

Recasens i Vives, Daniel

Fonètica descriptiva del català. – 2a ed.

Bibliografia

ISBN 84-7283-312-7

I. Institut d'Estudis Catalans II. Títol III. Col·lecció

1. Català – Fonètica

804.99-4

© Daniel Recasens i Vives

© per a aquesta edició, Institut d'Estudis Catalans

Editat per l'Institut d'Estudis Catalans
Carme, 47. 08001 Barcelona

Primera edició: maig de 1991

Segona edició: abril de 1996

Tiratge: 1.000 exemplars

Compost i imprès a Romargraf, SA
Joventut, 55. 08904 L'Hospitalet de Llobregat

ISBN: 84-7283-312-7

Dipòsit legal: B. 15.619 - 1996

A l'Ester

This One

9ARB-5NU-QAP4

INTRODUCCIÓ

El propòsit d'aquest llibre és la investigació dels mecanismes de producció i percepció de sons del català per part de catalanoparlants. Tal com deixa entreveure el subtítol del llibre, les dades fan referència, fonamentalment, al català parlat a tot el domini lingüístic al llarg del segle XX. Comprèn, en conseqüència, el testimoni parlat de subjectes de generacions diferents, i registra diversos processos de canvi fonètic esdevinguts durant el segle.

L'elaboració de l'obra ha comportat el buidatge de material descriptiu procedent d'una bibliografia de nivell de qualitat molt divers. Algunes inexactituds existents a la bibliografia consultada han estat corregides mitjançant l'execució d'enquestes dialectals "in situ" fetes per l'autor; les mateixes enquestes han permès, també, d'omplir aspectes descriptius inexplorats fins ara. Amb tot, és inevitable l'existència d'errors i imprecisions en un treball exhaustiu d'aquestes característiques.

El llibre inclou un capítol introductori de fonètica general posat al dia que fa especial referència als sons del català. Els capítols següents porten a terme una descripció acurada de les diferències de pronúncia dels fonemes vocàlics i consonàntics del català en virtut de diversos factors (context fonètic, ritme de parla, dialecte...). Mereix atenció especial l'anàlisi dels fenòmens de realització de fonemes en contacte en la cadena parlada. Al capítol VII, els quadres de realitzacions de consonants en contacte corresponen únicament a la pronúncia en el cas de mots en seqüència (*mn*, a la seqüència *som nous*); els comentaris que s'adjunten a cada quadre contenen observacions sobre la realització dels grups en posició interior de mot (*mn*, a la seqüència *amnèsia*). Especialment didàctics han de resultar els resums sobre vocalisme i consonantisme inclosos als capítols II i VI; al capítol IX es fa una breu referència a alguns fenòmens suprasegmentals.

Aquest treball destaca la diversitat de factors que motiven els fenòmens de realització fonètica, i la utilitat dels mètodes de la fonètica experimental. Pel que fa al primer aspecte, ens hem servit de dades procedents de disciplines diverses (lingüística històrica, sociolingüística, geolingüística...)

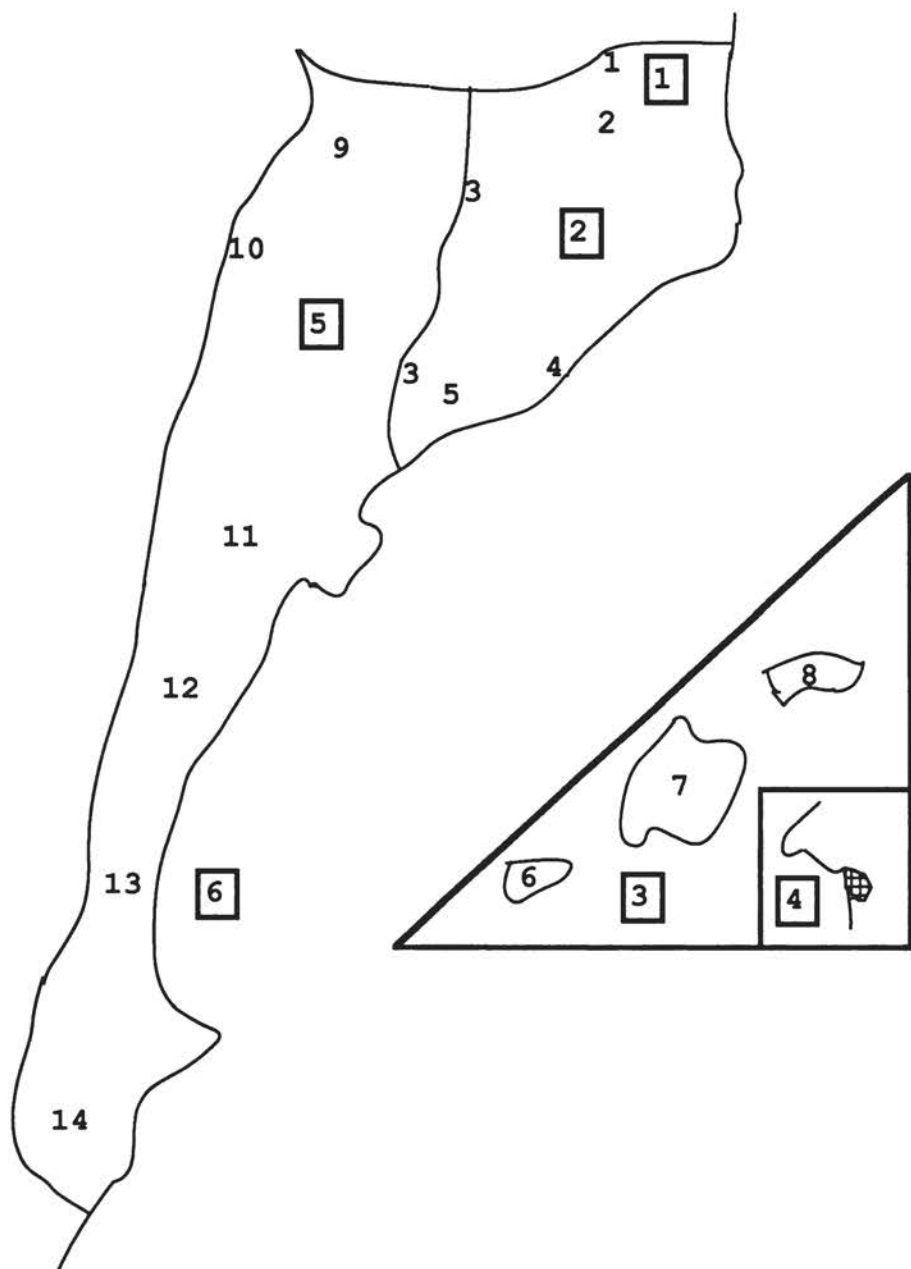
per tal d'explicar fenòmens de canvi fonètic i/o fonològic. Pel que fa al segon, defensem la hipòtesi que molts d'aquests processos de canvi poden justificar-se en virtut de mecanismes de producció i percepció, sense que calgui acudir a explicacions de caràcter més incert (de tipus analògic, per exemple).

La classificació dialectal utilitzada en aquest llibre ha estat extreta del manual de Veny (1983) *Els parlars catalans*. (Recentment he expressat el meu escepticisme sobre l'agrupació de dialectes en blocs dialectals (Recasens, en premsa)). A continuació faig referència a aquella classificació; el codi numèric assignat als dialectes i subdialectes coincideix amb la numeració del mapa 1.

Blocs dialectals	Dialectes	Subdialectes
Oriental	[1]. Rossellonès	1. Capcinès
	[2]. Central	2. Septentrional de transició
		3. Xipella
		4. Barceloní
		5. Tarragoní
Occidental	[3]. Balear	6. Eivissenc
	[4]. Algerès	7. Mallorquí
		8. Menorquí
	[5]. Nord-occidental	9. Pallarès
		10. Ribagorça
		11. Tortosí
	[6]. València	12. València septentrional
		13. València central
		14. València meridional

L'emplaçament geogràfic de fenòmens lingüístics ha estat fet sovint per comarques en lloc de dialectes. És convenient, doncs, adjuntar un mapa (mapa 2) de la divisió comarcal dels Països Catalans. Heus aquí l'equivalència de la numeració registrada al mapa:

1. Rosselló; 2. Conflent; 3. Vallespir; 4. A. Cerdanya; 5. B. Cerdanya; 6. Ripollès; 7. Garrotxa; 8. A. Empordà; 9. Gironès; 10. B. Empordà; 11. Berguedà; 12. Osona; 13. Selva; 14. Maresme; 15. Vallès Or.; 16. Bages; 17. Solsonès; 18. Anoia; 19. Vallès Occ.; 20. Barcelonès; 21. B. Llo-

Mapa 1. Divisió dialectal del català (segons Veny (1983) *Els parlars catalans*). Els termes dialectals corresponents a la numeració són exposats a la p. 10 del text.

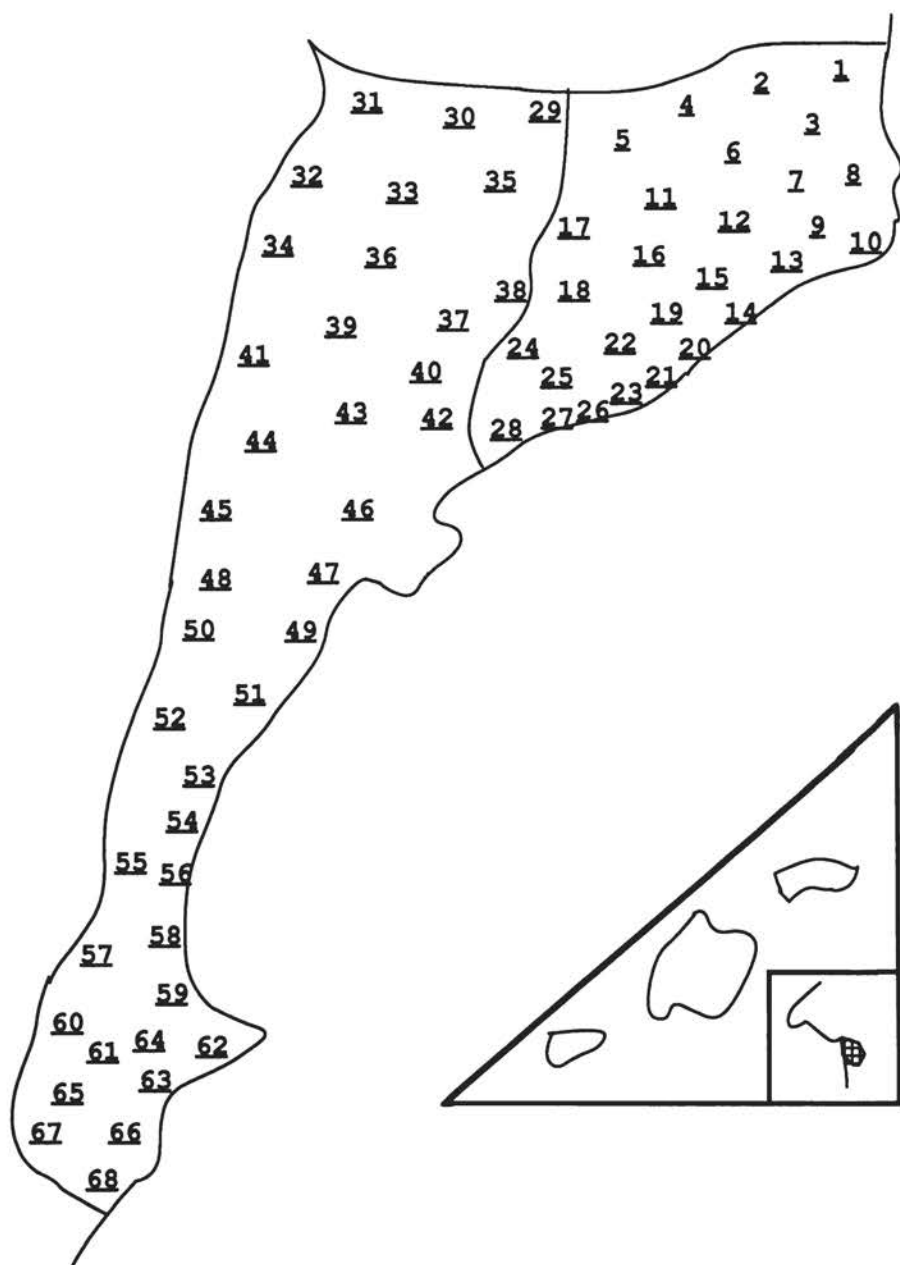
bregat; 22. A. Penedès; 23. Garraf; 24. Conca de Barberà; 25. A. Camp; 26. B. Penedès; 27. Tarragonès; 28. B. Camp; 29. Andorra; 30. Pallars Sobirà; 31. A. Ribagorça; 32. B. Ribagorça; 33. Pallars Jussà; 34. Llitera; 35. A. Urgell; 36. Noguera; 37. Urgell; 38. Segarra; 39. Segrià; 40. Garrigues; 41. B. Cinca; 42. Priorat; 43. Ribera d'Ebre; 44. Terra Alta; 45. Matarra-nya (B. Aragó); 46. B. Ebre; 47. Montsià; 48. Ports; 49. B. Maestrat; 50. A. Maestrat; 51. Plana Alta; 52. Alcatén; 53. Plana Baixa; 54. Camp de Morvedre; 55. Camp del Túria; 56. Horta de València; 57. Ribera Alta; 58. Ribera Baixa; 59. Safor; 60. Costera; 61. Vall d'Albaida; 62. Marina Alta; 63. Marina Baixa; 64. Comtat; 65. Alcoià; 66. Alacantí; 67. Valls del Vina-lopó; 68. Baix Vinalopó.

En general, la investigació de variants fonètiques als diferents dialectes és bastant exhaustiva, llevat potser del català nord-occidental, on s'ha donat clara preferència a les realitzacions de la regió central del dialecte sobre les corresponents a les zones perifèriques (tortosí, pallarès, ribagorçà...). Un altre problema ha radicat en el tractament del rossellonès i de l'alguerès, a causa de la influència d'altres llengües que hom detecta en aquells dialectes (francès i occità, en rossellonès; italià i sard, en alguerès).

Cal fer algunes precisions sobre l'ús que es fa del concepte *fonema* en aquest llibre. És evident que la concreció d'aquest concepte és difícil quan es comparen realitzacions fonètiques pertanyents a diferents dialectes d'una mateixa llengua. Als dominis anomenats "ieistes", per exemple, no és possible d'assignar a una mateixa entitat mental les realitzacions [i] i [j] (mots *palla*, *ull*), i la realització [ʎ] (mots *llum*, *valla*); en rigor, caldria assignar ambdues realitzacions a fonemes diferents. Per tal d'agrupar amb sistematicitat les dades fonètiques corresponents a dialectes diferents, en casos com l'esmentat, el concepte *fonema* és utilitzat en aquest llibre amb una finalitat únicament classificatòria. Així, totes les realitzacions de *ll* al domini dialectal són agrupades amb el fonema /ʎ/, independentment de llur naturalesa fonètica.

Aquest llibre constitueix la culminació d'un desig concebut durant els meus anys d'estudiant a la Universitat de Barcelona, i no hagués estat possible sense el mestratge universitari dels professors A. Badia, R. Cerdà, J. Rafel i J. Veny. Desitjo fer constar el meu sincer reconeixement a cada un d'ells. Les pàgines d'aquesta obra també reflecteixen el seny ordenador i la capacitat crítica i d'interpretació dels meus professors i col·legues dels laboratoris Haskins (New Haven, Estats Units). Recentment m'he beneficiat de l'intercanvi de punts de vista sobre fonologia amb col·legues de la Universitat Autònoma de Barcelona, i amb els meus alumnes de segon cicle.

També he de mostrar la meua gratitud al personal del Centre de Càlcul de la Universitat Autònoma de Barcelona pel suport tècnic rebut, i a

Mapa 2. Divisió comarcal dels Països Catalans, segons la *Gran Enciclopèdia Catalana*. Els termes comarcals corresponents a la numeració són exposats a les pp. 10 i 12 del text.

l'Institut d'Estudis Catalans per haver-se fet càrrec de la publicació de l'obra.

He d'agrair la concessió d'un ajut econòmic de la C.I.R.I.T. de la Generalitat de Catalunya per a l'execució d'aquest llibre. Les enquestes dialectals han estat portades a terme gràcies a la col·laboració de diverses persones:

J. Colomina, B. Montoya (valencià meridional); J. R. Borràs (valencià central); Ll. Gimeno (valencià septentrional).

G. Peret, M. D. Sistac i A. Massip (català nord-occidental).

I. Mari, F. Cirer i M. Torres (eivissenc); J. Corbera, G. Bibiloni, A. Artigues i G. Majoral (mallorquí); I. Mascaró, J. López Casanovas (menorquí).

M. Valls (rossellonès).

C. Sechi, A. Nughes, P. Alvau i A. Arca (alguerès); J. Rafel, J. Veny i A. Bover (general).

I

FONÈTICA GENERAL

1. MECANISMES DE PRODUCCIÓ DE SONS. CLASSES DE SONS.

1.1. *Període respiratori*

La producció de sons lingüístics comporta modificacions de l'aire procedent dels pulmons, al seu pas per la laringe i pel conducte supraglotal. Prèviament a l'arribada de l'aire a la laringe, té lloc el procés d'inspiració i, a continuació, s'inicia el procés d'expiració.

1.1.1. *Inspiració*

En una primera etapa d'aquest procés, hi ha un augment del volum de la cavitat toràcica mitjançant l'abaixament del diafragma i la contracció dels músculs intercostals externs, amb consegüent elevació de les costelles. Aquest increment de volum promou un descens del nivell de la pressió de l'aire intrapulmonar (*pressió subglotal*), que esdevé així inferior al nivell de la pressió atmosfèrica. A continuació, per tal d'igualar el nivell d'ambdues pressions, es produeix un ingrés d'aire procedent de l'exterior als pulmons, a través de la glotis en posició oberta.

1.1.2. *Expiració*

El procés s'inicia amb una reducció del volum de la cavitat toràcica mitjançant el relaxament dels músculs inspiratoris, i la contracció dels músculs intercostals interns, que promou l'abaixament de les costelles, i dels músculs abdominals, que promou l'elevació del diafragma. Aquests mecanismes fan que augmenti el nivell de pressió subglotal, i que l'aire sigui expel·lit en direcció a la laringe per a la fonació.

1.2. Període fonatori

1.2.1. La glotis

Anomenem glotis l'espai entre les *cordes vocals*. Les cordes vocals estan inserides a la laringe, tal com s'indica a la figura 1; s'estenen des dels aritenoides, assentats sobre el cartílag cricoide, fins a la cara interior del cartílag tiroide. L'àrea d'obertura glotal és modificada durant l'emissió de sons diferents. Fonamentalment, aquestes modificacions són executades mitjançant la contracció o el relaxament dels següents músculs: tiroaritenoidals (TA) (entre els aritenoides i el tiroide); cricoaritenoidals posteriors (PCA) i cricoaritenoidals laterals (LCA) (entre els aritenoides i el cricoide); intraaritenoidal (IA) (entre ambdós aritenoides).

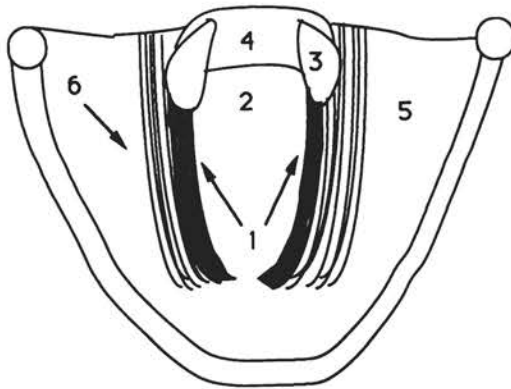

Figura 1. Visió superior de la glotis en posició oberta. 1: cordes vocals; 2: glotis; 3: cartílag aritenoides; 4: cartílag cricoide; 5: cartílag tiroide; 6: múscul tiroaritenoidal.

1.2.2. Configuracions glotals

La glotis pot adoptar, sobretot, les configuracions *oberta* i *tancada*, quan les cordes vocals estan abduïdes i adduïdes, respectivament. El moviment d'abducció és executat mitjançant la contracció del múscul PCA; el moviment d'adducció ho és mitjançant la contracció dels músculs IA i LCA. El múscul TA contribueix ben segurament a tesar les cordes.

1.2.3. Sons sords i sons sonors. Aspiració

Els sons sords no presenten vibració de les cordes vocals. Durant llur emissió, les cordes es troben abduïdes i la velocitat del volum de l'aire exspirat a través de la glotis és superior a l'observada durant la producció dels sons sonors.

Els sons sonors presenten vibració de les cordes vocals. Segons la *teoria aerodinàmico-mioelàstica de la fonació*, el procés de vibració mostra les etapes següents:

a) Per tal que les cordes comencin a vibrar cal que es trobin adduïdes i registrin una certa tensió, i que el nivell de la pressió de l'aire subglotal sigui superior al nivell de la pressió de l'aire supraglotal. Aquesta segona condició és, així mateix, determinant per al manteniment de la vibració de les cordes en el temps.

b) Aquelles condicions fan possible l'obertura de la glotis i la sortida d'aire a les cavitats supraglotal. Al seu pas per la glotis, es produeix un augment de la velocitat de l'aire, i un descens de la pressió que aquest exerceix contra les parets interiors de les cordes. Per aquest motiu i a causa, també, de llur elasticitat, les cordes s'aproximen l'una a l'altra i la glotis es tanca. Durant la producció d'un so sonor es repeteixen els moviments d'obertura i tancament glotal; llur successió constitueix l'*ona glotal*. Anomenem *cicle vibratori* cada un dels moviments d'obertura i tancament de la glotis. Aquests conceptes són presentats a la figura 2.

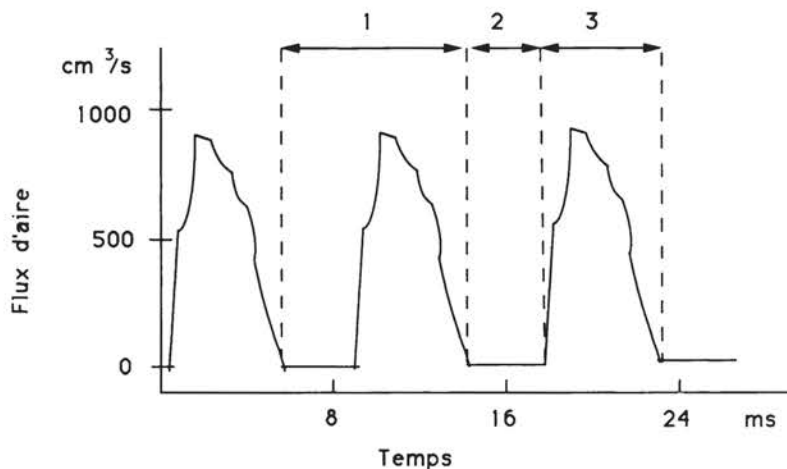

Figura 2. L'ona glotal. 1: un cicle vibratori; 2: fase de tancament glotal; 3: fase d'obertura glotal. Eix d'ordenades: flux d'aire (en cm^3/s); eix d'abscisses: temps (en ms). La freqüència fonamental és de 120 cicles per segon.

Segons diversos fonetistes, el contrast entre sons sords i sons sonors a les llengües naturals depèn del control exercit pel parlant sobre l'interval entre l'activitat dels òrgans articuladoris supraglotal i l'activitat de les cordes vocals. En el cas de les consonants oclusives prevocàliques inicials absolutes de mot, per exemple, l'interval temporal sotmès a control és anomenat VOT ("voice onset time"), i comprèn des de l'inici de l'explosió oral fins a l'inici del període de sonoritat. Per una banda, els valors temporals en mil·lisegons (ms) del VOT són positius durant la producció d'oclusives sordes car les cordes vocals comencen a vibrar després que tingui lloc l'explosió. Cal remarcar que l'inici de la vibració és anterior en el temps en el cas de les oclusives sordes inaspirades vs aspirades (català [p] vs anglès [p^h]); el contrast entre unes i altres és ocasionat per l'absència vs presència d'una àrea d'obertura glotal considerable durant el moment en què s'acompleix l'explosió oral, i d'una fricció audible de l'aire al seu pas per les cavitats supraglotal. D'altra banda, els valors temporals del VOT de les oclusives sonores poden ser negatius (si el període de vibració s'inicia abans que tingui lloc l'explosió, com en català), o bé zero o moderadament positius (si les cordes comencen a vibrar durant l'explosió o immediatament després d'aquesta, tal com s'esdevé sovint en anglès).

Segons altres fonetistes, el contrast temporal entre l'inici del període de vibració de les cordes vocals durant l'emissió de consonants sordes vs sonores varia en virtut del grau de tensió aplicat sobre els músculs que intervenen en la producció del so. En concret, aquell contrast es deu al fet que els sons sords són més "tensos" que els sonors. Un grau superior de tensió durant la producció d'oclusives sordes vs sonores promou un nivell superior de pressió intraoral i retarda l'inici del període de vibracions glotal.

1.2.4. *Freqüència fonamental i intensitat vocal*

La freqüència fonamental (F_0) del so és igual al nombre de cicles vibratoris de les cordes vocals per segon, i es mesura en Hz ("hertz"). Els factors que afecten F_0 són, en part, fisiològics i, en part, intencionals. Pel que fa als factors fisiològics, F_0 depèn directament del grau d'elasticitat de les cordes i inversament de les seves dimensions (longitud i gruix). Els factors intencionals són, en primera instància, el grau de tensió aplicat sobre les cordes i, en segon terme, el nivell de pressió subglotal. Un augment de tensió de les cordes provoca un ascens de F_0 , com ara durant l'emissió de l'última síl·laba d'una frase interrogativa (*m'esperaves?*); el procés comporta l'elongació de les cordes mitjançant la contracció dels músculs crico-

tiroidals (CT) (entre el tiroide i el cricoide), dels músculs del coll, i dels músculs TA. Un increment del nivell de pressió subglotal també pot motivar un ascens de F_0 , com ara durant l'emissió d'una síl·laba accentuada (*m'espera*); efectivament, aquest increment fa que la glotis s'obri i es tanqui més ràpidament.

Les diferències de F_0 són captades auditivament com a diferències de *to*.

La intensitat vocal del so depèn, en bona part, del nivell de pressió subglotal i és mesurada en dB (decibels). Un nivell elevat de pressió subglotal promou una major obertura (amplitud) de la glotis i la sortida d'un flux més considerable d'aire per cada cicle vibratori.

1.3. *Període articulatori*

1.3.1. *El tracte vocal*

Durant el procés de producció de sons, l'aire provinent dels pulmons i de la laringe és modulat al tracte vocal abans que surti a l'exterior. El tracte vocal pot ésser subdividit en tres cavitats majors, *nasal*, *faríngia* i *oral*.

La cavitat nasal està delimitada pel *vel del paladar* i els orificis nasals; el volum i la configuració d'aquesta cavitat no experimenten modificacions importants durant l'acte de producció de sons. Durant l'emissió de sons nasals o oronasals, el vel és abaixat mitjançant el relaxament del múscul *elevador del vel* i l'aire ingressa en la cavitat nasal a través del passatge velofaríngi; durant la producció de sons orals, el vel està elevat i el passatge velofaríngi tancat, a causa de la contracció del múscul *elevador del vel*.

La cavitat faríngia està delimitada pel vel (part superior), el passatge orofaríngi (part superior esquerra), el postdors i l'arrel linguals (part esquerra), la laringe (part inferior) i la paret faríngia (part dreta). És subdivisible en dues zones, *faríngia superior* i *faríngia inferior*.

La cavitat oral està emplaçada entre els llavis i la faringe. Tradicionalment, hom ha entrevist la presència, en aquesta cavitat, d'articuladors inferiors i superiors. Els articuladors inferiors són el llavi inferior i les dents anteriors de la mandíbula inferior, i la llengua; els articuladors superiors són el llavi superior i les dents anteriors de la mandíbula superior, i el sostre de la volta palatina, des de les dents anteriors fins al vel.

L'activitat labial pot manifestar-se mitjançant dos gestos independents entre si: *tancament labial*, amb aproximació entre els llavis superior i inferior, i possible oclusió completa; *protrusió labial* o *labialització*, amb arrodoniment i sortida cap enfora d'ambdós llavis. L'execució d'aquests gestos depèn de la contracció del múscul orbicular dels llavis.

Les dents anteriors de la mandíbula superior implicades en el procés de producció de sons són les incisives centrals i laterals. La *zona dental* és constituïda per la cara interior de les dents esmentades.

El sostre de la cavitat oral o volta palatina pot ésser subdividit en tres zones articulatòries: *alveolar*, entre la cara interior de les dents incisives i la part posterior de l'arc alveolar, subdivisible, al seu torn, en *alveolar anterior* i *postalveolar*; *palatal*, entre la part posterior de l'arc alveolar i el començament del paladar tou, subdivisible, al seu torn, en *prepalatal*, *medio-palatal* i *postpalatal*; *velar*, al paladar tou.

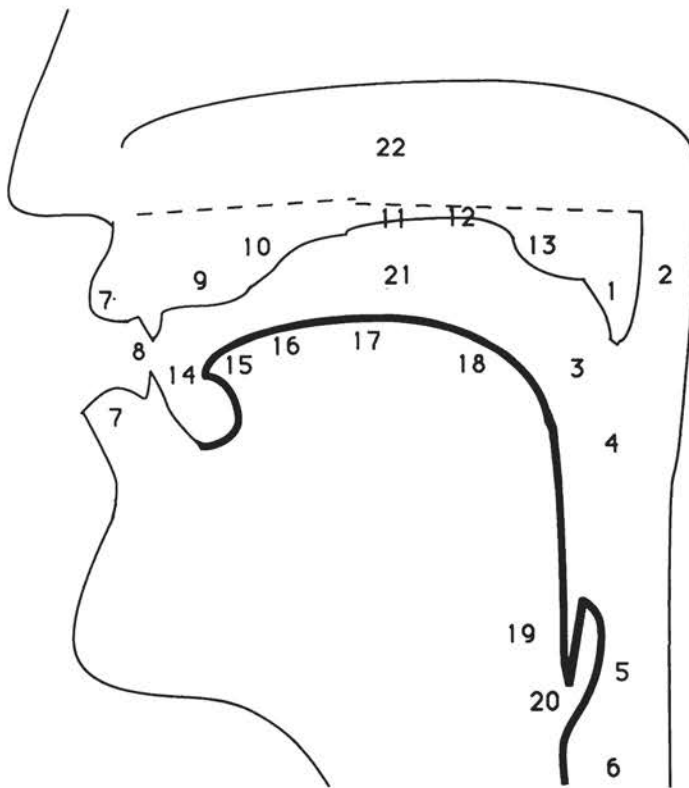

Figura 3. Les cavitats supraglotal. 1: úvula; 2: passatge velotaringi; 3: passatge orofaringi; 4: faringe superior; 5: faringe inferior; 6: laringe; 7: llavis; 8: incisius; 9: zona alveolar; 10: zona prepalatal; 11: zona mediopalatal; 12: zona postpalatal; 13: zona velar; 14: regió apical; 15: regió laminal; 16: predors; 17: mediodors; 18: postdors; 19: arrel lingual; 20: epiglòtis; 21: cavitat oral; 22: cavitat nasal.

La superfície lingual és divisible en quatre regions: *àpex*, a l'extrem anterior del cos lingual; *làmina*, darrera de l'àpex, d'uns 15 mm de longitud; *dors*, entre la làmina i l'arrel, amb el *predors*, el *mediodors* i el *postdors*; *arrel*, a la base del postdors, davant mateix de l'epiglòtis. Els músculs linguals externs (situats entre la llengua i alguna estructura òssia) fan que el cos lingual es desplaci en diferents direccions dintre de les cavitats oral i faríngia; els músculs linguals interns (situats al cos lingual mateix) són utilitzats per a controlar el moviment de regions linguals específiques. En concret, els principals músculs externs són: l'estilo-glos, entre els costats de la massa lingual i l'os temporal, que desplaça el cos lingual en direcció superior-posterior; l'hio-glos, entre la base lateral de la llengua i l'os hioide, que desplaça el cos lingual en direcció inferior-posterior; el gènio-glos, que travessa tot el cos lingual fins a l'os hioide i el desplaça en direcció superior-anterior. Els principals músculs interns, per altra banda, són: el longitudinal superior, entre les regions posterior i anterior de la llengua, que és utilitzat per a l'elevació de l'àpex; el longitudinal inferior, emplaçat per sota del longitudinal superior, que és utilitzat per a l'abaixament de l'àpex; el vertical i el transvers, que recorren la llengua de dalt a baix i del centre a ambdós costats, respectivament, i permeten de configurar la llengua de formes diverses.

La figura 3 mostra totes les zones i regions articulatòries apuntades als paràgrafs anteriors.

1.3.2. *Vocals i consonants*

Durant la producció dels sons vocàlics, el parlant exerceix control sobre la configuració global de tot el tracte vocal i, pel que fa a la llengua, sobre l'activitat dels músculs externs; és per aquest motiu que la descripció dels sons vocàlics ha de basar-se més aviat en magnituds posicionals del cos lingual al tracte que no pas en llocs de constricció a zones articulatòries específiques. Durant la producció dels sons consonàntics, el parlant exerceix control sobre la formació de llocs de constricció o contacte entre òrgans articuladoris i, pel que fa a la llengua, sobre l'activitat dels músculs interns.

En virtut d'aquests dos mecanismes articuladoris pot afirmar-se que les articulacions vocàliques són més "obertes" que les articulacions consonàntiques. Efectivament, s'efectua constricció en el cas de les consonants però no pas de les vocals, i només les primeres poden presentar contacte entre òrgans articuladoris.

Una segona diferència entre vocals i consonants fa referència al temps

d'execució del gest articulatori. Mentre que les vocals són articulacions que poden ésser prolongades en el temps, aquest no és sempre el cas de les consonants (oclusives explosives, aproximants, bategant).

El tercer criteri de diferenciació guarda relació amb l'aparició d'ambdues categories de sons en l'estructura sil·làbica, tal com s'exposa a la secció I.3.2.

1.3.3. Classificació articulatòria de vocals

Els principals criteris de classificació articulatòria de vocals són: *grau d'elevació lingual*, *grau d'anterioritat lingual*, *labialització* i *nasalització*. Segons el grau d'elevació de la llengua, les vocals poden ser *altes* ([i], [u]), *mitjanes altes* ([e], [o]), *mitjanes baixes* ([ɛ], [ɔ]) i *baixes* ([a]). Segons el grau d'anterioritat o d'avançament lingual, les vocals poden classificar-se en *anteriors* ([i], [e], [ɛ]), *posteriors* ([a], [ɔ], [o], [u]) i *centrals* ([ə]).

Les vocals anteriors són articulades amb un passatge faríngi ampli i una posició del dors lingual a l'alçada de les zones palatals. Les vocals posteriors presenten aproximació entre una regió posterior de la llengua i alguna zona posterior del tracte vocal; segons l'indret d'aproximació lingual, cal classificar les vocals posteriors en *posteriors faríngies inferiors* (emeses amb aproximació de l'arrel a la faringe inferior, com en el cas de [a]), *posteriors faríngies superiors* (emeses amb aproximació del postdors a la faringe superior, com en el cas de [ɔ] i [o]), i *posteriors velars* (emeses amb aproximació del dors a la zona velar, com en el cas de [u]). Les vocals centrals no mostren aproximació entre la llengua i la volta palatina o la paret faríngia. Tradicionalment, la vocal baixa [a] ha estat considerada com una vocal central; aquesta caracterització no és adequada car fa referència únicament a la configuració de la cavitat oral i ignora de ple la configuració de la cavitat faríngia. Cal esmentar, per altra banda, una correspondència directa entre el grau d'elevació lingual, i la distància entre l'arrel lingual i la paret faríngia inferior; així, les vocals altes i mitjanes altes presenten arrel lingual avançada, i les vocals mitjanes baixes i baixes, arrel lingual pròxima a la paret faríngia inferior.

Segons el grau de labialització, les vocals són classificables en *no labialitzades* i *labialitzades*. Les vocals labialitzades poden ésser emeses amb més o menys protrusió labial, en la progressió [y], [u] > [ø], [o] > [œ], [ɔ]. Cal indicar que, en rigor, aquestes vocals presenten dos indrets d'articulació, als llavis, i a l'interior de la cavitat oral o de la cavitat faríngia.

Pel que fa a l'acció del vel, les vocals poden ser emeses amb vel abaixat, i sortida simultània d'aire per les cavitats oral i nasal (vocal *oronasal*),

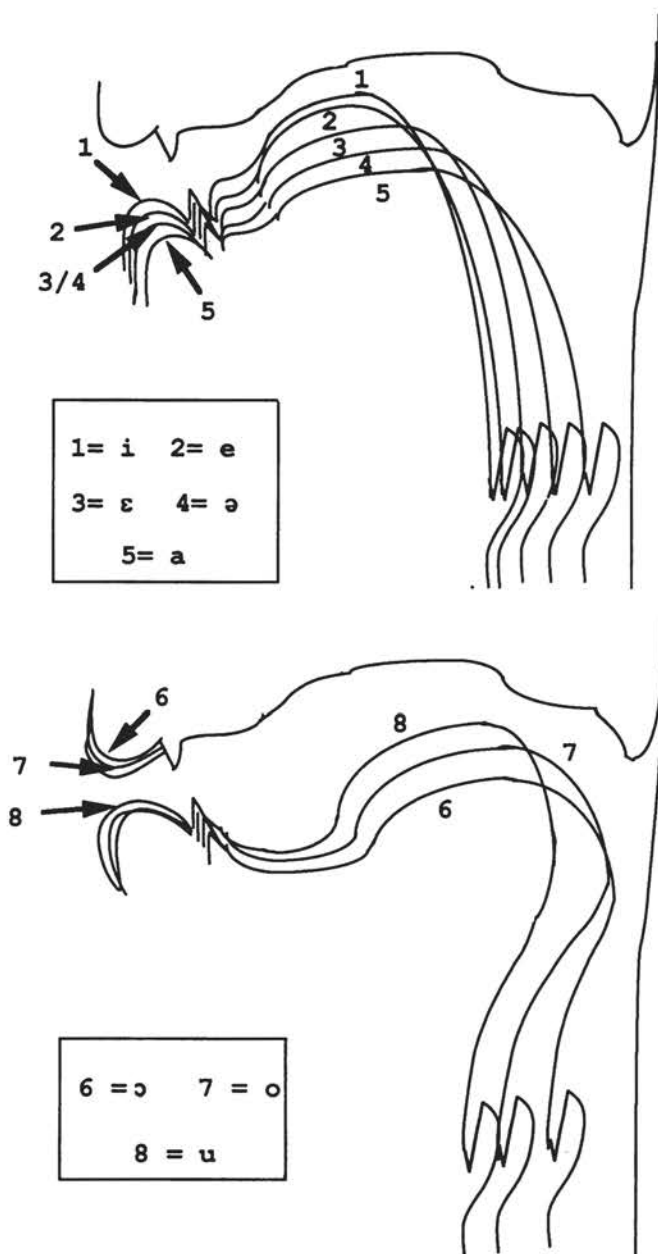

Figura 4. Configuració aproximada dels llavis i de la llengua durant la producció de les vocals del català. 1: [i]; 2: [e]; 3: [ε]; 4: [ə]; 5: [a]; 6: [ɔ]; 7: [o]; 8: [u].

o bé amb vel elevat i sortida d'aire per la cavitat oral únicament (vocal *orals*).

Indico a la figura 4 la configuració articulatòria aproximada de les vocals catalanes [i], [e], [ɛ], [ə], [a], [ɔ], [o], [u].

1.3.4. *Classificació articulatòria de consonants*

a) *Manera d'articulació*

Una primera classificació permet de diferenciar les consonants orals de les consonants *nasals*. Les segones ([m], [n]) són emeses amb vel abaixat, sortida d'aire per la cavitat nasal, i oclusió a la cavitat oral; les primeres ([p], [t], [b]) són produïdes amb vel elevat. També hi ha consonants oronasals, quan l'aire surt simultàniament pel nas i per la boca (consonants laterals nasalitzades, com en el cas de [ɫ]).

Una segona classificació fa referència al tipus d'impediment que troba l'aire al seu pas pel conducte orofaringi, i permet de distingir consonants oclusives, fricatives, aproximants, bategant, vibrant i laterals. Aquestes tres darreres categories solen ésser agrupades amb la denominació de líquides. Heus aquí les característiques d'unes i altres:

a') *Oclusives*

Són emeses amb oclusió completa entre dos articuladors, seguida (oclusiva explosiva) o no (oclusiva implosiva) d'una explosió momentània de l'aire retingut a l'interior del tracte durant l'oclusió. Són oclusives [p], [t], [b], [d], [m].

b') *Fricatives*

Són produïdes mitjançant una constricció entre dos articuladors i sortida d'aire turbulent. La forma de la constricció pot ser, per una banda, ampla o estreta i, per l'altra, plana o còncava; així, [θ] és emesa amb constricció plana i ampla, i [s] i [ʃ] ho són amb constricció estreta i còncava.

c') *Aproximants*

Són emeses amb aproximació entre dos òrgans articulatoris i sortida

d'aire sense fricció. Les articulacions [j], [ĩ], [w] i [ũ] pertanyen a aquest grup. Presenten una configuració del tracte vocal molt similar a la corresponent a les vocals [i] i [u] (si bé [j] i [w] solen ser quelcom més tancades que [i] i [u], respectivament), i no són prolongables en el temps.

d') *Bategant*

Presenta un batec momentani entre un òrgan flexible i un òrgan fix (l'àpex i la zona alveolar, en el cas de [r]). La consonant bategant no és prolongable en el temps.

e') *Vibrant*

Presenta vibració entre un òrgan flexible i un òrgan fix (l'àpex i la zona alveolar, en el cas de [r]). La vibració és una successió de cicles articulatoris de durada curta, cada un dels quals està integrat per un període de contacte i un període d'obertura oral. La consonant vibrant és prolongable en el temps.

f') *Laterals*

Presenten contacte entre dos òrgans articulatoris al centre de la cavitat oral (dors i zona alveolopalatal, en el cas de [ʎ]), i sortida d'aire per un o ambdós costats de la cavitat.

Les consonants *africades* són produïdes amb un primer període oclusiu-explosiu i un segon període fricatiu. Cal, a més a més, que l'oclusió i la fricció siguin homorgàniques, és a dir, generades pel mateix òrgan articulatori. Així, per exemple, són africades [ts] i [tʃ] però no pas [pf] ni [ks].

b) *Lloc d'articulació*

Segons l'indret d'articulació, les consonants poden classificar-se (entre altres) en les categories següents:

a') *Bilabials*

Entre els llavis inferior i superior ([p], [m]).

b') *Labiodentals*

Entre el llavi inferior i els incisius superiors ([f], [ɱ]).

c') *Apicodentals*

Entre l'apex i la cara interior de les dents incisives superiors ([t], [ɲ], [θ]).

d') *Apicoalveolars*

Entre l'apex i la zona alveolar ([n], [ɽ], [s], [r]).

e') *Laminoalveolars*

Entre la làmina i la zona alveolar ([ʃ], [ʈ], [ʃ]).

f') *Dorso-alveolopalatals*

Entre el dors, i les zones alveolar i palatal ([ɲ], [ʎ]).

g') *Dorsopalatals*

Entre el dors i la zona palatal ([j], [k̟]).

h') *Dorsovelars*

Entre el dors i la zona velar ([k], [x]).

i') *Postdorso-faríngies*

Entre el postdors i la faringe ([ʁ]).

Algunes consonants presenten dos llocs d'articulació. Aquest és el cas de [w], que, anàlogament a les vocals posteriors labialitzades, mostra cons-

tricció labial i dorsovelar simultànies; és, doncs, una consonant *bilàbio-dorsovelar*. També és el cas de realitzacions com [t̪], [ɲ̪], [ʃ̪], [t̪̺]. A diferència de [w], però, durant la producció de les consonants esmentades, un dels dos indrets d'articulació és fix i es produeix en forma de contacte (lloc d'articulació primari) mentre que l'altre pot manifestar-se amb menys regularitat i es produeix en forma d'aproximació (lloc d'articulació secundari). Durant l'emissió de [t̪], [ɲ̪] i [ʃ̪], el lloc d'articulació primari és laminoalveolar, i durant l'emissió de [t̪̺], apicoalveolar; el lloc d'articulació secundari es troba a les zones palatals en el cas de [t̪], [ɲ̪] i [ʃ̪] (dorsopalatal), i a la faringe o a la zona velar en el cas de [t̪̺] (postdorso-faringi o dorsovelar). El gest d'aproximació a la zona palatal és anomenat *palatalització*, i el d'aproximació a les zones velar o faríngia, *velarització* o *faringalització*, respectivament. Per altra banda, les consonants [ɲ] i [ʎ] són produïdes amb contacte alveolopalatal com a lloc d'articulació; en conseqüència, l'àrea de contacte dorsopalatal és sempre menys considerable en el cas de [ɲ] que en el cas de [ɲ̪].

Finalment, cal fer constar que el lloc d'articulació sol ser postalveolar durant l'emissió de [r] (apical) i [ʃ] (laminal); a més a més, la vibrant presenta abaixament del dors, i la fricativa és emesa amb elevació dorsal en direcció al paladar dur. En general, la realització [ʃ] serà considerada com una articulació palatal en aquest llibre.

Indico a la figura 5 la configuració articulatòria aproximada de diferents consonants del català:

2. RELACIONS ACÚSTICO-ARTICULATÒRIES DELS SONS

2.1. La teoria acústica de la producció de la parla

Segons aquesta teoria, l'*ona acústica de sortida* d'un so lingüístic (l'ona acústica d'una vocal o d'una consonant) depèn de les característiques de l'ona acústica generada a l'indret d'origen del so (*ona acústica d'entrada*; vegeu secció I.2.1.1.) i de la configuració del tracte vocal durant l'articulació d'aquest mateix so (vegeu secció I.2.1.2.).

2.1.1. Ona acústica d'entrada

L'ona acústica d'entrada del so lingüístic pot ser *sonora*, *turbulenta* i *abrupta*. Aquestes diferències depenen del tipus de modulació que experimenta l'aire expirat al lloc d'origen del so lingüístic.

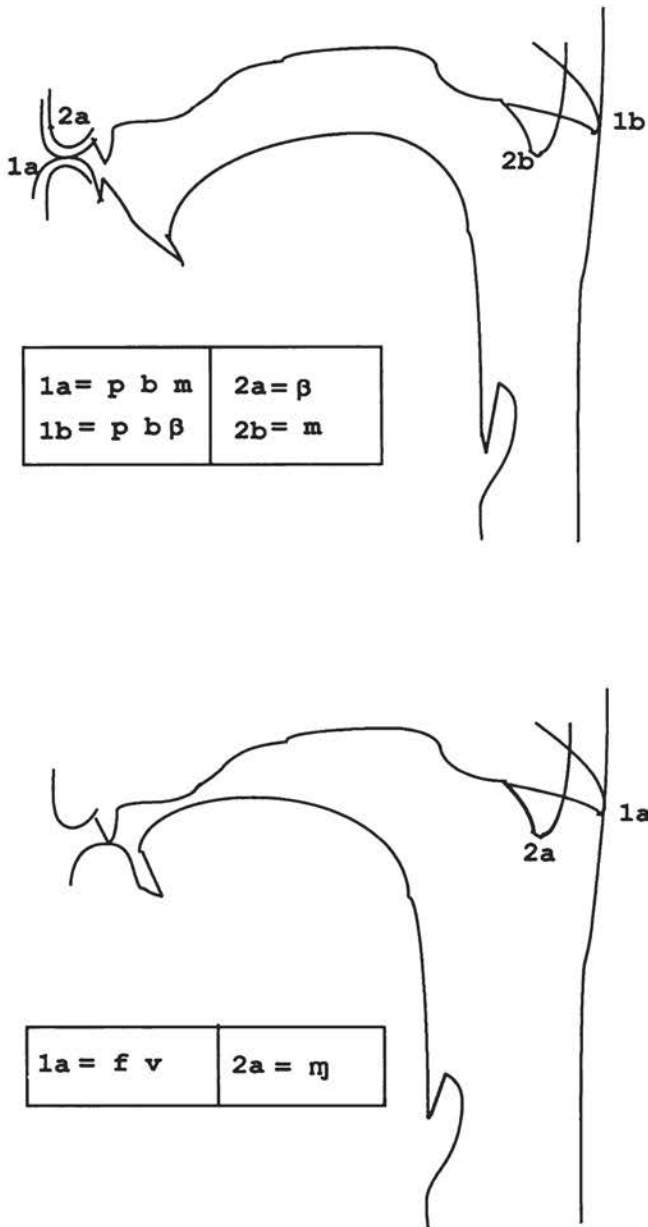

Figura 5a. Configuracions dels llavis, llengua i vel, i del contacte linguopalatal, corresponents a realitzacions consonàntiques del català.

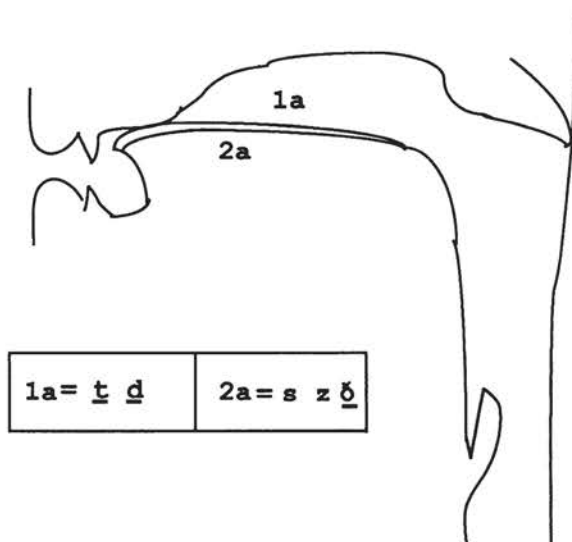
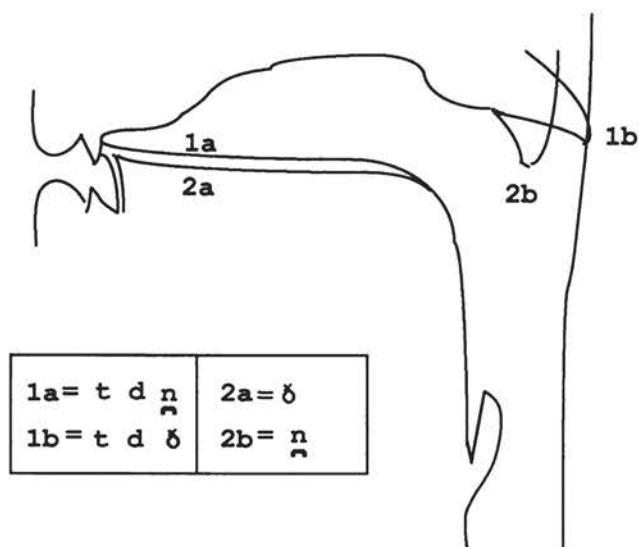

Figura 5b. Configuracions dels llavis, llengua i vel, i del contacte linguopalatal, corresponents a realitzacions consonàntiques del català.

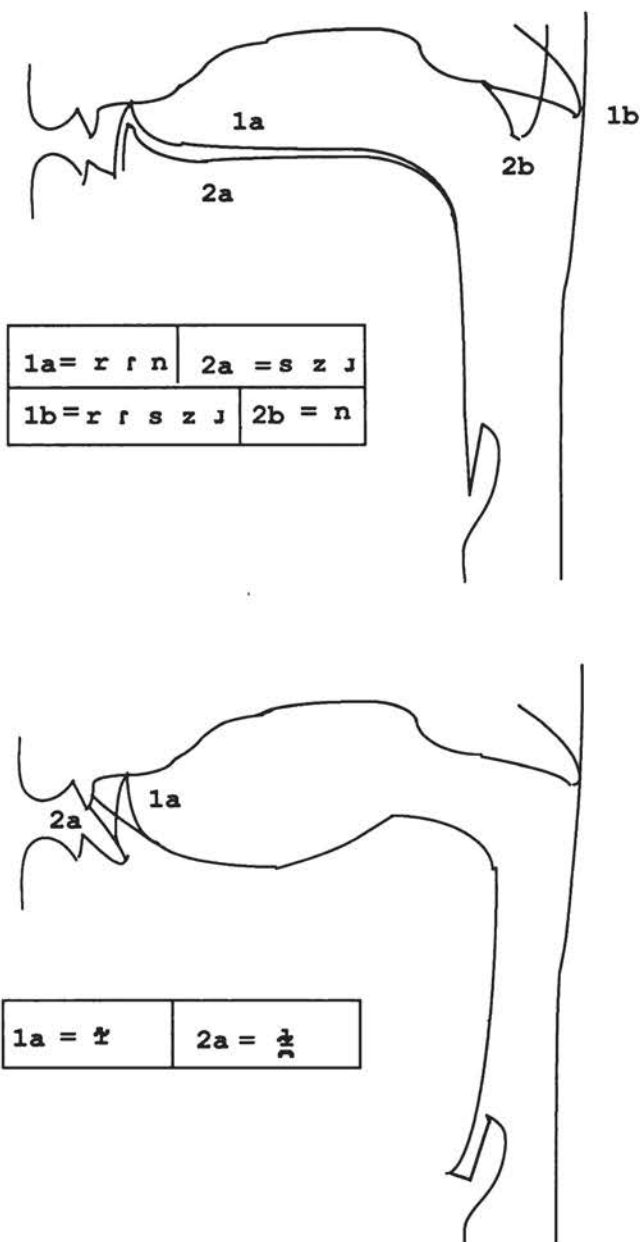

Figura 5c. Configuracions dels llavis, llengua i vel, i del contacte linguopalatal, corresponents a realitzacions consonàntiques del català.

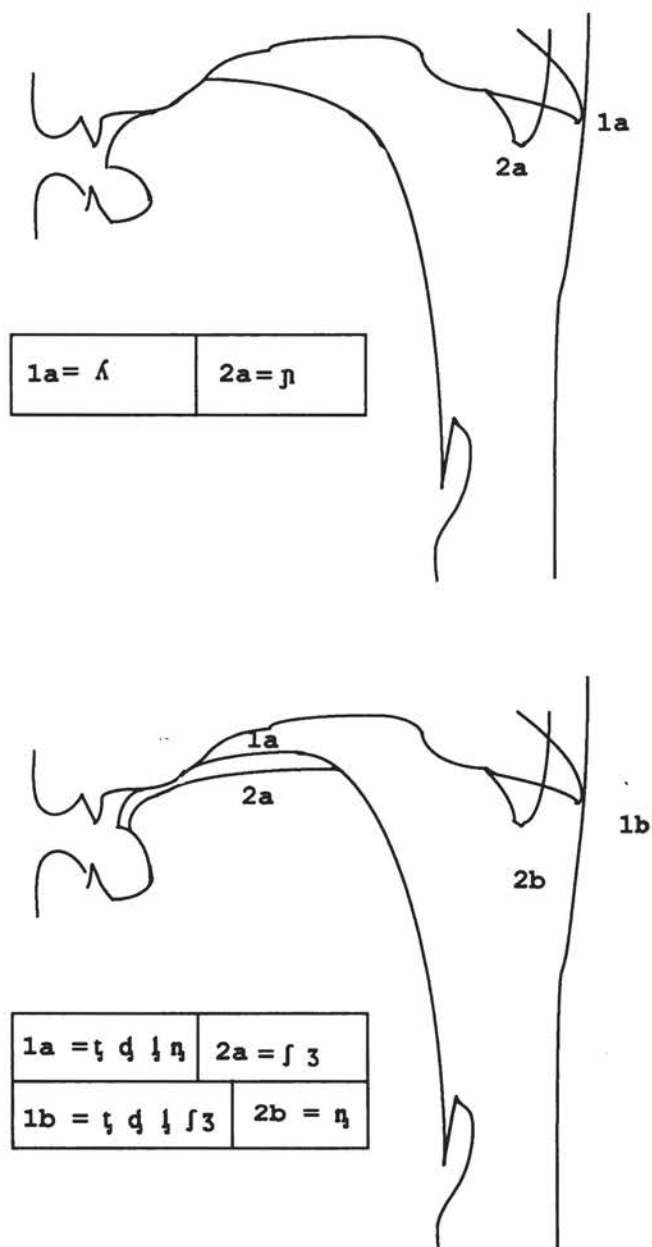

Figura 5d. Configuracions dels llavis, llengua i vel, i del contacte linguopalatal, corresponents a realitzacions consonàntiques del català.

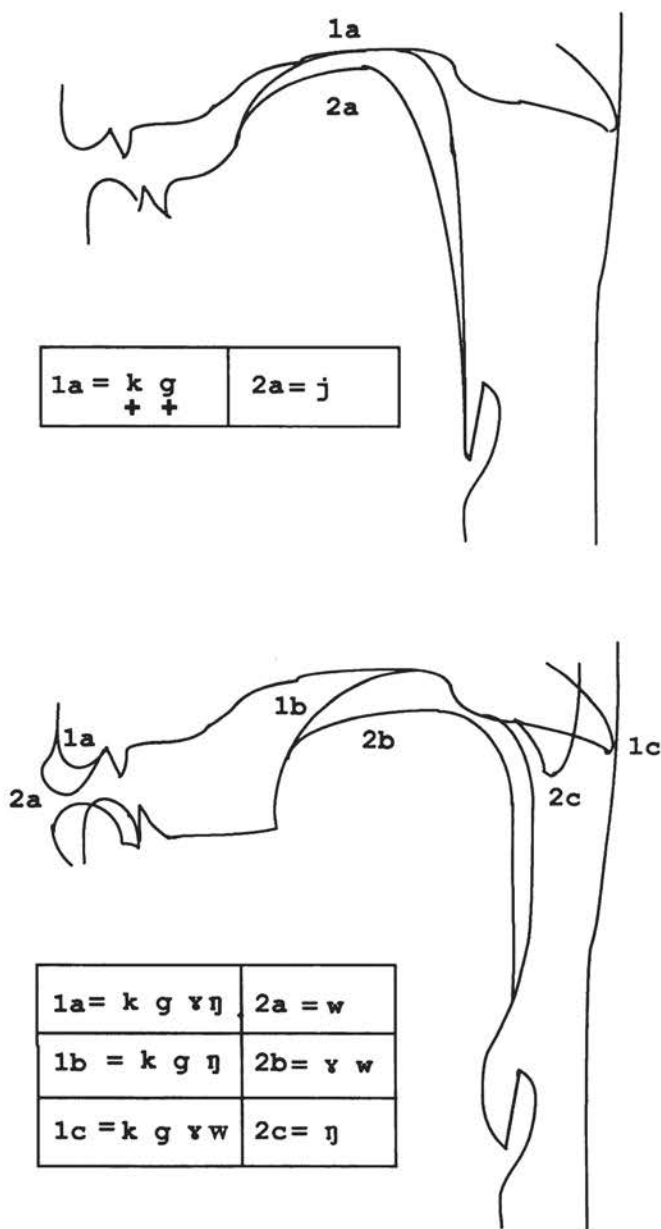

Figura 5e. Configuracions dels llavis, llengua i vel, i del contacte linguopalatal, corresponents a realitzacions consonàntiques del català.

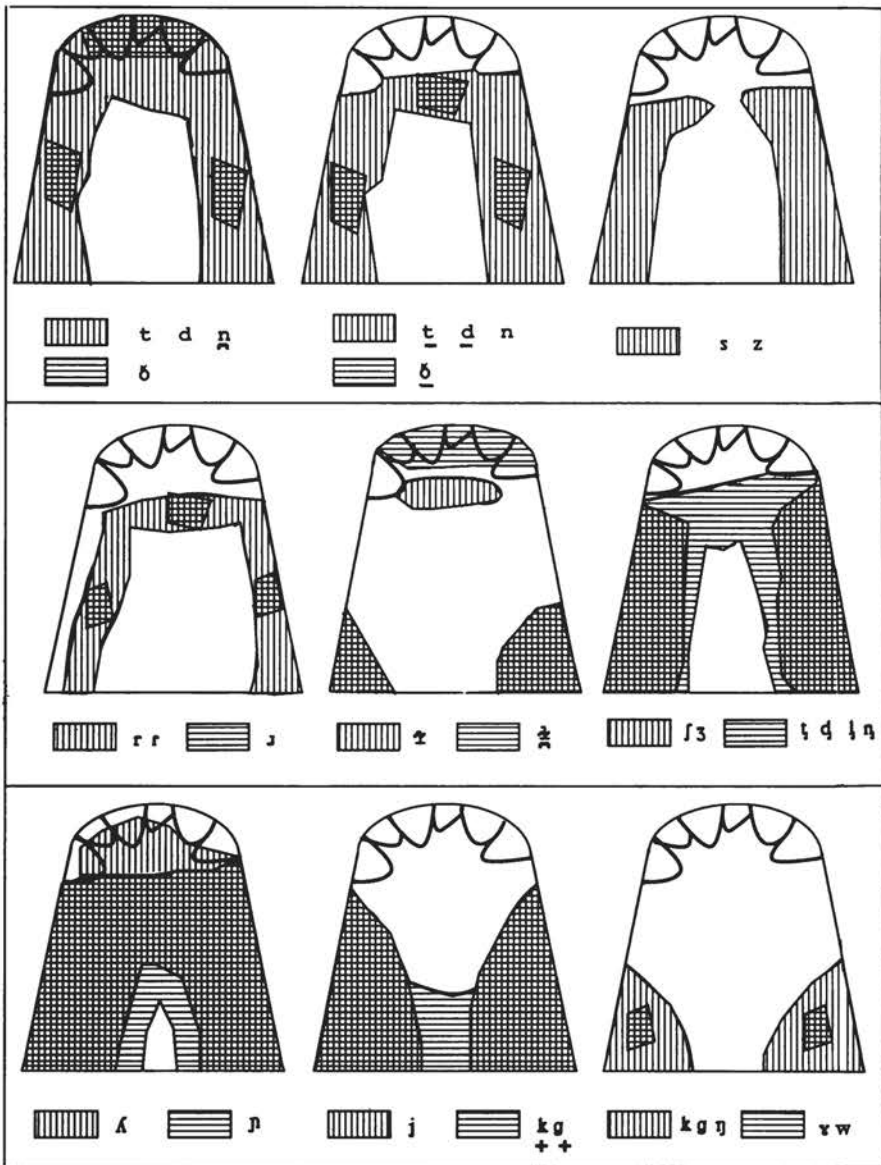

Figura 5f. Configuracions dels llavis, llengua i vel, i del contacte linguopalatal, corresponents a realitzacions consonàntiques del català.

S'estableix una correlació clara entre ona acústica d'origen i manera d'articulació. Així, les diferents categories de mode d'articulació de vocals i consonants mostren els següents tipus d'ona d'entrada: sonora (vocals, període oclusiu d'oclusives sonores orals i nasals, fricatives sonores, aproximants, bategant, vibrant, laterals), turbulenta (fricatives, períodes de fricció i d'aspiració d'oclusives sordes), abrupta (període explosiu d'oclusives). El període oclusiu de les consonants oclusives sordes no presenta ona d'entrada.

A continuació, es descriuen les característiques dels diferents tipus d'ona acústica d'origen:

a) *Sonora*

Els sons sonors són produïts mitjançant una modulació de l'aire subglotal al seu pas per la glotis. Els moviments successius d'obertura-tancament de la glotis generen una ona acústica *complexa quasi-periòdica*. És complexa perquè pot ésser descomposada en ones simples, cada una de les quals vibra a una freqüència diferent. És periòdica o harmònica perquè la freqüència de vibració de les ones simples o *harmònics* és múltiple de la freqüència fonamental o freqüència del primer harmònic. El moviment vibratori de l'ona complexa és cíclic; un cicle és el període de temps existent entre dos moments successius de l'ona caracteritzats per una mateixa amplitud. La freqüència de l'ona acústica sonora és la freqüència de l'ona glotal, i la seva amplitud depèn del volum d'aire transglotal per unitat de temps. A la figura 6 hi ha representacions d'una ona glotal i de l'ona acústica sonora corresponent.

La figura 6 presenta també una representació de l'*espectre* (intensitat (ordenada) x freqüència (abscissa)) de la mateixa ona acústica sonora. L'espectre deixa entreveure harmònics a 120, 240, 360, 480... Hz, i mostra que la intensitat dels harmònics de l'ona decreix a mesura que augmenta la freqüència.

Una tercera representació és l'*espectrograma* de la mateixa figura. Mentre que la representació de l'ona conté les dimensions amplitud i temps, i la de l'espectre, les dimensions intensitat i freqüència, la representació espectrogràfica reproduïx simultàniament freqüència, intensitat i temps. A l'espectrograma, la presència d'un nivell elevat d'intensitat dels harmònics es manifesta mitjançant bandes de negror a determinades zones de freqüència. En el cas de l'ona acústica que ens ocupa, pot observar-se a la figura que, tal com mostrava l'espectre, l'energia es concentra als 200 primers Hz de l'escala de freqüències; aquesta banda de negror sol anomenar-se *barra de sonoritat*.

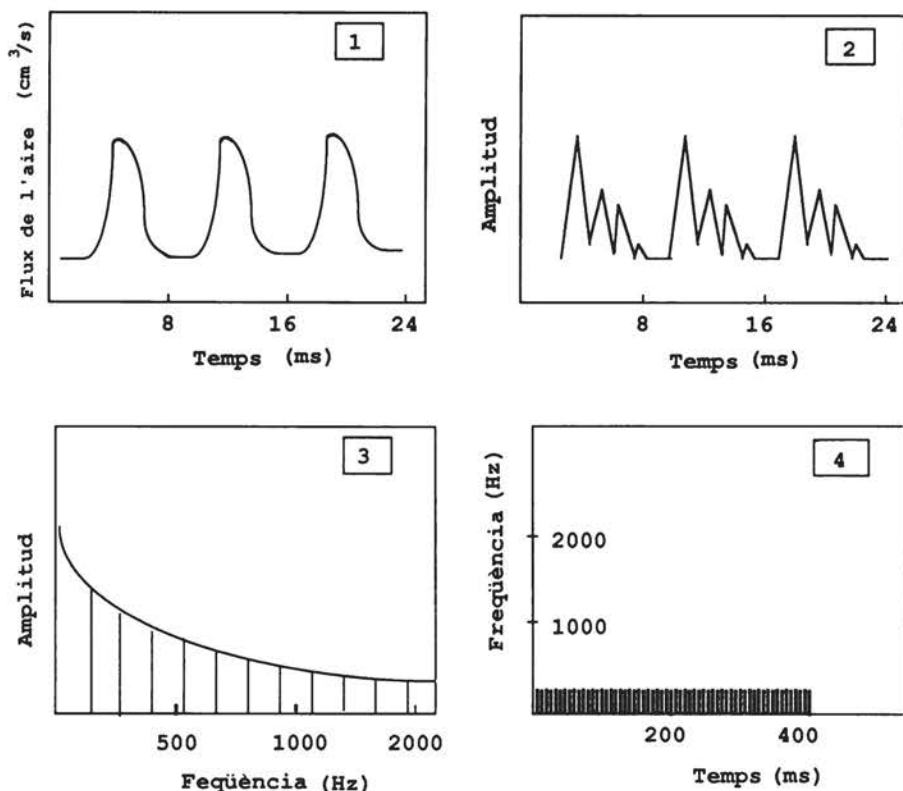

Figura 6. Representacions de l'ona acústica sonora (2), espectre (3) i espectrograma (4) corresponents a una ona glotal (1). Fl: flux d'aire (en cm^3/s); A: amplitud; T: temps (en ms); F: freqüència (en Hz). La freqüència de l'ona és 120 Hz, i la durada total del període de vibració glotal és 400 ms.

b) Turbulenta

Els sons turbulents són produïts mitjançant una modulació de l'aire subglotal al seu pas per una constricció entre dos articuladors. L'ona acústica generada a l'indret de la constricció és complexa *aperiòdica* o *inharmònica*. Està integrada per ones simples que no vibren a freqüències múltiples entre si; en conseqüència, l'ona aperiòdica no és cíclica. L'ona acústica turbulenta corresponent al període d'aspiració de les consonants oclusives sordes aspirades és generada per una constricció ampla a la glotis. La figura 7 mostra l'ona acústica turbulenta, l'espectre i l'espectrograma del període de soroll corresponent a una consonant fricativa.

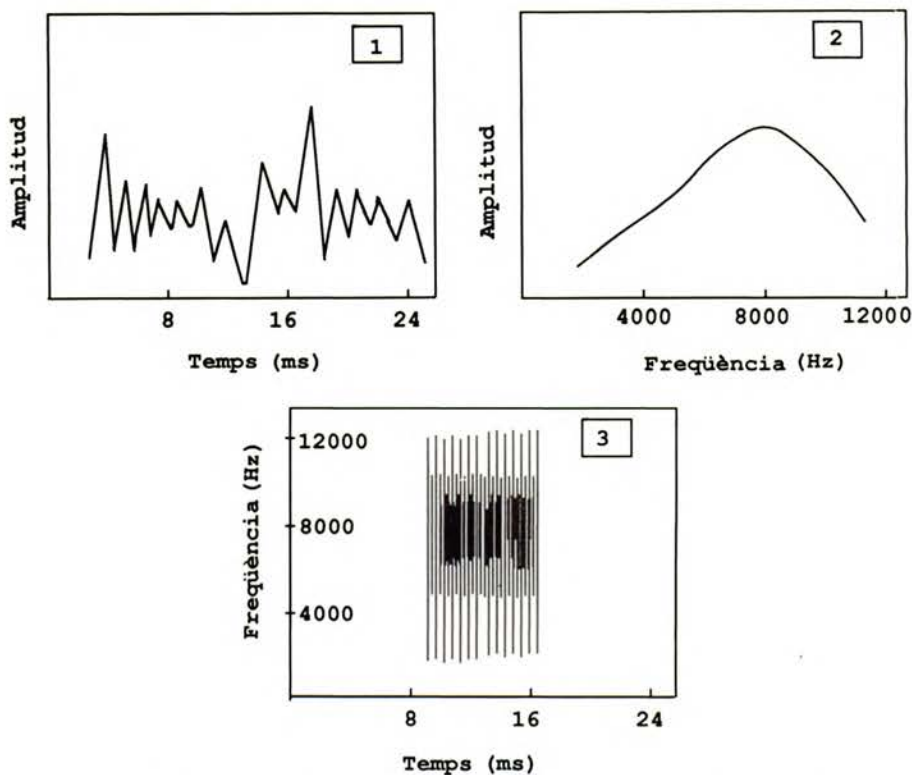

Figura 7. Representacions de l'ona acústica turbulenta (1), i de l'espectre (2) i espectrograma (3) corresponents.

c) *Abrupta*

L'ona acústica abrupta presenta un ascens i un descens bruscs d'amplitud en un període curt de temps, com a conseqüència de l'explosió de l'aire intraoral durant l'emissió d'una oclusiva explosiva. L'ona generada és complexa aperiòdica. A la figura 8 es representa l'ona acústica abrupta, l'espectre i l'espectrograma corresponents a l'explosió d'una consonant oclusiva.

2.1.2. *El tracte vocal com a filtre acústic*

El tracte vocal actua com a cavitat de ressonància, i sotmet l'ona acústica d'entrada a un procés de filtratge. Cada configuració articulatòria del

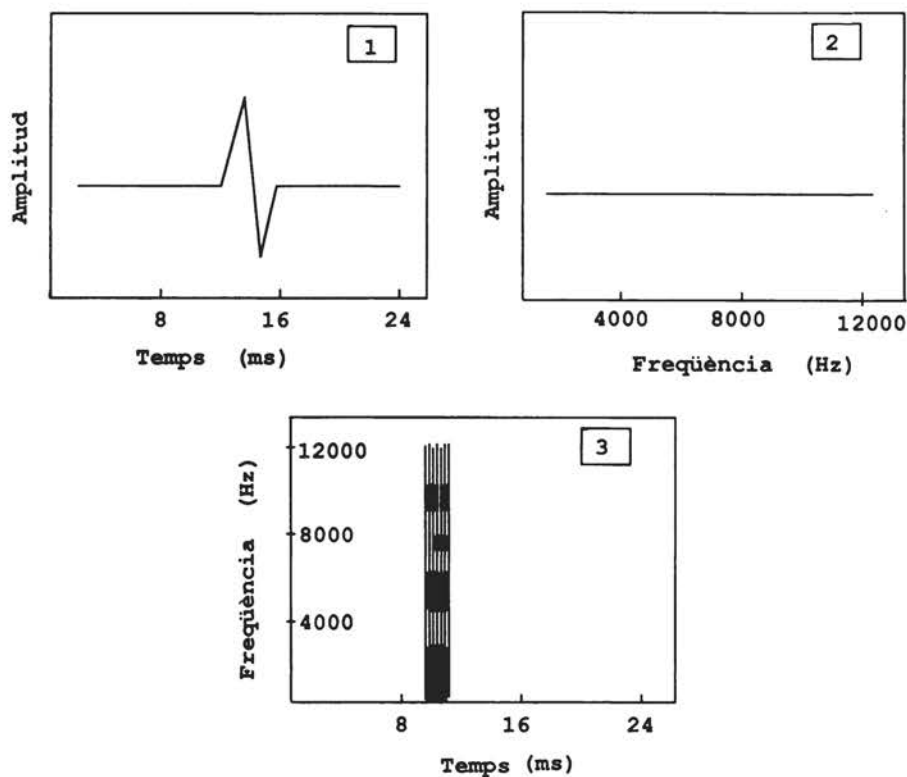

Figura 8. Representacions de l'ona acústica abrupta (1), i de l'espectre (2) i espectrograma (3) corresponents.

tracte vocal presenta un espectre característic, amb ressonàncies o *formants* específics. En el procés de filtratge, el tracte amplifica les regions de freqüència de l'ona d'entrada que s'adiuen amb les freqüències dels formants i n'atenua la resta. Les regions amplifiades són els *pics* (regions de freqüència amb amplitud màxima) de l'espectre de l'ona de sortida; per extensió, hom sol també anomenar formants aquests pics espectrals. Els formants es numeren F1, F2, F3..., en progressió ascendent en l'escala de freqüències. La figura 9 presenta l'espectre de l'ona acústica de sortida d'una vocal mitjana central, i els espectres de l'ona d'entrada i de la configuració articulatòria corresponents a la vocal.

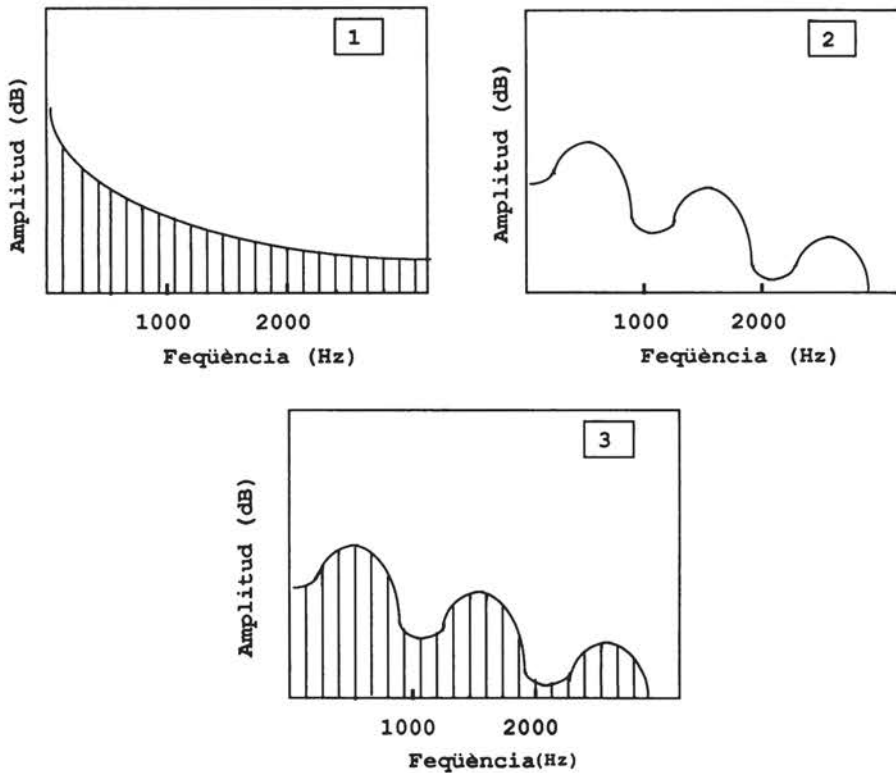

Figura 9. Representacions de l'espectre de l'ona de sortida d'una vocal mitjana central (3), i dels espectres de l'ona d'origen (1) i del tracte vocal (2) corresponents a la mateixa vocal. S'observa que l'espectre (3) és resultat de la superposició dels espectres (2) i (1), i que els pics de l'espectre (3) coincideixen amb els formants de l'espectre (2). La línia que uneix els punts de màxima amplitud dels harmònics és l'*envolupant* de l'espectre.

2.2. Estructura acústica dels sons

2.2.1. Vocals

Les vocals solen presentar un espectre que es manté de forma quasi-estable durant un cert període de temps. Aquest espectre pot ésser ben caracteritzat en virtut de la freqüència dels dos primers formants (F1 i F2). La disposició relativa de F1 i F2 a l'escala de freqüències varia amb la vocal, segons la configuració articulatòria del tracte, i és responsable del contrast tímbric entre unes vocals i altres. Efectivament, el contrast de *tímbre*

és la sensació auditiva motivada per les diferències espectrals entre ones acústiques de sortida corresponents a vocals diferents.

F1 depèn del grau d'obertura de la cavitat oral en relació directa, del grau de constricció a la faringe inferior en relació directa, i, pel que fa a les vocals anteriors, del grau de constricció dorsopalatal en relació inversa; també depèn del grau de labialització, especialment pel que fa a [u], en relació inversa. F2 depèn, pel que fa a les vocals no labialitzades, del grau d'avançament lingual i del grau de constricció dorsopalatal en relació directa i, pel que fa a les vocals labialitzades, dels graus de constricció lingovelar i labialització en relació inversa.

Segons aquest seguit de relacions acústico-articulatòries, F1 decreix en la progressió [a] > [ɛ], [ɔ] ([ə]) > [e], [o] ([ə]) > [i], [u], i F2 ho fa en la progressió [i] > [e] > [ɛ] > ([ə]) > [a] > [ɔ] > [o] > [u]. De fet, la vocal mitjana central [ə] mostra un camp de dispersió considerable, que inclou les sèries mitjanes alta i baixa, i pot fer-se més anterior o posterior segons el context fonètic. Les xifres en Hz corresponents a la freqüència de F1 i F2 de les vocals del català són incloses al capítol III.

A la figura 10, s'adjunta una representació dels valors de F1 x F2 corresponents a realitzacions dels fonemes vocàlics del català central, emesos en isolació i en la seqüència [sVɫ] per sis parlants. Aquesta i altres representacions anàlogues són conegudes amb el terme *triangle vocàlic*; el conjunt de freqüències de F1 x F2 corresponents a les diverses realitzacions d'un mateix fonema vocàlic és el *camp de dispersió* de la vocal. A la figura, les relacions acústico-articulatòries es fan evidents: la freqüència de F1 es correspon força bé amb el contrast entre vocals altes, mitjanes altes, mitjanes baixes, i baixes; la freqüència de F2 s'adiu bé amb la divisió entre vocals anteriors i vocals posteriors labialitzades. La vocal [a] és central al triangle acústic i posterior articulatòriament; la vocal [ə], per altra banda, ocupa una posició mitjana central, prop de la regió mitjana alta anterior del triangle a causa de les característiques articulatòries del context [sVɫ].

Les vocals també es diferencien entre si per llur F_0 , intensitat vocal i durada intrínseques. La F_0 intrínseca de les articulacions vocàliques es troba en relació directa amb el grau d'elevació lingual, car aquest gest promou un increment de l'elongació i del grau de tensió de les cordes vocals. D'altra banda, les vocals baixes són més intenses que les altes, d'acord amb el fet que el nivell d'intensitat de l'ona acústica sonora de sortida depèn no solament del nivell de pressió subglotal (vegeu secció I.1.2.4) sinó també del grau d'obertura de la cavitat oral. Finalment, també s'estableix una relació directa entre les diferències de durada intrínseca de vocals i el grau d'obertura oral; en conseqüència, la durada vocàlica sol ser superior en el cas de les vocals baixes vs altes.

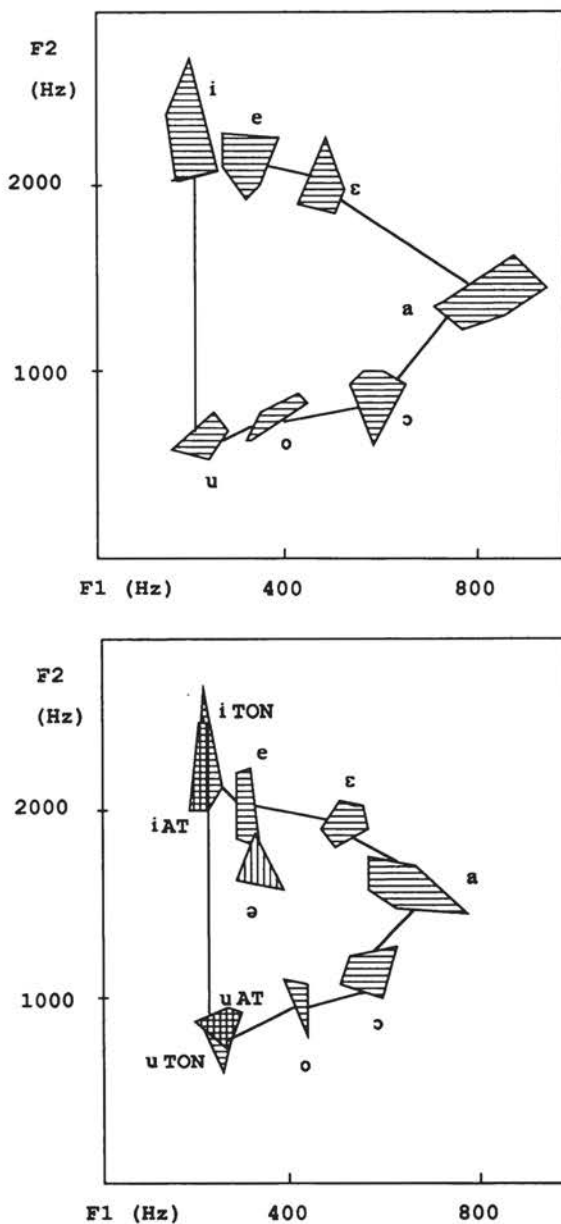

Figura 10. (Gràfic superior) Triangle vocàlic de les vocals tòniques del català oriental central (sis parlants) emeses en posició aïllada. (Gràfic inferior) Triangle vocàlic de les vocals tòniques i àtones del mateix dialecte emeses al context [sVk] pels mateixos parlants.

2.2.2. Consonants

A continuació s'indiquen les principals característiques acústiques de les consonants, amb referència especial al català. Se'n pot trobar informació més detallada a Recasens (1986b) i al capítol VII de descripció de sons consonàntics.

a) *Oclusives orals*

La realització d'una consonant oclusiva oral pot ésser analitzada acústicament en els períodes següents:

a') Durant el període oclusiu, no hi ha excitació del tracte vocal. La glotis es troba oberta si la consonant és sorda, i vibra si la consonant és sonora. En conseqüència, el correlat sord no genera ona acústica de sortida, i el correlat sonor genera una ona de sortida sonora amb un màxim d'intensitat a les freqüències baixes de l'espectre (vegeu figura 6). Ambdues categories de sonoritat contrasten pel que fa als valors de VOT (en ms; vegeu secció I.1.2.3).

La durada de l'oclusió varia segons les diferències de sonoritat (sol ser superior en el cas de les oclusives sordes vs sonores) i de lloc d'articulació (sol decreixer en la progressió labial > dentoalveolar > velar).

b') Durant el període oclusiu de les oclusives explosives es produeix un augment del nivell de pressió intraoral per tal d'igualar el nivell de pressió subglotal; aquest augment és ràpid i prolongat en el cas de les oclusives sordes, i lent i gradual en el cas de les oclusives sonores. La igualació entre ambdós nivells de pressió té lloc aviat durant l'oclusió quan aquesta és sorda, i més prop del moment explosiu quan l'oclusió és sonora; en conseqüència, l'explosió resulta més abrupta i intensa en el primer cas que no pas en el segon.

L'explosió mostra un soroll abrupte (ona acústica abrupta), seguit d'un breu soroll fricatiu (ona acústica turbulenta) generat durant el pas de l'aire per l'indret d'articulació consonàntic. El període fricatiu pot anar seguit d'un període d'aspiració, en el cas de les oclusives sordes aspirades. La durada del període explosiu-fricatiu és superior durant l'emissió de les oclusives sordes vs sonores, i depèn del lloc d'articulació consonàntic en progressió contrària a la durada de l'oclusió, és a dir, velar > dentoalveolar > labial.

L'espectre de l'explosió presenta màxims d'intensitat a freqüències que, en bona mesura, depenen inversament de les dimensions de la cavitat anterior a l'indret d'oclusió. Per aquest motiu, l'espectre d'una consonant oclusiva dentoalveolar o palatal és més agut que l'espectre d'una consonant

oclusiva velar; l'espectre més greu correspon a les oclusives labials, a causa de la reducció total del grau d'obertura oral promoguda per l'oclusió labial.

c') Després de l'explosió, l'obertura gradual del tracte promou canvis en la freqüència dels formants, a mesura que els òrgans articuladoris progressen des de la configuració corresponent a l'oclusiva fins a la configuració corresponent a la vocal següent. Aquests canvis de freqüència dels formants són les *transicions vocàliques*. Durant aquest període, augmenta la freqüència de F1 (transició positiva), a mesura que augmenta el grau d'obertura oral. Si l'espectre de l'explosió és greu (en el cas de les oclusives labials), sol augmentar la freqüència de F2 (i F3) (transicions positives); si l'espectre de l'explosió és agut (en el cas de les oclusives dentoalveolars i palatals), F2 (i F3) mostren, per regla general, freqüències descendents (transicions negatives). En el cas de les consonants velars, la transició de F2 sol disminuir de freqüència (negativa) i la transició de F3 sol augmentar de freqüència (positiva).

Cal distingir entre la *direcció* i l'*extensió* de les transicions vocàliques. La direcció ens informa sobre si la freqüència dels formants augmenta o disminueix; l'extensió ens informa sobre la magnitud d'augment o disminució de la freqüència. Així, la direcció de les transicions de F2 entre una oclusiva bilabial i la vocal següent sol comportar un ascens de freqüència; l'extensió de l'excursió positiva és, però, superior quan la vocal és [i] que quan és [a], en consonància amb el fet que F2 de [i] presenta una freqüència superior a F2 de [a]. Les transicions vocàliques també poden contrastar pel que fa a la durada, en virtut de les diferències de lloc d'articulació i sonoritat de la consonant que precedeix la vocal; així, solen ser més llargues quan la consonant és velar o palatal que no pas quan és labial o dentoalveolar (a causa del fet que el moviment del dors és més lent que el moviment dels llavis o de l'àpex), i quan la consonant és sonora vs sorda (en consonància amb la inferior durada del període de fricció durant l'explosió).

La figura 11 conté representacions espectrogràfiques de les consonants [p], [t], [k], [b], [d] i [g] davant de [a], en català. Les representacions en mostren les característiques acústiques apuntades als paràgrafs anteriors.

b) *Oclusives nasals*

Les oclusives nasals presenten característiques acústiques similars a les observades als períodes oclusiu i explosiu, i a les transicions, de les consonants oclusives orals.

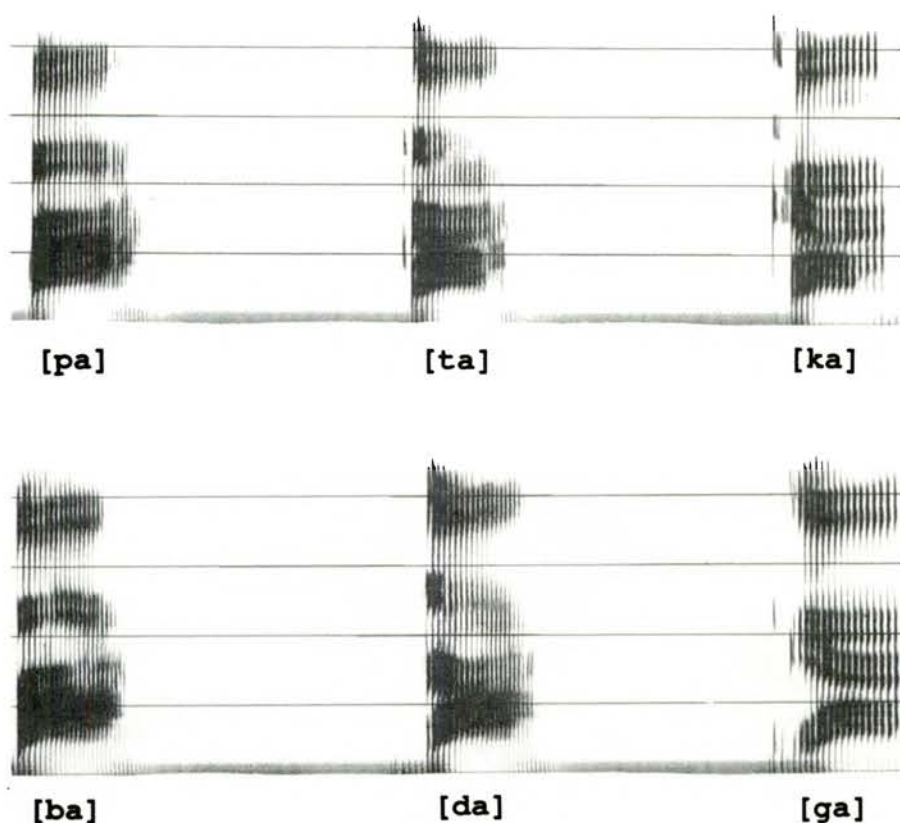

Figura 11. Espectrogrames de seqüències integrades per consonant oclusiva sorda o sonora seguida de la vocal *a*. Eix vertical: freqüència calibrada en divisions de 1.000 Hz; eix horitzontal: temps.

Durant l'oclusió d'una oclusiva nasal, les cordes vibren i generen, per tant, una ona acústica sonora. El pas de l'aire procedent de la laringe té lloc a través d'una part de la cavitat oral i de tota la cavitat faríngia, del passatge velofaríngi i de la cavitat nasal; per aquest motiu, l'ona acústica de sortida del murmuri nasal presenta un espectre, l'envolupant del qual mostra pics que depenen de les ressonàncies dels conductes orofaríngi i nasal. El murmur en consideració registra un F1 baix sobre els 200-250 Hz, que és la ressonància de tot el sistema de cavitats, i altres formants superiors d'intensitat baixa, associats de forma complexa amb una o més cavitats. L'espectre del murmur presenta també una regió amb amplitud mínima (o

zero) a una freqüència que és el mode de ressonància de la part de cavitat oral emplaçada darrera de l'indret d'oclusió; en conseqüència, la freqüència del zero decreix en la progressió $[\eta] > [ɲ] > [n] > [m]$.

Sovint, l'obertura del passatge velofaringi té lloc abans que es formi l'oclusió oral; aquest fenomen anticipatori promou nasalització d'un o més segments fonètics anteriors en el temps a l'oclusiva.

L'explosió de l'oclusiva nasal explosiva presenta un nivell baix d'intensitat per tal com la posició oberta del passatge velofaringi impedeix un augment apreciable del nivell de pressió intraoral durant l'oclusió. Les transicions vocàliques mostren una direcció i una extensió similars a les observades en el cas de les oclusives orals del mateix lloc d'articulació. Les diferències de nivell de pressió intraoral fan que l'explosió i les transicions siguin més ràpides en el cas de les oclusives orals vs nasals.

La figura 12 conté representacions espectrogràfiques de $[m]$, $[n]$ i $[ɲ]$ davant de $[a]$, en català. Les representacions mostren les característiques acústiques exposades als paràgrafs anteriors.

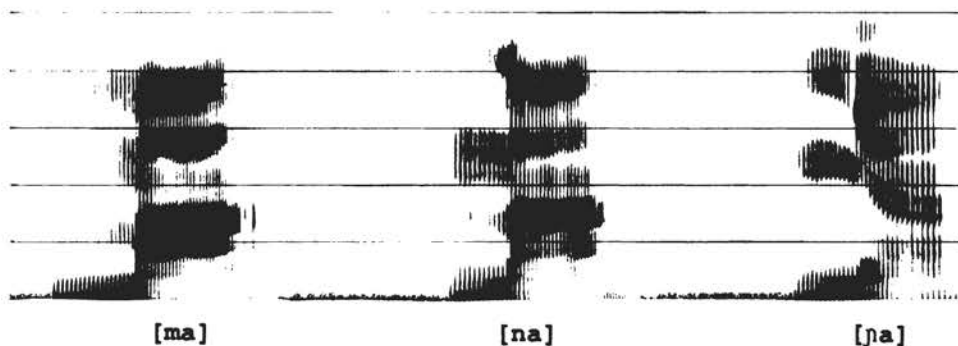

Figura 12. Espectrogrames de seqüències integrades per consonant oclusiva nasal davant de *a*. Eix vertical: freqüència calibrada en divisions de 1.000 Hz; eix horitzontal: temps.

c) *Fricatives*

Les consonants fricatives presenten dos atributs acústics: soroll turbulent i, en contacte amb vocal, transicions vocàliques.

a') El període de soroll mostra una ona acústica d'entrada complexa aperiòdica turbulenta. Durant l'emissió de les fricatives sonores, hi ha també excitació de la glotis i, per tant, superposició entre aquell tipus d'ona i una ona complexa periòdica sonora; l'ona resultant és turbulenta

sonora. A l'espectrograma, la consonant fricativa sorda [s] i la consonant fricativa sonora [z] es diferencien per l'absència vs presència de barra de sonoritat, i un soroll més intens i llarg en el cas de [s] vs [z].

La freqüència corresponent als formants de l'espectre del soroll depèn inversament de les dimensions de la cavitat anterior a l'indret de constricció, així com de la longitud i/o superfície de la constricció mateixa, segons la progressió [f], [θ] > [s] > [ʃ]. L'espectre presenta, així mateix, mínims d'amplitud o zeros, que corresponen a les antiresonàncies del tracte i varien segons el lloc d'articulació.

b') Les transicions vocàliques presenten una direcció i una extensió anàlogues a les registrades en el cas de les consonants oclusives de lloc d'articulació pròxim. En conseqüència, direcció i extensió coincideixen amb les indicades per a consonants labials en el cas de [f] i [v], dentoalveolars en el cas de [s] i [z], i palatals en el cas de [ʃ] i [ʒ]. La durada de les transicions de les consonants fricatives excedeix la durada de les transicions de les consonants oclusives, en consonància amb l'elevat control articulatori exercit pel parlant sobre el cos lingual durant la formació de la constricció.

La figura 13 presenta espectrograms de [f], [s], [z] i [ʃ] en posició inicial de mot davant de [a], en català.

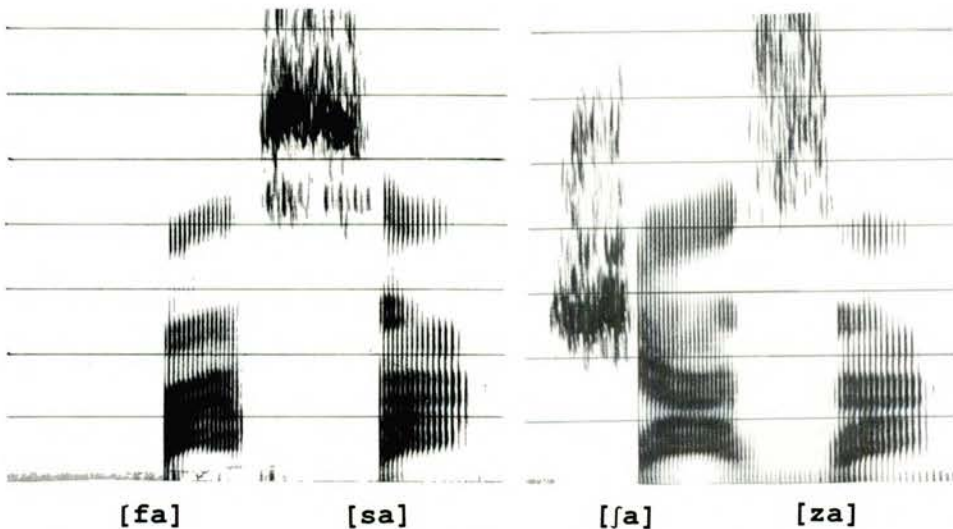

Figura 13. Espectrograms de seqüències integrades per consonant fricativa sorda o sonora seguida de *a*. Eix vertical: freqüència calibrada en divisions de 1.000 Hz; eix horitzontal: temps.

d) *Aproximants*

Aquestes consonants presenten els atributs acústics següents: una ona acústica d'entrada sonora no turbulenta; un període quasi-estable, més curt i menys intens que en el cas de les vocals; una ona de sortida, l'espectre de la qual depèn de les ressonàncies del tracte, segons els principis acústico-articulatoris indicats a propòsit de les vocals.

Les característiques espectrals de [j] i [i] són anàlogues a les de la vocal [i], si bé un grau de constricció superior en el cas de [j] fa que F1 sigui més baix i F2 sigui més alt. Les característiques de l'espectre de [w] i [ũ] són anàlogues a les de la vocal [u], si bé un grau de constricció labiovelar superior en el cas de [w] fa que F1 i F2 es trobin a freqüències més baixes. Les característiques de l'espectre (F1 i F2) de [β] són similars a les corresponents a [w] i [ũ]; les raons que justifiquen la presència d'un espectre greu són similars a les que donàvem a propòsit de l'explosió de les consonants oclusives bilabials (vegeu secció I.2.2.2(a)). Per la seva banda, F2 disminueix en la progressió [ʃ] palatal > [ð] > [ɣ] velar, en consonància amb la relació directa entre aquell formant, i els graus d'avançament lingual i de constricció dorsopalatal.

La direcció i l'extensió de les transicions vocàliques coincideixen, en bona mesura, amb les indicades per a consonants labials ([w], [ũ], [β]), dentoalveolars ([ð]), palatals ([j], [i], [ʃ]) i velars ([ɣ]) de mode d'articulació divers. La durada de les transicions de les consonants aproximants és superior a la de les transicions de les consonants oclusives, a causa de la naturalesa gradual del moviment dels òrgans articulatoris durant la producció de les primeres.

La figura 14 mostra representacions espectrogràfiques de [β], [ð], [ɣ], [j] i [w] al context [a'Ca], en català.

e) *Laterals*

Com en el cas de les consonants aproximants, les consonants laterals solen presentar una ona acústica d'entrada sonora, un període quasi-estable d'intensitat inferior al corresponent a les vocals, i una ona acústica de sortida, l'espectre de la qual s'adiu amb les mateixes relacions acústico-articulatories indicades en el cas de les vocals.

En concret, F1 varia en la progressió [ɬ] > [l] > [ʎ], en relació directa amb el grau d'obertura oral; per altra banda, F2 ho fa en la progressió [ʎ] > [l] > [ɬ], en relació directa amb els graus d'avançament lingual i de constricció dorsopalatal.

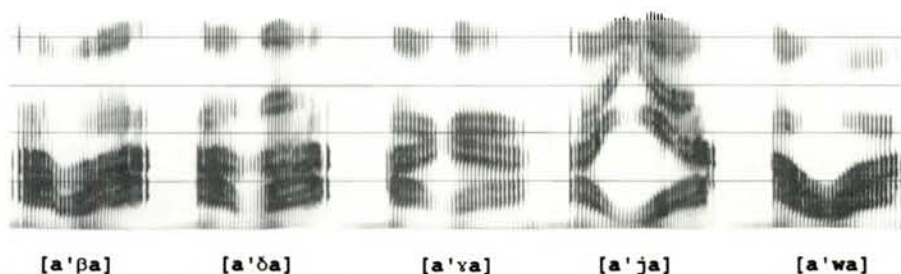

Figura 14. Espectrogrames de seqüències integrades per consonant aproximant en posició intervocàlica *aCa*. Eix vertical: freqüència calibrada en divisions de 1.000 Hz; eix horitzontal: temps.

La direcció i l'extensió de les transicions vocàliques coincideixen, en bona mesura, amb les indicades per a consonants dentoalveolars ([t], [l]) i palatals ([ʎ]) de mode d'articulació divers. La durada de les transicions és similar a la registrada en el cas de les consonants aproximants.

f) *Bategant i vibrant*

Ambdues categories consonàntiques de manera d'articulació diferent solen presentar absència d'excitació del tracte vocal durant el període (bategant) o els períodes (vibrant) de contacte alveolar; en el cas de la consonant vibrant, hi ha excitació del tracte (i, per tant, presència de formants a l'espectrograma) durant cada un dels intervals d'obertura oral que alternen entre dos moments de contacte alveolar successius. Ambdues consonants, bategant i vibrant, poden ésser emeses amb presència o absència de vibracions glotals segons el context (vegeu secció VII.17.2.2 pel que fa a aquesta qüestió).

L'espectre corresponent als moments d'obertura oral de la vibrant és similar al de qualsevol consonant dentoalveolar (per exemple, [ð]); la direcció i extensió de les transicions vocàliques coincideixen, a grans trets, amb les indicades per a consonants dentoalveolars de manera d'articulació divers. En el cas de [r], les transicions són molt breus a causa de la rapidesa d'emissió del batec.

La figura 15 mostra representacions espectrogràfiques de [t], [ʎ], [r] i [r] al context [a'Ca], en català.

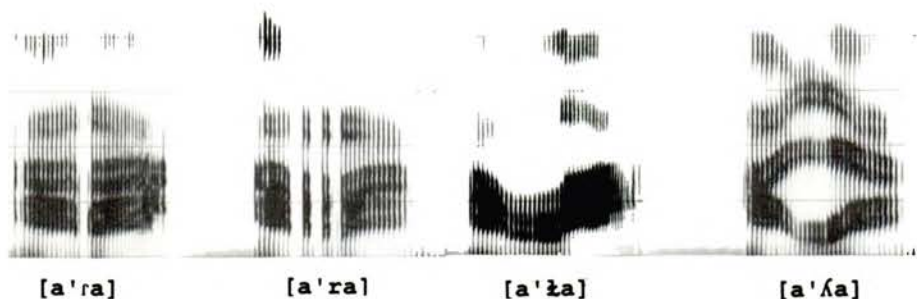

Figura 15. Espectrogrames de seqüències integrades per consonants laterals, vibrant i bategant en posició intervocàlica *aCa*. Eix vertical: freqüència calibrada en divisions de 1.000 Hz; eix horitzontal: temps.

3. SONS EN CONTACTE

3.1. Coarticulació

En la cadena parlada, l'activitat articulatòria corresponent a un fonema específic se sobreposa en el temps a l'activitat articulatòria corresponent als fonemes adjacents. Així, a la seqüència [su], l'execució del gest de labialització sol iniciar-se durant el període de constricció corresponent a [s]; durant la realització de la seqüència ['panə], per altra banda, el gest d'abaixament del vel sol iniciar-se abans que l'àpex formi oclusió a la zona alveolar.

Sembla que l'activitat dels òrgans articulatoris pot anticipar-se o retardar-se el màxim de temps possible mentre no entri en conflicte amb l'execució d'algun altre gest articulatori. Així, s'ha observat que l'activitat del dors durant la producció d'una consonant dentoalveolar en una seqüència VCV està condicionada per les vocals adjacents ([t] és emesa amb dors elevat a la seqüència [i'ti] i amb dors abaixat a la seqüència [a'ta]); en aquest cas, hi ha coarticulació per tal com les modificacions en l'activitat del dors promogudes pel context no entren en conflicte amb l'execució del gest d'oclusió apicodental. La coarticulació de l'activitat dorsal és, però, molt menys patent en el cas que la consonant presenti una oclusió dorsal ([ɲ]): ara, la posició del dors difícilment pot adaptar-se al context vocàlic, a causa dels requeriments exercits sobre aquella regió lingual per tal que assoleixi l'oclusió durant la producció de la consonant. Aquestes dades permeten de formular el concepte de *resistència coarticulatòria*; així, [ɲ] és

més resistent que no pas [t] als efectes coarticulatoris sobre l'activitat del dors lingual promoguts per les vocals adjacents.

El fenomen de coarticulació té incidència, per una banda, sobre el procés de *segmentació* dels senyals acústic i articulatori en fonemes, i, per l'altra, sobre la validesa del concepte d'*invariància*. Sovint es fa difícil precisar l'inici i la fi de la manifestació fonètica d'un fonema determinat als senyals acústic i articulatori; aquest problema de segmentació és conseqüència del fenomen de coarticulació i afecta, per exemple, les transicions vocàliques, que, en rigor, no són assignables ni a fonemes vocàlics ni a fonemes consonàntics. El fenomen de coarticulació també qüestiona la validesa del concepte d'invariància, és a dir, prova que no és possible d'assignar una configuració articulatòria o una manifestació acústica úniques a un fonema determinat; la configuració articulatòria i les característiques acústiques d'un fonema no són invariants i depenen del context (en el cas de [t] als contextos [i'ti] vs [a'ta]).

La coarticulació pot ser mesurada mitjançant una anàlisi dels canvis de freqüència que experimenten els formants i altres característiques acústiques segons el context. En català, la diferència d'elevació dorsal durant l'emissió de [ɔ] als contextos [i'ði] i [a'ða] promou diferents valors de F2 al període quasi-estable de l'aproximant (1300 Hz en el cas de [i'ði]; 1700 Hz en el cas de [a'ða]). La disminució del grau de labialització i d'avançament lingual durant l'emissió de [u] al context [tut] en relació amb el context [pup] promou un ascens del F2 vocàlic, des de 700 Hz (seqüència [pup]) fins a 1400 Hz (seqüència [tut]). Un altre exemple de coarticulació fa referència als canvis d'extensió i direcció de les transicions vocàliques segons el context; així, les transicions de F2 experimenten un descens de freqüència (transicions negatives) a les seqüències [də], [dɔ], [do]... (davant de [ə] i vocal posterior), i un ascens de freqüència (transicions positives) a les seqüències [di], [de]... (davant de vocal anterior). Tots aquests exemples han estat extrets de Recasens (1986b); és fonamental la consulta d'aquest treball per a l'estudi dels efectes coarticulatoris entre fonemes adjacents en català.

3.2. La síl·laba

L'estructura de la síl·laba mostra un *nucli* obligatori, i la presència opcional d'un *marge* davant i/o darrera del nucli. Nucli i marge contrasten articulatòriament pel fet que el nucli és emès amb un grau d'obertura oral superior al marge. En català, la posició del nucli és ocupada per una vocal, i la posició del marge, per una o més consonants. Segons el nombre de consonants que integren el marge i l'emplaçament del marge en relació

amb el nucli, són possibles estructures sil·làbiques del tipus V, CV, VC, CVC, CCV, CCVC, CCVCC, VCC, VCCC, CVCC, CVCCC..., tal com mostra la pronúncia dels mots *a*, *va*, *al*, *pal*, *pla*, *plat*, *plans*, *Alp*, *Alps*, *pals*, *marcs*... El marge que precedeix el nucli s'anomena *explosiu*, i el que el segueix, *implosiu*; les síl·labes poden ésser classificades en *obertes* o *travades* en virtut de l'absència o presència de marge postnuclear, respectivament.

3.3. *Hiat, diftong i triftong*

Anomenem hiat la successió de dues vocals, emeses en síl·labes diferents (*veí*).

El diftong consta de dos elements, vocal (nucli) seguida o precedida d'una consonant aproximant (marge), emesos en una mateixa síl·laba. En català, les consonants aproximants que integren el diftong són, per regla general, [j], [w], [i] i [u]. Les dues primeres precedeixen immediatament el nucli i formen amb aquest *diftongs creixents*; les dues segones segueixen immediatament el nucli i formen amb aquest *diftongs decreixents*. El contrast entre [j] i [i] (aproximants palatals) i entre [w] i [u] (aproximants bilabiovelars) és, a més de posicional en l'estructura sil·làbica, articulatori; així, [j] i [w] són un xic més tancades que [i] i [u]. Ambdues sèries de consonants aproximants poden fer de marge sil·làbic, en isolació (*iode*, *cauen*, pel que fa a [j] i [w]; *mai*, *cau*, pel que fa a [i] i [u]) o en companyia d'una altra consonant, precedent (*emoció*, *gual*, en el cas de [j] i [w]) o següent (*xais*, *caus*, pel que fa a [i] i [u]). Cal destacar que la consonant aproximant que fa de marge no ha d'ésser necessàriament [j], [w], [i] o [u]; a alguns parlars catalans, les realitzacions consonàntiques aproximants [ẽ] i [õ] dels fonemes vocàlics /e/ i /o/ ocupen la posició marginal de diftongs creixents i diftongs decreixents en posició interior de mot.

Anomenem triftong la successió, en una mateixa síl·laba, d'un nucli precedit i seguit de consonant aproximant. La consonant pot ocupar la posició marginal en isolació (*ja ho faré*, amb realització sil·làbica [jaũ]), o en companyia d'una altra consonant (*obliquen*, amb realització sil·làbica [kweũ]; *ja us veuré*, amb realització sil·làbica [jaũz]).

4. CATEGORIES SUPRASEGMENTALS

Les seccions I.1, I.2 i I.3 tracten, sobretot, de les categories segmentals de la cadena parlada. Aquestes categories estan integrades per seg-

ments vocàlics i consonàntics (*unitats segmentals menors*), i per unitats segmentals de durada superior (*unitats segmentals majors*; per exemple, la síl·laba). Les categories suprasegmentals són *durada*, *entonació* i *accent*. Categories segmentals i suprasegmentals són emeses mitjançant mecanismes de producció diferents; així, mentre que la producció de les unitats segmentals depèn en gran mesura de la configuració articulatòria que adopta el tracte vocal, la producció de les categories suprasegmentals es basa sobretot en el control dels mecanismes respiratori i fonatori. Les categories suprasegmentals se sobreposen en el temps a les unitats segmentals (entonació d'una frase, accentuació d'una síl·laba...) i, a diferència d'aquestes darreres, resulta difícil llur segmentació en unitats inferiors.

4.1. *Durada*

El domini de la durada pot ser qualsevol unitat segmental; així, pot parlar-se de la durada d'una vocal, d'una consonant, d'una síl·laba, d'una frase... La durada de les unitats segmentals depèn, en part, de factors intrínsecs i, en part, de factors extrínsecs.

Pel que fa als factors intrínsecs, cal indicar primerament que la durada d'una unitat segmental major depèn de la durada intrínseca dels segments vocàlics i consonàntics que la componen. En aquest sentit, la durada del segment vocàlic està directament relacionada amb el grau d'obertura oral de la vocal; concretament, les vocals baixes són més llargues que les vocals altes. En el cas de les consonants, dades sobre el català i altres llengües indiquen que les fricatives són més llargues que les oclusives, la vibrant i les laterals i que, totes elles, són més llargues que les aproximants i la bategant. En conjunt, sembla ben bé que la durada de qualsevol vocal o consonant depèn inversament de la flexibilitat dels òrgans articuladoris implicats en la seva producció, i directament de la distància que han de recórrer aquests òrgans fins a assolir la configuració articulatòria adequada. Això explica que les fricatives siguin molt llargues, a causa de l'elevat control exercit sobre el cos lingual durant la formació de la constricció, i que la bategant sigui molt curta, a causa de la flexibilitat de l'apex i de la proximitat entre aquest òrgan i la zona alveolar.

Pel que fa als factors extrínsecs, la durada de les unitats segmentals és afectada, sobretot, per l'accent, el ritme de parla i el context fonètic. En relació amb l'efecte accentual, cal dir que les vocals i síl·labes accentuades són més llargues que les inaccentuades. Per altra banda, la durada d'una unitat segmental menor varia en relació inversa al nombre de segments de la unitat segmental major a la qual pertany així com a un augment del ritme

de parla. Aquest fenomen afecta els segments vocàlics i, en menor mesura, els consonàntics, i pot explicar-se en virtut de la tendència per part del parlant a igualar la durada de qualsevol unitat segmental major, independentment del nombre de segments que conté. Un altre efecte contextual força general és la tendència a fer més llargues les vocals davant de consonant sonora que de consonant sorda, a causa, potser, del temps requerit per assolir l'expansió de la faringe i prevenir la cessació de la vibració de les cordes vocals. L'escurçament segmental d'una vocal sol provocar un grau superior de centralització vocàlica, és a dir, una disminució de l'extensió dels moviments articuladoris associats amb la seva producció i, en definitiva, una configuració articulatòria més pròxima a la d'una vocal central.

4.2. Entonació

Pot assegurar-se que el domini segmental de l'entonació és la frase. Els canvis de F_0 efectuats pel parlant al llarg de l'emissió d'una frase constitueixen la *corba d'entonació*; així, la corba d'entonació d'una frase interrogativa (*m'esperaves?*) és prou diferent de la d'una frase afirmativa (*m'esperaves*), sobretot pel que fa a la inflexió ascendent o descendent de la *cadència* final de la corba. Aquests canvis de F_0 són promoguts, en bona mesura, per variacions de la tensió aplicada sobre les cordes vocals; la contracció del múscul CT causa l'elongació de les cordes, i un increment del grau de tensió i de F_0 . Els canvis de F_0 també són portats a terme mitjançant alteracions del nivell de pressió subglotal, com en el cas del contrast entre síl·labes accentuades i inaccentuades; un augment del nivell de pressió subglotal durant l'emissió de les síl·labes accentuades vs inaccentuades promou una acceleració del moviment de vibració de les cordes vocals i un ascens de F_0 . Finalment, F_0 de la frase també depèn de la freqüència fonamental intrínseca de les vocals (vegeu secció 1.2.2.1); per altra banda, F_0 d'una vocal resulta també més elevada quan la consonant precedent és sorda que no pas quan és sonora.

4.3. Accent

El domini de l'accent és el nucli sil·làbic o la síl·laba. L'accentuació d'una síl·laba o vocal comporta un augment del nivell de pressió subglotal mitjançant l'activació dels músculs expiratoris; aquest augment promou un increment del volum d'aire expirat, una major obertura de la glotis, i un ascens de la freqüència de vibració de les cordes. En definitiva, la síl·laba

accentuada sol ser més intensa, més aguda i més llarga que la síl·laba inaccentuada. La presència d'accent comporta moviments articuladoris més precisos i més extensos. Com a conseqüència d'aquest fenomen, les vocals inaccentuades solen ser més centralitzades que les vocals accentuades.

Cal fer constar la diferència d'accepció entre els termes *tonicitat* i *accentuació*. La tonicitat és una propietat lèxica que fa que els mots siguin inherentment tòpics i àtons i, entre els primers, aguts, plans o bé esdrúixols. L'accentuació és un procés que té lloc al domini de la frase. Un mot tòpic pot resultar accentuat o desaccentuat (*home* a la frase *l'home marxà sense barret*), i un mot àton sol restar inaccentuat.

5. FONÈTICA I FONOLOGIA

Els sons lingüístics són realitzacions fonètiques d'unitats mentals més abstractes, els *fonemes*. Cal postular que el parlant d'una llengua determinada disposa d'un sistema reduït d'unitats fonèmiques (per exemple, /t/) que realitza fonèticament en l'acte de producció de frases ([t], [t̪]...). Per tal de determinar el nombre i la naturalesa d'aquelles unitats, els fonòlegs solen assignar dues realitzacions fonètiques a dos fonemes diferents o a un mateix fonema segons si la substitució d'una realització per l'altra comporta o no un canvi de significat. Els mots o seqüències que contrasten llur significat en virtut d'un sol fonema són *parells mínims*. Així, en català, les realitzacions [t] i [t̪] no poden ser assignades a fonemes diferents per tal com no hi ha en aquesta llengua parells mínims que oposin llur significat en virtut del contrast entre [t] i [t̪]; per contra, les realitzacions [p] i [t̪] pertanyen a fonemes diferents pel fet que el significat de parells mínims com *pal/tal* contrasta en virtut de la presència d'una o l'altra realització fonètica.

Les realitzacions fonètiques pertanyents a un mateix fonema són *al·lòfons* del fonema. Diem que dos o més al·lòfons d'un fonema es troben en *distribució complementària* quan no poden aparèixer en el mateix context fonètic. Per exemple, en català, [t], [t̪] i [t̝] són al·lòfons de /t/ i es troben en distribució complementària: efectivament, [t] (dental) pot aparèixer en contextos diversos però no pas en els mateixos contextos en què ho fan [t̪] i [t̝]; [t̪] (alveolar) únicament apareix en contacte amb algunes consonants alveolars; [t̝] (alveolar palatalitzada) únicament apareix davant de consonant palatal.

Cal observar que dues realitzacions fonètiques no commutables (per exemple, [ŋ] i [t̪]) no són necessàriament al·lòfons del mateix fonema. En general, els diferents al·lòfons d'un mateix fonema reuneixen les condi-

cions següents: (a) comparteixen algunes característiques articulatòries comunes ([t], [t̪] i [tʃ] són oclusives, sordes i orals); (b) llurs diferències articulatòries poden ésser explicades per condicionaments contextuals (com en el cas de [t̪] i [tʃ]), llevat de la propietat que identifica un dels al·lòfons (com en el cas de [t]). Efectivament: el fet que /t/ es realitzi dental en posició inicial de frase, posició intervocàlica i altres posicions confirma que aquesta característica de lloc d'articulació és, en bona mesura, independent de contextos específics.

A cada un dels fonemes de la llengua és assignat un conjunt de trets fonològics (mentals). En concret, els trets fonològics solen incloure els trets articuladoris comuns a tots els al·lòfons i, entre els trets diferencials, el que pot no estar condicionat contextualment. Els trets fonològics del fonema /t/ són, per tant, oclusiu, dental, sord i oral. La diferència fonètica entre [t], i els al·lòfons [t̪] i [tʃ], s'explica per assimilació contextual del tret fonològic de lloc d'articulació de /t/ (dental); en conseqüència, pot afirmar-se que /t/ s'alveolaritza en contacte amb algunes consonants alveolars (se[t̪:s]ous (set sous)) i es palatalitza davant de consonant palatal (se[tʃ:f]ics (set xics)).

L'oposició entre dos fonemes pot *neutralitzar-se* en un o més contextos. La neutralització d'una oposició pot manifestar-se: (a) mitjançant l'aparició d'al·lòfons dels fonemes en règim de variació lliure, és a dir, sense que la substitució d'una realització per l'altra promogui un canvi de significat; (b) mitjançant l'aparició d'una única realització. Pel que fa a (a), en català, l'oposició fonològica entre /r/ i /r̄/ (parell mínim *para/parra*) es neutralitza en posició implosiva de síl·laba, tal com mostra la possible alternança, en aquest context, entre [r] i [r̄] (*Ma[r]ta/Ma[r̄]ta*). Pel que fa a (b), la mateixa oposició fonològica també es neutralitza en posició inicial absoluta de morfema no inflectiu, tal com mostra el fet que en aquest context únicament pugui aparèixer [r], i no pas [r̄]. Un altre exemple d'aquest darrer cas de neutralització fonològica en català és la neutralització de l'oposició de sonoritat entre /p/ i /b/, /t/ i /d/, i /k/ i /g/ en posició final absoluta de mot i de frase; efectivament, en aquest context sempre apareix la realització sorda [p], [t] o [k].

Les alternances entre realitzacions fonètiques a mots d'una llengua poden ésser de dos tipus, *fonològiques* i *morfofonològiques*. Les primeres tenen lloc entre al·lòfons d'un mateix fonema ([g] i [ɣ] a les seqüències [g]os (gos) i *carn de* [ɣ]os (*carn de gos*)). Les segones afecten realitzacions que no poden ésser assignades a una mateixa entitat fonèmica (alternança entre els segments finals de *pala*[ũ] (*palau*), i de l'arrel del mot derivat *pala*[t̪]í (*palatí*)). Sovint, les alternances fonològiques informen sobre el fonema al qual pertany la realització fonètica d'una oposició neutralitzada;

així, sabem que [s] de *vas* és realització del fonema /z/ per tal com alterna amb [z] (*vasos, vaset*).

També és possible d'establir oposicions fonològiques al domini suprasegmental. En finès, les diferències de durada entre consonants (llargues i breus) permeten de contrastar parells mínims. Pel que fa a l'entonació, la progressió ascendent o descendent de la cadència final permet d'oposar frases interrogatives i frases afirmatives, i les llengües tonals fan ús fonològic dels nivells de F_0 per oposar el significat de mots diferents. Finalment, l'emplaçament de l'accent permet de contrastar el significat de parells mínims con *casa/casà*, i altres.

6. LA TRANSCRIPCIÓ FONÈTICA. L'ALFABET FONÈTIC INTERNACIONAL

Una de les tasques del fonetista és la notació de les realitzacions fonètiques sistemàtiques dels fonemes en la cadena parlada. La transcripció s'ocupa, en conseqüència, de diferenciar entre [t], [t̪] i [tʰ], per tal com el contrast articulatori entre aquestes realitzacions és vàlid per a tots els catalanoparlants als mateixos contextos. Les diferències articulatòries entre realitzacions fonètiques sistemàtiques poden resultar poc notables auditivament. Així, mentre que els timbres de [t̪] velaritzada i [l] no velaritzada són prou diferents ([t̪] "fosca" vs [l] "clara"), la transcendència auditiva del contrast articulatori entre [n] alveolar i [ɲ] dental és mínima. Cal deixar també ben clar que el criteri seguit per tal de transcriure mitjançant un símbol l'activitat articulatòria implica una diferenciació prèvia entre els aspectes rellevants i accidentals del procés de producció de sons. Així, representem mitjançant diferents símbols de transcripció les realitzacions laminoalveolar i apicodental de /t/ ([t̪] en contacte amb algunes consonants alveolars, [t] en contextos diversos...), però no pas les diferències d'emplaçament del dors durant la producció de l'al·lòfon dental segons el context.

Hi ha dos tipus de transcripció fonètica, *acurada* i *ampla*. Difereixen pel que fa al grau de precisió. La transcripció ampla és anomenada també *fonològica*, per tal com s'ocupa de registrar les diferències fonològiques i els principals al·lòfons. La transcripció acurada prova de transcriure una gamma important de matisos fonètics. Mentre que una transcripció ampla registra amb el mateix símbol, [k], les realitzacions anterior (davant de vocal anterior) i posterior (davant de vocal posterior) de /k/, una transcripció acurada representa la primera realització amb [k̟], i la segona, amb [k̠].

En qualsevol circumstància, el lingüista aplica el seu filtre fonològic particular a la interpretació fonètica dels sons. Així, és probable que una realització [ɛ̃] sigui identificada com a [ə] per un lingüista procedent d'un

THE INTERNATIONAL PHONETIC ALPHABET

(Revised to 1979)

S	Labiodental		Dental, Alveolar, or Post-alveolar	Palato-alveolar	Palatal		Velar	Uvular	Labial-Velar	Pharyngeal	Glottal
	Bilabial	Labiodental									
Nasal	m	ɱ	n		p		ɣ	ɴ			
Phonetic	p b		t d		c ɟ		k g	q ɢ	ɸ β		ʔ
(Median) Fricative		f v	θ ð s z		ç ʝ		x ɣ	χ ʁ			
(Median) Approximant			ɹ		j		ɰ				
Lateral Fricative											
Lateral (Approximant)			ɬ ɮ								
Trill			r								
Tap or Flap			ɾ								
Ejective	p'		t'				k'				
Implosive	ɓ		d				g				
(Median) Click	ɔ		ɰ								
Lateral Click			ɰ								

STRESS, TONE (PITCH)

ˈ stress, placed at beginning of stressed syllable;
ˌ secondary stress;
ː high level pitch, high tone;
ˑ low level, high rising;
˒ low rising, high falling;
˓ low falling, rise-fall;
˔ fall-rise.

AFFRICATES can be written as digraphs, as ligatures, or with their marks: thus ts, tʃ, dʒ; b tʃ dʒ; ts tʃ dʒ.

c, j may occasionally be used for tʃ, dʒ.

dialecte on la realització [ə] és sistemàtica (català central) però com a [e] per un lingüista procedent d'un dialecte on [ə] és poc freqüent o inexistent (català nord-occidental). Aquest problema d'interpretació afecta molt més la transcripció de vocals que la transcripció de consonants, segons el principi que, mentre que els canvis de realització articulatòria entre vocals són graduals, el pas articulatori d'una consonant a una altra és generalment discret.

La taula I presenta la carta dels símbols i diacrítics de l'Alfabet Fonètic Internacional (A.F.I.). Els diacrítics permeten de representar diversos matisos de transcripció. L'ús d'aquest alfabet fonètic és aconsellable per damunt de qualsevol altre per tal com és el més difós internacionalment.

II

VOCALISME DEL CATALÀ (Introducció)

1. REALITZACIONS FONÈTIQUES SISTEMÀTIQUES DE LES VOCALS CATALANES

La taula II presenta les realitzacions sistemàtiques de les vocals del català, independentment de les diferències dialectals. La classificació és articulatòria, i inclou entre parèntesis realitzacions dialectals d'àmbit restringit. La taula també mostra els diacrítics més usats per a la transcripció acurada de les realitzacions vocàliques del català.

2. SISTEMES FONOLÒGICS

A continuació, es fa una relació dels principals sistemes fonològics de vocals al domini lingüístic, i dels dialectes afectats.

/i/	/u/	/i/	/u/	/i/	/u/
/e/	/o/	/e/	/ə/	/o/	
/ɛ	/ɔ/	/ɛ	/ɔ/	/E/	/O/
/a/		/a/		/a/	
Sistema I		Sistema II		Sistema III	

Sistema I: català central; català nord-occidental; valencià; alguerès; alguns indrets del mallorquí, menorquí i eivissenc.

Sistema II: balear (tret d'alguns indrets).

Sistema III: rossellonès (B. Vallespir, Conflent, Rosselló, Capcir); algunes zones frontereres entre català i castellà (Baix Aragó sud-occidental); sectors de població a concentracions urbanes; alguerès actual.

Taula II. Quadre de realitzacions fonètiques sistemàtiques de les vocals del català (tots els dialectes).

Grau d'elevació lingual	Grau d'avançament lingual			
		Anterior	Central	Posterior
	Alta	i (y)		u
	Mitjana alta	e	E (E ^o) ə	o
	Mitjana baixa	ɛ		ɔ
	Baixa	a ɑ		

Observacions:
 [y], [E^o] son realitzacions pròpies del rossellonès i apareixen, sobretot, a manlleus lèxics del francès.

Diacrítics més usats per a la transcripció de realitzacions vocàliques del català:

· elevació vocàlica	.. centralització
˘ descens vocàlic	~ nasalització
ː allargament moderat/considerable	ˠ labialització
+ avançament	◌ deslabialització
- retracció	

Altres sistemes d'extensió dialectal més restringida són: set vocals, en felanitxer i a altres indrets del dialecte mallorquí (Sistema IV); sis vocals, a algunes àrees del rossellonès (Sistema Va), a zones del català septentrional de transició i a indrets del Baix Aragó sud-occidental (Sistema Vb), i a zones on /ɛ/ ha diftongat en [ja] (localitats dels Ports, la Canyada de Biar; indrets del Baix Aragó sud-occidental) (Sistema Vc).

/i/	/u/	/i/	/u/	/i/	/u/	/i/	/u/
	/o/			/e/			/o/
/E/	/ə/	/E/	/ə/	/O/	/E/		/o/
	/ɔ/			/ɛ/			/ɔ/
/a/		/a/		/a/			/a/
Sistema IV	Sistema Va	Sistema Vb	Sistema Vc				

Aquests sistemes vocàlics s'adiuen bé amb els sistemes vocàlics més freqüents universalment (Crothers, 1978). Així, pot predir-se que si un sistema té cinc vocals, aquestes seran, sobretot, /i/, /E/, /a/, /O/, /u/ (Sistema III) i, en particular, /i/, /ε/, /a/, /ɔ/, /u/. Un sistema de sis vocals tindrà, preferentment, /i/, /E/ (de fet, /ε/), /ə/, /a/, /O/ (de fet, /ɔ/), /u/ (Sistema Va). Els sistemes de set vocals, per la seva banda, mostren els fonemes següents: /i/, /e/, /ε/, /a/, /ɔ/, /o/, /u/ (Sistema I) i /i/, /i/, /ε/, /ə/, /a/, /ɔ/, /u/ (inexistent en català). Finalment, no hi ha preferència clara pel que fa a sistemes de vuit vocals i, en conseqüència, resulta adequat el sistema simètric II del balear. El sistema IV és poc comú a les llengües del món i ha d'ésser considerat com a poc estable. També escau apuntar el principi universal que el nombre de distincions vocàliques a la sèrie anterior ha d'ésser igual o superior a l'existent a la sèrie posterior; en conseqüència, el sistema Vb resulta més natural que el sistema Vc.

3. SISTEMES DE REALITZACIÓ FONÈTICA DE VOCALS EN LES POSICIONS TÒNICA I ÀTONA (TRANSCRIPCIÓ AMPLA)

3.1. Posició tònica

En aquesta posició accentual, hi ha correspondència unívoca entre cada un dels fonemes dels sistemes fonològics exposats a la secció II.2 i la seva realització fonètica. Cal exceptuar els fonemes /E/ i /O/. La realització d'aquests fonemes sol coincidir prou bé amb [e] i [o], respectivament, en el cas dels parlars de la franja catalano-aragonesa i de sectors de població urbana; [e] és també la realització normal de /E/ en felanitxer, a la Canyada de Biar i a indrets dels Ports. Les realitzacions fonètiques del rossellonès i del català septentrional de transició són mitjaneres, i llur afinitat amb [e]/[o] o bé amb [ε] / [ɔ] ha d'ésser estudiada experimentalment.

3.2. Posició àtona

Heus ací una relació dels principals sistemes de realització fonètica de fonemes vocàlics en posició àtona al domini lingüístic, i dels dialectes afectats.

[i]	[u]	[i]	[u]	[i]	[u]	[i]	[u]
	[ə]		[ə] [o]		[e] [o]		
					[a]		[a]
Sistema I		Sistema II		Sistema III			Sistema IV

Sistema I: català central; rossellonès; menorquí, eivissenc, Sóller.

Sistema II: mallorquí (tret de Sóller).

Sistema III: català nord-occidental; valencià.

Sistema IV: alguerès; sectors de població a concentracions urbanes.

Cal destacar l'existència d'altres sistemes d'extensió dialectal més restringida i/o bé limitats a posicions contextuais específiques (per exemple, sistemes de vocals als dominis de transició dialectal entre cat. n.-occ. i cat. central (vegeu secció III.9)).

4. REDUCCIÓ VOCÀLICA

Tots els dialectes catalans presenten un triangle de realitzacions fonètiques dels fonemes vocàlics més reduït en posició àtona que en posició tònica. Així, en català n.-occ., els fonemes /e/ i /ɛ/ es realitzen [e] i [ɛ], respectivament, en posició tònica, però de la mateixa manera ([e]) en posició àtona.

En alguns casos, hi ha correspondència unívoca entre els fonemes i llurs realitzacions àtones:

/i/, /u/ fan [i], [u], respectivament, a tots els dialectes.

/e/ fa [e] en cat. n.-occ. i val.

/o/ fa [o] en cat. n.-occ., val. i mall.

/a/ fa [a] en cat. n.-occ., val. i alg.

/ə/ fa [ə] en bal.

En la resta de casos, el pas de fonema a realització fonètica en posició àtona comporta un canvi tímbric. El procés de conversió de fonemes vocàlics en realitzacions àtones de timbre diferent pot ésser formulat independentment per a vocals no labialitzades i labialitzades.

a) *Vocals no labialitzades*

/E/				
(	_____	)	/a/	ross. 2
	(/ɛ/) n. occ. 1	/e/	alg. 3	centr. 2
	val. 1			bal. 2
				1. [e]
				2. [ə]
				3. [a]

b) *Vocals labialitzades*

(/O/) ross. 2				
(	_____	)		
	(/ɔ/) n. occ. 1	/o/	centr. 2	1. [o]
	val. 1		alg. 2	2. [u]
	mall. 1		men. 2	
			eiv. 2	

A l'esquerra del quadre, s'indiquen els fonemes i els dialectes afectats. Per a cada un dels dialectes, canvien de timbre aquells fonemes inclosos entre parèntesis; així, en el cas de les vocals no labialitzades, l'alguerès mostra canvi de timbre dels fonemes /ɛ/ i /e/ per tal com aquests són els fonemes inclosos pels parèntesis assignats a aquell dialecte. A la dreta, es fa constar la realització fonètica dels fonemes segons la numeració indicada a l'esquerra; així, en alguerès, la realització dels fonemes /ɛ/ i /e/ en posició àtona és [a] (número 3).

A continuació es porta a terme una exemplificació lèxica dels processos de realització tònica (primera ratlla) i àtona (segona ratlla) de fonemes vocàlics a tots els dialectes.

/i/ (*pis*): [i] (*pis*; a tot el domini),
[i] (*piset*; a tot el domini).

/e/ (*sega*): [e] (*sega*; a tot el domini),
[e] (*segar*; català n.- occ., val.), [ə] (cat. centr., bal.),
[a] (alguerès).

/E/ (*sega*; *seu*, forma de present del verb *seure*): [E] (*sega*, *seu*; ross.),
[ə] (*segar*, *seuré*; ross.).

/ɛ/ (*seu*, forma de present del verb *seure*): [ɛ] (*seu*; a tot el domini),
[e] (*seuré*; cat. n.- occ., val.), [ə] (cat. centr., bal.),
[a] (alg.).

- /a/ (*sac*): [a] (*sac*; a tot el domini),
 [a] (*saquet*; cat. n.- occ., val., alg.),
 [ə] (cat. centr., bal., ross.).
- /ɔ/ (*soca*): [ɔ] (*soca*; a tot el domini),
 [o] (*socota*; cat. n.- occ., val., mall.),
 [u] (cat. centr., men., eiv., alg.).
- /O/ (*soca*; *sopa*): [O] (*soca*, *sopa*; ross.),
 [u] (*socota*, *sopota*; ross.).
- /o/ (*sopa*): [o] (*sopa*; a tot el domini),
 [o] (*sopota*; cat. n.- occ., val., mall.),
 [u] (cat. central., men., eiv., alg.).
- /u/ (*suc*): [u] (*suc*; a tot el domini),
 [u] (*suquet*; a tot el domini).
- /ə/ (*sec*): [ə] (*sec*; bal.),
 [ə] (*sequet*; bal.).

III

VOCALISME DEL CATALÀ (Domini del mot)

1. FONEMA ALT ANTERIOR NO LABIALITZAT (/i/)

1.1. *Característiques articulatòries i acústiques*

És una vocal emesa sense labialització, i amb constricció linguopalatal i ample canal faringi. En català central (Recasens, 1986b), l'espectre de [i] presenta un F1 sobre 250-300 Hz, un F2 sobre 2000-2300 Hz, i un F3 sobre 2500-3000 Hz. En relació amb les demés vocals, aquesta vocal és de durada curta, intensitat baixa i F₀ alta.

1.2. *Variants dialectals*

El grau d'obertura de la vocal és, segons fonts bibliogràfiques, superior a les realitzacions del castellà (Fabra, 1912), i anàleg en català central, mallorquí (Moll, 1934b) i valencià (Sanchis Guarner, 1950). Sembla que, en consonància amb la realització relativament oberta de les vocals mitjanes, les vocals altes del valencià, mallorquí i menorquí també són un xic més obertes que a la resta del domini. Una comparació entre les dades d'obertura vertical i horitzontal dels llavis corresponents a un parlant lleidatà (Gili Gaya, 1932) i a un parlant de català central (Barnils, 1933 (1)) suggereix que /i/ és quelcom més tancada en lleidatà. Per la seva banda, Fouché (1924) manté que la /i/ del rossellonès és més oberta que la catalana general. Aquesta observació s'adiu amb la possibilitat que, atès el nombre reduït de fonemes vocàlics en rossellonès, totes les vocals d'aquest dialecte siguin més "relaxades" i "imprecises" (segons terminologia del mateix Fouché) que les corresponents a la resta de dialectes.

1.3. *Variants contextuals*

a) Està estesa la creença (vegeu les transcripcions de /i/ a l'ALPI) que les vocals són emeses amb més obertura oral en síl·laba travada que en síl·laba oberta. Aquesta asseveració ha d'ésser sotmesa a anàlisi mitjançant la mesura del grau d'obertura de vocals a ambdues posicions sil·làbiques, oberta i travada, amb eliminació prèvia de possibles efectes contextuals, accentuals...

b) La vocal /i/ és més oberta i centralitzada en posició àtona que en posició tònica (Recasens, 1986b; Kuen, 1932-34); el camp de dispersió vocàlica és superior en el cas de la primera vs segona realitzacions. Acústicament, /i/ àtona té un F2 lleugerament inferior a /i/ tònica per tal com el grau d'elevació del dors és inferior en el primer cas; així mateix, la variant àtona és més breu i menys intensa que la variant tònica.

c) Per una banda, les consonants [t] (Arteaga, 1908), [w]/[ũ] i [r] (Fouché, 1924), i les vocals més baixes i posteriors, contribueixen a promoure un timbre greu de /i/. La impressió auditiva d'aquells dos lingüistes és correcta a la llum de les dades acústiques (Recasens, 1986b); efectivament, aquelles articulacions contextuals ocasionen un descens de la freqüència de F2 de /i/, relacionat, segons el so contextual, amb l'endarreriment del cos lingual, l'abaixament del dors i/o la presència de labialització. Fenòmens de canvi fonètic suggereixen que la vocal també resulta més greu en contacte amb consonant labial, i és captada perceptualment com a més baixa davant de consonant nasal implosiva (vegeu seccions III.1.4.3 i III.1.4.4). Per altra banda, articulacions produïdes amb un grau de contacte dorsopalatal superior al corresponent a /i/ ([j], [ɲ]) poden ocasionar un ascens de F2 i, per tant, un increment del grau d'agudesa tímbrica, de la vocal.

d) És freqüent la nasalització de /i/ entre consonants nasals i, en menor mesura, davant de consonant nasal i darrera de consonant no nasal (*cam[ĩ]nar*, segons dades de l'ALPI, a tot el domini).

e) L'allargament vocàlic de /i/ és contextual ([i:]; *antiincendis*).

1.4. *Fenòmens fonètics*

1.4.1. *Elisió*

És possible l'elisió de [i] àtona quan va emplaçada en la síl·laba immediatament posttònica, en el cas de mots esdrúixols. Així: *alga* (*àliga* "àguila"; Segrià (DCVB), ross. (Coromines, DECLC, I)); *llarma* (*llàrima* "llà-

grima"; Segrià (DCVB)); acabament $[-'izme]$ (*-íssima*) (*santíssima*; B. Cincà (Galán, 1973)). També hi ha casos d'elisió en posició immediatament pretònica: *farnat* (*farinat*; ross., cat. centr., A. Urgell (DCVB), Pallars (Coromines, DECLC, III)); $[tʃur'βiə]$ (Camp; Recasens, 1985), $[ʃər'βiə]$ (Garrotxa; DCVB) (*xirivia*). Cal observar que un dels dos casos d'elisió en posició pretònica pot explicar-se per dissimilació davant de $[i]$; per altra banda, pràcticament tots els processos d'elisió vocàlica esmentats tenen lloc en contacte amb consonant líquida.

1.4.2. Epèntesi

Hi ha casos d'afegiment de $[i]$ àtona davant (coarticulació anticipatòria) o darrera (coarticulació retardatòria) de vocal alta. Així: $[ki'liɲa]$ (*clina* "crin"; Valls del Vinalopó (Coromines, DECLC, II)); *ciguiró* (*cigró*; Pallars (DCVB)); *indulgència* (*indulgència*; men. (Moll, 1932)); *capxirigany* (*capsirgany* "capsigrany"; mall. (DCVB)).

L'epèntesi té lloc en contacte amb consonant líquida, per una part, i consonant dorsal palatal o velar, per una altra. La vocal epentètica és resultat de la fonologització del breu interval d'obertura oral entre ambdues consonants; en general, la configuració articulatòria durant aquest interval és similar a la corresponent a la vocal pròxima $[i]$, i aquesta similitud explica que la vocal inserida sigui també $[i]$. La naturalesa dorsal d'una d'ambdues consonants facilita el fenomen d'epèntesi, car es tracta d'una propietat articulatòria compartida amb i .

En alguerès (Kuen, 1932-34), el període explosiu de C1 oclusiva davant de consonant presenta sovint un element vocàlic breu d'influència sarda (Virdis, 1978), identificable amb una $[i]$ àtona centralitzada ($[i]$). A diferència de $[ē]$ (vegeu secció III.3.5.4), aquesta realització depèn del parlant i del context consonàntic; és particularment freqüent en contacte amb una consonant dorsal ($[k^i k]$ (*dic coses*), $[sk^i ʎ]$ (*bosc llarg*)). El valencià experimenta ocasionalment el mateix procés d'epèntesi entre consonants (enquesta personal).

1.4.3. Labialització

La presència d'una o dues consonants labials adjacents promou labialització de $/i/$ en posició àtona, i, en alguns casos, pas de la vocal a $[u]$. Així: $[bur'tet]$ (*veritat*; Ports, Maestrat (DCVB)); *funs* (*fins*; Safor, Marina Alta, Marina Baixa, Comtat, Alacantí, Alcoià (DCVB; Coromines,

DECLC, III; Sanchis Guarner, 1950)); [um]flar (*inflar*; ross., cat. n.-occ., val., alg., Conca, Camp (DCVB)); *prumer* (*primer*; mall. (DCVB)).

1.4.4. Descens vocàlic

Aquest fenomen consisteix en el pas de la vocal alta anterior a [ə] (bal., ross., cat. centr.), [e], [a] (cat. n. occ., val.).

Molt sovint, el descens de /i/ es deu a la naturalesa fonètica de les vocals precedent i/o següent: pot explicar-se per dissimilació quan aquestes vocals són altes, i per assimilació quan són mitjanes o baixes. Sobre una mostra d'uns cent casos de descens de /i/ recollits, aquells condicionaments contextuals suggereixen que un 45% ha estat motivat per dissimilació vocàlica i un 55% per assimilació vocàlica; cal afegir que la vocal dissimilada sol ocupar la posició àtona pretònica, sobretot inicial absoluta de mot. El procés dissimilatori sol tenir lloc davant d'una altra [i] (*b[ə]cicleta*, *[ə]sidre*, *fam[ə]liar*, *[a]ndià*, *c[e]vil* en lloc de *bicicleta*, *Isidre*, *familiar*, *indià*, *civil*) i, en menor mesura, [u] (*m[ə]nuet*, *farc[e]dura* en lloc de *minuet*, *farcidura*); en aquestes circumstàncies, el descens vocàlic pot ésser interpretat com un fenomen d'"undershoot" (durant l'emissió de la primera vocal, el dors resta allunyat de la zona palatal per tal de facilitar la producció de la vocal alta següent). El procés assimilatori també és majoritàriament regressiu (37% de casos; *ll[ə]cència*, *s[e]rena* en lloc de *llicència*, *sirena*) i, en menor mesura, pot ésser qualificat de progressiu (prop d'un 15% de casos; *miser[ə]còrdia*, *carn[ə]sseria*, *gan[ə]vet* en lloc de *misericòrdia*, *carnisseria*, *ganivet*).

Destaca el nombre elevat de casos de descens de /i/ a la síl·laba *in-* inicial de mot davant de consonant (Arqués, 1910; Massip, 1979). Segons criteris morfològics, el canvi fonètic pot haver estat ocasionat per reanàlisi d'un prefix *in-* originari. Segons criteris fonètics, el canvi pot ésser atribuït a l'efecte de nasalització vocàlica promogut pel descens del vel abans que tingui lloc l'oclusió apicoalveolar corresponent a [n]. A diferència de l'espectre de [i] no nasalitzada, l'espectre de [ĩ] presenta dos formants: un primer formant oral pròxim a F1 de [i], i un segon formant nasal emplaçat a una freqüència superior, prop de la freqüència corresponent a F1 d'una vocal més baixa. El descens vocàlic pot haver estat motivat per la interpretació perceptual com a formant oral del formant nasal, o bé d'una freqüència intermèdia entre la corresponent als dos primers formants de la vocal nasalitzada (Beddor, 1983).

En general, el fenomen de descens vocàlic presenta exemples a tot el domini lingüístic, i ha estat qualificat repetidament de vulgarisme (Sanchis

Guarner, 1950; Moll, 1932; Mariner, 1953; entrades corresponents als mots *principal*, *civil* i altres al DCVB).

2. FONEMA ALT ANTERIOR LABIALITZAT (/y/)

Aquesta vocal és emesa amb una configuració lingual similar a la corresponent a /i/. A diferència de /i/, /y/ presenta labialització, i aquest fet promou un avançament de l'indret de constricció palatal.

L'articulació alta anterior labialitzada ha penetrat en rossellonès en les posicions tònica i àtona a través d'alguns manlleus recents del francès ([byt] (fr. *but*; Fouché, 1924); [pol: y'sju] (fr. *pollution*)), i sembla gaudir d'elevada difusió a les regions frontereres amb el llenguadocià, que també presenta [y] (Capcir, Vingrau (ALPO)). L'adaptació de [y] francesa en rossellonès compta amb casos de [u] (posicions tònica i àtona; *am[u]sa*, *am[u]sar* (fr. *amuse*, *amuser*)) i de [i] (posició àtona; *r[i]ban* (fr. *ruban*; Fouché, 1924)). L'adaptació de [y] com a [i] en posició àtona (amb predomini de l'element lingual sobre el labial) i com a [u] en posició tònica (amb predomini de l'element labial sobre el lingual) suggereix que la vocal francesa és menys labialitzada en posició àtona que en posició tònica.

3. FONEMA MITJÀ ALT ANTERIOR NO LABIALITZAT (/e/)

3.1. *Característiques articulatòries i acústiques*

Aquesta vocal no presenta labialització, i és emesa amb menys elevació dorsal en direcció al paladar que /i/ i, per tant, amb un canal faringi d'amplada inferior. En català central (Recasens, 1986b), l'espectre de [e] deixa entreveure un F1 sobre 350-400 Hz, un F2 sobre 1800-2200 Hz, i un F3 sobre 2500-2800 Hz. En relació amb les altres vocals, /e/ és una vocal de durada, intensitat i F₀ intermèdies.

3.2. *Variants dialectals*

La realització de /e/ en català central presenta menys obertura oral que la corresponent a /E/ del castellà (Fabra, 1912). Hi ha diferències d'obertura de la vocal al domini lingüístic català. Per una banda, Alcover (1908) observava que /e/ és més alta en català n.-occ. que en català central. Posteriorment, Gili Gaya (1932) reportava una menor obertura entre les

dents incisives i una major separació horitzontal dels llavis durant la producció de /e/ en lleidatà que en català central (Barnils, 1933(1)); en consonància amb aquestes observacions, hom ha apuntat un tancament molt apreciable de la vocal en pallarès (Veny, 1983). Per una altra banda, /e/ sembla menys baixa en català central que no pas en mallorquí (Moll, 1934b), valencià (Sanchis Guarner, 1950) i alguerès (Kuen, 1932-34); és possible que també sigui especialment centralitzada i posterior en alguerès.

Les transcripcions de l'ALPI avalen l'existència d'una /e/ més oberta en valencià i balear que en català central i català n.-occ., però no confirmen l'existència d'una /e/ menys oberta en català n.-occ. que en català central. A continuació, s'indiquen els percentatges corresponents a la realització oberta (en terminologia de l'ALPI: "e mitjana amb tendència a oberta"; "e oberta amb tendència a tancada"; "e oberta") de /e/ tònica, obtinguts sobre el total de realitzacions de la vocal per dialecte: n.-occ. 35%; central 23%; valencià 52%; balear (mallorquí, menorquí, eivissenc) 54%. Transcripcions extretes d'altres fonts bibliogràfiques (Barnils, 1933 (7); DCVB) apunten un matís particularment obert de /e/ àtona al Comtat, la Safor, la Marina i el B. Vinalopó. Aquestes diferències de matís són també vàlides en posició àtona.

3.3. *Variants contextuals*

a) Les realitzacions àtones de /e/ són un poc més obertes i presenten un camp de dispersió més variable que les realitzacions tòniques de la mateixa vocal (cat. n.-occ., val. (Navarro Tomás i Sanchis Guarner, 1934; Arteaga, 1908)). Per altra banda, segons l'ALPI, la realització posttònica és més relaxada que la variant pretònica.

b) La nasalització de /e/ té lloc entre consonants nasals i, en menor mesura, davant de consonant nasal i darrera de consonant no nasal (*dium[ẽ]nges*, segons dades de l'ALPI, a tot el domini).

c) El veïnatge de [i], consonant palatal o consonant velar (que en contacte amb vocal anterior es fa postpalatal) promou un increment del grau d'elevació lingual de /e/ i, acústicament, un descens de F1 i un ascens de F2 de la vocal (català central (Recasens, 1986b); valencià (Navarro Tomás i Sanchis Guarner, 1934); ALPI (mapes corresponents a *abella*, *castell*, *celles*)). Segons Navarro Tomás i Sanchis Guarner (1934), la presència de consonant nasal implosiva davant de consonant també comporta l'ascens de /e/ precedent. La secció III.10.8 inclou casos d'ascensió vocàlica promoguts per tots aquests condicionaments contextuals. Cal, pel que fa als dialectes occidentals, remarcar la tendència al tancament de /e/ àtona en

posició final de mot quan la vocal tònica és tancada (valencià (Navarro Tomás i Sanchis Guarner, 1934); ALPI (mapes corresponents a *diumenges, dotze*)) i/o va immediatament precedida de consonant palatal o de grup consonàntic (ALPI (mapes corresponents a *ofegar-se, dotze, diumenges*); tortosí (Barnils, 1915)).

El veïnatge de vocals (mitjanes) baixes, i de consonants vibrant, bategant o [t] propicia l'existència de variants més baixes (ascens de F1) i més posteriors (descens de F2) de /e/ (català central (Recasens, 1986b; Arteaga, 1908), pel que fa a l'efecte de [t]; valencià (Navarro Tomás i Sanchis Guarner, 1934); ALPI (mapes corresponents a *cirera, cullera*)). La presència de [w]/[ü] o de vocals posteriors labials adjacents promou un increment dels graus de posteriorització lingual i de labialització de la vocal (cat. central (Recasens, 1986b); ALPI (mapes corresponents a *deutes, creu, abeurador*)). Fenòmens de canvi fonètic (vegeu secció III.10.7) confirmen l'acció d'aquests condicionaments contextuais, així com de consonant bilabial adjacent; en tots aquests casos, és factible el pas de la vocal a [o], [u]. Els dialectes occidentals mostren una tendència per part de /e/ final o interior de mot a esdevenir més oberta quan la vocal tònica és oberta (Navarro Tomás i Sanchis Guarner, 1934).

d) L'allargament vocàlic de /e/ és contextual ([e:]; *reemplaçar*, als dialectes occidentals).

3.4. *El xipella*

3.4.1. *Caracterització*

Alguns parlars del domini lingüístic poden ésser denominats "xipella" pel fet que realitzen /e/ posttònica mitjançant una articulació pròxima a [i] ([e]) (context A) o bé [i] (context B). La primera realització afecta /e/ final absoluta de mot, i /e/ travada per consonant en el cas de terminacions de plural nominals i verbals (-e, -es, -en); la segona afecta la resta de casos de /e/ final de mot travada per consonant (*mànic, àngil, cànim, àmit, màrfiga* en lloc de *mànec, àngel, cànem, àmet, màrfega*). Cal observar que, en cap d'ambdues circumstàncies, el procés de canvi no ha estat condicionat per efectes fonètics contextuais clars.

3.4.2. *Context A*

Durant aquest segle, les zones geogràfiques exposades a continuació

han mantingut, amb fermesa, realitzacions tancades de /e/ ([ɛ]): la Conca de Barberà, la majoria dels pobles de la qual registra un sistema vocàlic àton de transició entre català oriental i català occidental (Alcover, 1908; Plaza, 1981); zones meridional i oriental de la Segarra, integrades per pobles pertanyents al dialecte nord-occidental, llevat de Talavera (Alcover, 1908); zones nord-occidental del Solsonès, i septentrional i oriental de l'A. Urgell, integrades per pobles pertanyents al dialecte nord-occidental (Alcover, 1908; Russell-Gebbett, 1956, 1961-62); zona nord-occidental del Pallars Sobirà, integrada per pobles de parla nord-occidental (Alcover, 1908); zones d'Andorra (Guiter, 1952); localitats del Capcir (Guiter, 1984). El fenomen també devia estar localitzat, en altre temps, a l'extrem nord-occidental de la B. Cerdanya i del Berguedà, i a la franja nord-oriental i centro-oriental del Solsonès (Coromines, DECLC, III).

De forma menys sistemàtica cal destacar la presència de realitzacions tancades de /e/ a Tamarit i S. Esteve de la Llitera (Llitera), Balaguer (Noguera), Lleida i Almenar (Segrià), i Organyà (A. Urgell). A més a més, no és difícil trobar casos més esporàdics de tancament a indrets de les comarques següents: Ribagorça, Pallars, Noguera, Andorra, Segarra, Garrigues, B. Cinca, Segrià, Urgell, Llitera, A. Urgell (vegeu, entre altres fonts bibliogràfiques, Alcover (1908), Coromines (1936), DCVB, Alcover-Moll (1929-32)). Les comarques meridionals del domini nord-occidental i el valencià s'han mostrat refractaris al tancament de /e/.

Aquesta distribució geogràfica planteja qüestions interessants. En primer lloc, el fet que el fenomen afecti les àrees septentrional i central del català n.-occ. (vs l'àrea meridional del català n.-occ. i el valencià) afavoreix la hipòtesi que la pronúncia "xipella" s'inscriu dins de la tendència a intensificar la realització tancada de /e/ a aquelles zones del Principat (vegeu secció III.3.2). Cal, però, completar aquesta hipòtesi si hom vol incloure entre els parlars "xipella" les àrees frontereres entre català central i català n.-occ. (llevat del Priorat i el B. Ebre, que ja formen part de la Catalunya meridional). Entre aquestes àrees, n'hi ha de parla occidental (Segarra, Solsonès occidental, A. Urgell, Andorra) i de parla oriental (Conca, Solsonès oriental, Berguedà i B. Cerdanya occidentals). Pel que fa a les àrees de parla occidental, és atractiva la hipòtesi d'Alcover (1908) segons la qual la realització de /e/ tendeix a [i] per "defensar-se de l'enfosquiment" propi de la vocal mitjana central [ə] dels parlars orientals. Pel que fa a les àrees de parla oriental, la pronúncia [ɛ] respon segurament a la necessitat de mantenir el contrast fonològic entre els fonemes /e/ i /a/ àtons en posició final de mot. Efectivament (vegeu secció III.9.6), els parlars de transició del dialecte oriental central solen presentar un sistema vocàlic àton mixt amb oposició fonològica entre /e/ i /a/ en posició posttònica, i neutralització

d'aquesta oposició en [ə] en posició pretònica; en aquestes circumstàncies, un increment del grau de tancament de les realitzacions de /e/ posttònica assegura el rendiment fonològic entre /e/ i /a/ en aquesta posició contextual. Aquest procés als parlars de la zona s'explica, en bona part, com a reacció davant de la tendència a la centralització de les vocals posttòniques (vegeu secció III.3.3).

Actualment, la pronúncia "xipella" es troba en franca regressió com a conseqüència, sobretot, de la influència de la parla de centres prestigiosos (Solsona i la Seu d'Urgell, pel que fa a l'àrea "xipella" del Solsonès-A. Urgell (Russell-Gebbett, 1961-62); Tarragona, pel que fa als parlars de la Conca de Barberà (Plaza, 1987)), i de la densitat de vies de comunicació (com en el cas de l'Espluga i Sarrià, a diferència d'altres indrets de la Conca de Barberà (Plaza, 1981)). Molt possiblement, el procés de "desxipellitització" deu haver-se iniciat a pobles emplaçats prop de la frontera entre català central i cat. n.-occ. (compareu les relacions de pobles a Alcover (1908) i Russell-Gebbett (1956)), i a zones situades prop de capitals de comarques interiors de parla nord-occidental. La "desxipellitització" és condicionada (almenys en alguns casos estudiats) per factors contextuals; així, en un estat avançat del procés, la realització fortament tancada de /e/ final de mot ja només té lloc per harmonia vocàlica quan la vocal tònica és tancada (preferentment /i/), i el mot és emès dins d'una frase amb ritme d'elocució ràpid (Russell-Gebbett, 1956; Coromines, 1936). Les variants vocàliques generades per "desxipellitització" són més baixes i, possiblement, més centralitzades que [e] i, per tant, s'aproximen a la realització prestigiosa [ə]; és factible que l'evolució des de [e] fins a [ə] (estadi final del procés) sigui gradual, a través de les realitzacions intermèdies [ɛ̃] (en primer lloc) i [ɛ̃] (en segon lloc).

3.4.3. Context B

En català central de transició, acabaments com *-ic*, *-il*, *-im* en lloc de *-ec*, *-el*, *-em* són molt freqüents a la zona "xipella" (Conca de Barberà (Plaza, 1981)), i menys freqüents a pobles septentrionals de l'Alt Camp i occidentals del Baix Camp. En mallorquí, les terminacions *-ec*, *-eg* es realitzen normalment amb [e] (vegeu secció III.9.7) i, ocasionalment, amb [i]. En català n.-occ., el pas a [i] ha estat molt freqüent o bé sistemàtic a diverses zones geogràfiques, amb inclusió de les comarques meridionals (Priorat, B. Ebre, pobles occidentals del Camp de Tarragona...). Per la seva banda, el valencià s'ha mostrat altament refractari a aquest canvi vocàlic.

En aquest cas, l'explicació del fenomen d'ascens vocàlic no és única-

ment analògica sinó també fonètica. Efectivament, la realització [i] de /e/ està ben relacionada amb l'articulació especialment tancada de /e/ en català n.-occ., i amb la intenció d'evitar la confusió entre les realitzacions [e] i [ə] d'aquella vocal.

3.5. Fenòmens fonètics

3.5.1. *Ascens vocàlic (vocal tònica).*

El canvi s'ha produït per inflexió de [i] àtona de la síl·laba següent, i està localitzat, amb major o menor freqüència, a gran part del domini lingüístic. Heus aquí la distribució geogràfica de les formes més rellevants: *bístia*, *espícies* (mall., men. (DCVB)); *sípia* (ross., cat. centr., alg., men., mall.; amb *e*: cat. n.-occ., val., eiv., B. Camp, cat. central nord-oriental (DCVB, i altres fonts bibliogràfiques)); *síquia* (cat. centr., mall., men., alguna zona del cat. n.-occ.; amb *e*: B. Camp, eiv., cat. n.-occ., val., ross. (DCVB, i altres fonts bibliogràfiques)); *sínia* (cat. centr., mall., men., ross., part del cat. n.-occ. i del val.; amb *e*: B. Camp, eiv., resta dels dialectes cat. n.-occ. i val., ross., cat. central nord-oriental (DCVB i altres fonts bibliogràfiques)). Les variants *n(y)irvi*, *cementiri*, *baptistiri* presenten una distribució geogràfica poc homogènia, si exceptuem el valencià, l'eivissenc i les parles meridionals del català n.-occ. que, tal com proven els exemples citats anteriorment, es mostren refractaris al fenomen d'ascensió vocàlica.

3.5.2. *Elisió vs manteniment*

Zones limítrofes entre català n.-occ. i aragonès mantenen /e/ àtona final absoluta a mots que l'han elidida a la resta del domini lingüístic (*fame* (*fam*; A. Ribagorça (Ferraz, 1934))). En força casos, deu tractar-se de manlleus de l'aragonès o del castellà (Sistac, 1987).

3.5.3. *Descens vocàlic*

En aquesta secció s'estudia el pas de /e/ àtona a [a] en català n.-occ. i valencià.

a) *Posició inicial absoluta de mot*

Sobre un total de cent casos de descens vocàlic, un terç afecta

la síl·laba *es-*, un terç la síl·laba integrada per *e* i consonant nasal següent, i l'altre terç, altres síl·labes ([a]spatlla, [a]nclusa, [a]ixam, en lloc d'*espatlla*, *enclusa*, *eixam*). No sembla, doncs, que el canvi hagi estat promogut per les característiques fonètiques del context consonàntic, tret, potser, del cas en què la vocal és seguida de consonant nasal. Anàlogament al que s'esdevenia amb /i/ (vegeu secció III.1.4.4), el canvi pot haver estat motivat per un procés perceptual consistent en assignar al F1 oral de [ẽ] la freqüència del F1 nasal (emplaçat per sobre del F1 oral), o bé una freqüència intermèdia entre els dos formants oral i nasal (Beddor, 1983). Un argument contrari a aquesta explicació ve donat pel fet que la realització [ẽ] tendeix a ésser interpretada com a /i/ (vegeu seccions III.3.3 i III.10.8).

Sembla més clar l'efecte sobre la vocal inicial absoluta per part de les vocals de les síl·labes següents. Efectivament, un 50% de casos de descens de /e/ té lloc quan la vocal tònica és [a]; davant de síl·laba àtona, la major part de casos de descens ha estat motivada per assimilació (davant de V2 = [a]) o dissimilació (davant de V2 = [e], [i]). Heus ací alguns exemples: [a]nvà, [a]mprar, [a]mbaràs, [a]svair, [a]nsenyar, [a]nciam (*envà*, *emprar*, *embaràs*, *esvair*, *ensenyar*, *enciam*).

Una altra concausa fonètica del procés de descens vocàlic deu haver estat la qualitat especialment baixa i centralitzada de /e/ àtona (vegeu secció III.3.3 (a)), sobretot en posició inicial absoluta de mot (valencià (Navarro Tomás i Sanchis Guarnier, 1934); cat. n.-occ. (Sanchis Guarnier, 1949); pallarès (Coromines, 1936)). La identificació d'aquesta variant fonètica ([ẽ]) amb /a/ s'adiu amb l'absència de la vocal mitjana central [ə] al sistema de vocals àtones dels dialectes occidentals, i/o amb la similitud acústica i articulatòria entre [ə] i [a] (Recasens, 1986b). No pot descartar-se, tampoc, la influència de fenòmens de fonètica de mots en contacte, com la resolució amb [a] de la contracció entre -a final de l'article i e- inicial del mot següent en català occidental (Fortuny, 1983).

b) Posicions inicial no absoluta i medial de mot

Un recompte de prop de cent casos de descens vocàlic indica que la vocal afectada sol ocupar la posició immediatament pretònica, sobretot en síl·laba inicial de mot (66% de casos; f[a]rrar, r[a]stoll, t[a]rròs (*ferrar*, *restoll*, *terròs*)) però també en la segona síl·laba del mot (33% de casos; forr[a]llat, ass[a]ntar-se (*forrellat*, *assentar-se*)). El canvi fonètic s'ha produït, sobretot, per influència de la vocal o les vocals següents, és a dir, [a] (42%), [e] (26%), o bé [i], [o] (16%). En conseqüència, tal com s'esdevenia

en posició inicial absoluta de mot, és particularment notable el condicionament assimilatori per part de [a] de la síl·laba següent; el procés dissimilatori compta amb exemples com *s[a]ncer*, *Mic[a]let*... Les consonants que apareixen en posició adjacent a la vocal són vibrant i bategant (22%), [p], [b] (12%), [s] (12%), [n] (10%), [t], [d] (10%); davant de [r] i [ũ], aquest canvi contextual és freqüent a les llengües romàniques, i ha d'associar-se amb l'abaixament de la part anterior del cos lingual com a conseqüència de l'elevació del postdors durant la producció de la vocal (Nyrop, 1899-1930; Fouché, 1952-1961).

c) *Clítics*

Diverses zones del domini dialectal occidental fan amb [a], entre altres, els clítics següents: *pels* (Galán, 1973; Horta de València); *el*, *els* (articles), *em*, *et*, *els* (pronoms), *en* (preposició) (Colomina, 1985a; BDLc, X); *es* (pronom) (n.-occ., Marina (DCVB; Colomina, 1985a)). Aquestes dades reafirmen la naturalesa baixa i centralitzada de /e/ a zones del domini dialectal occidental, sobretot en ritme ràpid i en estil poc acurat de parla.

d) *Extensió geogràfica*

Les fonts bibliogràfiques consultades indiquen que el canvi s'ha produït amb més intensitat en posició inicial absoluta de mot que en altres posicions contextuais (també Meyer-Lübke (1974), pel que fa a altres llengües romàniques). En general, el fenomen de descens vocàlic és molt freqüent a totes les comarques del domini dialectal occidental i, a força indrets, resulta sistemàtic en posició inicial absoluta de mot. És, però, poc vigent o inexistent a les zones següents: Valls del Vinalopó i Baix Vinalopó (Colomina, 1985b); àrees de les comarques frontereres amb l'aragonès (Maella (Bondia, 1965), Fraga (Galán, 1973), A. Ribagorça (Ferraz, 1934), Llitera (Viudas, 1980; Sistac, 1987), B. Aragó (Sanchis Guarnier, 1949)).

3.5.4. *Epèntesi*

En alguerès (Kuen, 1932-34; vegeu secció III.1.4.2, pel que fa al valencià), aquesta vocal ([ē]) pot ser inserida entre C1 oclusiva implosiva i C2 immediatament següent. Es tracta d'una realització més freqüent que [i] per tal com sol aparèixer en contacte amb consonants no dorsals.

3.5.5. Altres fenòmens fonètics

La vocal /e/ àtona pot experimentar altres processos de modificació fonètica. Aquests processos són comentats a la secció III.10: síncope (III.10.1), epèntesi (III.10.2), epítesi (III.10.5), elisió a hiats i diftongs (III.10.6), evolució a vocal posterior labialitzada (III.10.7), ascensió vocàlica (III.10.8), metàtesi (III.10.9).

4. FONEMA MITJÀ ANTERIOR NO LABIALITZAT (/E/)

Cal postular l'existència d'aquest fonema vocàlic a parlars que presenten manca d'oposició fonològica entre /e/ i /ɛ/. En aquest treball, algunes de les realitzacions fonètiques de /E/ són representades amb un símbol no corresponent a l'A.F.I., [ɛ̃]; cal considerar aquest símbol com a provisional, a l'espera d'investigacions que revelin si, en rossellonès i altres parlars, aquelles realitzacions resten properes a [ɛ̃] o bé a [ɛ̞].

4.1. Extensió geogràfica

El rossellonès presenta /E/ en lloc de /e/ i /ɛ/, i és mitjançant la realització mitjana anterior que han estat adaptats molts préstecs del francès amb /e/ o /ɛ/ originàries (si bé actualment hom sol manllevar la mateixa pronúncia francesa ([ka'fe], fr. *café*)). A altres zones geogràfiques del domini hi ha també /E/, o bé els camps de dispersió de /e/ i /ɛ/ resten especialment pròxims un de l'altre. Aquests indrets són: la regió Sitges-Vilanova, i part del Penedès (Coromines, 1974(7)); Felanitx (Grimalt, 1972); la franja dels dominis dialectals central i n.-occ. que fa de límit amb el rossellonès; diverses àrees limítrofes entre català n.-occ. i aragonès (Llitera (Sistac, 1985)); benasquès (Rafel, 1980); Aiguaviva (Sanchis Guarner, 1949). A les zones frontereres amb el rossellonès i amb l'aragonès, la pèrdua de l'oposició fonològica es manifesta sovint mitjançant l'aproximació gradual entre els camps de dispersió dels dos fonemes, /e/ i /ɛ/, sobre l'espai (vegeu secció III.4.2.4). L'alguerès mostra una proximitat fonètica considerable entre les realitzacions de /e/ i /ɛ/, i neutralització força estesa de l'oposició entre parlants joves (enquestes personals).

El català parlat per sectors de població urbana també ha d'ésser pres en consideració. En aquest cas, el contacte entre els sistemes vocàlics del català i castellà deu haver propiciat l'eliminació de l'oposició entre /e/ i /ɛ/, o bé una aproximació clara entre els camps de dispersió d'ambdós fone-

mes. És possible que aquest procés d'aproximació constitueixi un canvi fonològic en curs a través de capes generacionals i/o socials.

Un tema de recerca obligat és la delimitació del camp de dispersió de la vocal mitjana anterior (/E/) en relació amb els camps de dispersió de les altres vocals del triangle vocàlic. L'emplaçament de la vocal al triangle vocàlic ha de dependre, en bona mesura, dels factors que han contribuït a la neutralització de /e/ i /ɛ/ originàries. Segurament cal diferenciar dues realitzacions:

a) Realització mitjana [E], en ross. i a parlars penedesencs. Sembla que aquesta realització resta més prop de /ɛ/ que de /e/ del català general (vegeu secció III.4.2; també, pel que fa a Vilanova i la Geltrú, Alcover (1908)). L'existència de la variant [E] en ross. s'explica bé per simetria amb [O]; efectivament, la neutralització de l'oposició entre /o/ i /ɔ/ en /O/ féu que l'oposició entre /e/ i /ɛ/ també perdés el seu valor distintiu (Veny, 1983).

b) Realització mitjana alta [e], a les zones següents:

a') Felanitx (Moll, 1955), Santa Maria de la Salut (Veny, 1983) i potser, de forma incipient, altres indrets del mall. (Bibiloni, 1983). En aquest cas, aquella pronúncia permet d'assegurar el contrast fonològic entre els fonemes /ɛ/ i /a/, la realització fonètica dels quals resta poc diferenciada en mall. (vegeu seccions III.6.2 i III.8.1). Amb tot, /E/ deu registrar realitzacions més obertes en felanitxer, en consonància amb el fet que els parlants d'aquesta modalitat no arriben a confondre mai *cel* (pronunciat a la mallorquina, amb [ɛ]) i *sal* (pronunciat amb /a/ mallorquina, molt alta i anterior) (Grimalt, 1972).

b') Indrets dels Ports, la Canyada de Biar, indrets del Baix Aragó sud-occidental. La realització [e] correspon a un antic fonema /e/, que evolucionà a /E/ després que /ɛ/ hagués diftongat sistemàticament en [ja].

c') Zones frontereres entre català i castellà, i sectors de població a concentracions urbanes. En aquest cas, /E/ es fa [e] per influència del castellà, que no coneix la variant mitjana oberta.

d') Algerès actual. En aquest cas, la realització tancada de /E/ s'adiu amb el sistema penta fonèmic del logudorès (Lüdtke, 1953).

4.2. Realització en rossellonès

4.2.1. Posició al triangle vocàlic

Fouché (1924) indicava que la realització de /E/ en rossellonès és més propera a [ɛ] que a [e], i Krüger i Salow també solien transcriure amb [ɛ]

la vocal rossellonesa (Kuen, 1932-34). Un recompte de les transcripcions de *e* tònica a l'ALPI no permet de corroborar la naturalesa oberta de la vocal en rossellonès. Aquest atlas lingüístic registra les següents transcripcions de /E/: *e* mitjana (26% de casos; preferentment, mots amb /e/ del català general); *e* mitjana amb tendència a oberta (50% de casos; mots amb /e/ i /ɛ/ del català general); *e* oberta amb tendència a mitjana (17% de casos; mots amb /ɛ/ del català general); *e* oberta (7% de casos; mots amb /ɛ/ del català general). Aquestes transcripcions no permeten de postular una proximitat fonètica entre [ɛ] i les realitzacions de /E/ en rossellonès, per tal com, a l'ALPI, el símbol de transcripció “*e* mitjana” és utilitzat generalment per a representar les realitzacions fonètiques de /e/ a tot el domini lingüístic català.

4.2.2. *Camp de dispersió*

Fouché (1924) postula un “relaxament” articulatori més considerable durant la producció de /E/ rossellonesa que durant la producció de /e/ i /ɛ/ de la resta de dialectes catalans. És possible que la presència d'un sol fonema vocàlic en lloc de dos motivi una realització articulatòria menys acurada i un grau inferior de resistència als efectes coarticulatoris promoguts pel context fonètic. En conseqüència, la magnitud del camp de dispersió de /E/ hauria d'excedir la corresponent als camps de dispersió de /e/ i /ɛ/ d'altres parlars catalans.

4.2.3. *Variants contextuals*

Els efectes contextuals sobre /E/ són anàlegs als reportats en el cas de /e/ i /ɛ/. En general, l'ALPI no es fa ressò d'aquestes diferències contextuals, si bé el mot *castell* és transcrit amb realització tancada del fonema /E/ a sis de les set poblacions enquestades. Constatacions personals confirmen l'existència de realitzacions obertes en contacte amb consonants obriadores ([ɛ] en el cas de *herba*, i del sufix *-era*), i de realitzacions tancades en contacte amb consonants tancadores ([E] en el cas de *llaquagen*). Segons Fouché (1924), *e* nasal del francès ha estat adaptada en rossellonès amb [E] (posició tònica; *parr*[En] (fr. *parrain*)), o bé amb [i] (posicions àtona i tònica; *m*[in]ce, *p*[in]ture (fr. *mince*, *peinture*)). Actualment, cal admetre l'existència de vocals nasalitzades en aquest dialecte ([trĩ] (*tren*)).

4.2.4. Domini geogràfic

Un bon nombre de dades suggereix l'existència, al nord del domini lingüístic, d'una transició gradual sobre l'espai entre els dominis amb presència d'oposició fonològica entre /e/ i /ɛ/, i els dominis on aquesta oposició es neutralitza en /E/.

Sembla que els camps de dispersió de /e/ i /ɛ/ resten més pròxims entre si a zones de la Garrotxa, del Ripollès i de la Baixa Cerdanya que no pas a àrees més meridionals del domini lingüístic. La reducció de l'espai acústic entre ambdós fonemes es fa encara més patent a l'Alt Vallespir i, a l'Alta Cerdanya, al nord de Puigcerdà (Coromines, DECLC); és el cas de Serrallonga, la Menara, Prats de Molló, Arles i Montferrer (Coromines, DECLC), a l'Alt Vallespir, i, de ben segur, dels pobles de l'A. Cerdanya emplaçats entre Puigcerdà i Sallagosa (Guiter, 1984). L'eliminació de la distinció entre /e/ i /ɛ/ és més septentrional, i afecta els territoris del B. Vallespir, Rosselló i Conflent (Coromines, DCELC). No hi ha coincidència de criteris sobre l'emplaçament de la isoglossa fonològica a l'Alta Cerdanya: per una banda, Guiter destaca la manca de distinció als territoris emplaçats al nord de Sallagosa i al Capcir (Guiter, 1984), i Schädel (1909) transcrivía sistemàticament amb un sol símbol ([ɛ]) la realització dels fonemes catalans /e/ i /ɛ/ a Montlluís; per altra banda, Coromines (DECLC) creu que encara distingeixen les poblacions emplaçades més al nord de Sallagosa (Vià, Eina), amb inclusió del Capcir, on sembla haver-hi alternança entre [E], i [e] i [ɛ].

L'evolució fonètica de l'oposició fonològica entre /e/ i /ɛ/ als territoris esmentats és un tema de recerca obligat. Caldrà analitzar el procés gradual de confluència dels camps de dispersió d'ambdós fonemes, i comprovar els nivells de discriminació perceptual entre un i l'altre (vegeu secció III.12 (a)).

5. FONEMA MITJÀ ANTERIOR LABIALITZAT (/Eɔ/)

Segons l'ALPO, aquesta vocal presenta un grau d'obertura intermedi entre les vocals franceses de *peur* i *peu*, i es troba al Capcir, a Vingrau (a l'extrem septentrional del Rosselló) i a la Baixa Fenolleda. Té lloc als mots amb $\bar{U}$ tònica (*ag*[Eɔ]*lla* (*agulla*)) i $\bar{U}$ àtona (*aj*[Eɔ]*dar* (*ajudar*)), i, llevat de Vingrau, amb $\bar{O}$ davant de iod (*f*[Eɔ]*lles* (*fulles*)) (Guiter, 1970). Representa una solució intermèdia entre les realitzacions corresponents a la mateixa vocal etimològica, en rossellonès ([u]) i en llenguadocià ([y]).

La vocal també ha penetrat modernament en rossellonès a través d'al-

guns manlleus del francès ([sE>rt] fr. *soeur*). Tradicionalment, [œ] ha estat adaptada, sobretot, amb [u], i [œ̃], amb [un] (posicions àtona ([duzi'Emə] (fr. *deuzième*)) i tònica ([fu'tuɔ] (fr. *fauteuil*); [əm'prun] (fr. *emprunt*))); [œ], per la seva banda, també pot adaptar-se amb [ə] (posició àtona ([ʒə'nEsə] (fr. *jeunesse*)) (Fouché, 1924). L'adaptació de [œ] amb [u] comporta un afavoriment de l'element labial sobre la configuració lingual; l'adaptació de [œ] àtona amb [ə] indica que s'ha atorgat prioritat a l'element lingual sobre el labial, en consonància amb el fet que la vocal francesa és menys labialitzada en aquesta posició que no pas en posició tònica.

6. FONEMA MITJÀ BAIX ANTERIOR NO LABIALITZAT (/ɛ/).

6.1. *Característiques articulatòries i acústiques*

Aquesta vocal és emesa sense labialització, i presenta menys elevació dorsal en direcció al paladar que /e/ i, per tant, un canal faringi d'amplada inferior. En català central (Recasens, 1986b), l'espectre de /ɛ/ mostra un F1 sobre els 550 Hz, un F2 sobre 1700-2000 Hz, i un F3 sobre 2400-2700 Hz. La realització més baixa i posterior de la vocal a altres dialectes genera un F1 més elevat i un F2 inferior (Recasens, 1986a). En relació amb les altres vocals, /ɛ/ és una vocal de durada llarga, intensitat elevada i F₀ intermèdia.

6.2. *Variants dialectals*

Sembla que cal distingir tres variants de /ɛ/ al domini català, segons el grau d'obertura oral: (a) variant del català central i lleidatà (Gili Gaya, 1932), amb un grau d'obertura superior a la variant més oberta de /E/ del castellà; malgrat les dades experimentals aportades a l'estudi de Gili Gaya, aquest autor afirma que la realització lleidatana és quelcom més tancada que la realització barcelonina; (b) variant més tancada que l'anterior, en parlarès (Coromines, 1936) i alguerès (Kuen, 1932-34; enquestes personals); (c) variant més oberta que en català central, a zones meridionals del català n.-occ. (B. Aragó (Rafel, 1981), Maella (Bondia, 1965)), en valencià (Sanchis Guarner, 1950), especialment al sud del Camp de Llíria i de l'Horta (ALPI (mapa corresponent al mot *deu*)), i en balear (almenys en mallorquí i en menorquí (Moll, 1925)). Les dades de l'ALPI (també Moll, 1934b) indiquen que la realització valenciana sol ser un xic més oberta que la de l'eivissenc, menorquí i gran part de pobles mallorquins.

A algunes contrades (B. Aragó (Rafel, 1981); la Canyada de Biar (Colomina, 1984); Ports (Ferrando i Guirau, 1983)), la naturalesa especialment oberta de /ɛ/ tònica ha promogut un fenomen de bimatització en [ɛ̃ɛ], [ɛ̃ɛ̃], [ɛ̃a], sobretot davant de consonants obridores (r i l implosives) i a veus populars. Un procés subsegüent de dissimilació entre els dos elements resultants genera els diftongs [jɛ], [jɛ̃], [ja] (*viard*, *pial* (*verd*, *pèl*)); de fet, en casos específics, la solució bimatitzada encara és exclusiva o alterna amb diftongs de tipus [jV]. La realització amb diftong s'ha estès a la posició àtona a alguns indrets (B. Aragó (Rafel, 1981); la Canyada de Biar (Colomina, 1984)).

6.3. *Variants contextuals*

Cal remarcar la tendència a l'obertura i posteriorització de /ɛ/ en contacte amb [ɫ] velaritzada, vibrant i bategant (valencià: Navarro Tomás i Sanchis Guarnier (1934); cat. n.-occ.: vegeu secció III.6.2; mall.: Arteaga (1908), pel que fa a [ɫ]); dades acústiques sobre el català central (Recasens, 1986b) mostren un descens apreciable del F2 de /ɛ/ en contextos simètrics amb aquestes consonants. En contacte amb consonants labials, [w]/[ũ] i vocals labialitzades s'observa el mateix efecte acústic, ara promogut per un increment dels graus de tancament oral, o de labialització i posteriorització lingual.

També ha estat posada de manifest (Recasens, 1986b) la realització més alta (amb descens de F1) i anterior (amb ascens de F2) de /ɛ/ en contacte amb vocals altes anteriors, i amb consonants palatals i velars anteriors. El timbre de la vocal deu resultar més tancat davant de consonant nasal implosiva, per motius acústico-perceptuals.

7. FONEMES MITJÀ ALT I MITJÀ BAIX ANTERIORS

7.1. *Incidència lèxica d'ambdues vocals*

Ambdues vocals tòniques, mitjana alta anterior i mitjana baixa anterior, procedeixen de Ē (llatí vulgar [ɛ]) o de Ē, Ī (llatí vulgar [e]); en català antic, aquestes vocals devien mostrar un camp de dispersió acústica considerable i, per tant, devien articular-se amb menys precisió que les vocals del català actual (vegeu Gulsoy, 1981). L'evolució d'ambdues vocals originàries ha estat condicionada per factors contextuals i geogràfics.

7.1.1. Ė (lletí vulgar [ɛ])

A tot el domini (català central, català nord-occidental, valencià, balear, alguerès), la pronúncia en consideració s'ha conservat ([ɛ]) davant de contextos típicament obridors, és a dir, [t], [r] (llevat quan va seguida de consonant labial, com en el cas de *serp*), [ũ] (procedent de [ð] velaritzada < -D-, -Ce,i, -TY-) i grup N'R originari (*mel, ferro, peu, divendres*). Efectivament, la constricció lingual posterior de [t], [r] (actuant també a distància en el cas de N'R) i [ð] velaritzada (esdevinguda més tard [ũ]) propiciaren una realització especialment oberta i posterior de [ɛ], i el consegüent manteniment de la vocal mitjana oberta anterior en català. Cal destacar dues excepcions notables al fenomen de manteniment de [ɛ] (Ė) davant dels sons consonàntics obridors. Per una banda, el predomini de l'efecte de labialització sobre el lingual justifica, potser, que [ɛ] originària hagi esdevingut [e] davant de [r] seguida de consonant labial (a tot el domini lingüístic) o davant de [ũ] procedent de [ð] (a Cadaqués; *peu, preu, seure...*); per una altra banda, el pas de [ɛ] a [e] davant de N'R en pallarès i a Maella, pot ésser atribuït al predomini de l'efecte de nasalització sobre el lingual (Bondia, 1965).

Davant de contextos típicament tancadors, la vocal originària [ɛ] s'ha transformat en [e] a tot el domini; segurament, la realització vocàlica del català antic devia ser especialment tancada i anterior en aquell context, i això afavorí el pas a [e]. El procés ha obrat, sobretot, davant d'una consonant palatal (que contribueix a l'elevació i a l'avançament simultanis del cos lingual), d'una consonant nasal, i d'una consonant labial (de vegades com a C2 d'un grup consonàntic) (vegeu secció III.6.3) (*vedell, metge, bé, sempre, serp*). L'evolució del diftong romànic [ai] (procedent dels grups -ACT-, -ASCI-...) devia coincidir amb la de Ė davant de so palatal, és a dir, [eĩ] > [eĩ] > [e] (*llet, feix*).

Als altres contextos (*festa, pedra, bec*), la realització oberta o tancada de la vocal permet de diferenciar dues zones: (a) zona amb predomini de la pronúncia [ɛ], sovint en règim d'alternança amb [e] segons la població, el mot...; (b) resta del domini lingüístic, amb la pronúncia [e]. La zona (a) comprèn, sobretot, l'A. i B. Ribagorça, la Llitera, el B. Cinca, Maella i el Pallars; amb menys intensitat, la solució [ɛ] també és pròpia del Segrià, la Noguera, altres indrets del català n.-occ., i l'Alacantí, l'Alcoià i altres comarques valencianes; hi ha alguns casos escadussers de [ɛ] al nord del domini dialectal central. A la zona (a), la realització oberta [ɛ] procedeix també de Ė davant d'algunes consonants tancadores (bilabial, nasal velar i [ũ] (d'origen labial)), i de Aĭ davant de consonant no palatal (*ll[e]t, m[e]s, -[ɛ]r(a)*, en lloc de *ll[e]t, m[e]s, -[e]r(a); fr[e]ixe*). Les causes d'aquesta dis-

tribució geogràfica de solucions resten obscures; la hipòtesi explicativa més convincent fou facilitada per Kuen (1932-34), i es basa en la possibilitat que la tendència al canvi de [ɛ] per [e] avancés de est a oest del Principat.

7.1.2. *Ē, Ĩ (l'latí vulgar [e])*

La realització d'aquesta vocal originària presenta la següent distribució dialectal: [ɛ] en català central; [e] en català n.-occ., alg. i val.; [ə] en balear (*cadena, pera*). Inicialment la vocal es mantingué en català n.-occ. (potser a causa del timbre especialment tancat de [e] en aquest dialecte; vegeu secció III.3.2), i esdevingué [ə] en català oriental (potser com a reacció davant de l'elevat nombre de casos d'evolució /ɛ/ > [e] (Gulsoy, 1981); vegeu secció III.7.1.1). La vocal [ə] ha perviscut en balear (i a alguns indrets del rossellonès) fins avui, i esdevingué [ɛ] a la resta del domini oriental (i, modernament, a punts del mateix balear), potser a causa del baix rendiment de l'oposició entre /ɛ/ i /ə/ (Veny, 1983). El valencià coincideix amb el català n.-occ.; en alg., on devia haver-hi [ə] després de la conquesta (s. XIV), degué operar un canvi [ə] > [e] per influència del sard (Kuen, 1932-34). Per la seva banda, el ross. devia experimentar la mateixa evolució que el català central, i un fenomen posterior de neutralització de l'oposició entre /e/ i /ɛ/ en /E/.

Escapen a aquest conjunt de transformacions, excepcions contextuais anàlogues, en bona part, a les que han condicionat l'evolució de Ē:

a) Davant de contextos obridors, la solució és [ɛ] en lloc de [e]: davant de [t], en català n.-occ. i val. (*pèl, vela*), però no pas en balear, que fa [ə]; davant de [r] seguida de consonant que no sigui ni labial ni velar, en català n.-occ. i val. (*verd, verge*), però no pas en balear, que fa [ə]/[ɛ] (*v[ə]rd, v[ɛ]rge*); davant de [ũ] procedent de [ð] velaritzada, en règim d'alternança amb [e], en català n.-occ. (*heren, creure*); davant de N'R, en el cas de *cedra*, en cat. occ. i en bal., si bé hi ha [e]/[ɛ] en pallarès (Coromines, 1936). L'alguerès participa parcialment de l'esmentada tendència ([ɛ] en el cas de *cedra, vel, verd*).

b) Davant de contextos no tancadors (s, bategant..., però no pas consonant palatal...; *cadena, pera, espès*) és freqüent la solució [ɛ] a algunes zones del català n.-occ. i val., preferentment allí on [ɛ] originària ([Ē]) sol mantenir-se (vegeu secció III.7.1.1).

c) En contextos tancadors, català central i balear presenten [e] en lloc de [ɛ] o [ə] en un bon nombre de casos. En general, els exemples esmentats a continuació suggereixen que la presència de [e] ha estat induïda pels sons ad-

jacents, precedent i següent, i no pas per un de sol; efectivament, ambdós sons són gairebé sempre palatals, dentoalveolars i/o labials, i, per tant, tendeixen a tancar una vocal mitjana anterior. Per motius d'ordre general considerem que C2 ha exercit una influència coarticulatòria superior a C1, i classifiquem els exemples d'acord amb aquesta apreciació: (a) [ɲ], [ɳ] (*llenya* (cat. central, bal.), *venja*, *penja* (cat. central, men.), *diumenge* (cat. central, si bé [e]/[ɛ] a l'A. Empordà)); (b) [ʎ] (diverses formes amb l'acabament *-ell(a)* a indrets del cat. central, si bé [e]/[ɛ] a l'A. Empordà i altres comarques septentrionals; en balear, *aquell* (eiv., part del mall., men.), *esquella* (bal.), *estrella* i *donzella* (eiv., part del men.)); (c) [ʃ] (*peix*, *mateix*, *créixer* (cat. central, bal.), *aqueix* (cat. central, eiv., part del mall. i men.)); (d) [t(:)ʃ], [d(:)ʒ] (*lleig*, *fetge*, *metge* (cat. central, bal.)); (e) [ĩ] (*lleï* (cat. central, men.), *rei* (cat. central, bal.), si bé, en ambdós casos, hi ha [ɛ] a les comarques septentrionals del Principat i [ɛ]/[e] a l'A. Empordà); (f) [ɲɡ] (*llengua* (cat. central, bal., si bé hi ha [ɛ] a les comarques septentrionals del Principat i [ɛ]/[e] a l'A. Empordà)); (g) so labial (*gep*, *ginebre* (cat. central, bal.)). En un nombre petit d'exemples, el tancament vocàlic es deu especialment a l'acció de la consonant precedent: *llesca* (part del català central, balear), *lletra* (part del mall.), *aquest* (part del mall., eiv.).

7.2. Tendència actual a la realització [e] de /ɛ/ tònica

Hom ha apuntat el règim de variació a què es troba sotmesa la pronúncia de les vocals mitjanes anteriors en posició tònica als nuclis urbans del català central (Badia, 1963-68); segons Badia, aquest procés de variació deixa entreveure una tendència a afavorir la realització oberta [ɛ] sobre la realització tancada [e]. En aquesta secció es postula una hipòtesi alternativa, és a dir, una tendència recent per part dels parlants d'aquells nuclis urbans a afavorir la variant tancada [e] sobre la variant oberta [ɛ]. La defensa d'aquesta hipòtesi es fa amb ús de les mateixes dades sobre variació reportades per Badia (1963-68), Fabra (1906) i altres lingüistes.

7.2.1. Contextos tancadors (formes col·loquials)

La pronúncia d'un bon nombre de formes llistades a la secció III.7.1.2(c) (*llengua*, terminació *-ell(a)*, *menja*, *venja*, *penja*...) presenta alternança entre [e] i [ɛ] en barceloní i a altres zones del català central (N.E. del Principat). En aquest cas, la variació no sembla recent, i cal pensar que la realització [e] ha estat promoguda per inflexió de la consonant tancadora

adjacent. Les dades de la secció III.7.1.2(c) suggereixen que el gironí s'ha mantingut més fidel a la solució més antiga en el temps ([ɛ]) que no pas la resta de dialectes del català central.

7.2.2. Formes rizotòniques col·loquials

Hom ha reportat variació entre els timbres [ɛ] i [e] a les formes rizotòniques de verbs acabats en *-etar*, *-estar*, *-espar*, *-egar*, *-ecar*, *-essar*, *-esar*..., procedents sobretot de *Ē*, *Ī*. En aquest cas, cal suposar que la realització [ɛ] és anterior en el temps a la realització [e]. Pel que fa a algunes terminacions, el pas de [ɛ] a [e] deu ésser degut a l'analogia (Fabra apuntava que la pronúncia *dr[e]ça* ha estat possible per analogia de formes verbals en *-[e]ssa*); l'analogia hauria tingut l'efecte contrari sobre un nombre menor de formes rizotòniques en [ɛ] (*Ĕ*) i promogut el pas de la vocal a [ɛ] (*esm[ɛ]na*, *ber[ɛ]na*..., per analogia de formes verbals en *-[ɛ]na* com *m[ɛ]na* (Fabra, 1906)). En altres exemples, el canvi [ɛ] > [e] pot justificar-se per influència de la pronúncia castellana i/o de la pronúncia d'immigrants procedents de territoris on es parla català occidental.

7.2.3. Formes cultes (rizotòniques i altres)

En altre temps, un mot nou en [e] era adaptat amb [ɛ] quan no hi havia, en català, mots, acabaments... en [e] relacionats amb aquell mot; així, foren adaptades amb [ɛ] les terminacions de formes rizotòniques de verbs en *-elar*, *-ear*..., en consonància amb l'absència, en català, de terminacions *-[e]la*, *-[e]a*... La presència de formes autòctones en [e] relacionades amb el mot importat podia comportar, per contra, l'adaptació amb [e]; així explica Fabra la pronúncia amb [e] de mots com *centre* (per analogia de *ventre*), *regna* (per analogia de *rei*), *dea* (per analogia de *Déu*)..., i d'acabaments de cultismes en *-era*, *-est*... (per analogia d'acabaments de mots del català col·loquial en *-[e]ra*, *-[e]st*...).

Altres factors semblen confirmar una tendència originària a l'obertura de la vocal en el procés d'adaptació de formes cultes. Per una banda, el fet que els cultismes amb *i* posttònica (*comèdia*, *paciència*, *epidèmia*) presentin [ɛ] a tot el domini lingüístic, amb inclusió del cat. occ. i del bal., i amb excepció d'algunes zones específiques (gironí, la Canyada de Biar, indrets del B. Aragó). Per una altra banda, l'existència d'una regla d'obertura [ɛ] > [e] per reaccentuació de la darrera síl·laba d'una arrel derivada amb els sufixos *-i*, *-ic*... (Mascaró, 1985), segons la qual *esfera*, *impero*, *Homer* (amb [e]) alternen amb *esfèric*, *imperi*, *homèric* (amb [ɛ]).

A l'actualitat, hom ha remarcat l'alternança entre els timbres obert ([ɛ]) i tancat ([e]) de la vocal tònica a un bon nombre dels mots caracteritzats als dos paràgrafs anteriors. Per una banda, sembla fàcilment explicable l'alternança en el cas de mots que han pres [e] originària per analogia d'altres formes autòctones en [e] (*centre, dea...*): la tendència general era a l'adaptació amb [ɛ], i això justifica les variants actuals en [ɛ]; la influència de l'analogia explica, per altra banda, que els mateixos mots presentin també variants en [e]. Per una altra banda, l'alternança en el cas de mots adaptats inicialment amb [ɛ] (acabaments de formes rizotòniques de verbs en *-elar, -ear...*) pot ésser explicada per influència posterior de les pronúncies castellana i/o del català occidental; és a dir, mots que, en un principi, eren emesos amb [ɛ] passaren a ser-ho també amb [e] a causa de la progressiva influència del castellà i de la pronúncia occidental als nuclis urbans del domini dialectal central. En suport de l'actuació d'aquestes forces externes cal remarcar, als mateixos centres urbans, el paral·lelisme entre l'evolució a [e] de mots en [ɛ], i la neutralització de l'oposició entre /e/ i /ɛ/ en favor de la realització [e] (vegeu secció III.4.1); no hi ha res, en principi, que indiqui, però, una relació de causalitat entre ambdós processos car, mentre que el primer afecta famílies de mots, el segon modifica una oposició fonològica del sistema vocàlic. Hom ha observat també la vigència de les adaptacions amb [e] (més que no pas amb [ɛ]) de castellanismes en mall. actual (acabaments *-et (carnet, xalet...)*; Bibiloni, 1983) (vegeu secció III.9.4).

En valencià, la formació de cultismes amb [e] ha estat més freqüent que als dialectes orientals, segurament a causa de l'analogia amb formes populars autòctones emeses amb [e] i en consonància amb la vitalitat d'aquesta vocal tònica en aquell dialecte (Renat, 1943). Amb tot, és també considerable el nombre de cultismes amb [ɛ], molt sovint en condicions contextuais favorables: davant d'un context consonàntic obridor (mots en *-ern, -ert, -ers, -el, -eu*, i formes rizotòniques corresponents en *-ernar, -ersar, -elar...*); davant de síl·laba àtona amb *i, u* o vocal mitjana alta, possiblement per dissimilació (acabament *-ència*; mots erudits en *-ul, -ol*).

7.2.4. Castellanismes

En suport de la vitalitat de la realització [ɛ] tònica al català de Barcelona, Badia remarca el progrés de la pronúncia oberta a castellanismes com *acera, bueno, café, desde luego...* i a d'altres més recents. Certament, en altre temps, devia ser sistemàtica l'adaptació de castellanismes amb [ɛ] en la parla popular; de fet, bona part dels castellanismes adaptats originàriament amb [e] s'explica per analogia de formes lèxiques que mostren [e] en català

(Mariner, 1953). Al llarg del segle actual, però, la tendència a l'adaptació amb [ɛ] de castellanismes en [e] ha estat substituïda, en bona part, per una tendència al manteniment o a la reintroducció de [e] originària; anàlogament al que s'esdevenia amb les formes lèxiques incloses a les seccions III.7.2.2 i III.7.2.3, és molt possible que la progressió ascendent de variants amb pronúncia [e] a Barcelona i a altres nuclis urbans del català central es degui a la influència de factors lingüístics externs.

Cal afegir també que la vitalitat de [e] o [ɛ] en la parla dialectal d'una zona geogràfica determinada pot haver condicionat el timbre vocàlic d'un manlleu lèxic. Així, per exemple, els parlars occidentals han afavorit l'adaptació de castellanismes amb [e] més que no pas els parlars orientals (vegeu també les tendències d'adaptació en el cas de l'àrea occidental vs l'àrea oriental del Camp de Tarragona; Recasens, 1985).

7.3. Frontera dialectal entre [e] i [ɛ] procedents de $\bar{E}$, $\bar{I}$ tòniques

El resultat fonètic de l'evolució de $\bar{E}$, $\bar{I}$ tòniques (llatí vulgar [e]) ha estat pres com un dels criteris diferenciadors entre català oriental i català occidental; efectivament, mentre que els dialectes orientals han modificat el timbre originari, els dialectes occidentals i l'alguerès l'han mantingut (vegeu secció III.7.1.2). Coincideix amb aquesta evolució la realització corresponent a *e* de la 1a. i 2a. persones del plural del present d'indicatiu de verbs de la 1a. conjugació (*-em*, *-eu* (-AMUS, -ATIS)), tret del balear, zones del cat. n.-occ. i capcinès, que han mantingut [a] (vegeu secció III.8.6.1). La demarcació dialectal té lloc al Principat, entre el dialecte nord-occidental ([e]) i el dialecte central ([ɛ]), i coincideix, a grans trets, amb la isoglossa que separa els dominis de conservació de l'oposició entre /e/ i /a/ àtones (català occidental) i els dominis de neutralització d'aquesta oposició en [ə] (català oriental) (vegeu secció III.9.6). No hi ha, però, coincidència absoluta entre la frontera de delimitació corresponent a un i l'altre fenòmens fonètics. En el cas de la delimitació geogràfica entre [ɛ] i [e] tòniques procedents de $\bar{E}$, $\bar{I}$, hom pot parlar d'una àrea de transició bastant extensa, que presenta alternança entre ambdós timbres vocàlics segons el mot, el parlant, la població... Per aquest motiu, els tractadistes han establert que la divisió entre català oriental i català occidental s'adiu millor amb la isoglossa que separa els dominis amb presència vs absència de [ə] que no pas amb la que delimita els dominis de [e] vs [ɛ] tòniques procedents de $\bar{E}$, $\bar{I}$.

A continuació, s'estudia l'esmentada zona de transició entre [e] i [ɛ] tòniques. Es fa constar l'extensió dels dominis de [ɛ] en català nord-occi-

dental (en lloc de la solució regular, [e]), i l'extensió dels dominis de [e] en català central (en lloc de la solució regular, [ɛ]).

7.3.1. *Català nord-occidental*

La realització [ɛ] sembla força general als indrets següents: (a) comarca del Priorat fins al poble del Ginestar, que ja pertany a la Ribera d'Ebre (Coromines (DECLC, V)), especialment al sector oriental, que limita amb comarques de parla oriental central (Conca de Barberà, Camp de Tarragona) (Alegre, Güell i Rofes, 1980; Cabré, 1969; DCVB); (b) àrees nord-occidental del Solsonès (terme d'Odèn) i sud-oriental de l'A. Urgell (termes de Josa, Tuixén, Alinyà, la Vansa i Fórnoles) (Russell-Gebbett, 1961-62). Amb tot, la realització [e] és freqüent a les delimitacions (a) i (b), si bé ha estat absorbida en bona mesura per la solució prestigiosa [ɛ] entre les generacions joves de parlants (Martí Castell, 1986). Diverses fonts bibliogràfiques registren casos aïllats de [ɛ] en lloc de [e] a altres comarques de parla n.-occ., com ara la Segarra, l'A. Urgell, el Solsonès occidental, l'Urgell i les Garrigues; així, a Sant Martí de Maldà (Urgell), els acabaments *-em*, *-eu* hi són transcrits amb [ɛ] (Alcover-Moll, 1929-32).

És molt possible que a alguns d'aquests indrets (així com a altres localitats frontereres del domini dialectal català central), la vocal tònica procedent de *Ē*, *Ī* presenti una realització mitjana, ni massa oberta ni massa tancada.

7.3.2. *Català central*

Algunes formes lèxiques es fan amb [e] a tota la comarca del Camp de Tarragona (Recasens, 1985) (*aquest*, *aquell*, *aqueix*, *llengua*, *cella*, *sense*, *bèstia*...); algunes altres resten localitzades a àrees comarcals properes a la frontera divisòria amb el català n.-occ. (B. Camp i, molt especialment, B. Camp occidental; A. Camp septentrional) (*cresta*, acabament *-esa* de mots com *malesa* i *rarsa*, *esteva*, *rebre*, *conèixer*, *entès*, *espenta*, *sencer*, *sembla*, *cadena*, *verema*, *rovell*, *rellà*, *seny*, *consell*, *estrella*, *pensa*, *ordena*, *sembla*, *comença*...). Sobresurt el poble d'Alcover (A. Camp), on els acabaments *-ell*, *-ella*, *-eig* són emesos amb [e]; per altra banda, a principis de segle, Valls, Reus i Tarragona feien amb [e] (avui [ɛ]) les desinències verbals de present d'indicatiu *-em*, *-eu* (Alcover, 1908; Alcover-Moll, 1929-32).

En general, cal remarcar un efecte més notable dels contextos consonàntics tancadors sobre el manteniment del timbre [e] (<*Ē*, *Ī*) a les comar-

ques frontereres amb el català nord-occidental que a la resta del domini dialectal central. Efectivament, una bona part dels exemples de [e] citats en el cas del Camp de Tarragona són presents a altres comarques frontereres, com ara el Bages (Alegre, 1986), la Cerdanya, el Berguedà, el Solsonès (Barniol, 1981), l'Anoia i la Conca de Barberà. Tal com s'esdevé al Camp de Tarragona, altres casos de manteniment de [e] en català central dé transició no depenen necessàriament de l'acció d'un context tancador adjacent: *aquest*, *entès*, al Solsonès, l'Anoia i el Berguedà (DCVB; Alcover-Moll, 1929-32); *cresta*, a Clariana (Solsonès (ALPI)), Solsona, Puigcerdà (Kuen, 1932-34), A. Cerdanya (DCVB; Coromines (DECLC, II)), Conca de Barberà (ALPI).

8. FONEMA BAIX POSTERIOR NO LABIALITZAT (/a/)

Es tracta d'una vocal emesa sense labialització, i amb posició baixa del cos lingual i constricció a la faringe inferior amb l'arrel de la llengua. En català central (Recasens, 1986b), l'espectre de [a] presenta un F1 sobre 650-900 Hz, un F2 sobre 1300-1450 Hz i un F3 sobre 2350-2600 Hz. En relació amb les demés vocals, la vocal és de durada llarga, intensitat elevada i F₀ baixa.

8.1. *Variants dialectals*

8.1.1. *Qualitat vocàlica*

És convenient distingir quatre variants de /a/ a tot el domini lingüístic:

a) Variant del català central, lleidatà (Gili Gaya, 1932) i alguerès (Kuen, 1932-34), més oberta i posterior que la castellana general (Coromines, 1976 (3)).

b) Variant més tancada i anterior que la variant (a) ([a], [a⁺]), en valencià (Sanchis Guarner, 1950), i català nord-occidental de ponent (ribagorçà (Coromines, 1976 (3)); B. Aragó (Sanchis Guarner, 1949)) i meridional (ALPI).

c) Variant encara més tancada i anterior que la variant (b) ([ɛ] o bé [a], segons les poblacions), sobretot en mallorquí (Moll, 1980), i en menorquí; sembla que la pronúncia eivissenca, per altra banda, s'adiu més aviat amb la variant (a) del català central (ALPI). De conformitat amb aquestes des-

cripcions articulatòries, l'espectre de [a] en mallorquí mostra un F1 inferior al corresponent a [a] del català central (Recasens, 1986a).

d) Variant menys oberta i més centralitzada que /a/ del català general, en rossellonès. Aquesta realització és emesa amb una menor separació vertical i horitzontal dels llavis que la realització de la resta de dialectes.

La naturalesa fonètica de /a/ al domini lingüístic pot ésser precisada més detalladament. Una anàlisi numèrica de la realització de la vocal en les posicions tònica i àtona a tots els pobles cartografiats a l'ALPI permet d'establir una gamma considerable de matisos fonètics:

a) Alguns indrets presenten realitzacions especialment palatalitzades de /a/, de forma força sistemàtica i independentment del context. Són: Son Servera, Felanitx (mall.) ([ɛ]); Sineu (mall.) ([ɛ], [a]); Campos, Pollensa, Manacor, Capdepera (mall.), Calp (Marina Baixa) ([a]); Ciutadella (men.), la Cala de l'Ametlla (B. Ebre) ([a], [a]); Maó (men.), Ascó (Ribera d'Ebre), Falset (Priorat), la Pobla de Benifassà (B. Maestrat), Cinctorres (Ports), Quart de Poblet (Horta) ([a]). Cal afegir a la llista, Palma, Llorito i altres indrets mallorquins ([a]) (Alcover, 1908).

b) L'eivissenc, el català central, i la parla de zones del cat. n.-occ., del valencià i del mallorquí (Calvià, Sóller (ALPI), Bunyola (Estarellas, 1964)) presenten una realització de /a/ ni molt tancada anterior ni molt oberta posterior.

c) Algunes àrees del domini presenten realitzacions especialment obertes i velaritzades de /a/, de forma força sistemàtica i independentment del context. Són: Organyà, Alàs (A. Urgell) ([a]); Bolvir (B. Cerdanya) ([a], [a]); Bassella, València d'Àneu (A. Urgell) ([a]).

La naturalesa especialment tancada i anterior de /a/ tònica ha promogut, a alguns indrets, casos de bimatització o diftongació: a Son Servera, [ɛa], [ɛɛ] (Moll, 1955); a Son Servera, [je] darrera de consonant palatal (Coromines, 1976 (3)); al B. Aragó, ocasionalment, [je], [jɛ], [ja], en contextos anteriors (*guitarra*, *vicari*, *cigala*...; Rafel, 1981). Per contra, condicionaments sociolingüístics diversos han motivat, recentment, realitzacions menys anteriors de /a/ a alguns centres mallorquins, com ara Son Servera, Felanitx i potser, fins i tot, Palma i altres, en un possible procés de canvi en marxa (Bibiloni, 1983).

8.1.2. Durada vocàlica

Hom ha remarcat que la vocal /a/ en posició tònica presenta una durada més considerable en valencià ([a:]) que a la resta de dialectes, almenys

en posició final absoluta de frase o de mot emès en isolació (terminació *-à* del valencià (català general *-ada* (-ATA); Coromines (DECLC), ALPI (mapa corresponent al mot *aixada*)). Altres fonts bibliogràfiques desconfirmen, però, l'existència d'aquesta realització fonètica (Ferrando i Guirau, 1983). Per altra banda, al domini lingüístic català hi ha allargament vocàlic de tipus contextual ([a:]; *ultraambiciós* als dialectes occidentals).

8.2. *Variants contextuals*

a) En general, les realitzacions de /a/ en posició àtona (cat. n.-occ., val.) són quelcom més tancades i centralitzades que les realitzacions de /a/ en posició tònica. També, segons l'ALPI, /a/ àtona pretònica és menys relaxada que /a/ àtona posttònica.

En posició pretònica inicial absoluta i, en menor mesura, en posició medial de mot, /a/ àtona pot realitzar-se [ə] a zones del domini dialectal occidental. El fenomen ha estat observat a Andorra (Alcover, 1908; ALPO), Pallars (Alcover, 1908; Coromines, 1936), A. Urgell, Noguera, Segrià, Segarra, Urgell (Alcover, 1908; Russell-Gebbett, 1961-62), Priorat (Cabré, 1969), B. Camp (Recasens, 1985), B. Ebre (Barnils, 1915), Marina Alta (Colomina, 1985a). Aquesta distribució geogràfica suggereix que el pas a [ə] és força més freqüent en català nord-occidental septentrional i central que no pas en valencià, en alguerès i a comarques meridionals del domini dialectal nord-occidental. Entre els possibles factors motivadors del canvi cal destacar la qualitat centralitzada de /a/ en síl·laba allunyada de l'accent, la proximitat articulatòria entre [a] i [ə] en català central, i el prestigi de la realització sistemàtica [ə] en català central; el fet que el canvi hagi afectat en major mesura el català n.-occ. que el valencià pot ésser degut a la qualitat més centralitzada de la vocal i a la proximitat geogràfica amb el dialecte central.

b) Als parlars amb realitzacions de /a/ ni excessivament anteriors ni excessivament posteriors, la vocal presenta dues variants articulatòries contextuais, anterior ([a̠], [a]) i posterior velaritzada ([a̠], [a̠], [a̠]). La variant anterior es troba en contacte amb vocals anteriors, i consonants palatals, dentoalveolars i velars anteriors, per tal com aquestes articulacions contextuais contribueixen a l'elevació del dors (descens de F1) i a l'expansió del passatge faringi (ascens de F2); per la seva banda, l'espectre de /a/ nasalitzada davant de consonant nasal tendeix a ésser interpretat perceptualment com a propi d'una vocal més alta, en consonància amb la posició més greu de F1 nasal en comparació amb F1 oral durant l'emissió de [ã] (Beddor, 1983). La variant més greu es troba en contacte amb vocals posteriors la-

bialitzades, i amb les consonants [t], [w]/[ũ] i velars posteriors, per tal com totes aquestes articulacions promouen un ascens del lloc d'articulació faringi inferior i un increment del volum de la cavitat anterior (descens de F2); les consonants vibrant i bategant, per altra banda, no causen un descens apreciable de F2 de /a/, per tal com cap d'elles no promou ni un increment considerable del volum de la cavitat anterior ni una reducció substancial de l'àrea d'obertura labial; les consonants labials promouen un descens de F2 de /a/, que cal associar amb el fenomen de reducció de l'àrea d'obertura oral.

Aquestes dades han estat determinades experimentalment i corresponen al català central (Recasens, 1986b); coincideixen quasi plenament amb les reportades en valencià per Navarro Tomás i Sanchis Guàrner (1934) i, més parcialment, amb les indicades per Fouché (1924) i Arteaga (1915). També s'adiuen prou bé amb les transcripcions de l'ALPI; efectivament, un recompte de les realitzacions de la vocal tònica a totes les localitats cartografiades a aquell atlas, mostra un nombre considerable de variants posteriors als contextos [k — ũ], [b — u], [kl — ũ], i de variants anteriors als contextos [ʎ — t], [k — iʃ], [r — ɲ], [ʃ — i], [β/v — ʎ], [k — ɲ], [ɲ — ts]. Per altra banda, fenòmens de canvi fonètic confirmen la validesa dels condicionaments coarticulatoris exposats anteriorment, tant pel que fa a les variants més anteriors (seccions III.8.6.1 i III.10.8.1) com a les variants més greus (seccions III.8.6.3 i III.10.7).

Les realitzacions àtones de /a/ presenten variants contextuais anàlogues a les corresponents a la posició tònica (vegeu mapes de mots amb /a/ en posició àtona a l'ALPI). Una altra característica contextual de /a/ en posició àtona posttònica és la realització més anterior darrera de vocal tònica anterior i/o de grup consonàntic, i més posterior darrera de vocal tònica posterior.

Als parlars amb realitzacions anteriors de /a/, un context anterior fa que /a/ tònica es pugui realitzar [ɛ] (a Sineu, darrera d'articulació palatal (BDLC, X)), o bé [ɛ̃] (a Palma, entre sons palatals o darrera de so palatal (Moll, 1980); a Sóller, davant de *-nc*, *-ng* (Coromines, 1976 (3))); per altra banda, als mateixos parlars, un context posterior sol promoure variants lleugerament palatalitzades o no palatalitzades ([a̟], [a]; a Felanitx i Son Servera (BDLC, X), o a Aiguaviva (Sanchis Guàrner, 1949)). Als parlars amb realitzacions posteriors de /a/, els al·lòfons vocàlics deuen oscil·lar entre [a], [a̟] en contextos anteriors, i [ɔ] en contextos posteriors.

c) L'adaptació en rossellonès de /a/ nasal del francès es fa mitjançant les síl·labes [an] tònica ([ri'βan] fr. *ruban*) i [ən] àtona ([ənsi'en] fr. *ancien*) (Fouché, 1924). Actualment, cal admetre l'existència de [ã] ([bã] (*banc*)) a l'esmentat dialecte.

8.3. Realització de /a/ àtona en posició final de mot i de frase (català occidental)

Al llarg del segle, els dialectòlegs han remarcat la presència de diverses variants de /a/ àtona en posició final absoluta de frase, en català nord-occidental, en valencià, i a zones del català central de transició que conserven l'oposició entre /e/ i /a/ en aquell context.

8.3.1. Variant baixa

a) *Català n.-occ.*

Aquesta variant és present a les zones següents: (a) zona fronterera amb l'Aragó, de forma quasi general a la Ribagorça i al B. Aragó, i amb inferior vigència a la Llitera (a Tamarit i Peralta, però no a S. Esteve) i al B. Cinca (a Mequinensa, però no a Fraga); (b) zona pirenenca, amb força vitalitat (Andorra; Pallars Sobirà, tret de Sort; A. Ribagorça; Pallars Jussà, tret de Tremp i voltants, i de la meitat sud-oriental; A. Urgell, tret de la Seu, Organyà, Peramola...); (c) alguns indrets de l'àrea central del domini dialectal nord-occidental (Noguera nord-occidental (Àger, Alberola); Segrià sud-occidental (Aitona); localitats de la Segarra (Montroig de Sió, Guisona), les Garrigues (Arbeca), l'Urgell (S. Martí de Maldà) i el Priorat (Poboleda)); (d) de forma ben general, comarques meridionals (Terra Alta (tret, almenys, de Gandesa i Bot); Ribera d'Ebre (tret de Móra d'Ebre); B. Ebre (tret dels pobles septentrionals, Perelló i Benifallet, tal com també s'ha endevinat a Vandellòs i Pratdip (B. Camp)); Montsià (tret, almenys en part, d'Ulldecona)).

b) *Valencià*

En aquest dialecte predomina la variant baixa de /a/, tret de les zones següents: Baix Maestrat (si bé presenten variant baixa, Alcalà de Xivert i la Pobla de Benifassà); Ribera Baixa (si bé mostren variant baixa, Corbera i Polinyà); alguns pobles de la Marina (Pedreguer, Orba, Gata, Teulada); Alcoi, a l'Alcoià.

c) *Català central de transició*

La variant baixa de /a/ es manté a diversos punts del Solsonès i de la

Conca de Barberà, així com a Prades, Montroig i Colldejou (Camp de Tarragona).

d) *Realitzacions fonètiques*

Les realitzacions fonètiques de la variant baixa de /a/ al domini lingüístic poden ésser agrupades en anteriors ([₍₊₎a], [₍₊₎ä]) i posteriors ([₍₋₎a], [₍₋₎ä], [a], [ɔ]).

En cat. n.-occ., les realitzacions posteriors són pròpies de la zona pirenenca (Schädel, 1909), i d'alguns indrets de les comarques limítrofes amb l'Aragó (Pont de Suert, Pedrafita, Sopeira, Gavasa, Castigaleu, a la Ribagorça; Nonasp, Favara i Faió, a la Terra Alta i a la Ribera d'Ebre; Saidí, al B. Cinca; Tamarit i Peralta, a la Llitera (Quintana, 1987; ALPI; DCVB; BDLC, XII)) i de la zona central (S. Martí de Maldà (Urgell; BDLC, X); la Torre de l'Espanyol (Ribera d'Ebre; Alcover, 1908); Poboleda (Priorat; Alcover, 1908)). En català central de transició, [a], [ɔ] són solucions pròpies de punts del Solsonès (Russell-Gebbett, 1961-62; Alcover, 1908; ALPI), la Conca de Barberà (Plaza, 1981; Alcover, 1908; ALPI) i el Camp de Tarragona (Recasens, 1985). Pel que fa al valencià (Alcover, 1908; ALPI; Sanchis Guarnier, 1950), les realitzacions baixes posteriors semblen ben esteses al sud de l'eix Plana-Alcalatén i, molt especialment, a les comarques emplaçades al sud de l'Horta de València.

Les realitzacions anteriors tenen lloc, sobretot, al llarg de la Catalunya aragonesa, a alguns indrets de la regió central del dialecte nord-occidental (Montroig de Sió (Segarra; ALPI)), a les zones meridional del català n.-occ. i septentrional extrema del valencià (la Cala de l'Ametlla (B. Ebre; ALPI)), i a algun punt de la resta del domini valencià (Quart de Poblet (Horta; ALPI)).

Sembla força estès el procés de substitució de les realitzacions posteriors velaritzades de /a/ per altres realitzacions més anteriors. El fenomen ha estat observat a indrets ben distants uns dels altres: Cocentaina (Comtat) i Pego (Marina Alta), que presenten [a] entre els parlants vells i [ä] entre els joves (Colomina, 1985b); la Conca de Barberà (Plaza, 1981, 1987), on [ä], [ä], [a] han substituït [a], [ɔ] per raons de prestigi a algunes poblacions; el Pallars, on la substitució de [a] per [ä] sembla subjecta a condicionaments metafònics (DCVB) i de fonètica de mots en contacte (a algunes poblacions, Schädel (1909) transcrivia /a/ amb [ä] en posició final absoluta de mot però no absoluta de frase, i amb [a] en posició final absoluta de mot i de frase).

8.3.2. Variant mitjana anterior

En general, aquesta variant presenta un camp de dispersió considerable, fins i tot de boca d'un mateix informant, amb realitzacions de graus d'obertura oral i centralització variables. La qualitat de la vocal sol restar estretament lligada a la qualitat de la vocal tònica i/o a les característiques articulatòries del context consonàntic adjacent; això explica, per exemple, que poblacions amb la realització majoritària [ɛ] presentin [e] a mots com *boca*, *arna* (Organyà, Fraga, Balaguer (DCVB)).

a) Català n.occ.

Hi ha variant mitjana anterior de /a/ a algunes poblacions de la franja occidental (Castanesa, Noales, Bonansa (A. Ribargorça; Haensch, 1958-59, 1961-62); Fraga, Torrent (B. Cinca; Quintana, 1987); S. Esteve (Llitera; ALPI); Maella, Batea (Terra Alta; ALPI, Alcover, 1908)). Aquí, el canvi deu ser espontani, en consonància amb la realització especialment anterior de la variant baixa de /a/ àtona final absoluta de frase a la majoria d'àrees de la Catalunya aragonesa (vegeu secció III.8.3.1 (d)) i/o pot haver estat originat per l'acció metafònica d'una /ɛ/ tònica especialment oberta ([ɛ], a Maella (vegeu secció III.6.2)). És possible que la realització -[e] fos general en altre temps a tota la zona (i qui sap si també a les comarques centrals del dialecte n.-occ.), i que -[ɛ] hagi estat generada més modernament per harmonia vocàlica quan la vocal tònica era oberta (vegeu el cas de Fraga (Gili Gaya, 1932) o de Calassanç-Açanui (Sistac, 1987)). Recentment, entre els parlants joves de Noales i de Bonansa, hom ha observat l'evolució de la variant mitjana anterior a la variant baixa [a] (Haensch), possiblement per influència del castellà o de l'aragonès.

La realització [ɛ] (més que no pas [e]) és ben pròpia de les comarques centrals del dialecte n.-occ. Domina al Segrià, la Noguera, l'Urgell i les Garrigues, llevat d'indrets limítrofes amb zones on /a/ presenta variant baixa (Noguera nord-occidental) i d'àrees disperses (vegeu secció III.8.3.1 (a)); també es troba a àrees d'altres comarques que limiten amb les citades (meitat sud-oriental del Pallars Jussà (Isona, Guàrdia, Palau de la Noguera; DCVB, ALPI, Veny, 1986); sector meridional de l'A. Urgell (Peramola, Organyà; Veny (1986), ALPI)). Aquest fenomen d'ascensió vocàlica a partir de la variant baixa originària pot ésser degut a una articulació anterior d'aquella variant a la zona central del dialecte n.-occ. Sembla més adequat pensar, però, que el canvi representa un intent d'aproximació de la variant baixa de /a/ a la realització prestigiosa [ə] del català central; la nova

pronúncia s'hauria difós a partir de Lleida i/o de zones i capitals de comarques de parla nord-occidental pròximes a la frontera amb el català central (substitució de la variant baixa per [ɛ] a Vandellòs, Pratdip (B. Camp; Recasens, 1985) i, fins i tot, al Perelló (B. Ebre nord-oriental (Gimeno, 1982)). L'absència de la vocal mitjana central [ə] al sistema de vocals àtones del dialecte nord-occidental deu justificar el pas de [a], [ɑ] a [ɛ], en consonància amb el fet que [ɛ] es troba precisament a mig camí entre la variant baixa originària i la variant mitjana central prestigiosa.

Aquesta última explicació, de naturalesa sociolingüística, també podria justificar la presència de la variant mitjana anterior a capitals de comarques pirenenques o meridionals, allunyades de la regió central del domini dialectal n.-occ.; és el cas de Sort (Pallars Sobirà), Tremp (Pallars Jussà), la Seu d'Urgell (A. Urgell), Gandesa (Terra Alta), Falset (Priorat), Móra d'Ebre (Ribera d'Ebre), Fraga (Baix Cinca) (DCVB i altres fonts bibliogràfiques). A alguns d'aquests centres, l'ascensió vocàlica ha tingut lloc durant el segle actual (a principis de segle, Schädel (1909) encara recollia a Tremp variants baixa i mitjana anterior de /a/), i ha estat a través de les capitals citades que la variant mitjana anterior ha arribat a poblacions secundàries (Bot, prop de Gandesa; Talarn i Salàs, prop de la Seu d'Urgell; Benifallet, al B. Ebre, prop de Móra d'Ebre). La hipòtesi sociolingüística permet d'explicar també que molts territoris allunyats de la frontera entre català central i català n.-occ., i de les comarques centrals del dialecte n.-occ., hagin restat al marge del fenomen d'ascens vocàlic; és el cas de Tortosa, B. Aragó, Andorra, Ribagorça, Llitera, i Montsià, on /a/ ha mantingut generalment la variant baixa originària.

b) *Valencià*

Hi ha variant mitjana anterior de /a/ en aquells indrets que no presenten variant baixa del fonema (vegeu secció III.8.3.1 (b)). Al B. Maestrat, la presència general de la variant mitjana anterior s'adiu bé amb la realització anterior de /a/ en valencià septentrional; resulta més difícil explicar la presència de la variant mitjana anterior a l'eix Cullera-Sueca, a Alcoi i a la Marina. El predomini general de la variant baixa sobre la variant mitjana anterior en valencià no pot deslligar-se de la realització posterior velaritzada de /a/ àtona en posició final absoluta de frase a gran part d'aquest domini dialectal, així com de la proximitat dels territoris de parla valenciana amb els de parla castellana, i de la distància considerable que els separa del domini dialectal oriental central. Recentment, hom ha observat l'evolució de la variant mitjana anterior a [a] a Alcoi, entre persones acastellanades i elements joves de la població (vegeu Colomina, 1985b).

c) *Català central*

La realització mitjana anterior [ɛ] és vigent a alguns centres de la Conca de Barberà (l'Espluga de Francolí; Plaza, 1981) en lloc de la realització baixa posterior originària. Ha afavorit el fenomen d'ascens vocàlic la proximitat amb els territoris on /a/ àtona final de frase es realitza [ə] (vegeu secció III.8.3.2 (a)).

8.3.3. *Variant mitjana central*

La realització [ə] de /a/ àtona final absoluta de frase ha estat registrada a zones on la vocal sol fer-se amb variant mitjana anterior ([ɛ]). Aquestes zones són: alguns centres comarcals importants del domini dialectal n.-occ. (Alcover, 1908); àrees de parla n.-occ. properes a la frontera amb el català central (Seu d'Urgell, Organyà (DCVB); Vandellòs, Pratdip (Recasens, 1985); localitats del dialecte central de transició (l'Espluga de Francolí (Plaza, 1981)); indrets del domini valencià (Sueca, Gandia, Pedreguer (BDLC, X; Alcover, 1908)).

La variant [ə] també té lloc a zones on /a/ sol fer-se amb variant baixa ([a], [a], [ɔ]). Aquestes zones són: localitats properes a la frontera entre català n.-occ. i català central (Oliana, Solsona (DCVB); Prades (Recasens, 1985); Capçanes, la Torre de Fontaubella (Priorat; Cabré, 1969); Josa, Tuixén (Alt Urgell; Russell-Gebbett, 1961-62); territoris de parla n.-occ. més allunyats de la frontera dialectal (Andorra (ALPO); Llessui (Pallars Sobirà; Schädel, 1909)); indrets del domini dialectal valencià, especialment els pertanyents a la regió emplaçada al sud de l'Horta de València (Alcover-Moll, 1929-32; Alcover, 1908).

El pas de variant baixa a variant mitjana central pot obeir a l'acció de factors diversos, entre els quals cal destacar un grau considerable de relaxament articulatori (i, per tant, de centralització) de la vocal en posició final absoluta de frase, i el prestigi de [ə] en català central; també han contribuït al canvi factors de fonètica de mots en contacte (l'aparició de [ə] és més freqüent en posició final no absoluta de frase que en posició final absoluta de frase (la Seu d'Urgell, Pallerols (Schädel, 1909); la Coma (Solsonès; Russell-Gebbett, 1956)).

8.4. *Acabaments verbals*

En català n.-occ., [e] és la realització majoritària de la vocal final -a de 3a. persona del present d'indicatiu de la 1a. conjugació, i del condicional i

de l'imperfet d'indicatiu de totes les conjugacions; aquesta evolució és anàloga a l'ascens de /a/ travada davant de les consonants *s* i *n* en el cas de terminacions inflectives nominals i verbals, per tal com els acabaments verbals de 3a. persona provenen originàriament de -AT. Al mateix domini dialectal n.-occ., hi ha, però, [a] a pobles de la franja aragonesa (Bonansa, Benabarri) i meridionals (Tortosa), i [ɛ] a altres localitats meridionals (Gandesa, Falset). En valencià, predomina la variant baixa, amb realització anterior o posterior velaritzada segons la zona ([ɑ], [ɔ] a Gandia, Cocentaina... (Alcover-Moll, 1929-32)); hi ha variant mitjana anterior ([ɛ]) a Alcoi, Vinaròs, Sueca...

8.5. *Harmonia vocàlica en valencià meridional*

Aquest fenomen d'harmonia vocàlica consisteix en la inflexió de /a/ àtona per part de /ɛ/ i /ɔ/ tòniques; la realització de la vocal àtona és [ɛ], en el primer cas, i [ɔ], en el segon.

8.5.1. *Direccionalitat del procés*

El procés és generalment progressiu (d'esquerra a dreta) sobre la vocal final absoluta de mot, si bé no manquen casos de metafoia regressiva (de dreta a esquerra) sobre una o més vocals pretòniques. Montoya (1981) recull exemples d'harmonia regressiva a les Valls del Vinalopó per part de /ɛ/ i /ɔ/ tòniques ([kɔr'tʃɔt] *carxot*; [tɔvɔ'ʎɔɔ] *tovallola*; [ɛ'fɛktɛ] *afecta*).

8.5.2. *Inflexió de /ɛ/ tònica*

Hi ha harmonia vocàlica als indrets següents (Colomina, 1985b): extrem sud-occidental de la Marina Baixa, més avall de Relieu i Finestrat, amb inclusió d'Orxeta; Alacantí, tret de Xixona i Torre de les Maçanes; B. Vinalopó; Valls del Vinalopó, tret de la Canyada de Biar. Cal afegir indrets més septentrionals, on el procés tenia especial vitalitat a principis de segle; és el cas d'Albaida (Vall d'Albaida; Hadwiger, 1905), Banyeres (Alcoià; Hadwiger, 1905), Alberic (Ribera Alta; Barnils, 1913), Muro i Gorga (Comtat; Hadwiger, 1905) i vall de Montesa (Costera; Sanchis Guarner, 1950).

8.5.3. *Inflexió de /ɔ/ tònica*

Colomina (1985b) delimita els territoris on és vigent la inflexió: extrem sud-occidental de la Marina Baixa, més avall de Relleu i Finestrat, amb exclusió d'Orxeta; Alacantí, tret de les poblacions Agost, Xixona i Torre de les Maçanes; Valls del Vinalopó, amb exclusió de Novelda i Petrer, i inclusió de la Canyada de Biar; Baix Vinalopó, tret de Crevillent i Guardamar. Cal afegir indrets més septentrionals, on el procés tenia especial vitalitat a començament de segle (vegeu, sobretot, fonts bibliogràfiques citades a la secció III.8.5.2); és el cas de Banyeres (Alcoià; Hadwiger, 1905), la Vall d'Albaida (Albaida, i, a més a més, Bocairent), la Ribera Alta (Alberic), Comtat (Muro, Gorga, i, a més a més, Cocentaina i Pego), Costera (vall de Montesca, amb inclusió de Xàtiva, Llanera de Ranes i Moixent) i la Safor (Gandia).

8.5.4. *Factors condicionants*

Hom ha suggerit que el fenomen d'harmonia vocàlica a aquesta regió del domini lingüístic deu explicar-se per reacció al castellà; segons aquesta hipòtesi, els parlants de les àrees citades haurien abandonat la variant baixa de /a/ per tal com coincidia amb la realització castellana del mateix fonema (Veny, 1983). Hom pot suggerir, però, que aquesta explicació no pren prou en consideració algunes característiques de la fonètica del valencià meridional. Per una banda, cal apuntar la possibilitat que la inflexió sobre la vocal àtona hagi estat motivada pel grau d'obertura especialment considerable de /ɛ/ i /ɔ/ tòniques a aquesta regió (vegeu seccions III.6.2 i III.11.2). Per altra banda, no cal oblidar l'existència d'una realització posterior velaritzada de /a/ àtona final absoluta de frase en aquesta zona (vegeu secció III.8.3.1(d)); és possible que, als mots amb vocal tònica oberta (sobretot /ɔ/), aquella realització resultés encara més velaritzada i fos identificada perceptualment amb [ɔ].

8.6. *Fenòmens fonètics*

8.6.1. *Ascens vocàlic (vocal tònica)*

a) *Condicionaments contextuals*

Diversos casos de pas de /a/ tònica a [ɛ] (ocasionalment, [e]) s'expli-

quen per l'acció d'un context anterior: (a') consonant dentoalveolar (*guitarra* (Ports; B. Aragó; alg.; cat. central nord-oriental; mall.; men.); *pissarra* (mall.); *veritat* (Ports; Maestrat); (b') consonant palatovelar (*cigala* (Ports; B. Aragó; mall.; Noguera; A. Urgell; T. Alta); *vicari* (B. Aragó, mall.); *car* (cat. central nord-oriental); *alicates* (cat. central nord-oriental); *branca* (B. Vinalopó); *càbit* (men.); *carn*, *càrritx* (men.)); (c') so palatal (*llarg* (B. Aragó; eiv.; mall.; des del B. Ebre fins a la vall d'Uxó-Almenara); *arjau* (mall.; eiv.); *xarxa* (cat. central nord-oriental; mall.); *xapo* (cat. central nord-oriental); *aigua* i variants (mall.; valencià meridional; B. Ebre); *llavis* (Montsià); *llapis* (Garrigues; val.); *llàstima* (Plana Baixa; mall.); *planxa*, *diari*, *calaix*, *gera*, *cucaratxa*, *llàgrima* (mall.)); (d') dos sons palatals adjacents, pràcticament només en mallorquí (*cucanya*, *gànguil*, *xanga*, *call(a)*, *llanxa*, *enganx*, *ganxo*, *biaix*, *canya*, *ganya*, *butxaca*, (es)caire, *caixa*, *jai(o)*, *gall*, *lleganya*, *riaia* ("rialla"), *viatge*, *conyac*, *llaga*, *gargai* ("gargall"), *gangaia* ("gangalla")).

La procedència geogràfica d'aquests exemples indica que el fenomen d'ascens de /a/ tònica per influència contextual té lloc a indrets on la vocal presenta una realització especialment anterior; és el cas de català n.-occ. meridional, val. i, sobretot, balear, amb clar predomini per part del mallorquí (Felanitx, Palma, Manacor, Pollença...).

Es notable, per altra banda, la presència d'alguns casos d'ascens vocàlic a l'àrea nord-oriental del català central. Segons Coromines (1976 (3)), aquests casos no tenen una causa fonètica contextual, car el canvi vocàlic té lloc en contacte amb vibrant o bategant adjacents, i aquestes consonants haurien d'haver obert més que no pas tancat la vocal; a més d'això, i a diferència dels territoris on hi ha un nombre elevat de casos d'ascens, /a/ tònica no és especialment anterior a aquesta zona del Principat. El raonament de Coromines no sembla correcte per diferents motius. Per una banda, a molts dels mots afectats, el canvi pot explicar-se per efecte contextual d'una consonant adjacent palatovelar, dentoalveolar o palatal. Per altra banda, no és cert que [ɾ] i [r] tendixin a "obrir" la vocal /a/ (error comès també per Fouché (1924)); efectivament, dades experimentals (Recasens, 1986b) demostren que, a diferència del que s'esdevé amb les vocals anteriors, només [t] i [w]/[ũ] (però no pas [r] ni [ɾ]) motiven un descens de F2 de /a/ i, per tant, aproximen la realització d'aquesta vocal a [a], [ɔ]. En conseqüència, continua essent plausible relacionar aquest fenomen de canvi fonètic amb possibles contactes històrics entre habitants mallorquins i habitants del nord-est del Principat (Kuen, 1932-34).

Una altra possibilitat explicativa és que, a les zones dialectals afectades, r (sobretot r vibrant) presenti o bé hagi presentat en algun període històric una constricció dorsovelar o dorsouvular particularment notable; en

aquestes circumstàncies, la vocal /a/ hauria esdevingut més alta per coarticulació (també Grammont, 1971). Encara més simple és la justificació segons la qual l'ascens vocàlic s'ha produït per coarticulació de *r* alveolar sobre l'activitat de la regió lingual anterior durant l'emissió de la vocal (Nyrop, 1899-1930). En qualsevol cas, és notable el bon nombre d'evolucions *a* > *e* davant de *r* implosiva a les llengües romàniques (Rohlf, 1966; Meyer-Lübke, 1974).

Alguns exemples d'ascens vocàlic presenten una justificació especial. Així, la realització [ɛ] de *desvari* (mall., men.) i *marxa* (mall.) pot ésser deguda a la realització especialment anterior de /a/, a l'acció a distància del so palatal, i/o a l'acció analògica de *vicari*, *diari*... (en el cas de *desvari*) i de *xarxa* i anàlegs (en el cas de *marxa*). Per altra banda, les variants [rɛ] (*ral* < *real*; A. Maestrat, T. Alta, Noguera) i -[ɛ] tònica (< llatí -ATA; Baix Maestrat, Montsià (Alcover, 1908)) deuen haver estat originades per contracció de /a/ tònica amb matís anterior i [ɛ] àtona adjacent ([rɛ'a] i -[aɛ], respectivament).

b) *Altres casos*

En català oriental, el fenomen de neutralització de *a* i *e* tòniques en [ə] àtona ha provocat casos de substitució de *a* tònica per *e* / [ə] tòniques a formes rizotòniques; així, són freqüents *tenca*, *escla*..., en català central, o bé *trev[ə]lla*, *s[ə]bre*..., en mallorquí. En català occidental, on *a* i *e* tòniques mantenen llur timbre en posició àtona, no s'ha produït generalment el canvi esmentat.

La mateixa explicació permet de justificar l'evolució contrària, és a dir, *e* > *a* en posició tònica a formes rizotòniques; així, són vigents en mall. (Bibiloni, 1983) *pala* i *ensata* en lloc de *pela* i *enceta*.

A diverses zones del domini, *a* tònica originària no ha evolucionat a *e* a les terminacions de la 1a. i 2a. persones del plural del present d'indicatiu dels verbs de la 1a. conjugació (-*am*, -*au*, en lloc de -*em*, -*eu*); el fenomen és propi de comarques del cat. n.-occ., sobretot septentrional (Alcover, 1908; Russell-Gebbett, 1961-62), mall., men., eiv., A. Cerdanya, i capcinès. En alguerès, hi ha -*em*, -*au* (Kuen, 1932-34). Per altra banda, una part més reduïda del domini lingüístic (balear, B. Maestrat, Ribagorça i algunes zones del domini n.-occ. septentrional (Alcover-Moll, 1929-32)) també conserva *a* originària a les terminacions del pretèrit imperfet de subjuntiu dels verbs de la 1a. conjugació (-*às*, -*asses*...).

8.6.2. *Ascens vocàlic (vocal àtona)*a) *Condicionaments contextuals*

El pas de /a/ àtona a [e] en català n.-occ. i val. té lloc, principalment, en les circumstàncies següents (diverses fonts bibliogràfiques): (a') per dissimilació, davant de /a/ tònica de la síl·laba següent (*refal*, *remat*, *respall*, *lleganya*, *gue(i)al* en lloc de *rafal*, *ramat*, *raspall*, *llaganya*, *ga(i)al*); (b') per assimilació, davant de vocal alta o mitjana alta anterior de la síl·laba següent (*querena*, *llemenc*, *serment*, *esquenyellat*, *eixemenar*, *reïm*, *entemenar*, *sevina* en lloc de *carena*, *llamenc*, *sarment*, *escanyellat*, *eixamenar*, *raïm*, *entamenar*, *savina*); (c') per acció d'una consonant palatal adjacent, sovint en col·laboració amb un fenomen d'assimilació o dissimilació vocàliques (*llemenc*, *esquenyellat*, *segí* en lloc de *llamenc*, *escanyellat*, *sagí*) però no necessàriament (*rejola*, *xerol*, *xerop* en lloc de *rajola*, *xarol*, *xarop*); (d') per analogia o canvi de prefix (pas de *tra-* a *tre-* (*tremuntana*, *trescolar* en lloc de *tramuntana*, *trascolar*)).

b) *Altres casos*

Les terminacions inflectives *-es* (plural de formes nominals; 2a. persona del singular del present d'indicatiu) i *-en* (3a. persona del plural del present d'indicatiu) han conservat el timbre de la vocal etimològica i, per tant, fan *-[as]*, *-[an]* en lloc de *-[es]*, *-[en]*, a diversos indrets de la franja occidental de l'A. Ribagorça, B. Ribagorça i la Llitera (Haensch, 1962; Rafael, 1980; Griera, 1914; DCVB), i a altres punts escadussers del domini (plurals nominals a Colldejou (B. Camp; Recasens, 1985)).

8.6.3. *Labialització i ascens vocàlics (diftong au)*

En català general, el diftong llatí AU pot haver monoftongat en *o* a través de l'etapa intermèdia *ou*; en un primer estadi, *u* contribuï a labialitzar i a velaritzar el primer element del diftong (*a* > *o*), i, en una segona fase, la proximitat articulatòria entre els elements del nou diftong *ou* motivà l'absorció de *u* per part de *o* (*ou* > *o*). El fenomen de monoftongació ha afectat, fins i tot, mots que mantenen el diftong *au* en català general (*escofar* (< *escoufar* < *escaufar* < *escalfar*; Garrigues); *estoviar* (< *estouviar* < *estawviar* < *estalviar*; mall.)).

Al Capcir i a Vingrau, hi ha hagut sovint, per influència de l'occità,

manteniment del diftong *au* a mots que han monoftongat en català general: (posició tònica) *rauc* (“brau”) i *graula*, al Capcir; *pauc*, *rauba* i *llausa* a Vingrau, *taure* al Capcir i a altres zones del domini dialectal rossellonès; (posició àtona) *auzell*, *pausar* i *llaure* al Capcir i a Vingrau, *llauneta* a ambdós indrets i a altres zones del domini dialectal rossellonès. Cal entreveure aquesta tendència al manteniment del diftong com a parcial, car la monoftongació també compta amb exemples notables (Capcir: *oca*, *poc*, *probe*, *roba*, *reposa*; Vingrau: *toro*, *pobre*).

8.7. Altres fenòmens fonètics

La vocal /a/ àtona pot experimentar altres processos de modificació fonètica. Aquests processos són comentats a la secció III.10: síncope, epèntesi, pròtesi, epítesi, afèresi, elisió a hiats i diftongs, evolució a vocal posterior labialitzada, palatalització, metàtesi.

9. REALITZACIÓ I FONEMA MITJANS CENTRALS NO LABIALITZATS ([ə], /ə/)

9.1. Característiques articulatòries i acústiques

9.1.1. Posició àtona

En termes fonètics, és convenient substituir la denominació *vocal neutra* i fer ús, al seu lloc, de la denominació *vocal mitjana central* (“mid central vowel”, en anglès). Pel que fa al grau d’avançament lingual, [ə] no és generalment ni massa anterior ni massa posterior, i sol ocupar la regió central del triangle vocàlic; pel que fa al grau d’elevació lingual, és preferentment una vocal mitjana. En català central (Recasens, 1986b), l’espectre de [ə] presenta un F1 sobre els 500 Hz (entre F1 de /e/ i /ɛ/ tòniques, i de /o/ i /ɔ/ tòniques), un F2 sobre els 1400-1500 Hz (prop del F2 de /a/ tònica), i un F3 sobre els 2500 Hz. Les dades acústiques sobre la freqüència de F2 suggereixen que [ə] del català central és produïda amb una posició bastant posterior del cos lingual; en consonància amb aquesta característica articulatòria, ha estat repetidament transcrita com a vocal mitjana baixa central (Fabra, 1897; ALPI).

La vocal mitjana central presenta una dispersió considerable de les freqüències corresponents a F1 i a F2; això fa que el camp de dispersió de

la vocal se sobreposi al camp de dispersió de les vocals mitjanes /e/, /ɛ/, /o/ i /ɔ/, i de la vocal baixa /a/. En conseqüència, la configuració articulatòria de [ə] és poc resistent als efectes coarticulatoris per part del context. La superposició entre els camps de dispersió de [ə] i de les vocals mitjanes i baixa explica l'adaptació de *e* i *a* àtones del castellà amb [ə] en català central (Mariner, 1953), i de *e* i *a* àtones del francès amb [ə] en rossellonès ([ʃə'po], [mər'si] (fr. *chapeau*, *merci*; Fouché, 1924)).

En relació amb les altres vocals, [ə] és una vocal de durada curta, intensitat baixa i F₀ intermèdia. La curta durada i poca intensitat de la vocal àtona fa que sigui molt sensible a bon nombre de fenòmens fonètics (vegeu secció III.10).

A diferència del català occidental, que redueix /e/ i /ɛ/ a [e] i conserva /a/ ([a]) en posició àtona, el català oriental presenta neutralització de les oposicions entre /e/, /ɛ/, /a/ (i /ə/ en bal.) en [ə] en la mateixa posició accentual. Molt possiblement aquest canvi degué produir-se de forma anàloga al procés gradual de neutralització que té lloc actualment als parlars de transició entre cat. central i cat. n.-occ. (vegeu secció III.9.6).

9.1.2. Posició tònica

La vocal mitjana central tònica del balear (/ə/) presenta un camp de dispersió acústica més reduït que les realitzacions de [ə] àtona, en consonància amb el fet que les consonants palatals, dentoalveolars i velars promouen una freqüència superior de F2 en el cas de la variant àtona vs tònica (Recasens, 1986a). En termes articulatoris, la variant tònica és, en conseqüència, més resistent que la variant àtona als gestos d'elevació i avançament linguals corresponents a aquelles consonants. La naturalesa d'aquest fenomen de resistència coarticulatòria suggereix que /ə/ tònica es produïda amb un grau superior de constricció dorsofaringia a l'exhibir per [ə] àtona; efectivament, diversos autors (Arteaga, 1908; Guiter, 1943) semblen coincidir en el fet que la vocal mitjana central tònica del balear és emesa amb menor obertura oral que /a/, i un grau de constricció a la faringe inferior similar al corresponent a la vocal baixa.

A més del balear, la variant tònica es troba als sectors nord-occidental (pobles de la Salanca; BDLC, XI) i nord-oriental (ribera baixa del Tet; Fouché, 1924) del Rosselló. Segons Fouché, sembla haver-hi una evolució fonètica gradual sobre l'espai entre /ə/ i /E/ tòniques al Rosselló nord-oriental.

Pel que fa als aspectes diacrònics relacionats amb aquesta vocal, vegeu secció III.7.1.2.

9.2. *Variants contextuals*

a) Hom ha remarcat diferències de realització entre les variants pretònica i posttònica de [ə]. Concretament, Arteaga (1915) apunta que la vocal mitjana central és més oberta en posició pretònica que en posició posttònica; segons l'ALPI, la diferència entre ambdues variants no és de timbre sinó de grau de relaxament, essent més relaxada la realització posttònica que la realització pretònica. Per tal de provar la validesa de tendències generals d'aquest tipus, cal, però, neutralitzar els efectes associats amb tots aquells altres factors que poden condicionar la realització de la vocal (ritme de parla, sons adjacents...).

b) La vocal mitjana central presenta, sobretot, una variant tancada (en contacte amb articulacions labials) i/o posterior (en contacte amb vocals posteriors, [ɫ], [r] i [w]/[ũ]) (F2 baix), i una variant alta (en contacte amb articulacions velars) i anterior (en contacte amb articulacions dentoalveolars i palatals) (F2 alt). Davant de consonant nasal implosiva la vocal és percebuda com a més tancada, d'acord amb proves fornides per fenòmens fonètics de canvi (vegeu secció III.10.8.1). Cal, per tant, completar l'anotació de Fouché (1924) que la vocal mitjana central es palatalitza en contacte amb consonant palatal, i es velaritzza en contacte amb [ɫ], [ũ]/[w] i [r]. L'efecte d'una articulació labial sobre [ə] àtona i tònica a punts de Mallorca és registrat a l'ALPI mitjançant el diacrític de labialització ([ə̠]) als mots *abeurador*, *dentes*, *creu*; el mateix efecte explica també l'evolució de [ə] tònica a [o] (infinitius *beure*, *veure*) a algunes localitats mallorquines i eivissenques (Alcover, 1908; Moll, 1952). L'efecte d'una articulació palatal sobre [ə] és confirmat pel fet que, a Sineu, [ə] tònica o àtona precedida o seguida d'una consonant d'aquelles característiques es fa [e] (Moll, 1955, 1934a; ALPI) (vegeu, però, secció III.10.8.1).

c) L'allargament vocàlic de [ə] és contextual ([ə:]; *reemplaçar*).

9.3. *Variants geogràfiques*

S'ha dit que la vocal mitjana central (tònica i àtona) és un poc més tancada i labialitzada en mallorquí que en català central (Bibiloni, 1983; vegeu, també, l'evidència fornida per fenòmens fonètics a la secció III.10.7). Potser cal veure una intensificació d'aquesta característica articulatòria en la realització labialitzada de la variant tònica a poblacions com Capdepera, Artà i Son Servera (Alcover, 1908), independentment del context ([ə̠]).

9.4. *Canvis fonètics de la vocal mitjana central*

Un primer canvi en marxa és el descens del camp de dispersió de [ə] en direcció al camp de dispersió corresponent a /a/ a alguns nuclis urbans del Principat (Barcelona). El canvi es deu a la influència del castellà, tal com confirma el fet que la fase més avançada del procés sigui detectada de boca de descendents catalans d'immigrants de terres de parla castellana, i de descendents de catalans fortament castellanitzats; al mateix temps, aquests parlants poden mostrar també neutralització progressiva de l'oposició fonològica entre les parelles de fonemes /e/ – /ɛ/ i /o/ – /ɔ/, i altres canvis fonètics en marxa d'influència castellana. En el cas de l'evolució [ə] > [a], els catalanoparlants han passat a igualar perceptualment la vocal mitjana central amb la vocal fonèticament més pròxima del sistema vocàlic àton del castellà; el resultat del procés és la manca de distinció entre ambdues articulacions o bé una distinció altament difícil. Caldrà estudiar amb detall les variables lingüístiques i extralingüístiques que intervenen en el procés de canvi, i establir correlacions entre aquelles variables i possibles realitzacions fonètiques intermèdies entre [ə] (fase inicial del procés) i [a] (fase final del procés).

Cal remarcar la similitud entre el fenomen de canvi descrit i el que afectà l'alguerès antic. Efectivament, en aquest dialecte, la vocal mitjana central àtona dels temps de la conquesta de l'Alguer esdevingué [a] posteriorment (Kuen, 1932-34). Qui sap si aquesta evolució fou propiciada pel sard, de manera similar a l'evolució /ə/ tònica (Ē, Ī) > /e/ (vegeu secció III.7.1.2). En qualsevol cas, tant pel que fa al barceloní com a l'alguerès antic, pot pensar-se també en un condicionament articulatori del canvi, és a dir, la proximitat fonètica entre [ə] i [a].

L'evolució [ə] > a també és vigent en l'actualitat a indrets del rossellonès (a Colliure i Forques, en posició pretònica).

Un segon canvi és el pas de /ə/ tònica a [ɛ] a alguns indrets del balear. Els indrets en consideració són: el camp de l'illa d'Eivissa (Alcover, 1908; Torres, 1980), la meitat oriental de Menorca (amb inclusió de Maó) (Moll, 1932; Mascaró, 1987), i alguns poblets prop d'Inca, a la zona septentrional central de l'illa de Mallorca (Bibiloni, 1983). El canvi és relativament recent car, a molts dels indrets citats, perviuen [ə] (entre parlants d'edat avançada) i [ɛ] (entre parlants joves). A més a més, deu tractar-se d'un procés d'evolució fonètica espontani, almenys a Mallorca; molt possiblement l'evolució es deu a factors estructurals, és a dir, al baix rendiment de l'oposició /ə/ – /ɛ/, anàlogament a allò que devia esdevenir-se en català antic (vegeu secció III.7.1.2). Cal ressaltar també el caràcter no operatiu del fonema /ə/ tònic en mallorquí actual; tal com remarca Bibiloni (1983),

l'adaptació de *e* tònica en el cas de manlleus del castellà s'hi fa amb [ɛ] i, sobretot, amb [e], i no pas amb [ə].

9.5. *Realització de la vocal mitjana central àtona en posició final de mot i de frase*

En condicions especials de relaxament articulatori (en posició final absoluta de frase), [ə] àtona pot presentar diferències articulatòries notables segons el parlant, el dialecte, el context segmental... Efectivament, al llarg del segle, diversos dialectòlegs han fet constar aquella diversitat de realitzacions al domini lingüístic català (sobretot, Alcover (1908), Schädel (1909), Alcover-Moll (1929-32), ALPI, DCVB, BDLC).

9.5.1. *Variant posterior*

Aquesta variant presenta les realitzacions [ɑ], [ɔ] o bé [o], sovint en règim d'alternança amb [ə] a les mateixes poblacions. És vigent a les àrees següents: zona nord-occidental de Mallorca (serra de Tramuntana, a Esporles, Sóller, Bunyola), i altres punts situats al sector sud-occidental de l'illa (Artà, Capdepera, Felanitx, Sineu, Ariany); pobles dispersos de les comarques del B. Empordà, Selva, Osona, Vallès, Maresme, B. Llobregat, Penedès, Solsonès oriental i, a més a més, Montroig (B. Camp), Igualada (Anoia) i Cadaqués (A. Empordà). Les transcripcions fonètiques extretes de la bibliografia indiquen que, a Mallorca, la variant posterior de [ə] pot presentar nasalització.

A algunes de les localitats citades, la variant posterior ha estat substituïda completament per la pronúncia [ə] entre parlants joves i de mitjana edat; aquest és el cas de Bunyola (Estarellas, 1964), Sineu (ALPI) i altres indrets de l'illa de Mallorca (Bibiloni, 1983), i Montroig (B. Camp; Recasens, 1985). El procés de canvi [ɑ], [ɔ] > [ə] és similar al que té lloc a zones frontereres entre els dominis dialectals oriental central i n.-occ., on [ɑ], [ɔ] són realització de /a/ àtona final absoluta de frase (vegeu secció III.8.3.3).

9.5.2. *Variant anterior*

Aquesta variant presenta realitzacions mitjanes anteriors amb grau d'obertura variable, sovint en règim d'alternança amb [ə] a les mateixes poblacions. Mostra una extensió geogràfica molt superior a la correspo-

nent a la variant posterior: indrets occidentals de l'illa de Mallorca (Alcúdia); diverses poblacions menorquines (Ferrerries, Maó, Alaior); localitats del domini rossellonès, especialment al Vallespir (Ceret, Arles, Prats de Molló); comarques septentrionals del dialecte oriental central (A. Empordà, B. Empordà, Selva, Gironès, Garrotxa, Ripollès, B. Cerdanya, Berguedà...); àrees de les comarques meridionals del Principat (Montblanc, Vilaverd (Conca de Barberà), gran part de l'A. Camp i àrea central del B. Camp (Recasens, 1985)). Segons les transcripcions vigents, la variant mitjana anterior és clarament centralitzada (realitzacions [ē], [Ē] i anàlogues) a certes àrees (dialectes balear i rossellonès) i no centralitzada a d'altres ([e] a Pobla de Lillet, Ribes, A. Empordà, A. Camp). Sovint, la realització precisa de la vocal àtona final depèn de les característiques articulatòries del context fonètic; aquest condicionament contextual permet d'explicar, segurament, molts casos d'alternança tímbrica entre [e], [Ē] i [ə] ([e] als mots *boixa* (Girona, Bagà) i *caure* (Girona, Berga); [Ē] al mot *barba* (Girona, Puigcerdà); [ə] als mots *beure*, *cabra*, *cella* i *cambra* (Girona, Bagà, Berga) (DCVB)).

Anàlogament al que s'esdevenia amb la variant posterior, la variant anterior ha experimentat canvis fonètics recents a la recerca de la pronúncia prestigiosa [ə]. Per una banda, l'evolució [e] > [ə] està documentada a indrets on la realització era fixament no central (a l'A. Camp entre parlants joves (Recasens, 1985)); aquesta evolució pot ésser interpretada com un intent d'aproximació de la pronúncia inicial [e] a la pronúncia prestigiosa [ə], mitjançant l'adopció d'una realització de grau d'obertura intermedi entre una pronúncia i l'altra. Per una altra banda, [ə] es avui dia pronúncia única a localitats on abans predominava [e] o bé [Ē]. El canvi pot haver estat ajudat per factors contextuais diversos: processos metafònics, que faciliten la presència de [Ē], [ə] a mots amb vocal tònica oberta, i de [e] a mots amb vocal tònica tancada (A. Camp (Recasens, 1986a)); context consonàntic adjacent; posició de la vocal en la frase (Schädel (1909) apuntava, a bon nombre de pobles del català central septentrional, la tendència a fer [ə] en posició final absoluta de mot però no de frase, i vocal mitjana en posició final absoluta de mot i de frase); posició de la vocal en relació amb la síl·laba tònica (segons el mateix Schädel (1909), a territoris en què la vocal final sol fer-se [e] (Pobla de Lillet i Berga), mots esdrúixols com *família* i *glòria* hi són transcrits amb [ə]).

9.6. Frontera dels dominis de la vocal mitjana central

Aquesta secció estudia la frontera de separació entre els dominis on hi

ha oposició fonològica entre /e/, /ɛ/ ([e]) i /a/ ([a]) en posició àtona, i els territoris on l'oposició entre els tres fonemes es neutralitza en [ə]. Una població serà considerada com a pertanyent al bloc dialectal oriental si presenta neutralització de l'oposició entre *e* i *a* en [ə] a tots els contextos, i com a pertanyent al bloc dialectal occidental si manté l'oposició entre *e* i *a* a totes les posicions contextuais; per altra banda, aquelles localitats que presentin neutralització a una o més posicions contextuais però no a totes, seran considerades com a localitats "de frontera".

Al sud de la frontera, els pobles del Camp de Tarragona són de parla oriental; a l'extrem occidental d'aquesta mateixa comarca, però, Vandellòs i Pratdip són pobles de parla occidental, i Prades i Colldejou són pobles de frontera (Recasens, 1985). La comarca del Priorat és de parla occidental; cal exceptuar Arbolí i Pradell (Alegre, Güell i Rofes, 1980), que limiten amb el B. Camp i són pobles de parla oriental, i la Torre de Fontaubella, Capçanes (Cabrè, 1969) i Marçà (Martí, 1986), que també limiten amb el B. Camp i són pobles de frontera. Més al nord, a la Conca de Barberà, cal contrastar els grups de poblacions següents: (a) les poblacions de parla occidental Vilanova de Prades (extrem sud-occidental), i Llorac, Savallà del Comtat i Passanant (extrem nord-occidental) (Alcover, 1908), algunes de les quals, segons Alcover, "xipellegen" (Llorac, Savallà); (b) poblacions de parla "xipella", que no neutralitzen en posició final de mot i són, per tant, localitats de frontera; (c) algunes poblacions de parla oriental, com Montblanc i Vilaverd, prop del Camp de Tarragona.

Més al nord, la comarca de la Segarra és de parla occidental, i l'Anoia és de parla oriental; cal exceptuar (sempre segons Alcover (1908)) la població de Talavera (extrem sud-oriental de la Segarra), que és oriental, i Castellfolit de Riubregós (extrem nord-oriental de l'Anoia), que és occidental. Per la seva banda, la comarca del Solsonès resta escindida en dues franges dialectals (Alcover, 1908): la franja occidental és de parla occidental, i comprèn els termes de Lladurs, Castellar, Pinell, Llobera, Llanera i Pinós; la franja oriental és de parla oriental, i inclou Guixers, S. Llorenç de Morunys, Olius, Solsona, Navés, Riner, Clariana, la Coma. Odèn, a l'extrem nord-occidental del Solsonès, és terme de frontera (Russell-Gebbett, 1961-62).

Més cap al nord, són de parla oriental les comarques del Berguedà, la Baixa Cerdanya i l'Alta Cerdanya. Andorra i l'Alt Urgell són de parla occidental, tret de Josa i Tuixén (al límit amb el Solsonès) que són termes de frontera.

És convenient analitzar la realització fonètica a totes les posicions contextuais en el cas dels pobles de frontera. Les dades exposades a la taula III han estat extretes de treballs diferents, segons la numeració assignada a

Taula III. Quadre de realitzacions fonètiques de *a* i *e* àtones a diverses poblacions de frontera entre català oriental central i català nord-occidental.

	Inicial Absoluta		Medial Pretònica		Medial Posttònica		Final Absoluta	
	<i>a</i>	<i>e</i>	<i>a</i>	<i>e</i>	<i>as</i>	<i>es</i>	<i>a</i>	<i>e</i>
Josa, Tuixén (1)	ə		ə		ə	i	ə	i
Odèn (1)	ə		ə		ə		ɑ	e
Barberà, Solivella, l'Espluga de Francolí (Dalt), Rocafort, Sarrià (4)	ə		ə		ə		ɛ/a/ɔ	i
L'Espluga de Francolí (Baix), Blancafort (4)	ə		ə		ə		ə	e
La Torre de Fontaubella, Capçanes (3)	ə		ə	e	ə	e	ə	e
Colldejou (2)	ə		ə		a	e	a/ɑ	e
Prades (2)	ə		ə		e		ɑ/ɔ	e
Montroig (2)	ə		ə		ə		ɑ	ə

cada població ((1) Russell-Gebbett (1961-62); (2) Recasens (1985); (3) Cabré (1969); (4) Plaza (1981)).

La taula mostra que, a les poblacions de frontera, el procés de neutralització té lloc a través de diferents estadis successius. En un primer estadi, [ə] esdevé una possible realització de /a/ àtona en alguns contextos i, posteriorment, l'única realització d'aquest fonema; aquesta substitució prova, un cop més, el parentesc articulatori i perceptual entre ambdós sons, així com la qualitat centralitzada de /a/ en posició àtona (sobretot pretònica) als dialectes occidentals (vegeu secció III.8.2 (a)). Es tracta d'un procés en progressió de est a oest als dominis de parla n.-occ.; per aquest motiu, a principis de segle i a diferència del que s'esdevé a l'actualitat (Alcover, 1908), Josa, Tuixén, Odèn i Capçanes no devien conèixer la realització [ə].

En un segon estadi, hi ha neutralització de l'oposició entre /e/, /ɛ/ i /a/ àtones, preferentment en posició pretònica. Cal notar que la posició final absoluta de mot és més resistent que les altres posicions contextuais a l'eliminació de l'oposició: efectivament, les realitzacions [i] de *e* i [ɑ] de *a* a algunes localitats de frontera responen a la necessitat de mantenir l'oposició entre ambdues vocals en aquell context mitjançant una intensificació del contrast fonètic entre una i l'altra. Tal com indicàvem a la secció III.3.4.2, aquesta intensificació deu explicar-se, probablement, com a reacció envers la tendència a la centralització de les vocals posttòniques, en

consonància amb la poca precisió articulatòria amb què són produïdes. A l'actualitat, el prestigi de la fonètica dialectal oriental ha motivat, però, que l'oposició fonològica resti també amenaçada en posició final absoluta de mot: per una banda, les realitzacions de *a* ([a], [ɔ]) evolucionen a [ə], directament o a través de la realització [ɛ]; per una altra banda, la realització de *e* ([i]) també s'aproxima a [ə] a través de realitzacions intermèdies més baixes ([e]; vegeu secció III.3.4.2, i Plaza (1987)).

El procés descrit deu ser força anàleg al que tingué lloc en català antic, i generà [ə] a partir de [e], [a] en català oriental. Per una banda, els filòlegs coincideixen en el fet que la confusió de [e] i [a] amb [ə] tingué lloc, primerament, en posició pretònica (Gulsoy, 1986). Per una altra banda, diverses dades sincròniques proven que [ə] reemplaça abans [a] que no pas [e], entre les quals cal destacar la realització ocasional [ə] de /a/ pretònica en català n.-occ. (vegeu secció III.8.2), i l'evolució [ə] > [a] en posició àtona en alg. antic i barceloní modern (vegeu secció III.9.4.). Pot argumentar-se que la coincidència entre un mateix canvi fonètic i fonològic durant períodes de temps distants ha estat possible a causa de condicionaments fonètics i fonològics similars.

9.7. Excepcions a la regla de conversió de /e/, /ɛ/ i /a/ en [ə], [a] en posició àtona (català oriental)

En algunes circumstàncies, els parlars orientals no presenten neutralització de l'oposició entre /e/, /ɛ/ i /a/ en [ə], ni l'alguerès en [a], en posició àtona. Heus aquí els casos més notables:

a) Formes verbals i postverbals, emeses amb [e] àtona per analogia de les formes rizotòniques corresponents. El fenomen és propi, sobretot, del mallorquí (Grimalt, 1972; Bibiloni, 1983) i es troba a alguns paradigmes verbals ([e] en la pronúncia dels infinitius *pegar*, *nevar*... però no de *sentir*, *berenar*...). Les formes afectades poden presentar alternança entre les pronúncies [e] i [ə], fins i tot de boca d'una mateixa persona.

b) Mots derivats, emesos amb [e] àtona per analogia dels primitius corresponents. El fenomen és propi del mallorquí ([e] en el cas de *peixot*, *festeta*) i alguerès ([e] en el cas de *finestreta*). En mall., és freqüent l'alternança entre [e] i [ə].

c) Alguns acabaments emesos amb [e] àtona (-ec, -eg). Es tracta de pronúncies existents en mallorquí, amb major vigència a unes poblacions que a d'altres.

d) Cultismes i mots nous, emesos amb vocal mitjana anterior per influència de les pronúncies castellana (en balear i català central), francesa o

occitana (en rossellonès), i italiana o sarda (en alguerès). El fenomen té lloc, sobretot, en posició pretònica i comporta la realització [e]; està documentat en mallorquí (*esp[e]cial, m[e]ditar*), rossellonès (adaptació amb [E] o amb [e] de fr. *baignoire, certain, cancer*) i alguerès (*g[e]ntil, m[e]silla* (Pais, 1970)). No manquen, però, els exemples d'adaptació amb [a] (mallorquí (*c[a]rnet*, cast. [*a*]vió; Bibiloni, 1983); rossellonès (fr. *littér[a]ture*; Creixell, 1974)) i amb [ɛ] (alg. (*g[ɛ]m[ɛ]los*; Kuen, 1932-34)).

En posició posttònica, també és freqüent el procés d'adaptació amb [e], en català central (*class[e], fas[e], òp[e]ra*) i en balear (*exam[e]n, òp[e]ra*). En rossellonès han penetrat manlleus sense reducció de [a] (fr. *ciném[a]*; Creixell, 1974).

En molts d'aquests casos, és possible l'alternança entre [e], per una banda, i [ə] (cat. central, bal.) i [a] (alg.), per l'altra. La pronúncia no reduïda de molts d'aquests manlleus ha estat qualificada d'"intransigible i castellana" (Coromines, 1974 (7)) i d'"acastellanada" (en oposició a "popular", quan la realització és [ə]; Mariner, 1953).

e) Primer element lèxic d'un mot compost, i alguns prefixos de mots derivats, a tots els parlars orientals. Aquestes categories morfològiques no reben accent secundari, però tampoc no redueixen la vocal tònica subjacent si aquesta és *e, a, o* (vegeu secció IX.1.4). En aquest cas, la presència o absència de neutralització depèn inversament del grau de transparència semàntica del primer element del compost o del prefix. Poden aparèixer totes les vocals tòniques si hi ha transparència semàntica ([e]ntrepà, [a]nticatalà, ll[ɛ]traferit) i hi ha conversió en [ə] en el cas contrari (p[ə]raigua, f[ə]rroviari); alguns mots presenten alternança entre variants reduïda i no reduïda (*m[a]lgastar* i *m[ə]lgastar*). L'assignació de transparència semàntica a mots en què aquesta operació no estava justificada promou la manca de reducció vocàlica (*s[a]lpassa, C[a]rnaval...*, en eivissenc (Veny 1977)). La parla culta també pot evitar la reducció vocàlica de la darrera vocal àtona d'un prefix (*antesala, vice-degà*).

Un altre cas ve donat per la desaccentuació de les formes d'infinitiu i d'imperatiu en benefici de l'últim pronom enclític, en mallorquí. Com a conseqüència d'aquest procés, *a* de la desinència verbal pot reduir o, en un tipus d'elocució més culta, conservar-se (*men[ə]/[a]r-se, men[ə]/[a]u-vos* (Grimalt, 1972)).

f) Alguns clítics, emesos sense reducció vocàlica o amb [ə], segons la zona geogràfica, el parlant, etc. (*han, ha* (cat. central); *per, de, que* (conjunció) (alg.; Kuen, 1932-34)).

(g) Hiats integrats per les vocals exposades a continuació:

(a') /a/, /e/, /ɛ/ + vocal tònica.

En català central col·loquial, és perfectament possible la realització [ə]

de V1 davant de vocal tònica alta, mitjana anterior i mitjana posterior (*pae-lla* [ə'e]; *deesa* [e'e]; *Napoleon* [ə'o]; *meteor* [ə'o]); efectivament, no sembla haver-hi conflicte durant l'articulació d'aquests hiats en una pronúncia genuïna. Segons el diccionari, /e/ i /ɛ/ es fan freqüentment [e] (en lloc de [ə]) davant de V2 mitjana (Wheeler, 1980); no pot ésser passat per alt, però, el fet que la pronúncia [e] és més aviat pròpia d'un tipus d'elocució culta i que, segurament, està condicionada per la pronúncia castellana, en consonància amb el caràcter culte dels mots afectats. No és inusual la pronúncia [ɛ] en lloc de [e] en aquest mateix context; sembla que cal entreveure aquesta pronúncia com a més culta que [ə] i menys culta que [e], d'acord amb la tendència en català a l'adaptació amb [ɛ] de mots cultes que presenten [e] originària (vegeu secció III.7.2). El fet que /a/ es realitzi [ə], fins i tot en pronúncia culta (en lloc de [a], com en castellà; *graella*), deu estar relacionat amb la similitud fonètica entre [ə] i [a]; efectivament, ambdós sons són fàcilment identificables per part d'un catalanoparlant, de manera que aquest no considera necessària en cap cas la substitució de l'un per l'altre.

També és factible en català col·loquial la conversió de /e/, /ɛ/ i /a/ en [ə] davant de /a/ tònica; en el cas de /e/ i /ɛ/, però, són usuals les pronúncies [e'a] i [ɛ'a], explicables per dissimilació vocàlica a causa de la proximitat fonètica entre V1 ([ə]) i V2 ([a]). La vigència de les pronúncies populars amb [ə] s'adiu amb els casos d'elisió de V1 o d'inserció de consonant antihiatàtica (seccions III.10.6.2 i VII.13). En elocució culta, /e/ i /ɛ/ fan [e] (o, amb menys freqüència, [ɛ]), i /a/ fa [ə] (*baln[e]ari*, *empl[e]at*, *s[ə]hàric*) (Mascaró, 1978; Wheeler, 1980); el motiu que impedeix la realització [a] de V1 = /a/ deu ser anàleg a l'esgrimit en el cas dels grups amb V2 mitjana. En rossellonès, el fenomen de manteniment de [e] a formes lèxiques del tipus *teatre* s'explica per influència del francès, i contrasta amb la pronúncia amb [ə] dels vocables populars *emplegat*, *ideial* ("empleat", "ideal").

En mallorquí, és freqüent la realització [e] de /e/ i /ɛ/ prevocàliques en formes cultes (Bibiloni, 1983; Moll, 1952) i col·loquials ([re'al] en el cas de *real*, a es Llombards (Moll, 1934b); [te'a], [ɔnse'a] en el cas de *ta(II)ar*, *assa(j)ar*, a Campos (Veny, 1962)); hi ha, però, [ə'a] a Felanitx (Grimalt, 1972). Aquesta situació no és del tot comparable amb la corresponent al català central, per tal com el manteniment de [e] àtona és vigent a diverses formes del llenguatge col·loquial en mallorquí (vegeu secció III.9.7(a, b, c, d)); per altra banda, és possible que la realització presumiblement més tancada de [ə] en mallorquí vs català central (vegeu secció III.9.3) afavoreixi la pronúncia del hiat amb [e] en lloc de [ə]. En alguerès, hom pronuncia *id[e]al*, *tr[i]ato* ("ideal", "teatre").

b') /a/, /e/, /ɛ/ + vocal àtona.

El català central col·loquial presenta conversió de V1 en [ə] davant de

vocal àtona alta i davant de [ə] provinent de /a/, /e/ i /ɛ/. En conseqüència, hi ha [ə:] en el cas que V2 sigui mitjana anterior o baixa (*israelita*, *reeixir*, *genealogia*, *aleatori*, *saharià*) i [əu] en el cas que V2 sigui mitjana posterior (prefixos *neo-*, *arqueo-*).

En un llenguatge més culte són freqüents les realitzacions sense conversió vocàlica. Tal com s'esdevenia amb els grups amb V2 tònica, /a/ (V1 o bé V2) redueix sistemàticament, i /e/, /ɛ/ (V1 o V2) solen fer-se amb [e]. Així, per una banda, /aa/ presenta realització [ə:] (*saharià*); per una altra, els grups /ae/ i /ea/ esdevenen [əe] (*israelita*) i [eə] (*realitat*, *genealogia*, *readaptar*), respectivament, en llenguatge culte i [ə:] en llenguatge més col·loquial. La pronúncia [eə] és obligatòria quan la seqüència /ea/ es troba en posició final absoluta de mot (*àrea*, *cesàrea*), segurament a causa de la impronunciabilitat de [ə:] en aquest context; en altres contextos, la manca de reducció de /a/ pot servir per a refermar l'entitat morfològica d'un prefix (*aeroport*, amb [ae], [əe] o bé [ə]). Pel que fa al grup *ee*, la pronúncia culta proporciona elocucions com *n[e:]rlandès* (*neerlandès*); mots d'ús més freqüent fan [ə:] (*vehement*; seqüència integrada pel prefix *re-* i una arrel iniciada en *e-* (*reeixir*, *reeditar*...)). Finalment, el grup *eo* (*neologisme*) pot fer-se amb [ə] ([əu], [əo]) o bé amb [e], [ɛ] ([eu], [ɛu]; [eo], [ɛo]), també segons l'estil de parla i el grau de cultisme del mot. El mallorquí col·loquial presenta condicionaments fonètics particulars que fan possible la realització [e] amb força freqüència.

Una consideració conjunta dels casos excepcionals a la regla de conversió vocàlica en [ə] (apartats III.9.7 (a) a III.9.7 (g)) prova que [e] (o [ɛ]) no és una variant sistemàtica del sistema vocàlic àton del català oriental (amb inclusió del mallorquí). Efectivament, mentre que alguns d'aquells casos han estat generats per analogia, altres representen pronúncies poc genuïnes; per altra banda, hi ha alternança entre [ə] i [e] a pràcticament tots ells, en virtut d'un procés que depèn de l'estil d'elocució, la zona geogràfica, la classe social a la qual pertany el parlant... A tot això cal afegir la vitalitat de [ə] en mallorquí actual, que fa que el procés d'adaptació de *e* àtona de mots nous tingui lloc amb [ə] i no pas amb [e] (Bibiloni, 1983).

10. FONEMES MITJA CENTRAL, MITJANS ANTERIORS, I BAIX EN POSICIÓ ÀTONA

L'objectiu d'aquesta secció és l'estudi dels processos fonètics que afecten les realitzacions de /ə/, /E/, /e/, /ɛ/ i /a/ en posició àtona, es a dir, [ə] (català oriental), [e] (català occidental) i [a] (català occidental, alguerès).

10.1 *Síncope, en contacte amb consonant líquida* ([ə] (cat. or.); [e], [a] (cat. occ.); [a] (alg.)).

10.1.1. *Estructura CVC(líquida)V(tònica)*

Les dades reportades a continuació procedeixen de l'anàlisi d'una trentena d'exemples d'elisió de vocal àtona davant de consonant líquida. La consonant líquida és [r] en més d'un 90% de casos; per la seva banda, la consonant que precedeix la vocal és labial en un 60% de casos (*brena*, *prany...*, en lloc de *berena*, *parany*, *paret*, *verí*, *farina*, *verat*, *baralla*, *peresa*, *però*, *farigola*, *feram*, *perill*, *verema*, *parell*, *barana*, *feréstec*, *embaràs*, *esperit*), velar en un 27% (*garatx* (*garatge*), *garita*, *galàpet*, *garota*, *polleguerat*, (*es*)*garip*, *alqueria*, *Margarita*) i dental en un 13% (*Teresa*, *taronja*, *interès*, *Caterina*).

Aquest fenomen d'elisió vocàlica té lloc després que es produeixi un escurçament de l'interval temporal entre els moviments articuladoris corresponents a la consonant prevocàlica i a la consonant líquida postvocàlica. En general, aquest escurçament és motivat per l'anticipació del gest d'elevació de la regió apical de la llengua corresponent a [r]; per altra banda, l'elevat percentatge d'elisions vocàliques darrera de consonant labial pot ésser justificat en virtut de la independència entre l'activitat dels òrgans articuladoris (llavis i àpex lingual) que intervenen en la producció de la seqüència consonàntica.

10.1.2. *Estructura CVC(líquida)VCV(tònica)*

Aquesta seqüència pot experimentar elisió de la vocal que precedeix (V1) o segueix (V2) la consonant líquida. La consonant líquida és [r], llevat d'alguns casos de [r] i de [l].

Sol haver-hi elisió de V2 i manteniment de V1 en el cas de seqüències en què es fa impossible l'elisió de V1; així, en alguns mots, l'elisió de V2 és propiciada pel fet que V1 no sigui [ə], [e], [a] (*forrellat*, *foradar*), o bé a causa de la inexistència de certs grups consonàntics C1C2 amb C2 líquida (*carregar*, *saragall*). Alguns dels exemples d'elisió de V2 també són propiciats per l'afinitat articulatòria entre l'indret de constricció secundària de C2 = [r] i l'indret d'articulació primari d'una C3 dorsal (palatal, velar). La resta de casos de manteniment de V1 presenta C1 velar (*caramell*, *carabassa*, *caramull*, *caragol*, *caramel-lo...*); en aquestes circumstàncies, V1 tendeix a conservar-se, en consonància amb la lentitud del desplaçament del dors lingual durant el període explosiu de la consonant precedent.

L'elisió de V1 té lloc darrera de consonant labial (*veritat, verinós, parió, farigola, faraó, perelló, veremar, baratar, peresós, paradella, parellar, berenar, feredat, embarassada, apariar, per a, severitat, empalomar*) i, només en algun cas, de consonant velar (*margarideta, carinyena*) o dental (*esteragina, teranyina*). Aquestes dades són consistents amb les reportades en el cas de l'estructura CVC(líquida)V(tònica) (vegeu secció III.10.1.1), i confirmen la tendència a l'elisió vocàlica darrera de consonant labial i davant de [r].

10.1.3. Estructura CVC(líquida)VCVCV(tònica)

Anàlogament al que s'esdevenia amb les estructures anteriors, s'observa la tendència a l'elisió de V1 davant de C2 líquida i a l'elisió de V2 en els casos en què l'elisió de V1 no és possible; així, *farigoleta, Feliciano, garibaldina* elideixen la primera vocal (V1), i *ferramental, estireganyar, estiregassar, farraginal i abarraganat* elideixen la segona (V2). En alguns d'aquests darrers exemples, l'afinitat articulatòria entre C2 = [r] i C3 dorsal (velar o palatal) sembla propiciar l'elisió de la vocal intermèdia (V2). Un altre factor que pot condicionar l'elisió de V2 en lloc de V1 és la presència de C1 velar (*caragolada, carabassera, caramallers*).

10.1.4. Posició postaccentual

Darrera d'accent, pot haver-hi elisió de la vocal que precedeix la consonant líquida (estructura CV(tònica) C_nVC(líquida)V, en el cas de *màsca-ra*) o bé de la vocal que segueix immediatament la consonant (estructura CV(tònica)C(líquida)VCV, en el cas de *càrrega, Tàrrega*). Aquest fenomen d'elisió vocàlica és influenciat per la naturalesa relaxada de les vocals àtones posttòniques en mots esdrúixols, per l'afinitat articulatòria entre *r* i una consonant velar adjacents, i per la similitud tímbrica entre les vocals tònica i àtones en seqüència.

10.1.5. Distribució geogràfica del fenomen

Una anàlisi dels casos d'elisió permet de destacar tendències dialectals diferents. Per una banda, balear (mall., men., eiv.), valencià (llevat, potser, en part, dels Ports i del Maestrat) i alguerès afavoreixen el manteniment de la vocal; per una altra, català central i rossellonès afavoreixen clarament

l'elisió. A les comarques septentrionals del domini dialectal central (Cerdanya (Viladomat, 1959)), el percentatge d'elisions és anàleg al del rossellonès i superior al de la resta de parlars del dialecte oriental central; segons Luna (1982), l'elevada incidència del fenomen d'elisió és ja aparent als territoris septentrional i meridional de l'Alt Empordà. Al sud dels territoris de parla oriental central (Camp de Tarragona (Recasens, 1985)), hi ha molts més casos de manteniment de la vocal a les regions properes al límit amb el dialecte n.-occ. (B. Camp) que no pas a les regions més allunyades d'aquella frontera dialectal (A. Camp, Tarragonès). En català n.-occ. s'observa una tendència general al manteniment vocàlic; ara bé, mentre que les comarques meridionals afavoreixen clarament aquesta tendència (Massip, 1979; Coromines (DECLC, II)), comarques com el Pallars, el B. Cinca i la Llitera presenten força casos d'elisió (Coromines, DECLC, II (article CARABASSA); ALPI (mapa CARAGOL)).

La distribució dels casos de síncope mostra que les vocals àtones [e] (cat. n.occ., val.) i [a] (cat. n.occ., val., alg.) són més reàcies a l'elisió que no pas [ə] (ross., català central). Aquest contrast s'adiu amb el fet que, durant llur producció, les vocals no reduïdes resten subjectes a requeriments articulitoris més considerables que la vocal reduïda. Una segona hipòtesi explicativa pot estar relacionada amb diferències interdialectals d'organització temporal de vocals i consonants en la cadena parlada: efectivament, un grau superior de resistència a la síncope vocàlica en català oriental vs català occidental pot ésser degut a l'existència, al primer grup dialectal, d'una tendència a mantenir una durada vocàlica constant en detriment de la durada consonàntica. És interessant constatar que els dialectes baleàrics el·lideixen amb poca freqüència malgrat que la vocal afectada sigui [ə], i no pas [e] ni [a]; és possible que aquest fenomen s'inscrigui dins d'una tendència per part d'aquells dialectes al conservadorisme de solucions fonètiques (vegeu Moll, 1980).

10.2. Epèntesi ([ə] (cat. or.); [e], [a] (cat. occ.); [a] (alg.)).

10.2.1. Consonant líquida adjacent

El fenomen d'epèntesi pot produir-se entre una consonant líquida i una consonant isosil·làbica o heterosil·làbica precedent, o bé entre una consonant líquida i una consonant heterosil·làbica següent. En tots els casos, la inserció de vocal té lloc abans (seqüències CC(líquida)) o després (seqüències C(líquida)C) del període oclusiu de la consonant líquida; de

fet, la vocal epentètica és originada per fonologització del breu interval d'obertura oral existent entre les dues consonants en seqüència (vegeu Recasens, 1986b).

El baix nombre de casos d'epèntesi entre C1 líquida i C2 heterosil·làbiques dificulta una anàlisi acurada del procés en aquest context (*carabó*, *calamàs...*, en lloc de *carbó*, *calmàs*, *sarmenya*, *esparver*, *albercoc*, *carxofa*, *sernatxo*, *desertor*, *màrfega*). Els exemples d'epèntesi entre C1 i C2 líquida isosil·làbiques són particularment freqüents quan C1 és labial o velar (labial: *prat*, *prenys*, *pruna*, *brotxa*, *pla*, *pregó*, *frau*, *xiprer*, *pronòstic*, *fraries*, *bromera*, *escarpre*; velar: *cranc*, *crane* (ross.; fr. *crâne*), *crosses*, *glapa*, *claustrès*, *mugró*, *magrana*, *gruta*, *gravat*, *crebassa*, *pagre*, *almangra*; dental: *tres*, *trufa*, *cartró*, *fotral*, *drecera*, *estranger*, *estrambòtic*, *murtra*). La distribució geogràfica del fenomen d'epèntesi entre C1 i C2 líquida és clara: el nombre de casos és molt baix en alguerès, valencià i català n.-occ., i considerable en català central, balear i rossellonès. Aquesta distribució dialectal prova que la vocal inserida en el procés d'epèntesi és, sobretot, mitjana central.

Pot argumentar-se que l'epèntesi entre consonant i consonant líquida següent està determinada, en bona mesura, per la durada del període d'obertura oral entre ambdues: efectivament, el nombre de casos d'inserció augmenta a mesura que augmenta la distància articulatòria entre una i l'altra; en conseqüència, el fenomen d'epèntesi és més freqüent entre consonant labial o velar i [r] que no pas entre consonant dentoalveolar i [r]. L'existència de més casos d'epèntesi en síl·laba tònica que en síl·laba àtona s'adiu amb el fet que la durada de l'interval temporal entre C1 i C2 líquida és més considerable en el primer cas que en el segon (Recasens, 1986b).

La naturalesa articulatòria de la vocal àtona epentètica depèn, sovint, del timbre de la vocal següent, en virtut d'un fenomen de coarticulació anticipatòria segons el qual la configuració articulatòria de la vocal es fa ja patent durant el breu interval d'obertura oral entre C1 i C2. La coincidència entre els timbres de la vocal inductora i la vocal inserida és òbviamment més freqüent als dialectes occidentals que als dialectes orientals; en concret, en català oriental, la vocal epentètica és regularment [ə] quan la vocal següent és mitjana o baixa.

Dues hipòtesis permeten de justificar l'existència d'un nombre molt superior de casos d'epèntesi en català oriental (amb [ə]) vs català occidental (amb vocals no centrals). Segons una primera hipòtesi, les realitzacions fonètiques corresponents al breu període d'obertura oral entre C1 i C2 són integrades perceptualment com una mateixa vocal central ([ə]) a aquells dialectes on [ə] és una vocal àtona sistemàtica (en català oriental); l'absència de vocals centrals als dialectes occidentals dificulta la identificació per-

ceptual entre el producte acústic corresponent al període interconsonàntic d'obertura oral i qualsevol vocal del sistema àton. Per tal d'explicar aquest contrast de solucions entre dialectes cal apuntar que, durant l'interval curt d'obertura oral entre C1 i C2 líquida, el tracte vocal presenta una configuració articulatòria més centralitzada que la que caracteritza la vocal següent a C2; així, quan la segona vocal és mitjana o baixa, l'espectre acústic de la vocal epentètica resta comprès dintre del camp de dispersió de [ə], i és precisament amb aquest timbre que té lloc amb freqüència el procés de fonologització. Una segona hipòtesi troba suport en les relacions de coordinació entre els moviments articuladoris corresponents a les dues consonants en contacte: és possible que aquests moviments presentin una coordinació més íntima en català occidental que en català oriental i, en conseqüència, propiciïn la presència d'un interval d'obertura oral més curt i menys susceptible d'ésser categoritzat com a vocal.

Cal considerar com a lexicalitzat el procés d'inserció de les mateixes vocals epentètiques en el cas de formes verbals integrades per una arrel acabada en [m], [n], [r], [ʃ] o [s], i per alguna de les terminacions de futur i condicional (*temeré, torceria* en lloc de *temré, torçria*); en català septentrional, però, hi ha formes d'infinitiu sense vocal epentètica (*conèixre, vençre* (*conèixer, vèncer*); Mascaró, 1985). En aquest cas, la inserció de vocal epentètica pot explicar-se, a la vegada, per motius articuladoris, i en virtut de la inexistència de seqüències consonàntiques [mr], [ʃr]... en posició interior de mot en català. Cal apuntar que la modificació d'aquests grups de consonants també pot haver estat aconseguida mitjançant epènesi consonàntica (vegeu seccions VII.5.3.9.4 i VII.5.3.9.5).

10.2.2. *Altres casos.*

En català oriental (cat. central; mall. (Moll, 1934b)), és freqüent l'afegiment de [ə] entre, per una banda, una forma verbal acabada en consonant que no sigui *n, l, [ũ]*, i, per l'altra, un pronom enclític començat en consonant (*plany[ə]-la* (*plany-la*)) o bé *hi* o *ho* (*aplaudeix[ə]-[ũ]*, *re[βə]-[ũ]* (*aplaudeix-ho, rep-ho*)).

En valencià col·loquial i en alguerès té lloc, sovint, l'afegiment d'un apèndix vocàlic centralitzat entre consonants en contacte (vegeu capítol VII).

10.3. *Afèresi ([ə] (cat. or.); [a] (cat. occ., alg.)).*

Aquest fenomen consisteix en l'elisió de la vocal inicial absoluta de

mot. Sol afectar mots d'ús freqüent, com ara auxiliars i formes verbals (*havia*, *agafar*, *anem*), demostratius (*aquest*, *aquell*), i alguns noms substantius (*abella*, *agulla*, *abril*, *aixada*, *aixeta*). L'origen del fenomen d'afèresi s'explica, segurament, per falsa segmentació de dues vocals successives del mateix timbre, final del mot precedent i inicial del mot següent. El procés sembla inusual en el cas que la nova variant pugui esdevenir mot diferent de la llengua, o bé comporti un canvi fonològic de la consonant postvocàlica (procés *aresta* > *resta*).

L'afèresi és freqüent en balear (ALPI; DCVB) i alguerès (Blasco, 1984), i, potser en menor mesura, en rossellonès i en català central; en català central, sembla més habitual a les comarques septentrionals que a les meridionals (vegeu al DCVB l'emplaçament geogràfic de les variants amb afèresi i sense afèresi de diversos mots en A-). Els dialectes valencià i català n.-occ. són força més resistents a l'afèresi que els dialectes orientals; en concret, el procés sembla encara menys freqüent en valencià que a algunes zones del domini dialectal n.-occ. S'adiu amb aquesta apreciació el fet que les localitats sud-occidentals del Camp de Tarragona es mostrin més refractàries al fenomen d'afèresi que la resta de pobles comarcals (Recasens, 1985). En general, la distribució geogràfica dels casos d'afèresi és similar a la dels casos de síncope, i indica que el procés afecta en superior mesura una vocal àtona mitjana central que no pas [e], [a] àtones; cal exceptuar el balear que, a diferència del fenomen de síncope, mostra un nombre elevat de casos d'afèresi.

10.4. *Pròtesi* ([ə] (cat or.); [a] (cat. occ., alg.)).

Es tracta del procés contrari a l'afèresi, és a dir, l'afegiment d'una vocal en posició inicial absoluta de mot. Afecta alguns clítics en posició preverbal ([əŋs], [əĩ], [əũ] (*us*, *hi*, *ho*), en bal., ross. i català central; [əĩ] (*he* (*fet*)), en cat. centr.) i, en general, mots diversos ((a)*costum*, (a)*dot*, (a)*dragó*, (a)*margall*, (a)*nou*, (a)*veu*). Pot explicar-se per reforçament de monosíl·labs i per falsa segmentació de vocal final absoluta de mot (*la veu* > *l'aveu*).

Els casos de pròtesi són freqüents en balear (mall. (Bibiloni, 1983); men. (Moll, 1932)), ross. (Fouché, 1924), val. i n.-occ. (DCVB). Aquesta distribució geogràfica suggereix que la vigència del procés guarda relació amb factors de tipus sociolingüístic; efectivament, pot postular-se que la inserció de vocal inicial de mot és menys freqüent en cat. central que a la resta del domini a causa de la manca de prestigi social. També és possible que el procés obeeixi a la necessitat de facilitar la pronúncia d'algunes con-

sonants; en concret, pot suggerir-se que hi ha pròtesi freqüent davant de [r] inicial absoluta de mot (sobretot en síl·laba àtona (Fouché (1924); Blasco (1984)); (*ar*)ràdio, (*ar*)regar, (*ar*)regirat, (*ar*)res...) per tal de facilitar la producció de les múltiples vibracions de la consonant en aquell context.

10.5. Epítesi ([ə] (cat. or.); [e], [a] (cat. occ.); [a] (alg.))

El fenomen d'epítesi consisteix en l'afegiment d'un so vocàlic en posició final absoluta de mot.

10.5.1. Mots acabats en -r

L'epítesi de [ə], amb solució fonètica -[rə], ha estat detectada a alguns infinitius (*fer, dir, sortir...*; ross., A. Empordà, altres comarques septentrionals del català central, Sort, camp d'Eivissa (DCVB; Alcover, 1908)) i a altres mots (*ahir, cor, llar, entir, or*; sobretot, ross. i A. Empordà). Heus ací algunes possibles hipòtesis explicatives: el reforçament de mots curts; un procés de falsa segmentació, en virtut del qual la vocal inicial d'un mot és duplicada a la fi del mot precedent; un procés de fonologització del breu període vocàlic existent entre l'explosió de -r i la configuració articulatòria de repòs.

En valencià col·loquial i en alguerès, la tendència a afavorir síl·labes obertes vs síl·labes travades fa que, sovint, qualsevol consonant final absoluta de frase prengui una vocal centralitzada de suport.

10.5.2. Clítics

Algunes variants preposicionals (*en; am/amb* (prep. *amb*); *an* (prep. *a*); *fins*) presenten epítesi vocàlica davant de mot iniciat en consonant, a diversos indrets del domini lingüístic; la vocal afegida és [ə] en català oriental (cat. central (Fabra, 1897); balear (Bibiloni, 1983; Moll, 1932); ross. (Fouché, 1924)), [e] o bé [a] en català occidental (cat. n.-occ., val. (DCVB)), i [a] en alguerès. La vocal també pot reforçar pronoms febles acabats en *s*, davant d'un altre pronom feble començat en consonant (*us li, ens les*; cat. central (Wheeler, 1980)) i de verb (*ens sobra*; cat. central (Wheeler, 1979), ross. (BDLC, IX), bal. (Bibiloni, 1983; Moll, 1932), val. meridional (Colomina, 1985a)), i darrera d'infinitiu o imperatiu (*renteu*-[zə] en lloc de *renteu-vos*; català central (Wheeler, 1979), mall. (BDLC, IX), ross. (Fouché,

1924)). En tots els casos, la inserció de la vocal serveix per facilitar la pronúncia de sons en contacte i per reforçar el clític.

10.6. *Elisió a hiats i diftongs* ([ə] (cat. or.); [e], [a] (cat. occ.); [a] (alg.))

10.6.1. *Combinació amb vocal àtona o consonant aproximant*

a) *Combinació iV*

En posició pretònica, els dialectes orientals poden elidir una vocal mitjana central (*alirà* (*aliacrà*; eiv. (DCVB)), preferentment en ritme ràpid de parla (*espontàni(a)ment*, *arbitrari(e)tat* (Badia, 1973)).

En posició final, l'elisió de la vocal mitjana central té lloc, sobretot, en rossellonès (amb inclusió del capcinès i l'A. Cerdanya, però no de les localitats septentrionals d'Òpol, Vingrau i Salses (Guiter, 1955)), a la zona septentrional de l'Alt Empordà i del Ripollès (Alcover, 1908), en mallorquí (tret de Felanitx, Artà (Alcover, 1908; BDLC, X) i Capdepera (Veny, 1983)), i en eivissenc (tret de la vila d'Eivissa (Alcover, 1908; Villangómez, 1978)). El fenomen també ha estat registrat a Andorra (*besti* però *gàbia* (ALPO)), la B. Cerdanya (*besti*, *esglesí* (DCVB; Schädel (1909); Alcover (1908)), alguns pobles veïns d'Olot, i la costa meridional del Principat des d'Altafulla (Tarragonès) fins a Vilanova i la Geltrú (Garraf) (Alcover, 1908; Coromines, 1974). El fet que l'elisió únicament afecti el domini dialectal oriental suggereix que n'ha estat la causa el relaxament articulatori de la vocal mitjana central en posició final absoluta de mot, el contacte amb mot següent iniciat en vocal, o bé algun procés de simplificació en posició final no absoluta de mot (*-i[ə]s>-is*); en rossellonès, l'elisió també pot atribuir-se a la tendència al rebuig de mots esdrúixols (vegeu secció IX.1.1). Actualment, a l'A. Empordà (Luna, 1982) i en mall. (Bibiloni, 1983), s'observa la restitució de [ə] darrera de *i* i l'adaptació de mots nous sense elisió de la vocal, potser per raons de prestigi.

b) *Combinació uV*

En posició pretònica, l'elisió de la vocal mitjana central en català oriental és afavorida pel ritme ràpid de parla (*casu(a)litat* (A. Empordà (Luna, 1982)); *Jo(a)net* (Pau (Comas Caussa, 1970)); [bu'turə], adaptació en ross. del fr. *voiture* (Fouché, 1924)). En posició posttònica, hi ha hagut supressió de la vocal de la terminació verbal en el cas de les variants algue-

reses *caun*, *diun*, *viun* (*cauen*, *diuen*, *viuen*). Els exemples d'elisió de vocal al grup integrat per consonant velar seguida de diftong creixent amb [w] són tractats a la secció VII. 14.3.5.

c) Combinació Vi

En posició pretònica, l'elisió de la vocal té lloc sovint en seqüències emeses en ritme ràpid de parla (*agr(a)iré*, si bé *deïficar* (català central; Badia, 1973); *fritura* (*freitura*), *lлитresa* (*lleitresa*; ross. (Fouché, 1924; Coromines (DECLC, V))); *capigual* (*capaigual*; pallarès (Coromines (DECLC, II))).

Amb freqüència, l'elisió s'ha produït quan la vocal anava seguida d'aproximant palatal, després d'un possible procés d'assimilació anticipatòria per part de l'aproximant sobre la vocal precedent (és a dir, [ə], [e], [a] > [i]). El fenomen és més o menys sistemàtic en català central (*piella*, *griella*, *taliar* en lloc de *pa(i)ella*, *gra(i)ella*, *talaiar*), rossellonès (*viam*, *criem* en lloc de *veiam*, *creiem* (Fouché, 1924)), balear (*batiar* en lloc de *bateiar* ("batejar")), cat. n.occ. (*barriat* en lloc de *barreiat* ("barrejat"), a l'A. Ribagorça (Coromines, DECLC, I); *guial* en lloc de *gaial*, al Pallars (DCVB)).

d) Combinació Vu

En posició inicial absoluta de mot, el diftong *au* es redueix sovint a [u] en català central, menorquí i eivissenc, si bé rossellonès i mallorquí també registren exemples d'elisió; per contra, sol haver-hi manteniment del grup inicial en català n.-occ., valencià (especialment a les comarques situades al sud de l'eix Maestrat-Ports) i a territoris de parla oriental central que estan situats prop del domini dialectal n.-occ. (Camp de Tarragona; Recasens, 1985). Anàlogament al que s'esdevenia amb altres casos d'afèresi (vegeu secció III.10.3), la simplificació de *au*—pot justificar-se per falsa segmentació.

En posició pretònica interior, el procés registra exemples a tot el domini lingüístic (*ab(e)urador*, *ll(e)uger*, *est(a)uviar* (*estalviar*), *esc(a)ufar* (*escalfar*)), si bé el capcinès i el català occidental (especialment, el valencià) presenten un nombre poc considerable de casos. En aquest context, l'elisió pot haver estat propiciada per labialització i posterior absorció de la primera vocal del grup (V[ũ] > [uũ] > [u]). Per altra banda, la simplificació vocàlica a mots llargs (*extr(a)ordinari*) té lloc en ritme ràpid de parla.

En posició posttònica, són particularment notables els casos d'elisió d'una vocal mitjana central o *e* a acabaments de 2a. persona del plural d'alguns temps verbals (condicional, imperfet d'indicatiu i/o imperfet de subjuntiu; *-rí(e)u*, *-v(e)u*, *-(e)u*, *-ss(e)u...*), en rossellonès (Fouché, 1924), alg. (Pais, 1970), i a comarques septentrionals del domini central (Alcover, 1908; Alcover-Moll, 1929-32).

e) *Combinació entre vocals del mateix timbre*

En català oriental, la realització [ə:] procedent de dues vocals mitjanes centrals en contacte pot simplificar-se en [ə] en llenguatge col·loquial (*reemplaçar*), llevat quan el grup procedeix d'un hiat originari amb vocal tònica subjacent (*saharià*, *deeseta*). La mateixa regla és vàlida en el cas que les vocals siguin [e] o [a] en català occidental, i [a] en alg.

10.6.2. *Combinació amb vocal tònica*

a) *Combinació Vi*

És el cas de *rim* (*raïm*; ross., català central septentrional), *sangtrit* (*sangtraït*; català central septentrional), *benir*, *provir*, *eixarrit* (*beneir*, *proveir*, *eixarreït*; comarques meridionals del català n.-occ., val.).

b) *Combinació Ve*

És el cas de *pler* (*plaer*; ross., català central, mall., part del català n.-occ.), *grelles*, *pella*, *vés* (*graelles*, *paella*, *veiés*; mall. i/o men.). Els acabaments de condicional als parlars "xipella" (*tú cantarís*, *ell cantarié...* (*tu cantaries*, *ell cantaria...*)) s'expliquen més aviat per fusió de V1 i V2 (per tal com [e], [i] són les realitzacions de V2 d'aquests grups) que no pas per elisió de V2.

c) *Combinació Va*

És el cas de *ral* (*real*; molt general al domini lingüístic), *conrrar* (*conrear*; bal., Empordà), *vam*, *baces*, *tant* (*ve(i)am*, *be(i)aces*, *ta(i)ant* (*taillant*); men.).

d) *Combinació Vo*

És el cas de *Mó, Aló, tuví, tuvola, cavó* (*Maó, Ala(i)or, tova(i)ó* (*to-valló*), *tova(i)ola* (*tovallola*), *cava(i)ó* (*cavalló*); men.), *llauró* (*llauraó*; català oriental, B. Ebre, val.), *perós* (*pere(s)ós*; indrets del català n.-occ.).

e) *Combinació Vu*

És el cas de *suc* (*saüc*; Camp de Tarragona).

10.6.3. *Resum*

La distribució geogràfica de les dades reportades en aquesta secció confirma la hipòtesi que la vocal mitjana central del català oriental és, en general, força més susceptible d'elisió que les vocals [e], [a] àtones del català occidental.

10.7. *Evolució a vocal posterior labialitzada* [o], [u] ([ə] (cat. or.); [e], [a] (cat. occ.); [a] (alg.))10.7.1. *Contextos*

Dos terços d'un total de cent cinquanta casos de canvi recollits són explicables per assimilació. El procés és, sobretot, anticipatori, davant de les vocals tòniques [o] i [u] (*re/odó, ma/onoll, ba/ovor, te/oixó, fe/onoll, me/oló; be/orruga, e/oruga, sa/onsuga, este/ornut*) i, amb menys freqüència, davant de les vocals àtones [u] (català oriental), i [o], [u] (català occidental) (*ca/usual, re/odolar, esga/orronar, re/osopó*). Pel que fa a alguns dels exemples citats, pot argumentar-se que el canvi ha estat ajudat per un procés de dissimilació de vocals (*esga/orronar, enra/ogollar*). Els exemples d'assimilació retardatòria són més difícils de classificar, i inclouen casos d'inflexió per part de les vocals tòniques [ə], [o] i [u] sobre la vocal final absoluta de mot (*home/o, cove/o, oncle/o, colze/o, llustre/o, cuire/o*). El procés d'assimilació progressiva per part de vocal tònica posterior labial sobre la vocal final sembla haver intervingut en la formació de la terminació *-o* de 1a. persona del singular del present d'indicatiu en català oriental: inicialment, l'antiga terminació *-e* de 1a. persona (conservada en

valencià actual) esdevingué *-o* a verbs del tipus *cobrar*, *omplir*..., possiblement com a reacció envers l'antiga terminació *-e* de 3a. persona (conservada en cat. n.-occ. actual); posteriorment, aquesta nova terminació es generalitzà a tots els verbs (*cantar*) (Veny, 1983).

L'altre terç del total de casos recollits no pot justificar-se per assimilació vocàlica car la vocal modificada no va acompanyada de vocal posterior labialitzada. En gairebé tots aquests casos, el canvi pot explicar-se per assimilació a una consonant labial precedent i/o següent (*ba/ovaïar*, *fa/onfària*, *fe/ormar*, *ma/ostegar*, *pa/oper*, *e/omplir*). Bons exemples d'aquesta tendència són: els acabaments de mots plans en *-em* (*càn(y)em*, *escàlem*, *tàlem*), que labialitzen la vocal en mallorquí ([o]) i menorquí ([u]); les terminacions verbals *-em*, *-eu* de 1a. i 2a. persona del plural d'imperfet d'indicatiu, de condicional i d'imperfet de subjuntiu, sobretot al Pallars, A. Urgell, Andorra, Berguedà, Solsonès i alguns punts de Mallorca (Alcover, 1908).

El pas a vocal posterior labialitzada també sembla possible en contacte amb vibrant o bategant (*fe/orroll*, *arre/oplegar*, *cobe/ortora*), i amb lateral alveolar velaritzada (*fa/olguera*, *a/olbenc*; pallarès i ribagorçà (Coromines (DECLC, I i III))). Aquelles consonants promouen un augment del grau de constricció dorso-velofaríngia durant l'emissió de la vocal i un descens de la freqüència de F2 vocàlic; per la seva banda, l'oient percep la realització vocàlica com a *o* i no pren en consideració el fet que es tracta d'una variant al·lofònica contextual de *a* (Ohala, 1981). És possible que aquesta explicació també ajudi a explicar el canvi *-e > -o* darrera de *r* (*toro*, *potro*, *folro*, si bé *oncle*, *colze*...) en català occidental (Coromines, 1936; DCVB).

10.7.2. Extensió geogràfica

El nombre de casos d'assimilació vocàlica és més elevat en català oriental (central, mall., men., eiv., ross.) que en català occidental (n.occ., val.). Anàlogament al que s'esdevenia amb altres fenòmens de canvi fonètic, el procés assimilatori afecta en superior mesura la vocal mitjana central que les vocals [e], [a] àtones, i el valencià sembla més refractari al canvi que el català n.-occ.

Pel que fa al fenomen d'assimilació consonàntica, el nombre de casos és més considerable en balear (en consonància amb la qualitat labialitzada de [ə] en aquest dialecte (vegeu seccions III.9.2 (b) i III.9.3)) que en català central i català n.-occ.; el valencià és més refractari al canvi.

10.8. *Ascens vocàlic* ([ə] (cat. or.); [e] (cat. occ.))10.8.1. *Contextos*

La vocal [ə] esdevé [e] en circumstàncies específiques. El fenomen té una certa vigència en mallorquí (*ll[e]ntiscle* a Lluçmajor, *g[e]rruva* a Bunyola i Sóller (Coromines, DECLC, IV, V)), i sembla sistemàtic darrera de so palatal o palatovelar a Sineu (BDLC, X). Algunes dades suggereixen que, en aquests casos, [e] no és altra cosa que una realització tancada de la vocal mitjana central en contacte amb algunes articulacions adjacents, i que no s'ha produït, per tant, un canvi fonètic sistemàtic [ə] > [e]; efectivament, al mateix poble de Sineu, per una banda, Moll (1934a) transcrivía [e] (en lloc de [ə]) davant de consonant palatal (*congr[e]nyets*, *s[e]iola*) però [ə] (en lloc de [e]) darrera de consonant palatovelar sonora, i, per l'altra, l'ALPI hi anotava [kə] als mots *cavall*, *castell*, *caragol* i *camí*, però [kə] als mots *caçador* i *cabellera*.

El resultat més genuí del procés de palatalització vocàlica és [i]. En un bon nombre de casos, el canvi ha estat promogut per l'acció d'alguna consonant adjacent. Destaca, en primera instància, l'efecte d'una articulació palatal, sobretot als contextos següents: fricativa o africada palatal precedent, i nasal alveolar (*ge/ineta*, *ge/inovès*, *ge/inoll*, *ge/iner*, *ge/ineral*, *xa/ineta*), nasal bilabial (*xe/imeneia*, *xa/imarreta* (*samarreta*), *creixe/iment*, *naixe/iment*), o vibrant o bategant (*Je/ironi*, *xa/irop*, *xa/iragall*, *xa/irampió* (*sarampió*), *ge/irmà*, *xa/irment* (*sarment*)) següents; articulacions palatals, precedent i següent (*aixe/illeró*, *exa/igerar*, *lle/igenda*, *ge/igant* (mall.)). El matís palatal de la consonant fricativa alveolar també promou casos de palatalització vocàlica (*sa/irment*, *se/icret*, *se/iroll* (*soroll*), *se/irà*); així mateix, és efectiva l'acció d'una consonant nasal velar o dentoalveolar implosiva ([ŋk], [ŋg]: *are/ingada*, *e/inquesta*, *e/inclusa*, *e/incara*, *re/ingle-ra*, *tre/incar*; [ŋt], [ns]...: *e/incert*, *e/intenia*, *e/indret*, *jove/intut*, *pre/indrà*). L'ascens vocàlic davant de consonant nasal implosiva deu haver estat motivat per factors acústico-perceptuals similars als que afecten [ā], car s'estableix una correspondència similar entre els espectres de [ā] i [ə], per una banda, i els espectres de [ā] i [a], per una altra. Finalment, cal destacar els casos de palatalització originats per la presència simultània de fricativa alveolar i nasal implosiva (*sa/inglot*, *sa/inglantana*, *se/intir*, *sa/ingonera*, *se/inglar*), així com els motivats per un d'aquests dos contextos i una articulació palatal (*se/illó*, *se/inyor*, *se/inyal*, *ense/inyar*, *sei/ixanta*, *sa/ijola*; *ge/inçana*, *aixa/inguer*, *xa/incarrat*, *lle/inçol*, *mage/incar*).

El procés de palatalització vocàlica en [i] pot dependre també de l'entorn vocàlic. Els exemples d'assimilació vocàlica tenen lloc, sobretot, da-

vant de [i] tònica (i, en menor mesura, també davant de [u] tònica) (*pe/itit*, *me/intida*, *ofe/irir*, *ve/irí*, *be/igut*). Així mateix, cal esmentar casos d'assimilació amb intervenció contextual simultània de consonant i vocal (consonant palatal, vocal [i]: *lle/igir*, *te/inir*, *lle/ixiu*, *sobre/ixir*, *xe/iringa*; consonant fricativa alveolar s, vocal [i]: *se/intir*, *se/itrill*, *se/iguir*, *de/isig*, *e/istiu*, *e/istil*, *de/icidir*; consonant nasal implosiva, vocal [i]: *me/intida*, *ceme/intiri*, *eslla/inguit*, *ve/incill*, *se/intir*, *lle/intilla*). Finalment, hi ha casos de palatalització vocàlica explicables per dissimilació davant de vocal palatal (*se/icret*, *e/inquesta*) i en contacte amb vocal formant hiat (*be/iata*, *gre/iala*, *pe/iüc*, *re/ial*; *arrec(a)d/e/is*, *ana(v)a/i*). En aquestes dues últimes formes lèxiques, el procés de tancament de l'element més tancat del hiat promou un augment del contrast perceptual entre les dues vocals en contacte (Millardet, 1923).

10.8.2. Extensió geogràfica

La distribució geogràfica del fenomen de palatalització vocàlica ha estat investigada sobre una mostra d'uns tres-cents casos. És la següent: (a) (nombre màxim de casos) rossellonès, mallorquí, menorquí, algunes comarques del català n.-occ. (A. Urgell, Noguera, Pallars, B. Ebre); (b) (nombre inferior de casos) eivissenc, territoris del domini dialectal central fronterers amb el rossellonès (A. Empordà, B. Cerdanya) i amb el català n.-occ. (Camp, preferentment el sector més occidental de la comarca; Solsonès; Conca), diverses comarques del domini dialectal n.-occ., algunes zones del domini dialectal valencià (Maestrat, Plana, Horta, Alacantí). L'alguerès també es mostra refractari al fenomen (Blasco, 1984).

És ben patent el predomini de casos de palatalització vocàlica en bal., n.occ. i ross. sobre altres dialectes del domini lingüístic. Pel que fa al balear, l'elevada freqüència de casos pot ésser atribuïda, en part, al timbre quelcom tancat de la vocal mitjana central; la tendència a la palatalització de [e] àtona en català n.-occ. sembla relacionada amb el timbre especialment tancat de /e/ en aquell dialecte i, potser, amb l'articulació especialment palatal que hi tenen les consonants palatals. Cal tenir present, en el cas del rossellonès (i del balear?), que l'occità afavoreix aquestes palatalitzacions vocàliques en contextos similars als apuntats (Alibert, 1976).

10.9. Metàtesi ([ə] (cat. or.); [e], [a] (cat. occ.); [a] (alg.))

El procés de metàtesi consisteix en l'intercanvi de sons en la cadena parlada. El corpus analitzat en aquesta secció està integrat per uns quaran-

ta casos de metàtesi, i prova que les dues vocals intercanviades solen ser pretòniques. L'intercanvi té lloc entre les vocals [ə], [e] o [a], per una banda, i les vocals [u] (60% de casos; també, en menor mesura, [o]) i [i] (35% de casos), per una altra. Sovint, la metàtesi vocàlica sembla acompanyada d'un procés d'assimilació o dissimilació; són explicables per dissimilació *esturnegar* (< *esternugar*), *xofagor* (< *xafogor*), i per assimilació *ragollós* (< *rogallós*), *sacorum* (< *socarrum*), *empidir* (< *impedir*). El fet que la gran majoria de casos de metàtesi tingui lloc en català oriental s'adiu amb la superior capacitat d'alteració per part de [ə] que de [e], [a] àtones.

11. FONEMA MITJÀ BAIX POSTERIOR LABIALITZAT (/ɔ/)

11.1. *Característiques articulatòries i acústiques*

És una vocal emesa amb un primer grau de labialització, amb constricció postdorso-faríngia superior, i amb un grau d'obertura oral similar al que presenta /ɛ/. En català central (Recasens, 1986b), l'espectre de [ɔ] presenta un F1 sobre 600-650 Hz, un F2 sobre 800-1150 Hz, i un F3 sobre 2300-2700 Hz. A alguns dialectes, /ɔ/ és més "oberta" que en català central; un F2 vocàlic més elevat en aquests parlars que a la resta del domini lingüístic pot restar associat amb un grau de labialització menys considerable i/o un grau superior d'avançament lingual (Recasens, 1986a). En relació amb les altres vocals, /ɔ/ és una vocal de durada llarga, intensitat elevada i F₀ intermèdia.

11.2. *Variants dialectals*

Sembla que cal diferenciar tres variants de /ɔ/ en virtut del grau d'obertura oral: (a) variant més oberta que la variant oberta de /O/ del castellà, en català central i en lleidatà (Gili Gaya, 1932); (b) variant més tancada que l'anterior, en català n.-occ. (ALPI) i en alguerès (Kuen, 1932-34; enquesta personal); (c) variant més oberta que la corresponent al català central, en val. (Navarro Tomás i Sanchis Guarner, 1934) i en bal. (sobretot en mall. i men., més que no pas en eiv. (ALPI)). La realització molt oberta de /ɔ/ en val. i bal. promou altres realitzacions: [ɑ], [ɔ̃] (freqüents a Artà, Campos, Son Servera, Felanitx, Lluçmajor, Sineu (ALPI; Moll, 1980), Valls del Vinalopó (Sanchis Guarner, 1973, 1950)); casos de bimatització ([õɔ] a la Sorollera (Rafel, 1981)). A Felanitx, és possible que la realització especialment oberta de /ɔ/ hagi estat afavorida pel fet que /a/ hi

sigui emesa amb una realització especialment palatal (Vený, 1983); aquesta justificació podria ésser aplicada a la pronúncia de /ɔ/ a altres localitats (Son Servera, Sineu, Campos (vegeu secció III.8.1.1)).

També cal remarcar el matís particularment tancat de la vocal a territoris de la franja de transició entre les parles septentrionals del Principat i del rossellonès que encara oposen /ɔ/ i /o/ (vegeu detalls a secció III.12).

11.3. *Variants contextuals*

Els efectes coarticulatoris sobre /ɔ/ promouen dos tipus de realització fonètica. Aquells sons que comparteixen un o més gestos articulatoris amb /ɔ/ afecten poc la configuració articulatòria de la vocal; és el cas de [t], [r]/[ʀ], [ʊ]/[w], consonants velars posteriors, consonants labials, i vocals baixes o posteriors labialitzades. Amb tot, [w]/[ʊ] i les vocals [o], [u] promouen un increment del grau de labialització de /ɔ/, i les consonants bilabials fan que la vocal sigui emesa amb un grau de tancament oral més considerable; acústicament, ambdós efectes coarticulatoris comporten un descens del F2 de /ɔ/. La vocal també resulta més alta en contacte amb una consonant nasal, a causa de la interpretació perceptual de les propietats espectrals de [ɔ] per part dels oients (Beddor, 1983). Ambdós efectes contextuals (context labial i context nasal) són il·lustrats amb fenòmens fonètics a la secció III.11.4.2. Els tractadistes han destacat la tendència a l'obertura i al timbre particularment greu de /ɔ/ en contacte amb [t] implosiva (Moll, 1925; Arteaga, 1908); efectivament, les dimensions apreciables de la cavitat alveolo-velofaríngia durant la producció de [t] fan que la vocal adjacent sigui emesa amb una separació considerable entre el predors i la superfície palatal.

Les consonants palatals i dentoalveolars, i les vocals anteriors afavoreixen un increment dels graus d'avançament lingual i deslabialització de /ɔ/ adjacent i, en conseqüència, un augment del F2 vocàlic.

11.4. *Fenòmens fonètics*

11.4.1. *Descens vocàlic*

El diftong *ou* (amb V1 = /ɔ/, procedent de *Ö*) pot obrir-se en *au* (amb V1 = [ɑ], [a]) en valencià, especialment a la regió meridional (Alacantí, Alcoià, B. Vinalopó, Valls del Vinalopó (Colomina, 1985b; Montoya, 1985; Sanchis Guarner, 1950; Alcover-Moll, 1929-32; Alcover, 1908; Vený, 1978b)), però també a l'Horta (Torís (ALPI)) i als Ports (la Mata, la

Todolella, el Portell (Ferrando i Guirau, 1983)). En català n.-occ., el canvi ha estat registrat al B. Aragó (Sanchis Guarnier, 1949), a la Noguera (Alcover, 1908) i a l'Urgell (DCVB), i en balear, a Felanitx i a Son Servera (Alcover-Moll, 1929-32).

Aquest fenomen de descens vocàlic pot explicar-se per dissimilació (també, Kuen (1932-34)): en principi, la consonant bilabiovelar [ũ] promou el tancament de /ɔ/ precedent, mitjançant un augment dels graus de labialització i de constricció dorsovelar; pot mantenir-se la hipòtesi que, per tal de mantenir el grau apreciable d'obertura de /ɔ/ a moltes d'aquelles zones dialectals (vegeu secció III.11.2), els parlants optaren per obrir la vocal en lloc de tancar-la. És possible, per altra banda, que sectors lingüístics d'origen castellanoparlant hagin intervingut en el procés d'obertura del diftong *ou* als indrets emplaçats a zones frontereres amb el domini castellà; en aquest cas, el canvi hauria comportat la substitució de la realització ultraoberta de /ɔ/ per la vocal més afí del sistema fonètic del castellà ([a]) (Veny, 1978b).

En valencià meridional, la realització *a* del primer element del diftong pot tenir lloc en les posicions tònica i àtona, i és resultat d'un procés de canvi sobre l'espai i el temps aparent (Colomina, 1985b). El canvi /ɔ/ > [a] progressa gradualment des de l'Alcoià, l'Alacantí i el B. Vinalopó, on hi ha [ɔũ] o bé alternança entre [ɔũ] i *au*, fins a les Valls del Vinalopó, on domina *au*. A aquelles localitats que presenten alternança de solucions (la Canyada de Biar), el canvi pot ser resseguit sobre el temps aparent a través de diferents generacions, des dels parlants d'edat avançada ([ɔũ]) fins als més joves (*au*).

11.4.2. *Ascens vocàlic*

La vocal /ɔ/ esdevé [o] en alguns contextos tancadors, sobretot a aquells territoris on la realització del fonema és especialment tancada. Davant de *m* i *n* originàries en posició implosiva, motius d'ordre perceptual justifiquen que la realització [o] sigui freqüent en català central septentrional (*nom*, *pont*, *tro*, *bo* (parlars pirenenics del català oriental (Coromines, 1936), Empordà (Luna, 1982; Comas Caussa, 1970; Alcover, 1908), Gironès, Garrotxa (Alcover, 1908)), en pallarès, i a altres indrets del català n.-occ. (Maella (Bondia, 1965)). En alguerès, el canvi és força sistemàtic davant de nasal preconsonàntica etimològica (Kuen, 1932-34); cal esmentar, així mateix, la pronúncia amb [o] de *nom* i *prompte* en eivissenc (Veny, 1977). Tal com s'exposa a la secció III.15.4.2, la realització [o] de /ɔ/ pot esdevenir, fins i tot, [u] en alguns casos.

Davant de [ũ], l'acció tancadora de la consonant bilabiovelar ha fet que /ɔ/ es tanqués en [o] a poblacions frontereres entre català central i català n.-occ. (Alcover (Camp de Tarragona; Recasens, 1985), Ripoll (Ripollès; Alcover, 1908), Sant Llorenç de Morunys, la Pedra, la Coma (Solsonès; Alcover, 1908)), en català central i català n.-occ. septentrionals (Pallars, Garrotxa, A. Ribagorça, Noguera... (*bou, brou* (DCVB); *dinou, bou, ou, dijous*, a Areny i Sopeira (Griera, 1914))), a altres punts del domini dialectal n.-occ., a poblacions frontereres entre català n.-occ. i aragonès (A. Ribagorça), al Maestrat i a la Plana (ALPI; Sanchis Guarnier, 1950), i a indrets del valencià central (vall del Palància; Coromines, DECLC, III).

12. FONEMA MITJA POSTERIOR LABIALITZAT (/O/)

Alguns parlars del domini lingüístic mostren una aproximació notable entre els camps de dispersió de /ɔ/(Ö) i /o/(Ö, Ů) del català general, o bé han neutralitzat l'oposició fonològica entre ambdós fonemes vocàlics en una única vocal mitjana posterior (/O/). Anàlogament al que s'esdevenia a la secció III.4, algunes de les realitzacions de /O/ són transcrites amb el símbol de transcripció fonètica [O], a l'espera d'investigacions que permetin de conèixer millor la naturalesa acústica de la vocal.

L'oposició fonològica és inexistent a part del dialecte rossellonès; en conseqüència, els manlleus francesos en /o/ i /ɔ/ originàries hi són adaptats amb /O/ (si bé també hi ha adaptació amb [u] de manlleus que presenten /o/ tònica originària; vegeu secció III.15.4.1), i la vocal *o* nasalitzada del francès hi esdevé *un* o, més recentment, [O]*n* (Fouché, 1924), [ũ] (*bret*[ũ] (fr. *breton*)) o [Ö]. A la resta de parlars, l'extensió dels dominis de (quasi-)neutralització entre /o/ i /ɔ/ és similar a l'establerta a la secció III.4.1: regió Sitges-Vilanova-Penedès (Coromines, 1974 (7)); comarques frontereres entre català central i nord-occidental, i rossellonès; àrees frontereres entre català i aragonès (benasquès (Rafel, 1980); B. Aragó (Rafel, 1981; Sanchis Guarnier, 1949); Llitera (Sistac, 1985)); sectors de població urbana, a ciutats com Barcelona i altres; alguerès actual.

Anàlogament al que s'esdevenia amb /E/, cal estudiar si les realitzacions de /O/ es troben a mig camí entre /o/ i /ɔ/ del català general, o bé més prop de /ɔ/ o de /o/. També convindrà saber si la magnitud del camp de dispersió dels valors acústics de /O/ excedeix la corresponent als camps de dispersió de /o/ i /ɔ/ del català general. En tercer lloc, és necessari conèixer millor el procés d'evolució gradual dels camps de dispersió de /o/ i /ɔ/ sobre l'espai, als territoris de transició entre les zones de manteniment de l'oposició i les zones en les quals l'oposició s'ha neutralitzat en /O/.

L'estat actual de les investigacions suggereix que aquesta evolució ha seguit dues vies diferents:

a) A alguns territoris de transició, l'eliminació de l'oposició ha estat possible en virtut de dos processos simultanis, tancament gradual de /ɔ/ ([ɔ̃]) i tancament gradual de /o/ ([ɔ̃]). El doble procés és propi, sobretot, de la franja de transició entre català central i n.-occ., i rossellonès: per una banda, s'hi ha observat la presència de realització tancada de /ɔ/ (A. Cerdanya, A. Vallespir, Empordà, Selva, Garrotxa, Gironès, Pallars, Segrià, Alt Urgell (Luna (1982); Alcover (1908); ALPI)) i, per una altra, la presència de realització tancada de /o/ (sobretot, A. Vallespir i A. Cerdanya, i també, en menor mesura, Alta Garrotxa, Ripollès, B. Cerdanya, A. Empordà, Pirineus, Alt Conflent, A. Ribagorça, pallarès (ALPI; Coromines, 1936; Coromines, DECLC, II, VII; Haensch, 1958-62)). La culminació d'aquest procés d'ascensió progressiva de /ɔ/ i /o/ és la neutralització de l'oposició en rossellonès; allí, /o/ esdevé [u] i /ɔ/ es converteix en l'única vocal mitjana posterior del sistema (/O/). Hom ha reportat també una certa tendència al tancament d'ambdós fonemes (/ɔ/ i /o/) a l'àrea fronterera entre català central i català n.-occ. ([ɔ̃] a Vimbodí, Sta. Coloma de Queralt, la Vall d'Areny (ALPI), A. Camp septentrional (Recasens, 1985); [ɔ̃], a la Conca de Barberà (ALPI), A. Camp (Recasens, 1985)).

No sempre coincideixen les versions sobre l'emplaçament de la frontera geogràfica que separa els dominis de presència vs absència de l'oposició entre /o/ i /ɔ/ tòniques al nord del domini lingüístic català. Segons Coromines (DECLC), aquella frontera passa per la línia Odelló-Eina (A. Cerdanya)-Arles del Tec (A. Vallespir): als territoris situats al nord de la línia (Roselló, Capcir, Conflent i B. Vallespir), hi ha hagut fusió de /o/ amb /u/ i pas de /ɔ/ a /O/; al sud de la línia, el nombre de mots que transformen /o/ tònica en [u] augmenta de forma escalonada a mesura que la realització de /o/ esdevé més tancada (Guiter, 1984; ALPO; vegeu secció III.15.4.1). Altres fonts bibliogràfiques fixen la frontera divisòria més al nord: així, per una banda, l'ALPI transcriu /o/ amb [ɔ̃] a Arles del Tec (Vallespir), Llo (A. Cerdanya), Banyuls (B. Vallespir), Formiguera (Capcir) i Taurinyà (Conflent), i [u] a Cabestany i Salses (Rosselló); per una altra banda, és clar que [o] encara es manté (no ha passat a [u]) a diverses formes lèxiques i, de manera més sistemàtica, entre parlants d'edat avançada, a poblacions del Conflent meridional, Baix Vallespir, i Rosselló meridional (Alcover, 1908; Costa, 1977). Aquesta incertesa en les transcripcions indica que cal estudiar amb cura alguns fenòmens: (a') si hi ha coincidència fonètica entre /o/ i /u/ en rossellonès meridional, central i septentrional, o si, de fet, la realització d'ambdós fonemes guarda algun contrast articulatori (/o/ presenta el grau de labialització propi de /u/ i la configuració lingual

corresponent a /o/ (Arteaga, 1908; Fabra, 1912)); (b') la realització fonètica de /ɔ/ o bé de /O/; (c') la transcendència perceptual de les possibles diferències acústico-articulatòries entre /ɔ/ i /o/, per una banda, i entre /o/ i /u/, per l'altra.

b) A altres territoris de transició, l'eliminació de l'oposició es fa per fusió dels camps de dispersió de /o/ i /ɔ/.

A diverses àrees del domini septentrional de transició, l'oposició entre /ɔ/ i /o/ sembla haver desaparegut en virtut d'un procés de neutralització entre /ɔ/ ([ɔ]) i /o/ ([o]). L'esmentat procés és vigent entre les joves generacions, si més no al nivell perceptual; per la seva banda, els parlants d'edat més avançada d'aquests territoris solen conservar el contrast fonològic entre ambdós fonemes vocàlics. En conseqüència, el sistema fonològic corresponent al primer grup de parlants és un sistema de sis vocals amb oposició entre /e/ i /ɛ/ però no pas entre /o/ i /ɔ/ (vegeu secció II.2).

A altres zones el procés de fusió comporta el tancament de /ɔ/ (B. Aragó (Sanchis Guarner, 1949; Rafel, 1981); la Llitera (BDLC, XII; Sistac, 1987)), i el manteniment o lleugera obertura de /o/; el resultat del procés és una única vocal posterior de matís tancat, que pot adoptar variants d'una certa obertura. El fenomen és vigent a pobles del B. Aragó occidental, en alguerès actual i entre sectors de parlants de les zones urbanes del Principat. A Barcelona i altres nuclis de població, és possible que l'evolució sigui gradual i constitueixi un veritable canvi en marxa intergeneracional; de forma similar, al B. Aragó, mentre que els parlants joves d'algunes localitats presenten realitzacions més tancades de /ɔ/ que els parlants d'edat avançada, els parlants joves d'altres indrets ja han igualat definitivament les realitzacions fonètiques de /o/ i /ɔ/; finalment, el procés de l'alguerès és consistent amb la naturalesa pentafofònica del sistema vocàlic logudorès.

13. FONEMA MITJÀ ALT POSTERIOR LABIALITZAT (/o/)

13.1. *Característiques articulatòries i acústiques*

És una vocal emesa amb un grau de labialització superior a /ɔ/, constricció postdorso-faríngia superior, i obertura oral anàloga a /e/. En català central (Recasens, 1986b), l'espectre de [o] presenta un F1 sobre 400-500 Hz, un F2 sobre 700-1100 Hz, i un F3 sobre 2350-2700 Hz. En relació amb les altres vocals, /o/ és una vocal de durada, intensitat i F₀ intermèdies.

13.2. *Variants dialectals*

La realització de /o/ en català central presenta menys obertura oral que la corresponent a /O/ del castellà (Fabra, 1912). Anàlogament al que s'esdevenia amb /e/, /o/ del català n.-occ. (lleidatà; Gili Gaya, 1932) sembla més tancada que /o/ del català central, si bé l'ALPI no constata la diferència. Al seu torn, mallorquí, menorquí i valencià registren realitzacions més obertes de la vocal que català central i català n.-occ. (Moll, 1934b; ALPI (vegeu-hi transcripcions especialment obertes a Felanitx, a Son Servera, i en alacantí)).

A aquestes diferències cal afegir el matís particularment tancat de la vocal a aquells territoris de transició entre els dialectes del Principat i el rossellonès que encara mantenen l'oposició entre /ɔ/ i /o/ (vegeu detalls a la secció III.12).

13.3. *Variants contextuais*

a) En relació amb la variant tònica corresponent, la variant àtona de /o/ és quelcom més oberta i centralitzada, i presenta un camp de dispersió més variable (Navarro Tomás i Sanchis Guarner, 1934).

b) L'efecte contextual més notable és el de deslabialització i avançament lingual en contacte amb articulacions anteriors (Recasens, 1986b); en concret, /o/ del valencià es tanca en contacte amb consonant palatal (Navarro Tomás i Sanchis Guarner, 1934). Per la seva banda, les articulacions posteriors adjacents no afecten, en bona mesura, la configuració lingual de /o/. Cal fer, però, algunes precisions: per una banda, les consonants i vocals més obertes ([t], [r], [a]) promouen un increment del grau d'obertura oral de /o/ (Arteaga (1908), pel que fa a [t]; ALPI (*f[ɔ]rrellat*, als dialectes occidentals)); per una altra banda, les consonants i vocals més labialitzades ([w]/[ū], [u]) motiven un increment del grau de tancament oral i de labialització de /o/. Una consonant labial o una consonant nasal implosiva adjacents també promouen l'ascens vocàlic (pallarès (Coromines, 1936)); en el cas del context nasal, el fet que els dos primers formants de l'espectre acústic de [ō] presentin una freqüència inferior als corresponents a [o] no nasalitzada contribueix a la percepció d'una vocal més alta (Beddor, 1983).

Diversos fenòmens fonètics confirmen la validesa dels efectes coarticulatoris citats; vegeu seccions III.13.4.2, III.13.4.3, III.15.4, III.15.7.3 i III.15.7.4.

c) La vocal presenta allargament vocàlic contextual ([o:]; *coordinació*, en català occidental).

13.4. Fenòmens fonètics

13.4.1. Descens vocàlic (vocal tònica)

El diftong decreixent (amb V1 = /o/, procedent del llatí Ō, Ŭ) es fa sovint [ɔũ] (*ton, pou, jou, roure*) a algunes zones del domini, pertanyents especialment al català n.-occ., català central de transició amb el cat. n.-occ., val. i alg. (Kuen, 1932-34). Pobles de la comarca dels Ports (Ferrando i Guirau, 1983) i de l'alacantí presenten realització *a* del primer element del diftong; en alacantí, anàlogament al que s'esdevenia amb /ɔ/, el procés de descens vocàlic evoluciona de forma gradual sobre l'espai, de manera que, mentre que [oũ], [ɔũ] i [aũ] són possibles a l'Alcoià, al B. Vinalopó i a l'Alacantí, [aũ] és pràcticament l'única variant a les Valls del Vinalopó (Colomina, 1985b). Per tal d'explicar la realització [aũ] de /o/ u cal postular dos processos d'obertura successius, a saber, [oũ] > [ɔũ] i [ɔũ] > [aũ].

L'explicació d'aquest fenomen de descens vocàlic deu coincidir amb la reportada en el cas del diftong amb primer element /ɔ/: el perill que la vocal /o/ s'assimilés a [ũ] següent ha fet que els parlants n'intensifiquin el grau d'obertura.

13.4.2. Avançament vocàlic

Un procés dissimilatori entre els dos elements del diftong [oũ] pot promoure un distanciament més considerable entre els graus d'obertura, d'avançament lingual i de labialització d'un i l'altre ([oũ] > ([ɔũ]) > [ɛũ]). Les pronúncies [tɛũ], [ʒɛũ], [ʀɛũrə], [dɛũ] (*ton, jou, roure, dou*) són vigents en català central septentrional.

El fenomen d'avançament vocàlic també ha actuat en el cas de l'evolució [oĩ] > [ɛĩ] a les formes *fonei, rostei, jonei* (*fonoll, rostoll, genoll*). Aquesta solució pot explicar-se o bé per assimilació de la vocal tònica a [ĩ] següent, o bé per analogia de les formes dissimilades *foneiera, ajoneiar-se, rosteiar* (*fonollera, ajonollar-se, rostollar*; Coromines, DECLC, IV). Un altre cas d'assimilació vocàlica és l'evolució del sufix -ORIU a -er (vs -or en català general), a través de les etapes intermèdies -oir > -eir > -er, en parlarès (*volter, porgader* (*voltor, porgador*); Coromines, 1936).

13.4.3. *Ascens vocàlic (vocal àtona)*

Als dialectes occidentals i en mallorquí, /o/ àtona pot fer-se [u]. En català n.-occ., aquesta realització apareix en règim d'alternança amb [o], al Priorat (Alcover, 1908), Andorra, pallarès (Coromines, 1936), A. Urgell (la Seu d'Urgell) i a indrets propers a la frontera amb el català central.

El fenomen té lloc, sobretot, per assimilació anticipatòria a les vocals altes [i] o [u] següents (*s[u]rtir*, *s[u]spira*, *c[u]mú*, *c[u]nsum*); en altres circumstàncies, el canvi s'ha produït per dissimilació entre les vocals d'un hiat (principalment del mateix grau d'obertura, com en el cas de *roella*, *coent*) o entre vocals pertanyents a síl·labes adjacents (*todó*, *corcó*). Alguns contextos consonàntics també poden contribuir al fenomen d'ascens vocàlic: una consonant labial, mitjançant un increment del grau de tancament oral de la vocal (*mostela*, *tomata*, *somera*, *forrellat*); una consonant palatal o velar, mitjançant un moviment d'elevació del dors durant la producció de la vocal ([dʒu]sep (*Josep*; val. (Sanchis Guarner, 1950)); [kuĩʃ]i (*coixí*; pallarès (Coromines, 1936)); [ku]ent, [ku]mú (*coent*, *comú*)). La naturalesa àtona d'alguns clítics també afavoreix el procés (*ho*, *mon*, *ton*, *son*; B. Aragó (Rafel, 1981), valencià (Colomina, 1985b), tortosí (Massip, 1979)). Sovint, hi ha actuació simultània de condicionaments contextuais vocàlics i consonàntics (*complir*).

Aquestes dades suggereixen que el fenomen és especialment vigent en català n.-occ.; cal cercar-ne la motivació en la realització particularment tancada de /o/ àtona en aquell dialecte, així com en la proximitat geogràfica entre els territoris pertanyents als dominis n.-occ. i oriental central. És possible que l'alternança entre [o] i [u] sigui freqüent a diverses zones del dialecte n.-occ., i que els parlants més joves tendeixin a una única realització [u] per influència de la fonètica prestigiosa del dialecte oriental central. En mall., per altra banda, l'ascensió només té lloc davant de [i] o [u] (Bibiloni, 1983; Alcover, 1908); es tracta d'un fenomen en retrocés entre les generacions de parlants joves i rar en la pronúncia de mots nous, en consonància amb la vigència secular de [o] en aquells contextos als nuclis de població importants (Palma, Manacor, Inca). També cal destacar, en mallorquí, alguns casos d'ascens [o] > [u] per influència de la pronúncia castellana (*còns[u]l*, *g[u]vernamental* (*cònsol*, *governamental*); Bibiloni, 1983).

13.4.4. *Diftongació*

a) *Diftong decreixent*

El pas de /o/ àtona a [əũ], [aũ] és freqüent en posició inicial absoluta

de mot. El procés ha obrat en síl·laba oberta (*ovella*, *orinal*, *orella*, *olor*, *oficina*, *obaga*, si bé, també, *omplir*) i, en algun cas, ha afectat també /u/ àtona inicial absoluta (*humit*, *ufanós*). L'anàlisi d'uns trenta exemples de diftongació mostra percentatges molt elevats en català n.-occ. (DCVB; Lleida (Gili Gaya, 1932); Noguera (Fortuny, 1983); Garrigues (Arqués, 1910); B. Ebre (Massip, 1979); Priorat (Alegre, Güell i Rofes, 1980); Andorra, A. Urgell (ALPO; Russell-Gebbett, 1961-62)); amb tot, comarques com el Pallars (Coromines, 1936), la Llitera (Sistac, 1987), el B. Aragó (Sanchis Guarnier, 1949) i la Terra Alta (Bondia, 1965) no presenten diftongació sistemàtica. La resta de dialectes presenta un nombre bastant inferior de casos de diftongació, si bé català central i rossellonès semblen sobrepassar, en aquest sentit, valencià i balear; per la seva banda, l'alguerès també s'ha mostrat refractari al fenomen. En l'actualitat, la manca de prestigi de les formes amb diftong (vegeu DCVB) explica el seu retrocés en benefici de les variants sense diftong; en concret, el procés de diftongació ha afectat en menor mesura els mots cultes que els mots usats en la parla col·loquial, i les ciutats han estat capdavanteres en la reinserció de les formes no diftongades (tot el Camp de Tarragona coneix les pronúncies [əũ]–/[aũ]–, tret de Tarragona que fa sistemàticament [u]–; Recasens, 1985).

Hom ha suggerit (Gili Gaya, 1932) que la diftongació de o– ha estat originada per aglutinació vocàlica, després que hagin tingut lloc els processos exposats a continuació: en el cas d'un mot femení, ascensió de V2 per dissimilació en relació amb V1 (*[l a o]vella* > *[l a u]vella* > *[l a aũ]vella*); en el cas d'un mot masculí, ascens de V2 i descens de V1, en virtut de dues dissimilacions successives (*[l o o]fici* > *[l o u]fici* > *[l oũ]fici* > *[l aũ]fici*). En ambdós casos, el procés d'ascens de V2 també pot haver estat motivat per la realització especialment tancada de /o/ en català n.-occ., i pels efectes coarticulatoris sobre la vocal per part de la consonant labial o posterior següent (vegeu, en aquest sentit, els exemples facilitats al paràgraf anterior; també Ronjat (1930-1937), pel que fa a la influència d'una consonant labial adjacent en l'evolució a [oũ] en provençal). La diftongació vocàlica dels clítics preverbals *ho*, *us* ([əũ], [əũs]) en català oriental deu haver estat motivada per aglutinació vocàlica i per la necessitat de reforçament de formes monosil·làbiques.

b) *Diftong creixent*

Un altre cas de diftongació és el pas de /ko/, /kɔ/ a [kwa], en les posicions tònica (*quantra* (contra; bal., cat. central), *quàdols* (còdols; Segrià)

(Coromines, DECLC, II) i àtona (*quartina* (*cortina*; Benifairó de Valldigna) (Coromines, DECLC, II)).

13.4.5. *Manteniment i elisió de /o/ en posició final absoluta de mot*

En català general, /o/ final absoluta de mot es conserva en els casos següents (vegeu Coromines, 1974 (4)): (a) darrera de *rr*, *rv* i *lv* i, com a vocal de suport, darrera de grup consonàntic etimològic precedit de *o* o *u* tòniques, almenys en el cas de formes lèxiques de gènere masculí (*ferro*, *carro*, *cervo*, *colzo*, *monjo*, *toro*, *llustro*, si bé *torre*); (b) a alguns mots autòctons o bé formats sobre el model castellà (noms de parts i malalties del cos, com ara *cego*, *manco*, *guerxo*; *romesco*, *bitxo*, *esbarjo*); (c) als acabaments de 1a. persona del singular del present d'indicatiu (Principat i Maestrat) i de 1a. persona del singular del present de subjuntiu (domini català n.-occ., fins al Maestrat); (d) a castellanismes (*tonto*, *matxo*), i a abreviacions de formació moderna (*auto*, *foto*, a partir d'*automòbil*, *fotografia*). Pot argumentar-se que, en el cas d'algunes formes lèxiques del grup (a), el manteniment de *-o* ha estat possible per condicionaments contextuais, és a dir, la presència d'una consonant labial o d'una consonant posterior precedents, o bé de vocal tònica mitjana alta o alta posterior.

Algunes regions del domini presenten vocal final en altres circumstàncies: les comarques meridionals del Principat (Priorat, B. Camp, Ribera d'Ebre, Terra Alta, B. Ebre, Montsià) i el domini valencià, en alguns mosarabismes (*lligallo*, *tomello*, *fardatxo*) i en un nombre especialment notable de castellanismes; menorquí, mallorquí i eivissenc, en un bon nombre de terminacions, moltes de les quals són d'origen italià o castellà (*-atxo*, *-ango*, *-ico*; BDLC (XI), Veny (1977)); l'alguerès, en el cas d'algunes formes lèxiques i terminacions, preses amb preferència de l'italià, del castellà o del sard (*-utxo*, *-ico*, *-eddu* (Pais, 1970); *teléfono*, *fermo*, *golfo*); els territoris occidentals de les comarques frontereres entre català n.-occ. i aragonès (Ribagorça, Llitera, B. Aragó). En aquesta darrera part del domini lingüístic, la vocal pot mantenir-se com a element de suport quan segueix grup consonàntic, però també consonant líquida vibrant, bategant o lateral, consonant fricativa o aproximant..., amb major o menor freqüència segons les zones (Haensch, 1974; Coromines, DECLC, IV; Rafel, 1980). El plural de formes acabades en *-o* sol elidir la vocal; entre les excepcions cal destacar terminacions que també mantenen la vocal a la resta del domini lingüístic (darrera de grup consonàntic que no estigui integrat per nasal o líquida seguida per oclusiva homorgànica, darrera de vibrant, darrera de fricativa) (Rafel, 1980).

14. FONEMA ALT POSTERIOR LABIALITZAT (/u/)

14.1. *Característiques articulatòries i acústiques*

És una vocal emesa amb un grau màxim de labialització, i amb constricció dorsovelar. En català central (Recasens, 1986b), l'espectre de [u] presenta un F1 sobre 250-350 Hz, un F2 sobre 600- 1000 Hz, i un F3 sobre 2200-2700 Hz. En relació amb les altres vocals, aquesta vocal és de durada curta, intensitat baixa i F₀ alta.

14.2. *Variants dialectals*

En general, la vocal alta posterior és més oberta en català que en castellà (Fabra, 1912), i presenta un grau d'obertura similar en català central, mallorquí (Moll, 1934b) i valencià (Sanchis Guarner, 1950). Sembla que, en consonància amb la realització relativament oberta de les vocals mitjanes, les vocals altes són un xic més obertes en valencià, mallorquí i menorquí que a la resta del domini. La realització de /u/ és quelcom més tancada en lleidatà que en català central (Gili Gaya, 1932); per altra banda, la vocal deu ser més oberta i centralitzada en rossellonès que en català central, si és cert el grau de relaxament articulatori que li atribueix Fouché (1924).

14.3. *Variants contextuals*

a) La realització àtona de /u/ és menys intensa, i més breu, oberta i centralitzada que la realització tònica corresponent (tots els dialectes (ALPI); cat. central (Recasens, 1986b); alg. (Kuen, 1932-34)). La primera variant presenta un F2 superior a la segona i, per tant, és emesa amb un grau inferior de labialització i de constricció dorsovelar.

b) Hom ha remarcat que el timbre de /u/ és especialment greu en contacte amb [t], [w] i [r], i especialment agut en contacte amb consonant palatal (Fouché, 1924). Recasens (1986b) ha mostrat, però, que les articulacions labials i/o emeses amb constricció o contacte lingual posterior (consonants labials, consonants velars posteriors, [r], [t], [w], vocals posteriors) no promouen canvis remarcables en la configuració articulatòria i en l'espectre acústic de /u/. Amb tot, cal predir l'existència de realitzacions baixes de la vocal en contacte amb vocals més obertes, [t], vibrant i bategant, i més altes i labialitzades en contacte amb [w].

Fenòmens de canvi fonètic (vegeu secció III.15.7.5) suggereixen que

la variant nasalitzada [ũ] és percebuda com a més baixa que [u] a causa de factors similars als reportats en el cas de [õ] (Beddor, 1983; vegeu secció III.13.3). Per contra, les consonants dentoalveolars i, sobretot, les consonants palatals i les vocals anteriors promouen un ascens de la freqüència del F2 de /u/; aquesta modificació de l'espectre vocàlic s'adiu amb un increment dels graus d'avançament lingual i de deslabialització durant la producció de la vocal.

c) És freqüent la nasalització de /u/ entre consonants nasals i, en menor mesura, davant de consonant nasal i darrera de consonant no nasal (*m[ũ]ndo*, segons dades de l'ALPI, a tot el domini).

d) La vocal presenta allargament vocàlic contextual ([u:]; *coordinació*, en català oriental).

15. FONEMES MITJANS (BAIX I ALT) I ALT POSTERiors LABIALITZATS

15.1. *Frontera entre català occidental i català oriental*

En aquesta secció, delimito els dominis de manteniment vs neutralització de l'oposició fonològica entre, per una banda, /o/ i /ɔ/ ([o]) i, per l'altra, /u/ ([u]) en posició àtona. Una població serà considerada com a pertanyent al bloc dialectal oriental si presenta neutralització de *o* i *u* en [u] a tots els contextos, i com a pertanyent al bloc dialectal occidental si manté l'oposició entre *o* i *u* a totes les posicions contextuais; aquelles localitats que presentin neutralització a una o més posicions contextuais però no a totes, seran considerades localitats "de frontera".

Al sud de la frontera, els pobles del Camp de Tarragona són de parla oriental; a l'extrem occidental d'aquesta mateixa comarca, però, Vandellòs i Pratdip són pobles de parla occidental, i Prades (però no pas Colldejou) és poble de frontera (Recasens, 1985). La comarca del Priorat és de parla occidental (amb inclusió de Capçanes i la Torre de Fontaubella (Cabrè, 1969)), tret d'Arbolí i Pradell (Alegre, Güell i Rofes, 1980) que fan /ɔ/ i /o/ amb [u] a totes les posicions contextuais i, per tant, són orientals. A alguns indrets de parla occidental propers a la frontera dialectal, el fenomen de neutralització avança entre les joves generacions (Marçà, la Torre de Fontaubella (Martí, 1986)). Més al nord, els pobles de la Conca de Barberà deuen pertànyer al dialecte oriental (Alcover, 1908); cal exceptuar, com a mínim, Rocafort i Sarra, que contrasten [o] i [u] en posició posttònica i són, per tant, localitats de transició dialectal (Plaza, 1981).

Pel que fa al tret que ens ocupa, són de parla occidental les Garrigues,

l'Urgell i la Segarra (llevat de Talavera), i és oriental la comarca de l'Anoia (Alcover, 1908). Al Solsonès, per la seva banda, la frontera dialectal delimita dues franges, a l'est (català oriental) i a l'oest (català occidental) de la comarca; els territoris de parla oriental inclouen els mateixos termes geogràfics que neutralitzen /a/, /ɛ/ i /e/ àtones en [ə] (vegeu secció III.9.6), i, a més a més, altres termes emplaçats més cap a l'oest, que no presenten neutralització en [ə] (Pinós; Alcover, 1908), o que presenten neutralització en [ə] només a algunes posicions contextuais (Odèn; Russell-Gebbett, 1961-62). En alguns casos, el canvi [o] (/o/, /ɔ/) > [u] és relativament recent; així, a la Solsona d'inicis de segle, o àtona es feia [o] entre els parlants d'edat avançada, i [u] entre els parlants joves (Alcover, 1908; vegeu, també, DCVB).

Més cap al nord, són completament orientals el Berguedà, la B. Cerdanya i l'A. Cerdanya. Andorra i l'A. Urgell són de parla occidental; cal exceptuar els termes de Josa, Tuixén i Fórnols que són de parla oriental pel que fa al tret fonètic estudiat aquí (Russell-Gebbett, 1961-62) però "de frontera" o de parla occidental si ens atenim al fenomen de neutralització de /a/, /e/ i /ɛ/ en [ə].

Posseïm dades sobre la realització de o i u àtones en totes les posicions contextuais a algunes poblacions "de frontera" (Sarral, Rocafort (Plaza, 1981); Prades (Recasens, 1985); termes sud-orientals de l'Alt Urgell (Russell-Gebbett, 1961-62)). Aquestes dades indiquen que, anàlogament al que s'esdevenia amb el canvi a, e > [ə], el canvi o > [u] té lloc en posició pretònica abans que es produeixi en posició posttònica; així, a les poblacions citades, o sol realitzar-se [o] darrera d'accent i [u] davant d'accent, i és precisament en posició pretònica que hom ja ha començat a detectar variació entre les realitzacions [o] i [u] de o a pobles de parla occidental com Vandellòs, Pratdip (Recasens, 1985) i la Torre de Fontaubella (Cabrè, 1969).

Aquest procés de neutralització entre [o] (/o/, /ɔ/) i [u] (/u/) àtones deu ser força anàleg al que tingué lloc en català antic: efectivament, sembla que el pas o > [u] obrà primerament en posició pretònica, per inflexió d'una vocal alta següent i d'altres sons adjacents (vegeu secció III.13.4.3; Gulsoy, 1986).

Una comparació entre els dominis de realització [ə] de /a/, /e/ i /ɛ/ (vegeu secció III.9.6), per una banda, i els dominis de realització [u] de /ɔ/ i /o/, per una altra, permet de fer l'observació següent: els dominis de [u] s'estenen més en direcció a l'oest que no pas els dominis de [ə]. En conseqüència, hi ha poblacions que oposen [a] i [e] àtones a totes o algunes posicions contextuais (pobles de la Conca de Barberà, Pinós, Colldejou, Odèn, Fórnols), i han neutralitzat o i u àtones en [u] en tots els contextos.

15.2. *Mallorquí*

A l'illa de Mallorca, /o/ i /ɔ/ àtones es fan [o]; en conseqüència, el mallorquí conserva la realització [o] dels catalans que poblaren l'illa, abans que esdevingués [u] en català oriental. A Sóller, però, ambdós fonemes vocàlics es fan [u] en posició àtona; a altres poblacions mallorquines, /o/ àtona ha passat a [u] en posició final absoluta de mot (Artà, Capdepera, Son Servera (Bibiloni, 1983)), potser en consonància amb el relaxament articulatori de la vocal en aquest context.

15.3. *Excepcions a la regla de conversió de /ɔ/, /o/ i /O/ en [u] en posició àtona (català oriental)*

En algunes circumstàncies, els parlars orientals no presenten neutralització de /ɔ/, /o/, /O/ i /u/ en [u] en posició àtona. Heus aquí els casos més notables:

a) Cultismes i mots nous, emesos amb [o] (català oriental; ocasionalment, [ɔ]), [O] (rossellonès; més modernament, [o]). Aquesta pronúncia s'explica per influència de les pronúncies castellana (en balear i català central), francesa o occitana (en rossellonès), i italiana o sarda (en alguerès). Heus aquí alguns exemples: *Boston*, *logos* (català central (Mascaró, 1978)); *organitzar*, *col·legi*, *reformar*, *normal* (rossellonès); *ocupar*, *monument*, *comú* (alg. (Kuen, 1932-34)). En mallorquí, pronúncies del tipus *p[o]lític*, *harm[o]nia*... deuen explicar-se per cultisme per tal com no presenten inflexió de la vocal alta sobre o precedent (vegeu secció III.13.4.3; Grimalt, 1972).

Anàlogament al que s'esdevenia amb les excepcions a la pronúncia [ə] (vegeu secció III.9.7), són freqüents les alternances entre la variant no reduïda i la variant reduïda [u]; sovint, [o], [ɔ] i [O] denoten estil culte, i [u] denota estil col·loquial.

b) Primer element lèxic d'un mot compost i prefixos d'alguns mots derivats. La manca de conversió vocàlica pot donar lloc a l'aparició de totes les vocals no reduïdes (*s[o]breviure*, *c[ɔ]ntraindicació*); per contra, el procés de conversió promou la realització [u] (*c[u]ntradir*). És freqüent l'alternança entre casos de manteniment i conversió del timbre de la vocal subjacent (*c[o]/[u]ntradir*). L'elocució culta sol evitar la reducció vocàlica de la darrera vocal àtona d'un prefix (*catalano-parlant*, *austro-húngar*).

c) Hiati, en el cas d'alguns mots savis (*zoo*, *hidroavió*), del grup *eo* (prefixos *neo-*, *arqueo-*)... Algunes d'aquestes formes solen presentar manca de reducció en un tipus d'elocució culta (*hidr[o]avió*, *ne[o]logis-*

me), i conversió vocàlica en [u] en la parla col·loquial (*hidr[u]avió*, *ne[u]logisme*). Altres formes lèxiques d'ús més freqüent són emeses generalment amb reducció vocàlica ([u], en el cas de *coacció*, *coartada*).

15.4. Realització [u] de /o/ i /ɔ/ tòniques. Extensió geogràfica

15.4.1. Vocal /o/

A la franja de transició entre els parlars septentrionals del Principat i el rossellonès, el percentatge de mots amb /o/ tònica esdevinguda [u] augmenta, de sud a nord, a mesura que /o/ es fa més tancada (vegeu secció III.12 (a)); en conseqüència, és més elevat en territori francès (amb [u], *agost*, *calor*, *boca*, *tota*, *jove*, *mosca*, *llop*, *sopa*... a l'A. Vallespir (ALPO)) que en territori espanyol (amb [u], *tota*, *jove*, *dos*, *singlot*, a l'A. Empordà septentrional (ALPO)). En alguns casos, el fenomen d'ascensió vocàlica a aquella franja de transició dialectal pot ser atribuït a l'acció d'una consonant nasal etimològica següent en posició implosiva (*sun* (són), *uncle* (oncle), *escumbra* (escombra)) i afavorit, de vegades, per la naturalesa àtona d'un clític (*nu* (no en posició àtona), *un* (on)) (DCVB; ALPO; Luna, 1982; Comas Causa, 1970). La progressió del procés de canvi /o/ > [u] sobre l'espai és gradual, i culmina a la línia de fusió entre /o/ i /u/ en [u] (vegeu secció III.12 (a)); al nord d'aquesta línia, /o/ del català general es fa [u], com en occità (Ronjat, 1930-1937; Rohlf, 1970), tret d'alguns mots que es pronuncien amb vocal mitjana posterior per analogia o altres motius (Fouché, 1924). En rossellonès, l'adaptació de manlleus del francès que presenten /o/ originària pot ésser efectuada amb [u] (*combina*['zu] (fr. *combinaison*)).

L'alternança *jonc* ([o]) (bal., cat. centr.)/*junc* ([u]) (val., cat. n.-occ.) sembla explicar-se per influència de la consonant nasal implosiva i/o de la consonant palatal precedent (vegeu secció III.13.3).

15.4.2. Vocal /ɔ/

A la mateixa franja de transició dialectal presa en consideració a la secció III.15.4.1, s'estableixen les següents correlacions: entre el grau de tancament de /o/ tònica i la freqüència de mots amb /o/ tònica feta [u]; entre el grau de tancament de /ɔ/ tònica i la freqüència de mots amb /ɔ/ tònica feta [o], [u].

D'acord amb la primera correlació, els pobles de la diòcesi de Girona

s'han mostrat refractaris a la llei d'obertura de /o/ tònica etimològica en síl·laba inicial de mot (Coromines, 1974(3)). Així, *sol*, *moll*, *roig*, *flor*, *crosta*, *hora*, *plor*, *olla* tenen [o] al territori indicat, amb més o menys vigència segons les zones; anàlogament, *moll*, *crosta* i *coure* fan [o] en pallarès (Coromines, 1974 (3)), i la llei ha actuat poc a zones del català nord-occidental extrem (la Llitera; Sistac, 1987). Més cap al nord, en rossellonès, totes aquestes formes lèxiques són emeses amb [u] (*flu*, *plura*, *sul*, *sustre*, *crusta*).

Pel que fa a la segona correlació, cal ressaltar la solució fonètica corresponent a /ɔ/ tònica davant de consonant nasal etimològica en posició implosiva. A la Catalunya septentrional (si bé no pas en pallarès (Coromines, 1936)), és sovint [o] (vegeu secció III.11.4.2) i, fins i tot, [u] (*font* (B. Cerdanya, A. Empordà septentrional; ALPO); clític *com* (A. Empordà, Garrotxa, Ripollès, Berguedà, A. Urgell, Andorra, B. Cerdanya; ALPO)). En rossellonès, és ben general el tancament de /ɔ/ tònica en [u] davant de *n* i *m* etimològiques en posició implosiva (*funt*, *punt*, *tru*, *bu*, *crumpa* (*pont*, *font*, *tro*, *bo*, *compa*; Fouché, 1924)).

15.5. Obertura de /o/ etimològica en síl·laba inicial de mot i en posició interior de mot

Coromines (1974 (3)) deixa clar que, a gran part del domini lingüístic, Ò, Û s'ha obert en [ɔ] en la síl·laba inicial d'una trentena de mots (*flor*, *sol*, *soca*, *got*, *roig*, *boira*...); en general, hi ha hagut manteniment del timbre vocàlic als territoris on /o/ presentava una realització especialment tancada (pallarès, diòcesi de Girona), i evolució a [u] en rossellonès. En la majoria d'aquells mots (*crosta*, *brosta*, *olla*, *soga*, *hora*, *òliba*...), l'obertura de la vocal de la síl·laba inicial deu haver-se produït per assimilació a -a final (Gulsoy, 1981); per altra banda, el canvi és poc freqüent o inexistent davant d'articulacions tancadores (consonant palatal, en el cas de *ronya*, *dolla*; consonant labial, en el cas de *copa*, *sopa*; consonant nasal implosiva etimològica, en el cas de *fons*, *coma*), o bé de consonant o grup consonàntic emesos amb requeriments articuladoris elevats (*sorra*, *borra*). És possible que, en alguns mots, el fenomen d'obertura vocàlica hagi estat propiciat per altres factors contextuais (inflexió per part d'una consonant obridora adjacent, en el cas de *sol*, *por*, *flor*; naturalesa proparoxítona del mot afectat, en el cas de *tòfona*, *òliba* (DECLC, VIII)...) o per factors analògics.

Cal remarcar que un bon nombre de les formes lèxiques citades per Coromines són emeses amb [o] en lloc de [ɔ] a diversos indrets del domini (mots amb diftong *ou* en síl·laba inicial (*prou*, *pou*, *jou*, *roure*, *ton*, *coure* (metall))); per altra banda, hi ha mots que han conservat [o] a gran part del

domini lingüístic però registren [ɔ] a zones del català n.-occ. i a altres indrets dialectals (*dos* (Coromines, DECLC, III; DCVB); *ombra* (Arqués, 1910; DCVB); *om* (Fortuny, 1983); *sofre, solc* (Viudas, 1980)).

En posició medial, els parlars occidentals presenten casos de transformació de Ò en [ɔ] davant de consonant bategant (*estisores* (Fortuny, 1983; Martí Castell, 1970), *decora, ignora* (valencià; Coromines, DECLC, II, III)). Es tracta d'un fenomen d'obertura similar al que ha afectat l'acabament *-ori* a tot el domini lingüístic.

15.6. Tendència actual a la realització [o] de /ɔ/ tònica

Anàlogament al que s'esdevenia amb les vocals mitjanes anteriors (vegeu secció III.7.2), hom ha remarcat l'estat de variació entre [o] i [ɔ] tòniques a Barcelona (Badia, 1963-68) i a altres àrees del català central; segons Badia, aquest fenomen de variació és indicatiu d'un procés de substitució de [o] per la pronúncia, més genuïna, [ɔ]. Aquesta secció fa referència a una tendència recent a afavorir la pronúncia tancada sobre la variant oberta per part dels catalanoparlants d'aquells centres urbans. L'anàlisi d'aquesta tendència es fa, sovint, mitjançant una reanàlisi dels exemples de variació reportats a la bibliografia.

15.6.1. Síl·laba inicial de mot

Un bon nombre dels casos de variació entre [o] i [ɔ] citats per Badia han restat subjectes a la llei històrica d'obertura de Ò, Û en síl·laba inicial de mot; alguns d'aquests mots acaben en *-a* (*soga, móra, gola, tórtora*), i uns altres també són inclosos als llistats de Coromines (1974 (3); DECLC) i Gulsoy (1981) (*bodes, vot, sostre, cot, mot, do...*). En conseqüència, [ɔ] és la pronúncia més genuïna de la vocal o d'aquests mots, tal com ja apuntava Fabra (1912) a principis de segle. A la llum d'aquesta constatació, l'alternança entre els timbres obert i tancat de la vocal en aquests casos ha estat motivada per un procés de tancament i no pas per un procés d'obertura.

L'alternança entre [o] i [ɔ] també és freqüent en un bon nombre de cultismes (*prole, pròrroga, proa, docte, forma, dogma, ròtula, flota...* (Badia, 1963-68)). En aquest cas, l'existència d'ambdues variants pressuposa una realització autòctona [ɔ], i un procés de substitució de [ɔ] en benefici de [o], segurament per influència de la fonètica castellana.

15.6.2. *Sil·laba medial de mot*

Una bona part dels exemples lèxics d'alternança entre els timbres tan-cat i obert de *o* suggereix l'existència d'un canvi fonètic en marxa [ɔ] > [o]. Anàlogament al que s'esdevenia amb *e* (vegeu secció III.7.2.3), aquesta tendència és contrària a la tendència secular a l'afavoriment de realitzacions obertes (com en el cas de *director* (amb [o])—*directori* (amb [ɔ])). Hi ha, per exemple, mots que presenten alternança entre ambdós timbres davant de consonant vibrant o bategant, i devien pronunciar-se exclusivament amb [ɔ] en altre temps (formes rizotòniques de verbs en *—orar*, *—ortar*, *—orjar*; *eixorc*, *amorf*; mots *orb* i *corb*, procedents de *Ō* llatina); s'observa, així mateix, alternança entre [o] i [ɔ] a mots que es feien amb [ɔ] a principis de segle (formes rizotòniques *incomoda*, *col·loca*, *recobra*... (Fabra, 1912)).

15.6.3. *Castellanismes*

En altre temps, el català central solia adaptar mitjançant la realització [ɔ] els castellanismes amb [O] originària. Segons Mariner (1953), la pronúncia amb [ɔ] de castellanismes com *bobo*, *broche*, *loco*, *roce*... obeïa a aquella tendència; els casos d'adaptació mitjançant la realització [o] devien haver estat subjectes a la influència analògica de formes autòctones emeses amb [o] (adaptació amb [o] de castellanismes acabats en *—or*, *—oro*, *—orro*, per analogia de l'acabament *—[o]r* del català). Pot afirmar-se que, en bona mesura, aquella tendència ha estat reemplaçada, almenys als grans centres de població, per una tendència a l'adaptació amb [o] de mots nous. Així mateix, les joves generacions de parla mallorquina adapten amb [o] els manlleus que presenten *o* originària (Bibiloni, 1983).

15.7. *Fenòmens fonètics*

15.7.1. *Elisió*

És possible l'elisió de [o] i [u] posttòniques de mots esdrúixols amb *o* tònica en virtut d'un procés dissimilatori (*tortra* (*tórtora*; ross., cat. central (DCVB)), *polvra* (*pólvora*; Pallars, Urgell (DCVB))); en el cas que el procés dissimilatori hagi promogut un canvi tímbric de la vocal àtona (*tórtera*, *pólvera*; vegeu secció III.15.7.4), l'elisió haurà tingut lloc després de l'esmentat procés i haurà afectat *e* en lloc de *o*. L'elisió per dissimilació també

pot produir-se en posició immediatament pretònica davant de *u* tònica (*espruc* (*esporuc*; ross. (Fouché, 1924))). Anàlogament al que s'esdevenia amb /i/ àtona (vegeu secció III.1.4.1), els casos d'elisió de [u] àtona presenten [r] en posició adjacent a la vocal.

La realització geminada o simple de [o:] i [u:] en posició interior de mot (c[u]/[u:]*rdinació* (*coordinació*)) depèn, en bona mesura, dels mateixos factors que actuen en la fonètica de mots en seqüència (vegeu capítol V). Formacions de caràcter culte poden mantenir sistemàticament el hiat originari (z[uu]/[oo]*lògic*).

15.7.2. Epèntesi

Anàlogament al que s'esdevenia amb /i/ (secció III.1.4.2), hi ha casos d'afegiment de [u] àtona immediatament davant (coarticulació anticipatòria) o darrera (coarticulació retardatòria) de [u]. Així: (coarticulació anticipatòria) [pu'runə] (*pruna*; ross. (Fouché, 1924)); (coarticulació retardatòria) *furugar* (*furgar*; Pallars (Coromines, DECLC, IV), A. Ribagorça (DCVB)), *m[u]/[o]rugó* (*murgó* < *mugró*; B. Cinca (Galán, 1973), Pallars (DCVB)).

L'epèntesi té lloc en contacte amb consonant líquida vibrant o bategant, per una banda, i consonant labial o velar, per altra. La vocal epentètica és resultat de la fonologització del breu interval d'obertura oral entre consonant i [r] (grup C[r]), i entre [r] i consonant (grup [r]C). Durant aquest interval, els òrgans articuladoris adopten una configuració similar a la corresponent a la vocal /u/, i aquesta coincidència explica que la vocal inserida sigui també [u]. Les consonants contextuais labial o velar faciliten el fenomen d'epèntesi, per tal com comparteixen alguna propietat articulatòria amb [u].

15.7.3. Palatalització

En alguns casos, una vocal posterior labialitzada en posició àtona pot fer-se [i] si es troba en contacte amb una consonant palatal; aquest canvi deu restar associat amb els efectes de deslabialització i avançament lingual per part de la consonant sobre la vocal. El procés sembla haver afectat les variants *mixó* (*moixó*; cat. n.-occ., Conca, Penedès, Camp (DCVB)), *brinyol* (*bunyal*; alg. (Coromines, DECLC, II)), *prinyó* (*prunyó*; mall., Solsonès, Pallars, Berguedà, Ripollès (DCVB)).

15.7.4. *Dissimilació i assimilació*

Una vocal posterior labialitzada en posició àtona pot fer-se [ə] (cat. oriental) o bé [e], [a] (cat. occidental) per dissimilació.

Aquest canvi fonètic pot ésser atribuït a un procés dissimilatori entre vocals en un 75% dels cent casos recollits. La dissimilació és, sobretot, anticipatòria i té lloc en posició pretònica; hi ha exemples de canvi davant de vocal àtona (entre [o] i [u], o bé entre parelles vocàliques d'ambdós timbres; *voluntat*, *xocolata*, *ondulat*, *voltoret*, *document*) i davant de vocal tònica (entre [o] o bé [u], i [u] tònica (*sopluig*, *comuna*, *orgull*, *romput*), [o] tònica (*soroll*, *pulmó*, *socors*) o bé [ɔ] tònica (*Apol·lònia*, *futbol*, *bornoi*)). Cal destacar la dissimilació de la vocal de l'article *lo* a *lo un* (ross., Camp, B. Aragó, català central (Fouché, 1924; Recasens, 1985; Rafel, 1981; Fabra, 1913-14)), així com la possibilitat de dissimilació anticipatòria davant de [i] (*hospital*, *poliol*, *llombrícol*, *ortiga*, *gotim*). En posició posttònica, destaca la dissimilació vocàlica als acabaments de mots esdrúixols en *-ora*, *-ola* (*metàfora*, *pòlvora*, *sàssola*, *tórtora*), *-ono*, *-omo* (cast. *átomo*, *teléfono*; Mariner (1953), Fabra (1897)), i a altres mots ([fi'lɔzəp] (*filòsof*; eivissenc (DCVB))).

El context consonàntic pot haver contribuït al fenomen de dissimilació vocàlica. Efectivament, les consonants adjacents a la vocal dissimilada solen ser posteriors i/o labials; en aquestes circumstàncies, deu haver-se produït un procés de diferenciació entre els atributs de labialització (quan la vocal és acompanyada per una consonant labial) i/o lloc d'articulació posterior (quan la vocal és acompanyada per una consonant posterior). Efectivament, el procés sembla haver afectat la vocal en contacte amb [t] (*clatell*, *alrada*, *palpís*, *alzina*, *salsit*, en lloc de *clotell*, *ol(o)rada*, *polpís*, *olzina*, *solsit*; Coromines (DECLC, I, II, VII)), o amb [ũ] (pas *ou* > [əũ] als dialectes orientals; *mourà*, *roureda*, *plourà*). Segons Ohala (1981), dissimilacions d'aquest tipus poden explicar-se per hipercorrecció: el parlant assigna erròniament al context algunes característiques acústiques de la vocal i "corregeix" la qualitat d'aquesta.

El canvi tímbric de la vocal deu haver-se produït per assimilació vocàlica en un petit nombre de casos, sobretot davant d'una vocal baixa, mitjana central o mitjana anterior (t[a]valló (*tovalló*; Noguera (Fortuny, 1983)), f[ə]rmatge (*formatge*; mall. (Coromines, DECLC, V))). En alguns casos, cal pensar que el canvi ha estat motivat, a la vegada, per assimilació i per dissimilació (*hort*[a]là (*hortolà*; Garrigues (Minguella, 1965)), *est*[ə]ló (*estoló*; bal. (Coromines, DECLC, III)), *tórtera* (*tórtora*; bal., T. Alta (DCVB), Camp (Recasens, 1985))).

Els casos de canvi per dissimilació i/o assimilació es troben repartits

per tot el domini lingüístic, si bé són més nombrosos en català oriental que en català occidental. Cal remarcar, a més a més, el baix prestigi de les formes dissimilades en mallorquí (Bibiloni, 1983) i a altres dialectes (DCVB).

15.7.5. *Descens vocàlic*

El pas de /u/ àtona a [o] davant de [i] de la síl·laba següent (*estodiar*, *bol·lir*, *fogir* en lloc d'*estudiar*, *bullir*, *fugir*) ha d'explicar-se per ultra-correcció o bé per dissimilació entre vocals altes; el fenomen és propi del mallorquí (a les zones que no practiquen l'ascensió de *o* àtona davant de *i*) i, més esporàdicament, d'algun indret del valencià i del domini n.-occ. meridional (Coromines, DECLC, II; Bibiloni, 1983). Aquest mateix fenomen de descens vocàlic també sembla haver-se produït davant de *m* etimològica a alguns mots (*ploma* en lloc de *pluma*, en cat. central, bal., català n.-occ., val. (DCVB), alg. (Kuen, 1932-34)), i pot explicar-se per dissimilació del tret de labialitat (vegeu Meyer-Lübke, 1974) o bé per efecte perceptual del fenomen de nasalització vocàlica (vegeu secció III.14.3 (b)).

La influència del castellà permet de justificar la pronúncia [o] de /u/ àtona en casos com *s[o]focar*, *m[o]ntanya* (mall.; Bibiloni, 1983).

IV

DIFTONGS DEL CATALÀ (Domini del mot)

1. DIFTONGS CREIXENTS

1.1. *Aproximant palatal + vocal mitjana o baixa (posició tònica)*

1.1.1. *Vocal simple originària*

Cal esmentar els següents casos de diftongació:

a) La vocal mitjana alta anterior (/e/) procedent de Ě tònica presenta un bon nombre de casos de diftongació a algunes zones del dialecte n.-occ.. Es tracta del diftong [je], en benasquès (Rafel, 1980) i, episòdicament, a part de la Ribagorça i de la Llitera (Griera, 1914; Haensch, 1962; Sistac, 1985). Aquest procés de diftongació no ha afectat, per regla general, aquelles formes lèxiques en què la vocal ha esdevingut [ɛ] en català general (vegeu secció III.7.1.1).

b) Per altra banda, la vocal mitjana baixa anterior (/ɛ/) s'ha fet [jɛ], [jɛ̃], [ja] a indrets on l'articulació de la vocal és especialment oberta, mitjançant un increment del grau d'obertura del segon element del diftong, sobretot davant de consonants obridores. El fenomen és propi del B. Aragó (Rafel, 1981; Renat, 1943), de poblacions dels Ports (Ferrando i Guirau, 1983), i de la Canyada de Biar (Colomina, 1984; [jɛ], [jɛ̃], entre parlants d'edat avançada, i [ja], entre parlants joves).

c) La realització especialment anterior de /a/ a algunes zones del domini pot haver propiciat el pas a [jɛ], [jɛ̃], [ja] en contextos anteriors (vegeu secció III.8.1.1).

d) Anàlogament al que s'esdevé en occità, Vingrau presenta diftongació de Ě tònica davant de iod o wau, i de Ō tònica davant de wau (*cad[je]ra*, *b[jo]u* (*cadira*, *bou*; Guiter, 1972)).

1.1.2. *Vocals en contacte*a) *Diferències dialectals*

En termes generals, dues vocals en contacte diftonguen molt més sovint en valencià, català nord-occidental meridional i occidental, i alguerès (Kuen, 1932-34) que no pas en català oriental. En valencià (Navarro Tomás i Sanchis Guarner, 1934; Sanchis Guarner, 1950), la tendència a fer diftong creixent afecta totes les combinacions amb V1 = *i* i V2 tònica mitjana o baixa, sobretot en ritme ràpid de parla; en català n.-occ., és significatiu el procés de diftongació a mots com *enciam* (Fraga (Galán, 1973)), *arpiots* (Llitera (Viudas, 1980), Maella (Bondia, 1965), Fraga (Galán, 1973)), *guardiola* (B. Ebre (Gimeno, 1982)), *surriaca* (Noguera (Fortuny, 1983), Llitera (Viudas, 1980), B. Aragó (Rafel, 1981)). La influència del castellà ha afavorit la formació de diftongs creixents d'aquestes característiques entre sectors de població del domini lingüístic oriental. Els diftongs [je] i [we] es troben exclusivament a manlleus del castellà (B. Aragó (Rafel, 1981)).

b) *Posició inicial absoluta de mot*

El català col·loquial presenta diftongació en circumstàncies específiques. Afavoreixen la diftongació, la posició del grup vocàlic en síl·laba travada (*iot*, *iambe*) i la influència de la pronúncia castellana (*iaia*, *hiena*); afavoreixen el hiat, la naturalesa oberta de la síl·laba final i la tendència a evitar la diftongació a bisíl·labs (*ió*). El procés de transformació de fricativa en aproximant promou diftongs creixents en el cas de [ja] (adverbi *ja*) i [jo] (pronomen *jo*).

c) *Posicions medial i final postconsonàntiques*

Els grups vocàlics integrats per V1 = *i* i V2 tònica poden ésser emesos amb diftong creixent en les circumstàncies següents:

a') Quan V2 pertany a la síl·laba final de mot. Alguns diftongs resulten més factibles que d'altres, com en el cas de *-ió* (*-ció*; Mariner (1953), Fabra (1912)); solen fer-se amb diftong *acció*, *reflexió*, *mundial*, *comerciant*, *aviat*, *pacient*, *nerviós*, i amb hiat, *guardia*, *flabiol*, *oliós*.

b') En qualsevol posició sil·làbica, a mots derivats de primitius emesos sovint amb diftong (*historieta*, *glorieta*, *reliquiari*, *confiança*, *bestiola* pro-

vinents dels primitius *història*, *glòria*, *reliquia*, *confiar*, *bèstia*). De vegades, la diftongació pot estar relacionada amb la pronúncia d'algun mot de la mateixa família semàntica (en el cas de *saviesa*, *nuviatge*, en consonància amb el fet que *sàvia*, *núvia* també diftonguen) o d'algun dels acabaments esmentats a (a') (en el cas de *persiana*, per tal com és freqüent la diftongació als mots acabats en -ià).

c') És molt possible que les pronúncies castellana i francesa hagin afavorit en bona mesura la tendència a la diftongació, sobretot a través de manlleus (castellanismes *siesta*, *travieso*, *arriendes* del català del sud dels Pirineus; francesismes *jardinière*, *panier* del rossellonès (Fouché, 1924)). Aquesta influència s'adiu amb el fet que, mentre que alguns mots autòctons sense paral·lelisme en castellà han mantingut el hiat (*flabiol*, *oliós*), altres mots d'ús freqüent amb correlat en castellà o més cultes solen fer-se amb diftong (vegeu a' i b'); també pot explicar-se per castellanisme la pronúncia amb diftong del mot *quiet* i de l'acabament -iència (*ciència*, *paciència*).

El català oriental s'ha mostrat resistent a la diftongació quan el grup vocàlic pertany a mots bisíl·labs (*triar*, *Ciò* (afèresi de *Concepció*)), a mots no emparentats amb algun mot emès amb diftong ni amb castellanismes (*diable*, *enciam*), o bé a mots derivats de primitiu amb hiat (*diari*, *criada*, relacionats amb *dia*, *criar*).

d) Posició medial postvocalica

És obligatòria la formació de diftong en aquest context (*seient*, *reiet*).

1.2. Aproximant bilabiovelar +vocal mitjana o baixa (posició tònica)

1.2.1. Vocal simple originària

La vocal mitjana baixa anterior (/ɔ/) procedent de Ò tònica presenta un bon nombre de casos de diftongació ([we]) en benasquès (Rafel, 1980) i, episòdicament, a part de la Ribagorça i de la Llitera (Griera, 1914; Haensch, 1962; Sistac, 1985).

1.2.2. Vocals en contacte

El diftong creixent és obligatori darrera de vocal (*Pauet*) i, en la majoria de mots, darrera de consonant velar (*ungüent*, *gual...*, si bé fan hiat, *coent*, *coet*). En la resta de casos, la solució normal és el hiat (*oest*, *sumptuos*,

ritual). No sembla haver-hi exemples genuïns de diftongació en posició inicial absoluta de mot.

Algunes zones dialectals diftonguen en altres circumstàncies si bé, en qualsevol cas, la freqüència del procés és força inferior a l'observada als grups amb $V1 = i$. Hi ha una tendència notable a la diftongació en posició postconsonàntica, en valencià ($J[wa]n$ (Joan; Veny, 1978b); $b[we]ga$ (bodega; Baix Vinalopó (DCVB)); $cr[we]s$ (creuers; Dunjó, 1966)), en català n.-occ. meridional ($esc[we]lla$ (escudella; Bondia, 1965)) i en alguerès (Kuen, 1932-34). La influència del castellà ha afavorit la proliferació de diftongs creixents postconsonàntics a sectors de població urbana, i alguns castellanismes ben arrelats (*después, bueno...*) són emesos amb diftong a tot el domini lingüístic. També cal remarcar la tendència a la diftongació en posició inicial absoluta de mot a àrees dialectals septentrionals ($[w]ella$ (ovella; A. Empordà (Luna, 1982), Vallespir (Coromines, DECLC, III)) i meridionals (a conseqüència del debilitament i pèrdua de $g-$ davant de u ; val. (g)*uant*).

1.3. Aproximant bilabiovelar o palatal + vocal alta (posició tònica)

El diftong $[ji]$ tònic sembla vigent en rossellonès i a zones septentrionals del català central i n.-occ., possiblement només quan $[j]$ és una consonant antihiàtica (vegeu secció VII.13.3.4). A tot el domini lingüístic, les combinacions amb vocals altes de timbre diferent formen diftong creixent ($[ju]$, $[wi]$), darrera de vocal i en posició inicial absoluta de mot (*iuca*). En posició postconsonàntica, el procés de diftongació presenta una distribució dialectal més restringida: $[wi]$ tònic és vigent en valencià (Navarro Tomás i Sanchis Guarnier, 1934), alg. (Kuen, 1932-34) i català n.-occ. meridional (tortosí (Gimeno, 1982), Maella (Bondia, 1965)) (*cuina, buit, cuida, fruita, cuit*), en règim d'alternança amb $[uĩ]$, que és solució única a la resta del domini lingüístic i al B. Aragó (Rafel, 1981); per altra banda, $[ju]$ tònic sembla vigent en alguerès (*viuda*; Veny (1983), enquesta personal), i contrasta amb la realització única $[iũ]$ de la resta del domini lingüístic i del valencià. Hi ha, però, hiat pertot en el cas que les vocals del grup es trobin separades per una frontera de morfema (*fluïnt, diurn*).

1.4. Aproximant palatal + vocal mitjana o baixa (posició àtona)

1.4.1. Diferències dialectals

En termes generals, el procés de diftongació és especialment freqüent

en val. (Navarro Tomás i Sanchis Guarnier, 1934), en alg. (Kuen, 1932-34), i als parlars meridionals del català n. occ. (*diarrera* (B. Aragó; Rafel, 1981)). També es mostren molt favorables a la diftongació els parlars subjectes a una forta influència per part de la pronúncia castellana.

1.4.2. Posició inicial absoluta de mot

Pot parlar-se de tendència general a la diftongació a tot el domini, tret de casos en què el parlant fa servir una pronúncia acurada (*hialí, hieràtic*).

1.4.3. Posicions medial i final postconsonàntiques

En posició posttònica, el procés de diftongació és molt freqüent a tot el domini lingüístic (*bèstia, gràcies, història*); és possible que la pronúncia castellana hagi contribuït a la difusió lèxica i geogràfica del procés. El hiat sol mantenir-se en posició pretònica (*cianur, bianual*), llevat quan el grup vocàlic pertany a un mot derivat d'un mot primitiu amb diftong (*estudiantet, anunciadores*, a partir de les formes amb diftong *estudiant, anunciar*). Altres casos s'expliquen per analogia o en virtut de l'elevat nombre de síl·labes del mot (*arbitrarietat, propietari...* poden diftongar amb facilitat, potser per tal d'afavorir l'escurçament fònic del mot o bé per influència de les pronúncies *arbitràr[jə], pròp[jə]* (*arbitrària, pròpia*)). Finalment la diftongació també pot ésser propiciada per una distància sil·làbica prou considerable entre el grup vocàlic i l'accent de mot o de frase (*diamantí, embriagador*).

1.4.4. Posició medial postvocàlica

És obligatòria la formació de diftong en aquest context (*reietó*).

1.5. Aproximant bilabiovelar + vocal mitjana o baixa (posició àtona)

El diftong creixent és obligatori darrera de vocal (*cacahueteria*) i, en la majoria de mots, darrera de consonant velar (*aguantar, guarisme*, si bé *coetet, coentor*).

En posició postconsonàntica posttònica, el procés de diftongació és menys freqüent que en el cas dels grups amb *i* (*ingènues, contínua*). En posició pretònica sol mantenir-se el hiat (*coherent, poesia, coaccionar*), llevat

de casos similars als indicats a propòsit dels grups amb V1 = *i* (vegeu secció IV.1.4.3). Així, poden fer-se amb diftong, *contínuament* (anàlogament al que s'esdevé amb la pronúncia de *continua* i/o a causa de l'allargada considerable del mot) i *enlluernadora* (a causa de la distància del grup vocàlic en relació amb l'accent de mot o de frase, o bé també per tal d'afavorir l'escurçament del mot); per la seva banda, *persuadir* pot fer-se amb [wə], potser per influència de la pronúncia castellana. En general, els grups pretònics diftonguen amb més freqüència en alguerès (Kuen, 1932-34), en valencià (*ll[we]ntar* (*lluenter*; Ribera Baixa (Barberà, 1978))) i a sectors de població urbana que a la resta de zones dialectals.

1.6. Aproximant bilabiovelar o palatal + vocal alta (posició àtona)

El diftong àton [ji] deu ésser vigent en circumstàncies anàlogues al diftong [ji] tònic (vegeu secció IV.1.3). Sembla convenient admetre el diftong creixent [wu] a seqüències com [əkwu]sitat (*aquositat*; Oliva, 1980), en règim d'alternança amb [u:] (vegeu secció IV.2.2 pel que fa a l'alternança parella entre [uũ] i [u:]).

Per la seva banda, les combinacions amb vocals altes de timbre diferent formen diftong creixent darrera de vocal ([ju], [wi]) i en posició inicial absoluta de mot ([ju]; *iogurt*, *ionosfera*). En posició postconsonàntica posttònica, hi ha diftong a castellanismes en *-io* (cast. *serio*, *novio*). En posició postconsonàntica pretònica sol mantenir-se el hiat (*lluïment*, *lionès*), llevat de casos similars als indicats a la secció IV.1.5; així, la diftongació té lloc sovint a mots derivats de primitiu amb diftong (*nac[ju]nal* (*nacional*), derivat de *nac[jo]* (*nació*)), per analogia o en virtut de l'elevat nombre de síl·labes del mot (*assid[wi]tat* (*assiduitat*)), o bé a causa de la distància entre el grup vocàlic i l'accent de mot o de frase (*coincidiríem*). Sovint és difícil saber si alguns d'aquests diftongs són creixents o bé decreixents (també secció IV.2.1). Anàlogament al que s'esdevenia en posició tònica, la combinació *ui* postconsonàntica es fa sovint [wi] en val., alg., i cat. n.-occ. meridional (*re[kwi]xera* (*recuixera*; Dunjó, 1966); *a[rwi]xar* (*arruixar*; Ribera Baixa (Barberà, 1978))); per la seva banda, la combinació *iu* postconsonàntica es fa sovint [ju] en alguerès.

1.7. Aproximants [ẽ], [õ] + vocal mitjana baixa o baixa (posicions tònica i àtona)

Aquests diftongs creixents són generats per bimatització de les vocals

simples originàries /ɛ/ i /a/ tòniques, i /ɔ/ tònica. El procés té lloc a alguns indrets on /ɛ/ i /ɔ/ són especialment obertes, i /a/ és especialment anterior (vegeu seccions III.6.2, III.8.1, i III.11.2). Les realitzacions fonètiques resultants són [ɛ̃], [ɛ̃a] (/ɛ/, /a/), [ɔ̃] (/ɔ/).

La formació d'aquests diftongs també és possible per sinèresi en català occidental, sobretot en aquells parlars on el fenomen de diftongació creixent és particularment freqüent (cat. n.-occ. meridional, valencià) (*ɾ[ɛ̃a]l·litat*, *p[ɔ̃a]let* (*realitat*, *poalet*)). En català oriental, el procés de diftongació ha estat observat en el cas que *e* o *o* no redueixin (vegeu secció III.9.7) i el grup vocàlic resti lluny de l'accent de mot o de frase (*beatitud*).

2. DIFTONGS DECREIXENTS

2.1. General (tret de les combinacions exposades a la secció IV.2.2)

Formen diftong decreixent les combinacions integrades per vocal tònica o àtona davant de [ĩ] o bé [ũ]. En català, una vocal *i* o *u* següents formen diftong decreixent llevat dels casos següents:

- a) mots primitius amb hiat (*ruïna*, *eïna*, *raïm*, *saüc*);
- b) mots derivats de mots primitius amb hiat (*raïmet*, *saüquet*, a partir de *raïm*, *saüc*);

c) quan els elements de la seqüència vocàlica resten separats per una frontera de morfema (*reintegrar*, *assiduïtat*, *coincidir*, *laïcitzar* (malgrat *laic*, amb diftong), *fluïdesa* (malgrat *fluid*, amb diftong), *espontaneïtat*, *nui*, *obeïrem*). En alguns casos, però, és possible la diftongació perquè s'ha perdut la relació amb el mot primitiu, en virtut de l'allargada del mot, a causa de la distància sil·làbica entre el grup vocàlic i l'accent de mot o de frase, i/o atesa la forta tendència a afavorir els diftongs decreixents en català; així, *traïdor*, *veïnat*, *reintegrar*, *assiduïtat*, *coincidir*, *espontaneïtat*, poden fer-se amb diftong en llenguatge col·loquial. No hi ha diftongació quan les vocals de grup pertanyen, respectivament, a una arrel i a un sufix verbals (*nui*, *obeïrem*); per altra banda, no està clara la naturalesa decreixent i/o creixent de molts diftongs generats a partir de vocals altes de timbre diferent (*assiduïtat*, *coincidir*, *biunívocament*), i és per aquest motiu que han estat inclosos simultàniament a les seccions IV.1.6 i IV.2.1.

Als dialectes occidentals són també possibles els diftongs constituïts per una vocal mitjana o baixa davant de [ɛ̃] o bé [ɔ̃]. Aquestes seqüències són generades per sinèresi; és el cas de *g[ẽ]grafia* (*geografia*; valencià (Navarro Tomás i Sanchis Guarnier, 1934)), *trill[aẽ]n*, *arrec[aẽ]s* (*trillaven*, *arrecades*; B. Aragó (Rafel, 1981)). Anàlogament al que s'esdevenia amb

els grups vocàlics integrats per vocals altes diferents del mateix timbre, sovint es fa difícil destriar si les seqüències monosil·làbiques *eo* i *oe* són pronunciades amb diftong decreixent o amb diftong creixent.

2.2. Vocal alta + aproximant, del mateix timbre

El diftong [iĩ] tònic és vigent en mallorquí, a mots com *conill*, *setrill*, *vencill* (amb segon element [ĩ], per iodització d'una consonant palatal originària), i als acabaments de primera persona del singular del present d'indicatiu de verbs en *-iar* (*fiar*, *estudiar*); al costat d'aquesta pronúncia [iĩ], els acabaments no verbals fan [i] a tot el domini balear (vegeu dades dialectals corresponents a *setrill* i *vencill* al DCVB). És possible que la pronúncia [iĩ] d'aquells acabaments verbals tingui una certa freqüència en català general, especialment en posició apartada de l'accent de frase (Badia, 1973). Per altra banda, el diftong [iĩ] àton apareix en algunes formes nominals i verbals a localitats del mallorquí ([kiĩ]gut (*caigut*; Bibiloni, 1983); [miĩ]dia (*migdia*; Moll, 1934b); [giĩ] gros (*guix gros*)), en règim d'alternança amb la pronúncia [i].

El diftong [uũ] tònic és vigent en balear, a mots com *cruu* i *nuu*, i als acabaments de primera persona del singular del present d'indicatiu de verbs en *-uar* (*accentuar*); aquesta pronúncia pot alternar amb [u] als acabaments no verbals. A altres parts del domini lingüístic hi ha diftong a formes verbals com *duu* i *lluu*, en règim d'alternança amb [u] (català central septentrional (Coromines (DECLC, V); ALPO; Alcover (1908))). En rossellonès modern, *jou* i *roure* han passat a fer-se amb [u] a partir d'una realització més antiga [uũ] (Fouché, 1924); aquest diftong pogué esdevenir [uĩ] a alguns subdialectes del rossellonès (*suiro/siure*, *ruire*, *tuire*; DECLC, VII, VIII) a través d'un procés dissimilatori parell al que trobem en occità ([yũ] > [iũ]). El diftong àton [uũ], per altra banda, es troba a formes nominals i verbals, en mallorquí ([kuũ]ra (*caurà*; Bibiloni, 1983)); al domini dialectal oriental, hom ha apuntat la presència de [uũ] o [u:] a *mou-ré*, *plourà*..., en règim d'alternança amb [u], que és realització única quan el diftong és seguit de vocal (*ouet*, *bouet*, *pouar*; ross., cat. central, bal. (Alcover-Moll, 1929-32)).

3. TRIFTONGS

Formen triftong les combinacions següents: consonant velar seguida de diftong creixent amb [w] i diftong decreixent (*guaita*, *guaixar*); vocal

seguida de diftongs creixent i decreixent (*seieu*). És poc freqüent la presència de triftong darrera de consonant no velar, tret d'acabaments de formes verbals (*estud*[jɛũ] (*estudien*), *adén* s[jaũ] (*adén sian*)). Cal esmentar, així mateix, els triftongs generats per bimatització o diftongació espontània del primer element *e*, *a*, *o* de diftongs tòpics (*pr*[ěɛ]/[jɛ]u (*pren*); vegeu seccions IV.1.1.1, IV.1.2.1, IV.1.7).

V

VOCALISME I DIFTONGS DEL CATALÀ (Mots en seqüència)

1. CONTACTE ENTRE DUES VOCALS TÒNIQUES

1.1. Vocals del mateix timbre

El resultat fonètic és una vocal llarga (*està ample* [a:]; *tu untes* [u:]). La fusió d'ambdues vocals en [a] és factible en ritme ràpid de parla i quan l'accent primari de la frase no recau sobre el grup vocàlic (*vés a buscar aigua a la font* ([a]) vs *vés a buscar aigua* ([a:])).

1.2. Vocals de timbre diferent

El resultat fonètic sol ésser el hiat (*vestir ample*). Pot haver-hi elisió de la segona vocal quan aquesta pertany a formes gramaticals com *és*, *ets*, *era* (verb *ésser*), *este* (demostratiu)... i l'accent primari de la frase no recau sobre el grup vocàlic (*ja (é)s tard*; ross. (Fouché, 1924), cat. n.-occ. (Rafel, 1981), val. (Saragossà, 1984), cat. central). Una altra possibilitat és la formació de diftong creixent o decreixent, quan el grup vocàlic no és afectat per l'accent principal de la frase i, especialment, en el cas que una o ambdues vocals pertanyin a un mot d'ús freqüent (*tu entres* amb hiat, però *tu entres per la porta*, no *entra bé*, amb possible diftong creixent; *ja ix* amb hiat, però *ja ix lo vi* (Rafel, 1981) amb possible diftong decreixent).

2. CONTACTE ENTRE VOCAL TÒNICA I VOCAL ÀTONA SEGÜENT

2.1. Vocals del mateix timbre

La solució fonètica és una vocal llarga, en pronúncia acurada i entre

mots de baixa freqüència. El diftong decreixent és possible en pronúncia ràpida, si algun dels mots en contacte presenta elevada freqüència d'ús, i en el cas que la fusió en vocal simple no sigui factible per tal com impediria la correcta comprensió de la frase (*vesti-hi monjos*). Per la seva banda, el fenomen de fusió és afavorit per diversos factors: el ritme ràpid d'elocució; l'elevada freqüència d'ús d'un o ambdós mots en contacte (*tu usaves oli vs tabú horrible*); l'allunyament del grup vocàlic en relació amb l'accent primari de la frase (*iranià inepte*, regularment amb hiat, i *iraní inactivíssim*, sovint amb simplificació); l'aparició de V2 en síl·laba travada (*tabú ostensible* simplifica amb més freqüència que no pas *tabú utilíssim*).

2.2. Vocals de timbre diferent

Si V2 = [i] o [u], les realitzacions possibles són el hiat o bé el diftong decreixent. A tot el domini lingüístic, el hiat sol tenir lloc en estil acurat de parla, i el diftong és freqüent quan l'elocució és més relaxada i ràpida (*tu intervindràs, tabú indispensable*). En val. i alg., les combinacions *iu, ui* presenten sovint diftong creixent; per altra banda, l'elisió de [ũ] pot tenir lloc a seqüències integrades per l'article *un* a tot el domini lingüístic (*compr[a]-n cavall* (*comprar un cavall*)).

Si V2 = [ə], són possibles les següents realitzacions: (a) hiat, en estil acurat; (b) diftong creixent, en estil col·loquial, quan V1 és més tancada que V2 i l'accent de frase no recau sobre el grup vocàlic; (c) elisió de V2. L'elisió és afavorida per la presència de V1 oberta o mitjana ([ɛ], [ɔ], [a]) (*café amarg vs destí amarg*); de fet, [ə] inicial sempre elideix darrera de /a/ final del mot precedent (*sofà antic*). En el cas que V1 sigui [i] o bé [u] l'elisió és condicionada pels següents factors: l'elevada freqüència d'ús del mot que conté [ə] (*l'iranià anà a Rússia*); l'aparició de V2 en síl·laba travada (*el tabú embruta vs el tabú anima*); l'allunyament del grup vocàlic en relació amb l'accent primari de la frase (*iranià amiguíssim vs iraní amic*); el desco-neixement de la representació fonològica subjacent corresponent a [ə] (*cosí estrany vs cosí altet*; observació de Blanca Palmada).

Si V2 és diferent de [i], [u], [ə], la realització del grup (hiat, diftong o elisió vocàlica) també depèn dels factors usuals, és a dir, qualitat de les vocals en contacte, ritme de parla, posició en relació amb l'accent primari de frase, caràcter travat o obert de la síl·laba que inclou V2, i freqüència d'ús d'ambdós mots en contacte. Cal destacar exemples de diftongació per sinalefa no únicament en català occidental sinó també en català oriental ([ẽo] (*vegé o no vegé*); [õe] (*o entre*)). La qualitat de V2 determina la realització fonètica del grup de la forma següent:

a) V2 = [e] inicial del segon mot s'elideix sovint en català occidental, sobretot si forma part d'un mot d'ús freqüent i apareix en síl·laba travada (*va (e)mpeçar, no (e)n deixen* (Rafel, 1981)).

b) V2 = [a] inicial del segon mot forma hiat amb la vocal precedent en ritme acurat de parla. En ritme ràpid, el diftong és freqüent en val. (Navarro Tomás i Sanchis Guarner, 1934), i l'elisió sovinteja en alg. (Kuen, 1932-34).

c) V2 = [o] inicial del segon mot forma hiat amb la vocal precedent. El diftong és factible en ritme ràpid de parla, sobretot en val. Les formes pronominals *lo, los, nos...* en posició enclítica esdevenen *'l, 'ls, 'ns...*

3. CONTACTE ENTRE VOCAL ÀTONA I VOCAL TÒNICA SEGÜENT

3.1. Vocals del mateix timbre

En pronúncia acurada i entre mots de baixa freqüència és normal la vocal llarga. En ritme ràpid de parla, sembla possible la formació de diftong decreixent (més que no pas creixent), sobretot en el cas que la fusió vocàlica impedeixi la correcta comprensió de la frase (*ho uses, si vols*). La fusió vocàlica depèn de diversos factors: ritme ràpid d'elocució; freqüència d'ús dels mots en contacte (en cat. occidental és normal la fusió a seqüències com *que és, una altra, que estos, de eixa...* (Rafel, 1981)); distància del grup vocàlic en relació amb l'accent de frase ([i:] en el cas de *descobreixi illes*, i [i] en el cas de *descobreixi illes perdudes*). El caràcter travat de la síl·laba inicial de mot no facilita l'elisió; així, presenten hiat *cerqui illes i cerqui inques*.

3.2. Vocals de timbre diferent

Si V1 = [i] o [u], les realitzacions possibles són el hiat o bé el diftong creixent. En ritme ràpid de parla, el diftong només sol tenir lloc entre accents separats per més de dues síl·labes (Oliva, 1980) (*hores i hores, quarto ample* fan hiat; *agafa'l i obre-ho* pot fer diftong); cal exceptuar casos en què els mots en contacte són formes gramaticals d'elevada freqüència d'ús (*no[jets] (no hi ets), quantes feres [ja] (quantes feres hi ha)*, si bé, amb hiat, *recorda't de qui ets, no n'hi ha*). S'elideix la vocal [u] de l'article *lo* davant de vocal inicial del mot següent.

Si V1 = [ə], pot haver-hi hiat o elisió de [ə]. L'elisió sovinteja en ritme ràpid de parla i quan [ə] pertany a una forma gramatical d'elevada freqüèn-

cia d'ús; així, [ə] no elideix a la seqüència *fita índia*, però pot fer-ho a les seqüències *aquesta índia*, *una índia*. Pel que fa als mots d'ús freqüent, el manteniment o elisió de [ə] sembla dependre, a més a més, de l'allunyament del grup vocàlic en relació amb l'accent de frase (*és força alta* vs *és força alta aquella noia*). L'elisió de [ə] és obligatòria en el cas d'alguns clítics i formes gramaticals (formes pronominals reduïdes, tal com s'esdevé a *t'imagines* en lloc de *t[ə i]magines*). Per la seva banda, els clítics *la*, *una*... i, en general, qualsevol mot acabat en [ə] mantenen regularment la vocal davant dels mots *ira*, *una* (nom substantiu), *host*...

Si V1 és diferent de [i], [u] o [ə], la realització del grup (hiat, diftong, o elisió vocàlica) sol dependre dels factors enunciats a la secció V.2.2. En ritme ràpid de parla, el timbre de les vocals en contacte sembla decisiu: davant de V2 = *i*, *u*, la solució és l'hiat (*filla única*, *amiga íntima*, *la ira*, *la última*; Saragossà (1984), Massip (1979), Colomina (1985b)); les combinacions entre V1 = [a] (més oberta) i V2 = [e], [o] (menys oberta), també fan hiat; les combinacions entre vocals del mateix grau d'obertura ([eo], [oe]) i, sobretot, entre V1 i V2 més oberta ([oa], [ea]), poden fer diftong creixent, especialment en el cas que V1 pertanyi a un mot d'ús freqüent. La diftongació en aquestes darreres combinacions és particularment usual en val. (Navarro Tomás i Sanchis Guarner, 1934), B. Aragó (Rafel, 1981)... V1 = [e], [a] poden elidir en circumstàncies específiques: quan V1 = [e] pertany a una partícula preposicional (*entre*, *sobre*..., si bé *de* sol mantenir la vocal davant de mot següent iniciat en vocal, en alguerès (Blasco, 1984)), una conjunció (*que*, si bé aquest mot pot mantenir la vocal final amb freqüència en alguerès), un pronom feble (*me*, *te*...); quan V1 = [a] pertany a un article (*la*, *una*), un pronom feble (*la*)... (Navarro Tomás i Sanchis Guarner, 1934; Kuen, 1932-34). Per la seva banda, la forma d'article *lo* ([lo]) en posició proclítica fa l'pertot.

4. CONTACTE ENTRE DUES VOCALS ÀTONES

4.1. Vocals del mateix timbre

Dues vocals en contacte de timbre [ə] (cat. or.), [e], [a] (cat. occ.), presenten fusió en [ə], [e], [a], respectivament. Altres parelles de vocals del mateix timbre són emeses amb hiat, diftong decreixent o fusió segons diversos factors. El procés de fusió depèn essencialment dels factors apuntats a les seccions V.1.1, V.2.1 i V.3.1; així doncs, és particularment freqüent a seqüències com *porto un llibre*, *carro ofensiu*, *nazi intel·ligent*. La resta de casos presenta hiat o bé diftong decreixent, sobretot quan la fusió impedi-

ria la correcta comprensió de la seqüència (*guard*[i:]/[iĩ] *pomes*, *s*[i:]/[iĩ] *dit res*, *[u:]*/[uũ] *mplia* (*guardi-hi pomes, si he dit res, ho omplia*)).

4.2. Vocals de timbre diferent

Les seqüències integrades per V1 = [ə], i V2 = [i] o [u], fan hiat en estil acurat d'elocució, i poden realitzar-se amb diftong decreixent o elisió de [ə] en ritme ràpid de parla. L'elisió i la diftongació són afavorides pels factors següents: (a) l'elevada freqüència d'ús del primer o del segon mots en contacte, que propicia l'elisió obligatòria de [ə] d'alguns clítics i formes gramaticals (formes reduïdes de pronoms personals; *m'imagino*, en lloc de *m[ə i]magino*), i l'elisió o la diftongació freqüents de [ə] de les partícules *de, entre...*, i de formes verbals davant de *hi, ho* (*prendre-hi, colga-ho*; Fabra, 1913-14); (b) l'allunyament del grup vocàlic en relació amb l'accent primari de la frase, la qual cosa sembla justificar que l'elisió o la diftongació siguin menys freqüents en el cas de la seqüència *cotxe usat* que en el cas de la frase *ell corre ufanosament*. Cal remarcar la resistència a l'elisió de [ə] pertanyent a la forma d'article *la* davant de [i] i [u] àtones (*la imprimim, la història, la universitat*; Fabra, 1912).

La combinació integrada per dues vocals altes de timbre diferent pot ésser emesa amb diftong decreixent o bé hiat segons els dos factors condicionants esmentats. En el cas que la primera vocal no vagi precedida de consonant isosil·làbica, el diftong originat és creixent (*i odiava els animals, ho intentava sovint*).

Les seqüències integrades per V1 = [i] o [u] i V2 = [ə] fan hiat en estil acurat d'elocució, i poden realitzar-se amb diftong creixent o elisió de [ə] en ritme ràpid de parla. Afavoreixen l'elisió els factors següents: el desconexament de la representació fonològica subjacent de la vocal afectada (*difícil i estranyíssim* vs *odi i animositat*), l'elevada freqüència d'ús del mot que conté [ə] (*faci anar l'aigua*), i el fet que V2 pertanyi a una síl·laba travada (*quarto estrany* vs *bans i edictes*). Afavoreix, així mateix, l'elisió la distància entre accents (*cautes i animadíssims*) malgrat que [ə] inicial no es trobi en síl·laba travada. L'elisió de [ə] és obligatòria en el cas d'alguns clítics i formes gramaticals (formes reduïdes de pronoms personals; *dóna'm*).

En cat. occ., totes les seqüències possibles solen presentar hiat en parla molt acurada, i diftongs creixent o decreixent en parla ràpida. La diftongació és afavorida per les vocals altes [i] i [u], i és particularment freqüent en val., cat. n.-occ. meridional i alg. (Navarro Tomás i Sanchis Guarnier, 1934; Rafel, 1981; Kuen, 1932-34) en el cas de qualsevol seqüència (*eo, ea...*). En valencià, les seqüències integrades per V1 = [i] i V2 = [u], i per

V1 = [u] i V2 = [i], presenten sovint diftong creixent. El tractament del procés d'elisió resulta més complex:

a) V2 = [e] s'elideix amb freqüència darrera de qualsevol vocal a tots els parlars occidentals (valencià (Saragossà, 1984); pallarès (almenys darrera de V1 = [a]; Coromines, 1936)). L'elisió de V1 = [e] només sovinteja en el cas que la vocal pertanyi a formes gramaticals d'elevada freqüència d'ús (*entre, que, de*) si bé l'alguerès sempre sol mantenir la vocal (Kuen, 1932-34; Rafel, 1981; Saragossà, 1984); l'elisió resulta menys factible davant de V2 = [i], [u] (Sanchis Guarner, 1950; Massip, 1979; Fortuny, 1983; Coromines, 1936).

b) V2 = [a] s'elideix amb freqüència, sobretot darrera de V1 = [e], en alguerès (Kuen, 1932-34), pallarès (Coromines, 1936) i valencià meridional (Colomina, 1985a). L'elisió de V1 = [a] només sovinteja en el cas que la vocal pertanyi a partícules gramaticals (*contra, la, una...*; domini occidental, alguerès), sobretot davant de vocals mitjanes baixes i baixes, i en menor mesura davant de V2 = [i], [u].

c) V1 = [o], [u] de formes d'article i de partícules pronominals elideixen en contacte amb vocal a tot el domini (*l'estiu, l'obre*). Ocasionalment s'elideix V2 = [u] d'alguna altra partícula gramatical (*si (u)s plan*, en cat. central; *(u)n* (article indeterminat; *compra (u)n cavall*), en cat. oriental i valencià).

5. CONTACTE ENTRE VOCAL I DIFTONG, I ENTRE TRES VOCALS

5.1. Diftong o hiat d'un mot, i vocal del mot adjacent

El contacte pot comportar la pèrdua d'un o dos elements del grup. En tal cas, hi ha, primerament, fusió entre dos elements o bé elisió d'un d'ambdós elements (*pacièn*[si(ə) i] *calma* (*paciència i calma*); *El P*[a(ü) u] *feia bé* (*el Pau ho feia bé*)). En segon lloc, es produeix la resolució fonètica dels dos nous elements en contacte sempre segons les regles generals de realització de sons adjacents (*pacièn*[si] *calma*).

En el cas que el contacte comporti el manteniment dels tres elements de la seqüència, hi ha les següents possibilitats:

a) El grup interior de mot és un diftong, i l'element exterior del grup presenta un grau d'obertura superior al corresponent a la vocal del mot adjacent. El resultat fonètic és un triftong (sempre que sigui possible la diftongació entre aquestes dues vocals en contacte i en estil col·loquial de parla; *acció humana, porto aigua a la font*), o bé una successió de diftong i

hiat, o de hiat i diftong (en el cas que no sigui possible la diftongació entre les vocals pertanyents a mots diferents (*acció íntima*, *du(r) aigua*) i, quan ho sigui, en estil acurat de parlar).

b) El grup interior de mot és un diftong, i l'element exterior del grup presenta un grau d'obertura inferior o igual al corresponent a la vocal del mot adjacent. En aquest cas, el resultat fonètic és una vocal seguida de diftong creixent (*una iogurtera*, *si iotitzeu*, *si mai aneu*, *si mai observeu*, *escriu-ho* (amb [wu], segons Fabra (1913-14)).

c) El grup interior de mot és un hiat, i l'element exterior del grup presenta un grau d'obertura superior a la vocal del mot adjacent, o un grau d'obertura igual a la vocal del mot precedent. La realització és un diftong (en el cas que la diftongació sigui possible i en estil col·loquial; *tria indistintament*, *hi aïlla coses*, *hi oïa bé*), o bé una successió de dos hiats (en el cas que la diftongació no sigui possible (*tria illes*) i, quan ho sigui, en estil acurat).

d) El grup interior de mot és un hiat, i l'element exterior del grup és més tancat que la vocal del mot adjacent, o presenta un grau d'obertura igual a la vocal del mot següent. En aquest cas, el resultat final és una successió de dos hiats (*nuï amplament*, *continuí humilment*, *desfà ions*).

5.2. Vocals corresponents a tres mots en seqüència

En el cas de tres vocals pertanyents a tres mots successius pot haver-hi pèrdua d'un o dos elements del grup, segons les regles generals de realització de dues vocals en contacte (*bona i animadíssima* pot fer-se *bon(a) i (a)nimadíssima* ([i]), *bona i (a)nimadíssima* ([əi])).

En el cas que el contacte comporti el manteniment dels tres elements, hi ha les següents possibilitats:

a) V2 és més oberta que V1 i V3. El resultat fonètic és un triftong (si és possible la diftongació i, quan ho sigui, en estil col·loquial; *cobro a instàncies de...*), o bé un o dos hiats (en la resta de casos; *ho du(u) a Ístria*).

b) V2 és més tancada o presenta el mateix grau de tancament que V1 o V3. El resultat fonètic és la successió de vocal i diftong creixent, o bé de dos hiats, en les mateixes circumstàncies esmentades a la secció V.5.2(a) (*una i altra*, *una i una*, amb diftong; *quarto i àmbits*, amb dos hiats).

6. CONTACTE ENTRE DUES PARELLES DE DIFTONGS, UN DIFTONG I UN HIAT, I DUES PARELLES DE HIATS

El contacte entre dues parelles de diftongs creixents es resol mitjan-

çant conservació de les consonants i vocals en seqüència, i segmentació sil·làbica CV-CV (*paciència iugoslava*, amb [jə – ju]). El contacte entre dos diftongs decreixents en seqüència es resol mitjançant la formació d'un trifontong, i segmentació sil·làbica V-CVC (*si mai aigualeixo el menjar*, amb [a – jəɪ]). En la parla col·loquial és factible l'elisió de [ə] del diftong creixent final del primer mot o del diftong decreixent inicial del segon mot (vegeu secció III.10.6).

En el cas que el contacte s'estableixi entre diftong creixent i diftong decreixent següent, la realització de les dues vocals en successió es resol segons les regles generals (*fusió aigualida*, amb [jo – əɪ] (ritme lent) o bé amb [joɪ] (ritme ràpid)). La seqüència inversa (diftong decreixent seguit de diftong creixent) presenta successió de dues consonants aproximants, que es conserven si són de lloc d'articulació diferent (*cau iugoslau*, amb [aũ – ju]), i se simplifiquen si són del mateix lloc d'articulació (*mai iugoslaus*, amb [a – ju]).

La realització fonètica d'un hiat i un diftong adjacents depèn de les regles següents:

a) quan el hiat precedeix el diftong, hi ha resolució de les vocals de mots diferents en contacte, i, si s'escau, posterior modificació dels nous sons adjacents (*malvasia aigualida*, amb [i – əɪ]; *menyspreï iugoslaus*, amb [ɛ – ju]);

b) en el cas invers (diftong + hiat), hi ha resolució dels elements adjacents d'ambdós grups i, si s'escau, posterior modificació de les noves articulacions resultants (*paciència aïlladora*, amb [jə – i], en primer lloc, i amb [i], en segon lloc).

La realització de dos hiats successius presenta aquests mateixos processos (*menyspreï aïlladament*, amb [əi:], en primer lloc, i amb [əi], en segon lloc).

VI

CONSONANTISME DEL CATALÀ (Introducció)

1. QUADRE ARTICULATORI DE LES REALITZACIONS CONSONÀNTIQUES DEL CATALÀ

S'adjunta a la taula IV una relació de les realitzacions consonàntiques sistemàtiques del català, independentment de les diferències dialectals. La classificació és articulatòria; entre parèntesis es fan constar realitzacions exclusives únicament de zones restringides del domini.

2. SISTEMES FONOLÒGICS

Els sons consonàntics inclosos a la taula IV són realització del quadre de fonemes consonàntics, més reduït, exposat a la taula V. La relació d'al·lòfons per a cada fonema és llarga i és exposada amb detall a les seccions incloses al capítol VII del llibre.

Alguns dialectes presenten un sistema fonològic més restringit que l'indicat a la taula V: /v/ només és vigent en alguerès, en balear, en valencià septentrional i meridional, i a zones de S. del Principat; /θ/ (entre parèntesis a la taula) és vigent al B. Aragó i a la B. Ribagorça; /z/, /ʒ/ i /v/ no es troben als parlars apitxats del català occidental ni a sectors de població acastellanada de tot el domini lingüístic català; /x/ (entre parèntesis a la taula) és un fonema existent únicament a alguns manlleus del castellà; és possible que calgui postular la inexistència de /ʃ/ a zones del català occidental (vegeu capítols VII.11 i VII.12); finalment, /R/ (entre parèntesis a la taula) és un fonema d'influència francesa propi del rossellonès.

Taula IV. Quadre de realitzacions fonètiques sistemàtiques de les consonants del català (tots els dialectes).

		Lloc d'articulació. Sonoritat									
		Bilabial	Labio-dental	Apico-dental	Apico-alveolar	Lamino-alveolar	Dorso-alveolo-palatal	Dorso-palatal	Dorso-velar	Bilabio-dorso-velar	Dorso-uvular
		SOR SON	SOR SON	SOR SON	SOR SON	SOR SON	SOR SON	SOR SON	SOR SON	SOR SON	SOR SON
Manera d'articulació	Oclusiva oral	p b		t d		t̪ t̪ d̪ d̪		k/(c) ɡ/(ɟ)	k ɡ		
	Oclusiva nasal	m	ɱ	ɳ	n	ɳ	ɲ		ŋ		
	Fricativa		f v	(θ)	s z	s̺/s̺ f̺/z̺/z̺			(x)		(ʁ)
	Aproximant	β		ð	ɹ	ɹ̥		ɨ/j	ɣ	ũ/w	
	Bategant				r						
	Vibrant				r						(R)
	Lateral			ɬ/(l)	ɬ/(l)	ɬ	ɬ				
<i>Observacions:</i> [ɬ], [l] són realitzacions de domini dialectal restringit o bé d'influència castellana; [R], [ʁ] són realitzacions d'influència francesa pròpies del rossellonès; [x] és present a manlleus del castellà, a tot el domini; [c], [ɟ] són vigents a part del dialecte mallorquí; [θ] és vigent a part del B. Aragó i del ribargorçà; [ɨ] i [ũ] són variants postvocaliques de /j/ i /w/; [j] i [w] són variants prevocaliques de /j/ i /w/.											
<i>Diacrítics més usats per a la transcripció de realitzacions consonàntiques del català:</i>											
o ensordiment		h aspiració		n dentalització		j palatalització					
~ nasalització		+ avançament		- retracció		- velarització					
ˀ ascens		ˀ descens		ˀ vocal no sil·làbica		ˀ allargament moderat/considerable					

Taula V. Quadre de fonemes consonàntics del català.

Lloc d'articulació. Sonoritat															
		Bilabial		Labiodental		Dental		Alveolar		Palatal		Velar/ Labiovelar		Uvular	
		SOR	SON	SOR	SON	SOR	SON	SOR	SON	SOR	SON	SOR	SON	SOR	SON
M a n e r a d' a r t i c u l a c i ó	Oclusiva oral	p	b			t	d					k	g		
	Oclusiva nasal		m						n		ɲ				
	Fricativa			f	v	(θ)		s	z	ʃ	ʒ	(x)			
	Aproximant										j		w		
	Bategant								r						
	Vibrant								r						(R)
	Lateral								l		ʎ				

El sistema de consonants representat mitjançant símbols de transcripció fonològica a la taula V és consistent amb sistemes d'altres llengües naturals (Maddieson, 1984). Una llengua amb sis oclusives i sis fricatives té, molt majoritàriament, tres correlats sords i tres correlats sonors per a cada una d'ambdues sèries; llur lloc d'articulació és, com en català, bilabial, dentoalveolar i velar (oclusives), i labiodental, dentoalveolar i palatal (palatoalveolar) (fricatives). En el cas que el sistema d'oclusives afegeixi una consonant palatal, aquesta sol ser africada alveolopalatal, com en català. Les consonants nasals més freqüents universalment són /m/ (bilabial), /n/ (dentoalveolar) i /ŋ/ (velar); hi ha, però, un model minoritari anàleg al que presenta el català, amb /ɲ/ palatal o alveolopalatal en lloc de /ŋ/ (també en Zande, Tuareg, Sara). Heus aquí les consonants líquides majoritàries: /l/ dentoalveolar, entre les laterals; /r/ alveolar, entre les bategants; /r/ alveolar, entre les vibrants. La consonant /ʎ/ és infreqüent (de fet, menys freqüent que la lateral retroflexa); això deu ajudar a explicar la seva inestabilitat en català (vegeu secció VII.16).

Cal fer referència a les consonants africades. Fonèticament estan integrades per dues realitzacions homorgàniques successives, una oclusiva oral i una fricativa. Les africades del català poden presentar els llocs d'articulació següents: alveolar ([t(:)s], [d(:)z]), palatal ([t(:)ʃ], [d(:)ʒ]). Fonològicament, són realització de dos fonemes independents en uns casos (*tots*, *set xics*), i cal considerar-les com a monofonèmiques en d'altres (*x-* es fa amb [tʃ] en valencià però amb [ʃ] en català oriental). Amb tot, no són incloses a la taula de fonemes.

3. ESTRUCTURA SIL·LÀBICA I SEGMENTAL AL DOMINI DEL MOT

L'aplicació de les regles de realització de consonants en contacte exposades als capítols següents pressuposa algunes consideracions prèvies.

Al domini del mot, es fa servir un model que genera, primerament, la realització fonètica dels fonemes pertanyents a una mateixa síl·laba i, en segon lloc, la realització de fonemes heterosil·làbics en contacte. Així, per exemple, la realització fonètica de la seqüència interior de mot *mpɾ* s'obté mitjançant l'aplicació de les regles de realització de *pr* (vegeu seccions VII.1.2.4.7 i VII.17.2.1.2), en primer lloc, i del grup *mp* (vegeu seccions VII.1.2.5.1 i VII.8.2.1.1), en segon lloc. Cal remarcar que les regles de realització fonètica del capítol VII són heterosil·làbiques (és a dir, afecten fonemes adjacents pertanyents a síl·labes diferents), llevat de quan es precisi llur naturalesa isosil·làbica.

3.1. Posició inicial de síl·laba (posició explosiva)

3.1.1. Consonants simples

En posició inicial absoluta de síl·laba poden aparèixer tots els fonemes consonàntics de la taula V. Hi ha, però, algunes restriccions distribucionals si el fonema apareix, a la vegada, en posició inicial absoluta de síl·laba i d'arrel. Efectivament, en aquest cas, no pot aparèixer /r/, i és discutible l'aparició de /w/ (vegeu secció IV.1.2.2).

La realització fonètica dels fonemes és: oclusiva oral sorda, en el cas dels fonemes oclusius orals sords; oclusiva oral sonora, que es fa oclusiva en posició inicial absoluta de frase, i pot fer-se oclusiva o aproximant en la resta de contextos, en virtut de la naturalesa fonètica del segment precedent (vegeu capítol VII); oclusiva nasal, en el cas dels fonemes oclusius nasals; lateral, en el cas dels fonemes laterals; aproximant, en el cas dels fonemes aproximants. En posició inicial d'arrel, la realització de r és [r]; en la resta de contextos, hi ha [r] en posició postconsonàntica (*israelita*), i [r] (/r/; *parra*) o [r] (/r/; *pare*) en posició intervocàlica.

Pel que fa als fonemes fricatius, hi ha coincidència entre fonema i realització fonètica quan el fonema pertany a les sèries labiodental i alveolar. En el cas que el fonema pertanyi a la sèrie palatal, hi ha diverses realitzacions sistemàtiques segons el context i el dialecte (vegeu capítol VII).

3.1.2. Grups de dues consonants

En català general, són possibles els grups següents:

a) Oclusiva oral + bategant (/pr/, /tr/, /kr/, /br/, /dr/, /gr/; realitzacions [pr], [tr], [kr], [br], [dr], [gr], [βr], [ðr], [ɣr]);

b) oclusiva oral + lateral (/pl/, /kl/, /bl/, /gl/; realitzacions [pl], [kl], [bl], [gl], [βl], [ɣl]);

c) fricativa labiodental + bategant o lateral (/fl/, /fr/; realitzacions [fl], [fr]).

Cal afegir a aquesta relació algunes realitzacions dialectals (/p/, /k/, /b/, /g/, /f/ davant de C2 = [χ] (vegeu seccions VII.15 i VII.16); /p/, /t/, /k/, /b/, /g/, /f/ davant de C2 = [r] (vegeu secció VII.17.2)). En posició interior de mot són factibles diftongs creixents integrats per consonant no palatal seguida de [j] + V i per consonant velar + [w] + V.

Els grups inicials de mot *pt-* (*pterodàctil*), *pn-* (*pneumàtic*), *mn-* (*mnemotècnic*), *gn-* (*gnom*), *ps-* (*pseudo-*) i *ts-* (*tsar*) són cultes. La pronúncia col·loquial suprimeix C1 d'aquests grups.

3.2. Posició final de síl·laba (posició implosiva)

3.2.1. Sonoritat

Una oposició entre consonants del mateix lloc i mode d'articulació que difereixen en el tret de sonoritat es neutralitza en posició implosiva. La regla de neutralització afecta oclusives, fricatives i africades. Dintre del mot, la realització dels fonemes subjectes a neutralització depèn del context. En posició final absoluta de frase, hi ha realització sorda pertot ([kap] (/kap/; “cap” (nom substantiu)); [kab] (/kab/; “cap” (3a. pers. del present d'indicatiu del verb *caber*))). Davant de consonant sorda, també hi ha realització sorda (*apte*, *abstenció*, amb [p]), si bé els parlars meridionals afebleixen la consonant (vegeu capítol VII). Davant de consonant sonora, sol haver-hi realització sonora (*capdavall*, *examen*, amb [b] i [g], respectivament), si bé pot aparèixer la realització ensordida segons les característiques articulatòries de les consonants en contacte i el dialecte.

La regla de sonorització regressiva és recurrent. En el cas d'un grup biconsonàntic implosiu davant de consonant sonora, la regla afecta primerament la consonant final del grup (*Habsburg*, amb [zβ]) i, en segon lloc, la primera consonant del grup ([bzβ]). Una anàlisi fonètica acurada de la primera consonant del grup mostra, però, que pot esdevenir parcialment o totalment sorda.

3.2.2. Altres realitzacions

Les realitzacions consonàntiques són més inestables en posició implosiva que no pas en posició explosiva. Així, per exemple, /ɲ/ i /ʎ/ poden restar subjectes a un procés de despalatalització en posició implosiva però no pas en posició explosiva (vegeu seccions VII.10 i VII.16).

Davant de consonant de la síl·laba següent les possibles realitzacions de C1 són exposades al capítol VII. En posició final absoluta de mot i de frase, els fonemes oclusius orals i nasals, i laterals (tret de /ɲ/ i /ʎ/) no solen experimentar modificacions; per altra banda, l'oposició entre /r/ i /r̄/ es neutralitza en benefici de [r] o [r̄] segons els dialectes. En el cas de les consonants fricatives sobresurt la regla d'africació de /ʒ/ final absoluta de mot, tret d'algunes zones dialectals (vegeu secció VII.12).

3.2.3. Grups de dues i tres consonants

En posició final absoluta de mot i de frase són possibles les realitza-

cions fonètiques exposades a les taules VI i VII. Segons la taula VII els acabaments de tres consonants porten *-s*, tret de formes verbals del balear i alguerès (en *-r* i *-l*) i algunes del català occidental.

En posició interior de mot cal notar la manca de combinacions entre qualsevol consonant i les consonants /*ʎ*/, /*ɲ*/, /*ʃ*/ i /*ʒ*/, tret de la seqüència /*ʎʎ*/ (Wheeler, 1987). Els grups de tres consonants més freqüents són de tipus CsC (*abs-tinència*, *obs-tacle*).

3.3. Regles d'allargament i simplificació

El contacte entre dues consonants idèntiques es resol mitjançant una realització consonàntica llarga de les mateixes característiques fonètiques. Aquesta realització llarga pot haver estat generada a partir d'una consonant geminada subjacent (*obvi*, amb [b:]) o d'un procés d'assimilació (*advertir*, amb [db] o [b:]).

En la parla col·loquial, però, els grups de consonants fricatives, aproximants, africades i vibrant sotmeses a la regla d'allargament poden simplificar-se. A algunes zones del domini dialectal el mateix procés de simplificació afecta la resta de consonants.

3.4. Tipologia sil·làbica. Regles de divisió sil·làbica

És possible distingir dotze tipus sil·làbics fonamentals en català:

V(*a*); VC (*as*); CV (*sa*); VCC (*erm*); CCV (*tro*); CVCC (*marc*); CCVC (*prat*); CCVCC (*prats*); CVCCC (*marcs*); CVC (*bar*); VCCC (*arcs*); CCVCCC (mall. *planys*).

Una segmentació correcta de sons en seqüència en síl·labes depèn dels criteris exposats a continuació. La seqüència VCV es fa V-CV; la seqüència VCCV resta escindida en V-CCV o VC-CV, segons si CC pertany o no a la relació de grups consonàntics inicials de síl·laba; la seqüència VCCCV sil·labifica en VCC-CV (*obscur*, *abstenció*) o bé en VC-CCV (*filtre*, *nespra*, *infra-*, *ceptre*), també segons la licitud de les combinacions consonàntiques; la seqüència VCCCCV es fa VCC-CCV (*abstrús*, *instrucció*, *claustre*). Les consonants geminades resten dividides en dues síl·labes (*xarel·lo*; *perenne*); la consonant vibrant [r] és una consonant simple diferent de [r].

Taula VI. Realització fonètica de grups de dues consonants en posició final absoluta de mot i de frase en català dialectal.

		C1															
		[p]	t	[k]	m	n	[ɲ]	[ŋ]	[f]	[s]	[ʃ]	[i]	[ü]	l	[ʎ]	r	
C2	[p]				X					X		X	X ₁	X		X	
	[t]		X ₂		X	X				X		X	X ₃	X		X	
	[k]						X ₄	X		X	X ₅	X ₆	X ₇	X	X ₈	X	
	[m]											X ₉	X ₁₀	X		X	
	[n]													X ₁₁		X	
	[f]				X									X		X	
	[s]	X	X	X	X	X	X	X	X			X	X	X	X	X	
	[ʃ]		X				X					X		X ₁₂	X	X ₁₃	
	l			X ₁₄										X ₁₅			
	r	X ₁₆	X ₁₇	X ₁₈		X ₁₉				X ₂₀		X ₂₁				X ₂₂	

Mots acabats en grups poc freqüents:

1. <i>taup</i> (dialectal)	12. <i>Elx</i>
2. <i>accept</i> , <i>inject</i> (<i>accepto</i> , <i>injecto</i> ; mall.)	13. <i>Barx</i>
3. <i>llebraut</i> (ross.), <i>caut</i>	14. <i>arregl</i> (<i>arreglo</i> ; mall.)
4. <i>munyc</i> (<i>munyo</i> ; val.)	15. <i>parl</i> , <i>vetl</i> (<i>parlo</i> , <i>vetllo</i> ; mall.)
5. <i>fosc</i> (val.)	16. <i>obr</i> (<i>obro</i> ; mall.)
6. <i>caic</i> , <i>laic</i>	17. <i>medr</i> (<i>medro</i> ; mall.)
7. <i>couc</i> (<i>coc</i> ; cat. centr.), <i>glauc</i>	18. <i>alegr</i> (<i>alegro</i> ; mall.)
8. <i>bulc</i> (<i>bullo</i> ; val.)	19. <i>honr</i> (<i>honro</i> ; mall.)
9. <i>deim</i> (<i>diem</i> ; mall.)	20. <i>ensofr</i> (<i>ensofro</i> ; mall.)
10. <i>harmòniun</i> (col·loquial)	21. <i>muir</i> (<i>moro</i> ; mall.)
11. <i>foln</i> (<i>forn</i> ; alg.)	22. <i>corr</i> (<i>corro</i> ; mall.)

4. ESTRUCTURA SIL·LÀBICA I SEGMENTAL EN EL CAS DE MOTS EN CONTACTE

Per tal d'estudiar la fonètica de mots en contacte (capítols VII i VIII) cal partir de la realització fonètica de cada un d'ambdós mots per separat. Així, en català central, la realització del contacte fonètic entre el grup final de mot *-/mp/* i un fonema consonàntic inicial del mot següent (C-) presenta dues consonants en lloc de tres, car *-/mp/* es fa sempre *-[m]* en aquell dialecte.

Taula VII. Realització fonètica de grups de tres consonants en posició final absoluta de mot i de frase en català dialectal.

	C1											
	[t]	[k]	m	[n]	[ɲ]	[ŋ]	[s]	[i]	[ü]	[l]	[ʎ]	r
C2C3	[ps]		X				X		X	X		X
	[pl]		X ₁									
	[p]r		X ₂									
	t[s]			X			X		X	X		X
	[tʃ]				X						X	
	[t]r			X ₃								
	[ks]					X	X	X ₄		X		X
	[kʎ]					X ₅						
	[mk]											X ₆
	[ms]								X	X		X
	[ns]							X ₇		X ₈		X
	[ɲf]							X				
	[fs]		X							X		X
	[fʎ]		X ₉									
	[st]	X										
	[fk]	X ₁₀						X ₁₁				
	[f]r		X ₁₂									

Mots acabats en grups poc freqüents:

1. <i>umpl</i> (<i>omplo</i> ; mall.)	7. <i>ains</i> (<i>any</i> s; mall.)
2. <i>compr</i> (<i>compro</i> ; mall.)	8. <i>folns</i> (<i>forms</i> ; alg.)
3. <i>entr</i> (<i>entro</i> ; mall.)	9. <i>infl</i> (<i>inflo</i> ; mall.)
4. <i>xeics</i>	10. <i>llicc</i> (<i>lleigeix</i> o; val.)
5. <i>vincl</i> (<i>vinclo</i> ; mall.)	11. <i>fuixc</i> (<i>fuj</i> o; val.)
6. <i>dormc</i> (<i>dormo</i> ; val.)	12. <i>unfr</i> (<i>inflo</i> ; alg.)

El procés de divisió sil·làbica presenta les mateixes regles exposades en posició interior de mot (vegeu secció VI.3.4). A més a més, les seqüències VCCC##CCV (*arcs grans*) i VCCC##CV (*golfs bons*) mostren l'agrupació sil·làbica VCCC/C(C)V.

VII

CONSONANTISME

(Una consonant i grups de dues consonants)

1. FONEMES OCLUSIUS ORALS BILABIALS SORD I SONOR (/p/, /b/)

1.1. *Característiques articulatòries i acústiques*

La realització oclusiva bilabial explosiva inaspirada ([p], [b]) és emesa amb oclusió completa entre el llavi inferior i el llavi superior; durant aquest període oclusiu el cos lingual resta lliure per adaptar-se a la configuració articulatòria dels sons adjacents. Dades acústiques mostren que l'oclusió de bilabials és regularment més llarga que la corresponent a oclusives dentoalveolars i velars. L'oclusió és seguida d'un breu període explosiu-fricatiu, la durada del qual sol ser inferior al corresponent a oclusives dentoalveolars i velars; l'explosió registra una concentració d'energia acústica emplaçada a freqüències baixes de l'espectre (sobre els 500-1500 Hz) a causa de l'efecte de tancament de la cavitat oral. Aquestes característiques espectrals fan que les transicions vocàliques de F2 i F3 siguin generalment positives. En el cas de les oclusives sonores, hi ha vibració de les cordes vocals durant el període oclusiu; així, en català central (Recasens, 1986b), el VOT de /b/ inicial absoluta de mot és d'uns -90 ms. En el cas de les oclusives sordes, per altra banda, l'inici de la sonoritat té lloc immediatament després del període explosiu-fricatiu, en consonància amb la brevetat de l'explosió bilabial; en concret, en català central, /p/ inicial absoluta de mot és emesa amb un VOT positiu d'uns +10/+30 ms de durada.

La realització aproximant bilabial ([β]) és emesa mitjançant una aproximació entre ambdós llavis, sortida ininterrompuda d'aire sense fricció, i sonoritat contínua. Les freqüències de F1, F2 i F3 del període quasi-estable de la consonant són també inferiors a les corresponents a les oclusives de lloc d'articulació diferent (F2 = 600-1500 Hz, F3 = 2000-2400 Hz; Recasens, 1986b). Les transicions vocàliques presenten la mateixa direcció que en el cas dels correlats oclusius.

1.2. *Variants contextuals i dialectals*

1.2.1. *Posició inicial absoluta de mot i de frase*

En català, aquesta realització contextual és oclusiva explosiva inaspirada. Hom ha remarcat l'elevada "tensió" de /p/ i /b/ en valencià, i el fet que, en consonància amb aquesta particularitat, /b/ sigui emesa amb un període de sonoritat intermedi entre /b/ i /p/ del català central ([b̞]) (Navarro Tomás i Sanchis Guarner, 1934; Rafel, 1976); aquests factors de producció justifiquen transcripcions com *pollo* en lloc de *bollo* en alacantí (Rafel, 1976). Caldrà investigar quins esdeveniments acústics (valors temporals de VOT, durada dels períodes oclusiu i explosiu...) i/o fisiològics i articuladoris (nivells de pressió intraoral, graus d'oclusió lingual...) permeten de contrastar les realitzacions oclusives sorda i sonora en valencià i a la resta de dialectes catalans.

1.2.2. *Posició final absoluta de mot i de frase*

En alguns casos, una consonant bilabial sonora intervocàlica interior alterna amb [ũ] final absoluta de mot (*sèn-sebaci*). La realització de [p] final de frase (/p/, /b/) en la parla col·loquial presenta una explosió quasi-inaudible i, fins i tot, pot resultar implosiva ocasionalment. Les realitzacions usals del valencià mostren una explosió més perceptible (Navarro Tomás i Sanchis Guarner, 1934; també, pel que fa al B. Aragó, Sanchis Guarner, 1949), si bé hom ha apuntat una certa tendència al relaxament de [p] final a zones del valencià meridional. Cal remarcar que ambdues tendències (enfortiment i debilitament d'oclusiva) són complementàries: una explosió perceptible en aquest context promou l'afegiment d'un apèndix vocàlic (*home cal[pʰ]* (*home calb*)), i el nou context prevocàlic facilita l'afebliment de l'oclusiva (*home cal[βʰ]*). En qualsevol cas, el procés comporta l'afavoriment d'estructures sil·làbiques CV sobre estructures VC en aquest dialecte, i afecta, en general, un bon nombre de consonants finals absolutes de frase. En alguerès, així mateix, han estat anotats diversos casos de reforçament vocàlic després de consonant final de frase ente alguns parlants (*xaro[pʰ]*); aquest fenomen és propi de parlars sards darrera de qualsevol consonant (Virdis, 1978).

1.2.3. *Posició intervocàlica*

1.2.3.1. *Interior i inicial de mot*

- a) /p/ es fa [p] i /b/ es fa [β].

Són les realitzacions pròpies de català central, rossellonès (Fouché, 1924), català n.-occ. (ALPI; altres fonts bibliogràfiques), valencià central, part del Maestrat i Ports (Sanchis Guarner, 1950, 1936). A algunes d'aquestes zones, /b/ intervocàlica pot fer-se [b] en pronúncia enèrgica i altres circumstàncies (valencià (Sanchis Guarner, 1950); Pallars, Berguedà (Schädel, 1909)). En general, la realització [β] és aproximant en lloc de fricativa.

b) /p/ es fa [p] i /b/ es fa [b].

Són les realitzacions generals en alguerès (Kuen, 1932-34), menorquí, eivissenc (enquesta personal; amb tot, Moll (1932; men.) i l'ALPI (eiv.) registren [β]), mallorquí (Sanchis Guarner, 1936) i valencià, especialment a les zones on /v/ es fa [v] (ALPI). És atractiva la hipòtesi segons la qual /b/ es fa [b] als dominis on /v/ es fa [v] per tal de facilitar el manteniment de l'oposició fonològica entre /b/ i /v/; atès que /v/ intervocàlica s'hi realitza [β] amb una certa freqüència, l'oposició es veuria amenaçada en el cas que /b/ intervocàlica també tendís a fer-se [β] (vegeu Rafel, 1976). A part del Camp de Tarragona coexisteixen, però, [β] (/b/) i [v] (/v/) intervocàliques (Recasens, 1985), si bé, en favor d'aquella hipòtesi, hom hi ha observat la desaparició progressiva de /v/ (Recasens, 1971-75) (vegeu secció VII.2.2.2).

A alguns dels dialectes indicats, /b/ pot fer-se [β] en pronúncia molt lligada, en ritme ràpid de parla i entre vocals obertes (mallorquí (enquesta personal; Moll, 1934b); valencià meridional i septentrional (Sanchis Guarner, 1950)). El pas de [b] a [β] intervocàlica té una dimensió sociolingüística: en mall. i a les Valls del Vinalopó, els vells tendeixen a la conservació de la realització oclusiva, i els joves tendeixen a fer [β] (potser per influència del castellà en el cas del val. meridional (Montoya, 1981)).

c) /p/ es fa [p] i /b/ es fa [b], [p].

Aquesta situació pot tenir lloc a les zones del domini valencià on /v/ es fa [v], tal com mostren les transcripcions *repost* (*rebot*), *sapata* (*sabata*)... en valencià meridional (Rafel, 1976).

1.2.3.2. Final de mot

La solució majoritària al domini lingüístic és, com en el cas de la resta de consonants oclusives, realització sorda inaspirada de /p/ i /b/. La consonant final presenta realització sonora en els casos següents:

a) A formes d'imperatiu seguides dels clítics *hi*, *ho* (*rep-hi*, *rep-ho*). En aquestes circumstàncies, el clític es comporta més aviat com a morfema que no pas com a mot.

b) A prefixos com *sub* (*subalpí*), en règim d'alternança amb [p]. La forma lèxica *subalpí* es comporta com a mot derivat quan /b/ es fa amb [b] o [β], i com a mot compost quan es fa amb [p].

c) Davant de mot iniciat en vocal, sobretot en alacantí i, amb més o menys freqüència, a tot el domini valencià (sobretot, valencià septentrional i valencià meridional) i al sud del dialecte n.-occ. (B. Cinca (Galán, 1973)). Segurament, la vigència del fenomen de sonorització depèn de diversos factors, com ara la zona geogràfica, la forma gramatical, el parlant, el ritme de parla...; així, per exemple, *cap* es fa amb [β], [b] o [v], de manera molt general, al País Valencià, Montsià, B. Ebre, Ribera d'Ebre, Urgellet, B. Cinca... (Gimeno, 1982; Arabia, 1887). Un pas posterior a la sonorització i a la conversió d'oclusiva en aproximant és l'elisió de la consonant; en alguns casos, aquest fenomen d'elisió té lloc en valencià (*ca(p) amunt*). És possible que totes aquestes transformacions siguin manifestació d'una o més tendències fonètiques: (a) manteniment d'una durada vocàlica constant en detriment de la durada de les consonants, sobretot en circumstàncies contextuais apropiades (lluny de l'accent, en ritme ràpid de parla; vegeu Kohler, 1984); (b) afebliment d'oclusives implosives.

1.2.4. Posició preconsonàntica

1.2.4.1. Davant d'oclusiva oral

a) Quadre de realitzacions

[p], [b] = [p:], [b:] (cat. centr., bal., ross., cat. n.-occ., val.).

[pp], [pb] (amb vocal epentètica, alg.)

[p], [b] (val. col·loquial)

[t], [d] = [pt], [bd] (cat. centr., cat. n.-occ., val., eiv. ross.)

[pt], [pd] (amb vocal epentètica, alg.)

[t:], [d:] (mall., men., ross.)

[t], [d] (alg. col·loquial).

[k], [g] = [pk], [bg] (cat. centr., cat. n.-occ., val., eiv., ross.)

[pk], [pg] (amb vocal epentètica, alg.)

[k:], [g:] (mall., men., ross.)

b) Observacions

No poseïm dades experimentals que ens indiquin si la realització de C1 davant de C2 sonora és completament o parcialment sonora, i de quins factors de producció contextuais i dialectals depèn la sonoritat de C1. En aquest sentit, Gili Gaya (1932) transcrivia [b:], [bd] i [bg] en lleidatà; l'articulació [b] és emesa amb inici sonor i fi sorda del període oclusiu, com a

conseqüència del nivell elevat de pressió intraoral durant la producció de l'oclusió labial preconsonàntica. Enquestes personals confirmen la justesa de les apreciacions de Gili Gaya, i permeten de formular la hipòtesi que l'absència de sonorització completa és més freqüent als dialectes que no afebleixen les oclusives implosives que no pas als dialectes que ho fan. En posició interior de mot i davant d'oclusiva dental (*recepta*, *captar*, *dissabte*, *dubte*), una oclusiva labial sol fer-se [d:] en rossellonès, si bé hi ha casos de [pt] i [t:] per cultisme (Fouché, 1924).

Mallorquí i menorquí presenten assimilació regressiva de lloc en posició final absoluta de mot (*accept* (*acpetto*), amb [t:]); i en posició medial (*ceptre*, *elèctric*, amb [t:]); en posició interior de mot, aquells dialectes eviten algun cop l'assimilació per cultisme (*obtenir* (Guiter, 1943)). És possible detectar casos del mateix procés a Tàrbena i a altres punts del País Valencià meridional (*dissabte* [t:], *capdavall* [d:]). En alguerès, per la seva banda, hi ha assimilació regressiva de lloc ocasional entre mots en contacte en ritme ràpid de parla (*ca*[d d]e *casa* (*cap de casa*; Veny, 1983)), i general en posició medial (*dissa*[(t)t]e (*dissabte*); també en sard (Virdis, 1978)).

El rossellonès registra les solucions següents: en posició interior de mot hi ha assimilació regressiva, tal com s'indica al paràgraf anterior; en el cas que les consonants del grup pertanyin a mots diferents en seqüència, mentre que Fouché (1924) dona assimilació regressiva, jo he observat manteniment del lloc d'articulació de C1 i C2. Aquesta desavinença en la descripció de les realitzacions finals pot ésser deguda a les possibilitats següents: o bé que Fouché es refereixi a un procés assimilatori episòdic que afecta partícules morfològiques d'ús freqüent (*cap* i d'altres), o bé que es tracti d'un procés en regressió per influència del francès o altres motius.

Hi ha indicis per pensar que la segona hipòtesi és més probable que no pas la primera. Efectivament, a zones del català central septentrional (Gironès, Garrotxa) encara és vigent l'assimilació regressiva de lloc per part de consonant inicial de mot sobre una oclusiva bilabial final del mot precedent. Possiblement, aquest procés devia ser molt freqüent o sistemàtic en rossellonès a principis de segle; posteriorment, la influència de la fonètica francesa deu haver accelerat la seva desaparició. Per aquest motiu i en consideració a la situació lingüística actual, dono, d'aquí en endavant (seccions VII.1.2.4.1 a VII.1.2.4.6), les solucions assimilada i no assimilada si Fouché i jo dissentim; en el cas que jo hagi registrat ambdues realitzacions a les meves enquestes faig constar la solució assimilada en rossellonès col·loquial i la no assimilada en rossellonès acurat. Hom ha fet notar la similitud entre aquestes assimilacions regressives de lloc en balear, rossellonès, occità i gascò (Veny (1983); vegeu també Alibert (1976), Ronjat (1930-1937), Rohlf (1970)); en el cas del català, el paral·lisme entre les solucions fonètiques del

balear i del rossellonès pot estar relacionat amb els contactes històrics entre les poblacions d'ambdues delimitacions dialectals.

Alguns dialectes manifesten una tendència a afavorir les síl·labes obertes en detriment de les síl·labes travades (vegeu Malmberg (1949) per a l'espanyol dialectal), i a mantenir una durada vocàlica constant en detriment de la durada consonàntica. Es tracta del valencià (i d'alguns parlars del cat. n.-occ. meridional) i de l'alguerès.

Diversos fenòmens de realització fonètica confirmen la validesa de les tendències esmentades:

a) Inserció d'una vocal epentètica entre oclusives orals i altres consonants en contacte. De fet, l'element vocàlic correspon a l'explosió de C1; confirma aquesta observació el fet que, en alguerès, C1 pot mantenir-se immodificada, sense que es produeixi ni assimilació regressiva o elisió de la consonant ni inserció de vocal epentètica entre C1 i C2. Es tracta d'un fenomen molt freqüent en alguerès, i més ocasional en valencià (vegeu seccions III.1.4.2 i III.3.5.4).

b) Lenició de C1 oclusiva oral, en valencià (*ca[β k]ot* (*cap cot*)).

c) Elisió de C1 oclusiva oral. En alguerès col·loquial es tracta d'un procés molt freqüent davant de C2 dental (*adomen*, *dissate*, *batisme* (*abdomen*, *dissabte*, *baptisme*)), potser per influència del sard. El relaxament de les consonants oclusives implosives explica les pronúncies *cadavall*, *dissate*, *cadell* (*capdavall*, *dissabte*, *cabdell*) en val. meridional (Coromines, DECLC, II), i *re[θ]eta*, *a[θ]etar* (*recepta*, *acceptar*) en ribagorçà (Sistac, 1987).

Així mateix, el valencià i els parlars meridionals del cat. n.-occ. (vegeu Sanchis Guarner (1949) i Rafel (1981)) solen simplificar les geminades amb oclusiva bilabial, dental o velar, almenys en la parla col·loquial. En alg., el procés sembla tenir lloc preferentment quan la geminada és oclusiva dental. És molt probable que la tendència a l'afebliment de les consonants oclusives en posició implosiva en valencià sigui força antiga (DECLC, VII).

1.2.4.2. Davant d'oclusiva nasal

a) Quadre de realitzacions

[m] = [ɸm] (cat. centr., val., eiv., ross. acurats; cat. n.-occ.)

[pm] (amb vocal epentètica, alg.)

[m:] (mall., men.; cat. centr., eiv., ross., val. col·loquials)

[n] = [ɸn] (cat. centr., ross., val. acurats; cat. n.-occ., eiv.)

[pn] (amb vocal epentètica, alg.)

[mn] (cat. centr., ross., val. col·loquials)

[n:] (mall., men., ross.)

[ɲ] = [ɸɲ] (cat. centr., ross., val. acurats; cat. n.-occ., eiv.)

[pɲ] (amb vocal epentètica, alg.)

[mɲ] (cat. centr., ross., val. col·loquials)

[ɲ:] (mall., men., ross.)

b) Observacions

Gili Gaya (1932) constata, en el cas del lleidatà, absència total o parcial de sonoritat durant l'oclusió d'una consonant bilabial oral davant de consonant nasal no homorgànica (també, enquestes personals). Està en conflicte amb aquesta descripció el fet que la sortida d'aire pel conducte nasal durant la producció de C2 no propicia l'ascens del nivell de pressió intraoral durant l'emissió de C1 (almenys, en la mesura que això s'esdevé quan C1 i C2 són oclusives orals).

El dialecte nord-occidental també es mostra força resistent a l'assimilació regressiva de lloc. A tot el domini lingüístic català, l'assimilació regressiva de mode sol ser opcional i depèn de l'estil de parla (*su*[ɸm/m:]*ari*, *su*[ɸm/m:]*ergir*); cal exceptuar mall. i men. (sempre), i rossellonès (almenys, en posició interior de mot), que presenten assimilació regressiva obligatòria de mode i de lloc. El comportament fonològic dels clítics permet de justificar el fet que seqüències com ara *rep-me* siguin emeses amb [ɸm] en lloc de [m:] (Fabra, 1913-14). Per la seva banda, el valencià pot registrar lenició de C1 (*ca*[β n]*ou* (*cap nou*)); en alguerès, C1 pot elidir-se en posició medial (*sumari* (*submarí*)).

1.2.4.3. Davant de fricativa

a) Quadre de realitzacions

[f], ([v]) = [p(:)f], [ɸ(:)v] (cat. centr., val., eiv., ross. acurats; cat. n.-occ., men.)

[pf], [pv] (amb vocal epentètica, alg.)

[f:], [v:] (mall., men.; cat. centr., val., eiv., ross. col·loquials)

[f], [v] (val. col·loquial)

[s], [z] = [ps], [ɸz] (cat. centr., cat. n.-occ., val., eiv., ross.)

[ps], [pz] (alg.)

[t:s], [d:z] (mall., men., ross.)

/ʃ/, /ʒ/ = [pʃ]/[ptʃ], [ɸʒ]/[ɸdʒ] (cat. centr., cat. n.-occ., ross., eiv., val.; vegeu distribució dialectal a la secció VII.12)

[p(t)ʃ], [p(d)ʒ] (amb vocal epentètica davant d'oclusiva, alg.)

[t:ʃ], [d:ʒ] (mall., men., ross.).

b) *Observacions*

Davant de C2 fricativa sonora, C1 oclusiva pot registrar manca de sonoritat per tal com el període constrictiu de la fricativa és produït amb un nivell elevat de pressió intraoral (Klatt, Stevens i Mead, 1968). En posició interior de mot i davant de fricativa alveolar, el rossellonès sol presentar les realitzacions [d̥:z] (*capça*, *capçana*, *escapçar*), [t̥:s] (*absent*, *absoldre*) (Fouché, 1924).

En balear (sempre) i en rossellonès (almenys, en posició interior de mot) és obligatòria l'assimilació regressiva de lloc, tret d'alguns casos que s'expliquen per cultisme (mots en *obs-*, *abs-*). Els exemples d'assimilació son també freqüents a Tàrbena i a altres punts del val. meridional (*catsana*, *etsagerat*; Veny, 1978b); altres casos són *sats* (*saps*) en català central, i -[ts] als mots acabats en -*ps* (*caps*) en alguerès (Kuen, 1932-34). Davant de fricativa labiodental, C1 presenta realització bilabial (i contacte labiodental secundari) als parlars on es manté oclusiva i no hi ha inserció de vocal epentètica; no es tracta estrictament d'una articulació africada per tal com C1 i C2 no són homòrgàniques. Als mateixos parlars s'observa una tendència a fer [f(:)] en estil col·loquial de parla i quan el grup consonàntic es troba entre accents separats per un nombre elevat de síl·labes (*es un àrab formidable*); és possible que la pèrdua de l'element oclusiu es degui a la pobre definició de l'oclusió bilabial en aquest context, a diferència, per exemple, de l'oclusió d'una africada alveolar o palatal.

L'alguerès pot presentar elisió de C1 en posició medial (o[d̥ʒ]ecte, a[s]olvir, en lloc d'*objecte*, *absoldre*), i el valencià pot registrar afebliment i aproximantització de C1 (su[βv]enció). Les diferències de durada del període de fricció d'una fricativa labiodental geminada (vegeu secció VII.1.2.4.3 (a)) depenen dels mateixos factors que condicionen la durada d'altres fricatives geminades (seccions VII.5.2.4.3 i VI.11.2.4.3).

1.2.4.4. *Davant d'aproximant*a) *Grup heterosil·làbic. Quadre de realitzacions*

[p̥j] (ross.; amb vocal epentètica, alg.)

[b̥j] (cat. n.-occ., cat. centr., val., eiv.)

[i̯j] (mall., men.).

En elocució col·loquial, el valencià pot registrar [βj].

b) *Grup isosil·làbic*

La distribució geogràfica de les realitzacions de /p/ i /b/ davant de [w] o [j] en posició interior de mot coincideix amb la corresponent a les realitzacions de /p/ i /b/ intervocàliques. La pronúncia d'aquella seqüència pot re-

sultar, però, diferent als mots on el grup apareix en posició intervocàlica immediatament posttònica i als derivats d'aquells mots:

a') /b/ + [j] (*gàbia*, *tèbia*)

a'') [βj]. És la realització pròpia dels dialectes orientals i del català n.-occ. meridional (Baix Aragó (Sanchis Guarnier, 1949; Rafel, 1981)). També té lloc als dominis d'oclusiva bilabial sonora (vegeu b'' i c'') entre les joves generacions de parlants.

b'') [bj]. És la realització general en mallorquí, menorquí, alguerès, i valencià (Sanchis Guarnier, 1950). També té lloc en català nord-occidental (inclòs el B. Aragó (Rafel, 1981)).

c'') [b̥j]. És la realització pròpia del català n.-occ. septentrional i central (Coromines, DECLC). La presència de vocal tònica adjacent deu haver condicionat la geminació del període oclusiu de C1.

d'') [p(:)j]. Aquesta realització és possible en català n.-occ. (*rabiós*, a la Noguera (Fortuny, 1983); *ràbia*, a la Torre de Cabdella (Schädel, 1909); *tèbia*, a la vall de Barravés (DCVB)). L'ensordiment pot explicar-se satisfactòriament a partir de la realització geminada sonora ([b:]) de /b/; efectivament, el manteniment de l'oclusió durant un interval de temps considerable pot fer que el nivell de la pressió intraoral excedeixi el nivell de la pressió subglotal i, en conseqüència, promoure la cessació de la vibració de les cordes vocals.

Les diferències de realització fonètica de C1 poden ésser relacionades amb un fenomen de sil·labació. Així, mentre que les realitzacions geminada o oclusiva sorda de C1 pressuposen una estructura sil·làbica VC/[j], les realitzacions aproximant i oclusiva sonores no geminades de C1 deriven d'una estructura V/C[j]; com a conseqüència d'aquesta partició sil·làbica, l'oclusiva implosiva és sotmesa a un procés de reforçament, consistent en la geminació i l'ensordiment (vegeu també Coromines, 1936). La distribució dialectal dels casos de realització fonètica esmentats s'adiu amb la hipòtesi que postula l'afavoriment de l'estructura sil·làbica VC en uns parlars i de l'estructura sil·làbica CV en d'altres.

b') /p/ + [j] (*tàpia*, *grípia*)

Aquest grup es realitza normalment amb [pj] a tot el domini. Algunes zones del dialecte n.-occ. (pallarès (Coromines, 1936)) també coneixen la pronúncia [b:j] en alguns casos.

1.2.4.5. *Davant de vibrant*

a) *Quadre de realitzacions*

[b̥r] (cat. centr., cat. n.-occ., val., eiv., ross., alg.)

[pr] (amb vocal epentètica, alg.)

[$\underset{\circ}{d}r$] (ross.)
 [r:] (mall., men.)

b) *Observacions*

Té interès fonètic la possible realització semisorda o sorda del moment oclusiu de C1 bilabial. Aquesta realització és motivada per un ascens del nivell de pressió intraoral durant l'oclusió, com a conseqüència de la durada i del nivell de pressió intraoral corresponents a la consonant vibrant següent.

En posició interior de mot hi ha assimilació regressiva de lloc en rosellonès, i de lloc i mode en mall. i men. (*subratllar*, *subreptici*). En aquests dos darrers dialectes el resultat del procés d'assimilació és una vibrant de durada llarga (geminada). Per la seva banda, el valencià col·loquial pot registrar la pronúncia [βr].

1.2.4.6. *Davant de lateral*

a) *Grup heterosil·làbic*

[l] = [ɸl] (cat. centr., cat. n.-occ., val., eiv., ross.)
 [pɫ] (amb vocal epentètica, alg.)
 [l:] (mall., men., ross.)

[ʎ] = [ɸʎ] (cat. centr., cat. n.-occ., val., eiv., ross.)
 [pʎ] (amb vocal epentètica, alg.)
 [ʎ:] (mall., men., ross.)

La consonant oclusiva pot fer-se sonora o semisorda d'acord amb les precisions aerodinàmiques fetes a les seccions anteriors. En cap cas no presenta realització llarga, amb inclusió de les formacions amb clític (*escup-lo*, *qui-sap-lo*, amb [ɸl] (Coromines, 1974(6)). Per la seva banda, el valencià col·loquial pot registrar la pronúncia [βl].

b) *Grup isosil·làbic*

a') /ɸl/

a'') [βl]. És la realització més freqüent en valencià (DCVB; Coromines, 1936), a comarques occidentals extremes i meridionals del català n.-occ. (B. Matarranya, B. Cinca, Llitera, Ribagorça, B. Aragó (Rafel, 1981; Quintana, 1987)), en tortosí (Massip, 1979), i a parlars urbans. En català central, és la realització normal en posició pretònica (*problema*, *obl-*, *abl-*, *bibl-*, *sublim...*; Fabra (1912), Wheeler (1980)), llevat dels derivats de primitius amb *ɸl* posttònica i alguns altres mots; en posició posttònica, només hi ha [βl] a alguns cultismes (*Publi*, *biblia*). En mallorquí, aquesta realització també sembla vigent en posició pretònica, almenys a les formacions en *abl-* (Alcover, 1908).

b'') [bɫ]. En balear, català n.-occ. i català central, alterna amb [b̥:l] posttònica. Alterna poc sovint amb [βl] posttònica en valencià (Sanchis Guarner, 1950). L'alguerès també presenta realització oclusiva simple, i evolució *bl > br*.

c'') [b̥:l]. És la realització normal del balear (mall., men., eiv.; Moll, 1933) i del ross. (Fouché, 1924) en tots els contextos. En català central i en català n.-occ. (llevat del barceloní i d'alguns altres parlars) és la realització més freqüent immediatament darrera de vocal tònica; tal com s'esdevenia davant de [j], l'allargament de l'oclusió consonàntica deu haver estat propiciada pel contacte amb la vocal tònica. En posició pretònica, aquests dos darrers dialectes fan amb [b̥:l] els mots derivats de primitius amb *bl* immediatament posttònica (*poblet*, *doblar*, *fibló*, procedents de *poble*, *doble*, *fibla*) i alguns altres mots (*sublevar*, *rublertes*).

d'') [p(:)l]. És la realització més freqüent en posició immediatament posttònica a zones del català central (barceloní, comarques septentrionals (Fabra, 1912; Sala, 1979), rossellonès (Vallespir (Fouché, 1924)), i cat. n.-occ. central (Segrià (Gili Gaya, 1932); Noguera (Fortuny, 1983); A. Urgell (Schädel, 1909; Russell-Gebbett, 1956); Garrigues (Minguella, 1965))). L'ensordiment deu haver estat ocasionat pels mateixos factors que fan possible [p(:)j] a partir de [b̥:j] (/b/ + [j]) (vegeu secció VII.1.2.4.4).

Aquestes realitzacions fonètiques del grup consonàntic poden explicar-se en virtut de fenòmens de partició sil·làbica com els apuntats en el cas de /b/ + [j]. L'extensió dialectal de la solució geminada és, però, superior en el cas del grup *bl*; així, el català oriental sol geminar /b/ al grup *bl* però no pas al grup /b/ + [j]. Efectivament, la naturalesa més consonàntica de C2 = l que de C2 = [j] fa que C1 = /b/ sil·labifiqui menys fàcilment amb C2 en el primer cas que no pas en el segon.

b') /pl/

a'') [pl]. És la realització corresponent a totes les posicions contextuals, en balear, valencià i a les comarques meridionals del català n.-occ. (Coromines, 1936). En català central i català n.-occ. és la realització normal en posició pretònica (*aplicar*, *suplir*; Fabra, 1912). L'alguerès també presenta realització oclusiva simple, i evolució *pl > pr*.

b'') [p:l]. És la realització més freqüent en posició immediatament posttònica, a part del català central (almenys en barceloní i a les comarques septentrionals) i del català n.-occ. (almenys en pallarès (Coromines, 1936))). L'allargament s'explica per efecte de la vocal tònica adjacent.

c'') [b̥:l]. Aquesta realització està documentada en rossellonès, almenys a mots com *triple*, *replà* i altres (Fouché, 1924).

c') /bl/ i /pl/, amb realització [ʎ] de /l/

A contrades específiques (A. i B. Ribagorça, Llitera, B. Cinca; en altre

temps, Pallars i Segrià (Alcover, 1908)), la realització del grup /bl/ pot variar entre [b(ː)ʎ], [p(ː)ʎ] (*poble* (DCVB)) i [βʎ] (*doble*; B. Cinca (Galán, 1973)).

1.2.4.7 *Davant de bategant o vibrant isosil·làbic*

En posició postvocàlica interior, /p/ es fa [p] i /b/ es fa [b] o [β], segons la mateixa distribució geogràfica corresponent a la posició intervocàlica. Als indrets on hi ha alternança entre [β] i [b] intervocàliques, aquest context afavoreix la realització aproximant (valencià central, balear).

L'oclusiva de l'acabament *-br* de formes verbals en balear i alguerès (*cobr* (*cobro*)) és emesa amb absència de sonoritat o ensordiment parcial (Alcover-Moll, 1932-34). Aquesta realització de C1 prova la realització sorda de C2 final absoluta.

1.2.5. *Posició postconsonàntica*

La realització de C2 és oclusiva bilabial sorda (/p/) o sonora (/b/), llevat dels casos exposats a continuació.

1.2.5.1. *Darrera d'oclusiva nasal*

a) *Grup heterosil·làbic*

El grup /mb/ elideix C2 als mots *tamé* (*també*; català n.-occ., val.) i *tomar* (*tombar*; mall. (Alcover, 1908)). L'elisió de C2 pot haver estat condicionada per un retardament del gest d'elevació del vel; el fet que el procés de simplificació tingui lloc quan C2 és sonora (/mb/) vs sorda (/mp/) deu estar relacionat amb la durada més breu del grup en el primer cas. El capcinès conserva el grup biconsonàntic de *camba* i *ambe* ("amb") (Guiter, 1955).

b) *Grup isosil·làbic*

Les realitzacions [m] i [mp] dels grups fonèmics /mp/ (*camp*) i /mb/ (*tomb*) en posició final absoluta de mot presenten una distribució geogràfica clara: elideixen C2, català central, català n.-occ., ross. i eiv.; conserven C2, valencià, mall., men., alg., i alguns indrets del català n.-occ. (Aiguaviva; Sanchis Guarner (1949)). La realització del grup amb C2 conservada és anàloga a la realització del català antic. Pot suggerir-se que l'elisió de C2 bilabial oral darrera de C1 bilabial nasal guarda relació amb l'homorganicitat entre ambdues consonants, i que ha estat originada per simplificació a partir de la pronúncia complexa de grups de tres consonants (*-mps*; *-mp* davant de consonant inicial del mot següent); per una altra banda, la conservació de l'oclusiva bilabial oral en valencià sembla associada amb la realització "tensa" de les consonants oclusives en aquest dialecte.

1.2.5.2. Darrera de fricativa i d'aproximant

a) Grup heterosil·làbic

Darrera de fricativa labiodental, /b/ es fa oclusiva i no pas aproximant, a tot el domini, possiblement a causa de la condició de quasi-homorganicitat entre C1 i C2. Són mot més ocasionals les realitzacions [vβ] i, fins i tot, [v:] (val. sept.). Darrera de [z], [ʒ], [ɹ] i [ʊ], hi ha realització aproximant o oclusiva de /b/ segons una distribució geogràfica similar a l'apuntada en posició intervocàlica; els territoris que mostren variació entre [β] i [b] entre vocals (mall., val. centr.), afavoreixen la realització [b] darrera d'aproximant.

b) Grup isosil·làbic

El grup *-sp* final absolut de mot i de frase es conserva a tot el domini, en consonància amb la manca d'homorganicitat entre les dues consonants en contacte.

1.2.5.3. Darrera de vibrant o bategant, i de lateral

a) Grup heterosil·làbic

En aquest context, C2 = /b/ pot fer-se [β] o [b], segons una distribució geogràfica similar a l'existent en posició intervocàlica. La realització oclusiva és afavorida als indrets que alternen [b] i [β] en posició intervocàlica; enquestes personals revelen l'existència força sistemàtica de [b] en mall. (darrera de *l*, [ʎ] i *r*) i en val. centr. (darrera de *l* únicament, si bé segurament al tres contextos en altre temps (Sanchis Guarner, 1950)).

b) Grup isosil·làbic

En posició final absoluta de mot i de frase, [p] sol mantenir-se darrera de *l* o *r*, en consonància amb la manca d'homorganicitat entre C1 i C2. Excepcionalment, el grup *-rp* pot substituir [p] per [t], que és homorgànica o quasi-homorgànica amb [r] en el cas de la combinació *rt* (*cort* (*corb*; Recasens, 1985), *alart*, *ert* (*alarb*, *erb*; català central (DCVB)), *bart* (*barb*; mallorquí (DCVB))), o bé elidir l'oclusiva (*cor(b)*; Camp (Recasens, 1985)). Ambdós fenòmens de canvi fonètic deuen estar relacionats amb la poca perceptibilitat de la segona consonant de grup en aquella posició contextual.

2. FONEMES FRICATIUS LABIODENTALS SORD I SONOR (/f/, /v/)

2.1. Característiques articulatòries i acústiques

Aquesta consonant és emesa amb una constricció entre la base de les

dents incisives superiors i la cara interior del llavi inferior. La fricativa intensa presenta un lloc d'articulació més exterior que la fricativa relaxada; en conseqüència, la distància entre els llavis inferior i superior és menor durant l'emissió de la segona variant. La distància curta entre ambdós llavis fa que [v] relaxada pugui esdevenir [β]. Durant l'emissió d'una consonant fricativa labiodental, el cos lingual resta relativament lliure per adaptar-se a la configuració articulatòria dels sons adjacents.

L'espectre del soroll d'una fricativa labiodental mostra una concentració d'energia més aguda que la corresponent a les fricatives alveolar i palatal (F1 sobre 7000-8000 Hz), a causa de les dimensions reduïdes de la cavitat anterior. En general, el soroll és poc intens, i les transicions vocàliques són positives.

2.2. Extensió geogràfica de /v/

2.2.1. *Dominis*

La realització labiodental es manté amb plena vigència en mall., men. i eiv.

En català central, [v] era present al B. Penedès (Alcover, 1908), a tot el Camp de Tarragona (amb inclusió de Roda de Berà (ALPI; Alcover, 1908)) i a alguna zona de la Conca de Barberà (almenys a Vimbodí (ALPI; Alcover, 1908)). Les mateixes fonts bibliogràfiques constataren l'alternança entre [v] i [b] o [β] a indrets de les comarques citades, com ara Tarragona (Alcover, 1908), Valls i Reus (Alcover-Moll, 1929-32); per altra banda, [v] no era vigent a poblacions com Lilla, Montblanc i Sta. Coloma de Queralt (Alcover, 1908). Hom ha mostrat la pèrdua progressiva de la realització labiodental als dominis esmentats (Recasens, 1985): actualment, no hi ha rastres d'aquesta pronúncia ni al Penedès ni a la costa del Camp de Tarragona; a la resta de pobles del Camp, només té lloc amb plena vigència entre parlants de més de seixanta anys.

En català n.-occ., la realització labiodental de /v/ es trobava força estesa a les comarques del Priorat, Ribera d'Ebre, Terra Alta, B. Ebre i Montsià (Alcover, 1908; ALPI); amb tot, a les comarques més meridionals era freqüent l'alternança entre [v] i [b] o [β] (a Falset, Gandesa, Tortosa (Alcover-Moll, 1929-32)). Avui dia, [v] és pràcticament absent al Montsià, B. Ebre, Terra Alta i Ribera d'Ebre, si bé Paüls (B. Ebre) i Móra d'Ebre (Ribera d'Ebre) encara conserven aquella realització (Gimeno, 1982); per altra banda, sabem que, a Capçanes, la Torre de Fontaubella, Marçà i l'Argentera (Priorat), ja només els parlants vells pronuncien la consonant labiodental (Cabrè, 1969; Martí Castell, 1986).

En valencià, hi ha inestabilitat de la pronúncia [v] a les comarques situades al nord del Camp de Morvedre; així, la realització labiodental és vigent a alguns indrets, i s'ha perdut a d'altres més o menys recentment. La pronúncia [v] ja no té lloc als Ports, si bé a principis de segle encara alternaven a Morella (Alcover-Moll, 1929-32) les realitzacions labiodental i bilabial; a l'Alt Maestrat també s'ha perdut, si bé a Benassal coexistien en altre temps [v], [β] i [b] (Alcover-Moll, 1929-32); al Baix Maestrat, la pèrdua de [v] és recent a la Pobla de Benifassà (compareu Alcover (1908) i ALPI), Vinaròs (compareu Alcover (1908) i Alcover-Moll (1929-32)) i Alcalà de Xivert (Alcover-Moll, 1929-32), i sembla que Peníscola no ha registrat pronúncia labiodental al llarg de tot el segle; a l'Alcalatén, l'absència de [v] està molt estesa (Alcora, Vistabella del Maestrat (ALPI)); a la Plana Alta, hi ha [v] a diversos indrets, si bé ha desaparegut gairebé del tot entre els parlants joves de Castelló (Colon, 1970); a la Plana Baixa, [v] encara és vigent (Villarreal, Borriana, Moncofa), si bé s'ha perdut totalment o parcial a alguns indrets (Onda (compareu Alcover (1908) i Sanchis Guarner (1970))).

Al mateix dialecte, la frontera septentrional dels dominis de [v] exclou l'àrea meridional extrema de la Plana Baixa (Almenara (Sanchis Guarner, 1970)). Tampoc no hi ha [v] al Camp de Morvedre, al Camp de Túria, a l'Horta de València i a la Foia de Bunyol. La frontera meridional dels dominis de [v] s'inicia a la Ribera Alta i a la Ribera Baixa. A la Ribera Alta, no distingeix la meitat septentrional de la comarca ni, a la meitat meridional, Albeic, Alzira i Algemesí; hi ha [v] a les zones meridionals extremes (vall Farta, Gavarda i Carcaixent). A la Ribera Baixa, [v] és plenament vigent als pobles orientals (Sueca, Cullera), absent als pobles de l'àrea septentrional extrema (Almussafes, Sollana, Albalat), i alterna amb la realització bilabial a Polinyà i Corbera (Sanchis Guarner, 1970; Barberà, 1978). Cal observar que la pèrdua de la consonant labiodental a bona part dels territoris fronterers amb el valencià apitxat és relativament recent (vegeu Sanchis Guarner, 1936).

Fan [v] les comarques més meridionals, Costera, Vall d'Albaida, Safor, Marina, Comtat, Alcoià, Alacantí, Valls del Vinalopó i Baix Vinalopó; també aquí, al sud del Xúquer, la pronúncia [v] és inestable o ha desaparegut a diversos indrets, preferentment entre les generacions joves (Colomina, 1985b; Veny, 1983).

2.2.2. *Procés de pèrdua de /v/*

El procés de pèrdua de /v/ és afavorit per factors de tipus sociolingüístic. Per una banda, els parlants joves tendeixen a reemplaçar labiodental per bilabial, d'acord amb els hàbits articulatoris de les fonètiques castellana (a

Palma de Mallorca; Bibiloni (1983)), i catalana de Barcelona i València. Per una altra banda, és simptomàtic que /v/ s'hagi perdut recentment o es trobi en vies de desaparició, a àrees pròximes a dominis betacistes de parla catalana (àrees sudoriental del Camp de Tarragona i septentrional de la Ribera Baixa) o castellana (alacantí i, en particular, Petrer, Guardamar), i a centres de població importants (Tarragona, Reus, Valls, Falset, Gandesa, Tortosa, Morella, Vinaròs, Castelló, Onda...). Contrasta amb aquesta situació l'estabilitat del fonema a zones menys permeables a influències externes (eiv., men., alg.).

Tal com suggeríem a la secció VII.2.1, el procés de pèrdua de /v/ deu anar precedit d'un relaxament de l'articulació de la consonant (sobretot en contextos favorables a aquesta evolució (posició àtona intervocàlica)), amb desplaçament de l'indret de constricció envers la paret inferior del llavi inferior. Sembla que aquest procés ha d'ésser especialment factible als dialectes del domini on /b/ es fa [β], per tal com, en aquestes circumstàncies, és fàcil el pas de [v] relaxada a [β]. Per contra, una estabilitat superior de /v/ als parlers alacantí, balear i alguerès suggereix que la consonant hi deu ésser emesa amb un lloc d'articulació més exterior; deu contribuir a aquesta estabilitat la baixa freqüència de la realització [β] de /b/ a aquells dialectes, de manera que realitzacions labiodentals més interiors no hi fan perillar l'oposició entre /b/ i /v/ (Rafel, 1976).

La frontera dels dominis de /v/ en valencià central coincideix de forma ben precisa amb la frontera del valencià apitxat: així doncs, no hi ha /v/ als territoris on els fonemes /z/ i /ʒ/ ([dʒ]) són inexistents. Cal fer algunes excepcions: Gandia, i algunes localitats de frontera (Almenara, Sollana, Gavarda i Antella), amb /v/ però sense /z/, /ʒ/ ([dʒ]); Algemesí, i diversos pobles situats al nord de la frontera de l'apitxat, sense /v/ però amb /z/, /ʒ/ ([dʒ]); Onda i Forcall, sense /v/ ni /ʒ/ ([dʒ]) però amb /z/.

Els manlleus d'altres llengües que presenten [v] originària són adaptats amb bilabial als territoris on /v/ és absent (manlleus francesos en rossellonès (Fouché, 1924)).

2.3. *Variants contextuals i dialectals*

En alguns casos, la consonant labiodental /v/ intervocàlica alterna amb [ũ] final absoluta de mot (*viu-viva*). A diferència del que s'esdevé amb la resta de consonants fricatives, /f/ i /v/ finals de mot solen realitzar-se [f] davant de mot iniciat en vocal a tot el domini lingüístic (*buf enorme*).

Una possible explicació d'aquest darrer fenomen està en la naturalesa dels mecanismes que intervenen en la producció de les consonants fricatives

sordes i sonores. El grau de resistència glotal durant l'emissió de les consonants fricatives sonores ([v], [z], [ʒ]) és molt inferior al que caracteritza els sons vocàlics, i aquest factor promou una separació més considerable de les cordes vocals durant el període vibratori (Klatt, Stevens, i Mead, 1968); en aquestes circumstàncies, un increment del volum d'aire transglotal per unitat de temps (quan la consonant es troba en síl·laba tònica) pot impedir el moviment vibratori. Amb tot, aquest raonament no explica per què, en català, la sonorització de [f] final de mot davant de vocal inicial del mot següent és menys freqüent que la sonorització de [s] i [ʃ] finals en el mateix context. De fet, la intensitat del soroll i el nivell de pressió intraoral (Collier, Lisker, Hirose i Ushijima, 1979) són inferiors en el cas de la labiodental que de l'alveolar i la palatal, i, en conseqüència, sembla que hagi de resultar més difícil sonoritzar [s] i [ʃ] que no pas [f]. Una explicació alternativa està en la baixa freqüència dels mots acabats en *f*, per tant, en la necessitat de garantir llur intel·ligibilitat. Segons aquesta hipòtesi, el parlant evita qualsevol mecanisme fonètic que pugui alterar la naturalesa sorda de la labiodental final, per tal com el correlat sonor [v] és poc intens i poc perceptible; efectivament, l'escassa rellevància acústica del soroll de [v] propiciaria l'elisió de *-f* i l'alteració semàntica del mot.

A continuació, s'indica el quadre de realitzacions preconsonàntiques:

[p], [b] = [fp], [f/vb] (pertot, tret del mall.)
[p:], [b:] (mall., men.)

[t], [d] = [ft], [f/vd] (pertot, tret del mall.)
[t:], [d:] (mall., men.)

[k], [g] = [fc], [f/vg] (pertot, tret del mall.)
[k:], [g:] (mall., men.)

[m] = [f/vm] (pertot, tret del mall.)
[m:] (mall.)

[n] = [f/vn] (pertot, tret del mall.)
[n:] (mall.)

[ɲ] = [f/vɲ] (pertot, tret del mall.)
[ɲ:] (mall.)

[f], ([v]) = [f:], [v:] (pertot)
[f], [v] (pertot, tret de l'alg.)

[s], [z] = [fs], [f/vz] (pertot, tret del mall.)
[t:s], [d:z] (mall.)

/ʃ/, /ʒ/ = [fʃ]/[ftʃ], [f/vʒ]/[f/vdʒ] (pertot, tret del mall.; vegeu distribució dialectal a la secció VII.12)
[t:ʃ], [d:ʒ] (mall., men.)

[j] = [f/vj] (tot el domini)
[i:] (mall.)

[r] = [f/vr] (pertot, tret del mall.)
[r:] (mall., men.)

[l] = [f/vl] (pertot, tret del mall.)
[l:] (mall., men.)

[ʎ] = [f/vʎ] (pertot, tret del mall.)
[ʎ:] (mall., men.).

La realització de C1 davant de C2 sonora és generalment sorda als parlars que no presenten /v/ (fins i tot davant de mot iniciat en [j]). Als parlars amb /v/, per altra banda, hi ha alternança entre [f] i [v] en aquells contextos; en alguerès, però, el grup és emès amb vocal epentètica entre C1 i C2, o bé sense vocal epentètica ni sonorització regressiva. La consonant labiodental no experimenta assimilació regressiva de lloc ni mode d'articulació tret del mallorquí col·loquial (la varietat culta és reàcia a aquestes assimilacions) i, en alguns casos, menorquí. Dues labiodentals successives presenten fusió en una labiodental simple, llevat de l'alguerès, i de la resta de dialectes quan ambdues consonants successives són emeses en pronúncia acurada; entre alguns parlants mallorquins, la realització [ff] presenta un primer element més "tens" que el segon. Cal indicar que una arrel acabada en fricativa labiodental pot fer el plural amb afegiment del so [s] (*bafs*, *golfs*), si bé és molt majoritària la tendència envers la formació de plurals en -os (alg. *matarafos* (pl. de *mataraf* ("matalàs"))).

La consonant labiodental no experimenta modificacions en posició postconsonàntica.

3. OCLUSIVA ORAL I APROXIMANT BILABIALS, I FRICATIVA LABIODENTAL (FENÒMENS FONÈTICS)

3.1. Realització fonètica de consonant subjacent

Als territoris on /mp/ i /mb/ finals de mot i de frase se simplifiquen en [m], la segona consonant del grup apareix davant de vocal en el cas de les formes lèxiques següents:

a) Preposició *amb* (*amb aquell*, *amb ell*) (cat. central (Fabra, 1913-14); rossellonès (Fouché, 1924); bal. (DCVB); català n.-occ. septentrional i central, amb menys freqüència i en règim d'alternança amb [am], [en] (DCVB)). El valencià presenta el fenomen contrari, és a dir, l'elisió de C2 ([en] *ell* (*amb ell*); vegeu secció VII.1.2.5.1).

b) Formes d'imperatiu acabades en *-mp* (*romp*, *interromp*, *corromp*), davant de clític començat en vocal (*hi*, *ho*).

3.2. Epèntesi

3.2.1. Posició intervocàlica

L'epèntesi de consonant bilabial o labiodental té lloc en condicions contextuals apropiades, és a dir, en contacte amb una o dues vocals posteriors també labials (sobretot [o] i, en menor mesura, [u]). La vocal no labial sol ésser [ə] però també [i] o [e]. És possible que, almenys en alguns casos de contacte amb vocal alta posterior, la consonant provingui de [w] epentètica prèvia (Millardet, 1910). Heus ací alguns exemples d'epèntesi: *po[β]/[v]al*, *ro[β]/[v]ella*, *ra[β]/[v]ó*, *fla[β]uta*, *co[v]a*, *fla[v]ó*, *co[v]ida*, *ru[v]ina*, *llo[v]a*, *ro[v]egó*, *clo[v]a*, *co[v]ent*, *filo[v]a*, *Ma[v]ó*... en lloc de *poal*, *ro(s)ella*, *raó*, *flaüta*, *coa*, *flaó*, *collida*, *ruïna*, *llo(s)a*, *ro(s)egó*, *clo(s)a*, *coent*, *filo(s)a*, *Maó*.

La distribució geogràfica del fenomen mostra alguns casos d'epèntesi de [β] en català central, rossellonès, valencià septentrional, i català nord-occidental meridional. La gran majoria d'exemples d'epèntesi té lloc amb [v] i es troba en mallorquí (ocasionalment, també en eivissenc i en menorquí), la qual cosa demostra l'elevat rendiment de l'articulació labiodental sonora en aquest parlar. És freqüent a tot el domini l'afegiment de consonant antihiatàtica entre vocals de mots adjacents (*a[β]on*, *a[v]on* en lloc de *a on*, en balear i al Principat; *[vo]*, en el cas del clític *ho* darrera de forma verbal acabada en vocal o en [ũ] (*mir[avo]*, *mire[ũvo]*, en lloc de *mirar-ho*, *mireu-ho* (Colomina, 1985b)); entre alguns parlants del dialecte mallorquí (Moll,

1934b), la inserció de [v] antihiàtica en aquest context era força sistemàtica, amb independència de la naturalesa morfològica dels mots en contacte. Finalment, l'epèntesi de consonant bilabial a les formes verbals *ribia*, *corribia*, *crebia*... (*reia*, *corria*, *creia*) del català central nord-oriental (Badia, 1951) deu haver estat afavorida per l'analogia.

3.2.2. Grup integrat per nasal i fricativa següent

En aquest cas, l'elevat nivell de pressió intraoral durant la producció de C2 pot ocasionar l'elevació del vel i la cessació de la vibració de les cordes vocals abans que es produeixi l'explosió de C1. El procés de tancament del passatge velofaríngi també pot ésser motivat per anticipació activa de l'elevació del vel. En qualsevol cas, l'epèntesi d'oclusiva oral entre oclusiva nasal i fricativa sembla poc freqüent en català si ens atenim a la informació de les fonts bibliogràfiques. Segurament, el fenomen és propi de parlars en els quals l'oclusiva oral es manté darrera de *m* en posició final (val.), i/o les consonants oclusives són emeses amb un esforç articulatori considerable, per tal com aquest factor promou un nivell alt de pressió intraoral. Per altra banda, pot donar-se el cas que l'epèntesi obri en posició interior de mot (*fums*) però no afecti grups de consonants pertanyents a mots en contacte (*fum sant*).

L'epèntesi d'oclusiva labiodental també ha estat registrada ocasionalment en el cas de la seqüència [mf], en val. i bal.

3.3. Pròtesi

La vocal labial inicial absoluta d'alguns mots és reforçada amb consonant labial o labiodental; la pròtesi és possible a causa de l'afinitat articulatòria entre els dos sons. Entre els exemples més representatius hi ha *vurçol* en lloc d'*urçol* en pallarès (DCVB), *vuitubre* en lloc d'*octubre* en eivissenc i mallorquí (Veny, 1977), o bé *vuit*, *avui* (llatí *ŌCTO*, *HŌDIE*) a tot el domini, tret del valencià que fa [wit], [wi].

3.4. Elisió

En circumstàncies contextuais apropiades pot haver-hi elisió de la consonant en les posicions intervocàlica o inicial absoluta de mot. L'elisió té lloc, sobretot, quan una o ambdues vocals adjacents són posteriors labialitzades ([u] adjacent: *re(b)utjar*, *a(v)ortar*, *(b)uit*; [o] adjacent: *(v)ostè*, *lla(v)or*, *alco(v)a*, *co(v)il*, *co(v)eta*, *alca(v)or*; [u]/[o] adjacents: *bo(v)er*,

no(v)embre, mo(v)iment, o(v)ella, bo(v)ina, nú(v)ol, bú(f)ol); també hi ha algun cas d'elisió en contacte amb una aproximant bilàbio-dorsovelar (*aurir, auricoc* (*obrir, albercoc*; cat. n.-occ.)). Un cas d'elisió en posició final de mot darrera de [ũ] és *tau* (< *taup* < *talp*; cat. n.-occ. (DCVB; DECLC, VIII)). L'elisió s'adiu amb l'afinitat entre els gestos labials de la consonant, i de la vocal o aproximant adjacents; afecta sobretot les síl·labes àtones pretòniques, i té lloc darrera més que no pas davant de la vocal posterior labialitzada.

Sovint, l'elisió és facilitada per dissimilació en relació amb alguna consonant labial del mateix mot; de fet, aquesta és l'única explicació possible quan la consonant elidida no va precedida ni seguida de vocal labialitzada (*(v)esprada, (v)espertina, Aigua(v)iva*).

La distribució geogràfica dels casos d'elisió de labial és menys clara que la corresponent als casos d'elisió de consonant dental (secció VII.5.3.10) i velar (secció VII.7.4.3). Amb tot, el català nord-occidental (especialment les comarques meridionals) i el valencià registren un nombre de casos d'elisió força superior a la resta de dialectes del domini lingüístic. Aquestes dades suggereixen que algunes consonants aproximants són emeses amb un grau superior d'obertura oral als dialectes occidentals que als dialectes orientals, i/o que, en la cadena parlada, els parlars meridionals del domini occidental tendeixen a mantenir una durada vocàlica considerable en detriment de la durada consonàntica.

La consonant s'elideix en posició intervocàlica en el cas de les terminacions del pretèrit imperfect d'indicatiu de la 1a. conjugació (*esta(v)es, plora(v)a...*) a les comarques meridionals del català n.-occ. (B. Aragó (Rafel, 1981); Segrià (Gili Gaya, 1932); B. Cinca (Galán, 1973)) i en valencià. El fenomen contrari, és a dir, el manteniment de la consonant intervocàlica a formes que l'han elidida en català general, és vigent a algunes zones del domini i afecta els acabaments de pretèrit imperfect d'indicatiu de verbs de la 2a. i de la 3a. conjugacions (*bati/eva* per *batia, corre/iva* per *corria, dormiva* per *dormia...*); aquestes zones geogràfiques són l'Alta i la Baixa Ribagorça (Rafel, 1980; Haensch, 1962), el Pallars (Coromines, 1936), la Noguera, l'A. Urgell (Russell-Gebbett, 1961-62), l'Alguer (amb [v]; Kuen, 1932-34), i punts nord-orientals del dialecte català central. No pot descartar-se que la persistència del so labial intervocàlic a aquestes formes verbals hagi estat ocasionada per analogia de formes verbals de la 1a. conjugació (Veny, 1983).

3.5. Sonorització

El nombre d'exemples de sonorització d'oclusiva bilabial sorda en po-

sició inicial absoluta de mot és sensiblement inferior al nombre d'exemples de sonorització d'oclusiva velar sorda al mateix context (vegeu secció VII.7.4.7). Algunes d'aquestes evolucions s'expliquen per influència del mossàrab, car l'àrab no tenia /p/; deu ser el cas de *bastanaga* (eivissenc, menorquí, B. Ebre, alguerès), *bassetja* (balear, comarques meridionals del Principat, Maestrat, alg.), *barrella* (valencià, terres de l'Ebre). Cal esmentar també exemples de sonorització de /f/ intervocàlica i inicial de mot, com ara *proversó* (*professó*; tot el domini lingüístic), *vins* (*fins*), *valzia* (*falzia*; mall. (DCVB)).

3.6. Pas a oclusiva bilabial nasal

L'evolució d'una consonant bilabial o labiodental sonora a [m] s'explica, en algunes formes lèxiques, per assimilació a una consonant nasal del mateix mot; el canvi sol tenir lloc en posició inicial absoluta de mot i l'efecte assimilatori és, per tant, regressiu. Així, hi ha *mim* en lloc de *vime*, *malda-ments* en lloc de *baldament*, *maginada* en lloc de *bajanada*, *me(i)am* en lloc de *veiam*, *mesllum* en lloc de *besllum*, *camallons* en lloc de *cavallons*, *men-gala* en lloc de *bengala*, *menses* en lloc de *benses*, *mens* en lloc de *bens*, *botamant* en lloc de *botavant*... En el cas que el mot afectat no presenti consonant nasal el canvi deu haver estat originat per assimilació a la consonant nasal d'algun mot adjacent (*moci*, a partir de *un bon bocí*; Fouché, 1924).

3.7. Pas a oclusiva o aproximant velar sonora

El pas de consonant bilabial o labiodental sonora a oclusiva o aproximant velar sonora sol tenir lloc en contacte amb vocal posterior labialitzada. El canvi és registrat en posició inicial absoluta de mot (*gorró* en lloc de *borró*, *goret* en lloc de *boret* ("guaret"), *galdufa* en lloc de *baldufa*, *gòfia* en lloc de *bòfia*, *gord* en lloc de *bord*, *gorradura* en lloc de *borradura*, *gonió* en lloc de *bonió*, *gomitar* en lloc de *vomitar*) i, en menor mesura, en posició intervocàlica interior de mot (*estugós* en lloc de *estuvós*, *vidauga* en lloc de *vidaub* ("vidalba"), *trègol* en lloc de *trèvol*, *bogor* en lloc de *bovor*). Heus aquí una possible hipòtesi explicativa: durant la producció de la consonant labial, el cos lingual adopta la configuració lingual corresponent a la vocal posterior labialitzada adjacent; el pas de consonant labial a consonant velar és propiciat per l'afinitat entre aquella configuració lingual i la configuració lingual d'una consonant velar.

Experiments de percepció demostren l'elevada probabilitat de confu-

sió entre una consonant velar i una consonant bilabial en contacte amb vocal posterior labial (Fischer-Jørgensen, 1972), a causa de la similitud entre les transicions vocàliques en un cas i en l'altre. En conseqüència, el canvi deu haver estat propiciat per factors articulatoris i perceptuals. La hipòtesi perceptual presenta problemes quan l'oclusiva labial es troba en posició inicial de mot; efectivament, en aquest context, les característiques espectrals de l'explosió faciliten el contrast perceptual entre oclusives labials i oclusives velars davant de vocals posteriors labials (Dorman, Studdert-Kennedy i Raphael, 1977).

3.8. *Pas a consonant bilabiovelar*

El pas de bilabial o labiodental sonora a [w] pot tenir lloc quan la consonant originària (regularment [β]) és emesa amb una certa separació entre els òrgans que intervenen en els gestos d'oclusió o constricció labials; pot pensar-se que el canvi és resultat d'una tendència a l'afebliment articulatori, i s'ha produït en ritme ràpid d'elocució. També pot haver estat ocasionat per motius perceptuals, atesa la similitud entre la freqüència de F2 de [β] i [w] (Ohala, 1978). Els exemples citats a continuació mostren que l'obertura consonàntica és especialment freqüent en contacte amb vocals obertes: *ci[w]ada* (*civada*; Segrià (Martí Castell, 1970)); *lle[w]eig* (*llebeig*; eivissenc (Coromines, DECLC, V)); *oli[w]a* (*oliva*; eivissenc (Coromines, DECLC, V)); *-a[w]a* (*-ava* i altres terminacions de pretèrit imperfect d'indicatiu; Gironès, Camp, eiv.).

Aquella mateixa justificació de caràcter articulatori permet d'explicar l'evolució històrica de consonant labial o labiodental sonora implosiva a [ũ] en el cas d'algunes formes lèxiques (*lliure-llibertat*, *octau-octava...* (vegeu seccions VII.2.3 i VII.1.2.2)). Aquesta evolució suggereix que les consonants labials del català són emeses amb cos lingual endarrerit, la qual cosa hauria possibilitat l'evolució a [ũ], de forma força anàloga als canvis [ð] > [ũ] (vegeu secció III.7.1) i [t] > [ũ] (vegeu secció VII.15.3.7).

3.9. *Pas de consonant bilabial sonora a labiodental sonora*

El canvi fonètic ha estat possible en les circumstàncies següents:

a) Per dissimilació de bilabials: *povre* (*pobre*; Camp, valencià (Recasens, 1985; Nebot, 1894)); *ovispo* (cast. *obispo*; valencià (Nebot, 1894)); *pevrot*, *Povoleda* (*pebrot*, *Poboleda*; Camp (Recasens, 1985)); *vicarbonat* (*bicarbonat*; eiv. (Veny, 1979)); *puvill* (*pubill*; Camp (Recasens, 1985)); *provable* (*probable*; mall. (DCVB)).

b) En el procés d'adaptació d'alguns castellanismes i neologismes, potser per ultracorrecció i influències analògiques: *vase* (*base*; balear (Coromines, DECLC, I)); *villar* (*billar*; Tàrbena, mallorquí (Veny, 1978b; Coromines, DECLC, I), men. (DCVB)); *vaca* (*baca*; Camp, alacantí (Recasens, 1985; Coromines, DECLC, I)); *vicicleta* (*bicicleta*; Camp, balear (Recasens, 1985; Veny, 1983)); *vasa* (*basa* "joc de cartes"; mallorquí, menorquí (DCVB)); *visco* (cast. *bizco*; Tàrbena, eivissenc (Veny, 1979, 1978b)); *vixest* (*bixest*; Marina Alta (Colomina, 1985a)). Algunes formes lèxiques són pronunciades amb [v] (en lloc de [b], [β], com en català) per influència de la grafia castellana ([v] *erbena*, *automò*[v]*il*) (vegeu, pel que fa a aquesta qüestió, Bibiloni (1983) i Mariner (1953)).

A moltes de les variants exposades la consonant va davant de vocal alta anterior adjacent (*bicarbonat*; cast. *obispo*; *billar*; *bicicleta*; cast. *bizco*; *bixest*; *ambició* (an[v]ició; Recasens, 1985); *embismat* ("abismat"; en[v]ismat, en men. (DCVB))) i/o de consonant fricativa (*base*; *basa*; *bicicleta*; cast. *bizco*; *bixest*; cast. *obispo*; *ambició*; *embismat*). En conseqüència, és possible que el canvi fonètic hagi anat precedit de la formació d'un canal lingüopalatal estret davant de [i] i/o de consonant fricativa.

c) Per assimilació de mode d'articulació, segurament en el cas de les variants amb [v] dels vocables *flabiol*, *alfàbega*.

3.10. Pas de consonant labiodental a consonant bilabial

3.10.1. Labiodental sorda

Alguns casos de canvi s'expliquen per dissimilació de labiodentals (*parfant* en lloc de *farfant* (mall.; Coromines, DECLC, III), *filòso/ep* en lloc de *filòsof* (mall., eiv. (Coromines, DECLC, III; DCVB))). Un bon nombre de variants ha experimentat modificació consonàntica en posició final absoluta de mot (*cadap* (*cadaf*; B. Ebre (DCVB)), *matalap* (*matalaf*; val., Montsià, T. Alta, B. Ebre (DCVB)), *ca(d)up* (*caduf*; B. Ebre, B. Vinalopó (Coromines, DECLC, II; DCVB)), *betzep* (*betzef*; men. (DCVB)), *filòso/ep* (*filòsof*; mall., eiv.)).

3.10.2. Labiodental sonora

Els principals casos de canvi tenen lloc en les següents circumstàncies:

a) En contacte amb vocal posterior labialitzada, sobretot en posició inicial absoluta de mot. Els mots *voltor*, *vomitar*, *ba/ovor*, *volar*, *vogi/vò-*

git, trèvol, avorrir, covard, vogar, ovella i volva presenten variants amb bilabial o labiodental, segons la zona geogràfica.

b) En contacte amb consonant posterior, com en el cas de *corbella* (amb [b] a la Ribera Baixa i en val.; amb [v] a la Ribera Baixa (Barberà, 1978)). L'efecte a distància d'una vibrant o d'una bategant també sembla haver facilitat el canvi; així, *avarca, avorrir, vèrbol, (ar)raval, gavarrrera, verro, verola, xirivia, rave, vermell* mostren alternança entre [b] i [ʃ], per una banda, i [v], per l'altra, segons les zones.

c) Per assimilació de bilabials, com en el cas de *ba/ovor, vomitar, vèrbol, vermell, bava* i altres, i per dissimilació de labiodentals, com en el cas de *volva* (amb [b]–). Tots aquests mots presenten alternança entre les pronúncies bilabial i labiodental, segons l'àrea geogràfica; el predomini d'una d'ambdues pronúncies és força sistemàtic a àrees dialectals específiques.

d) Per influència de la fonètica dels mossàrabs espanyols (*barrina*, amb [b] a tot el domini (Coromines, DECLC, I)), i de la fonètica castellana en el cas d'alguns vocables (*almívar, avortar*; mall. (Bibiloni, 1983)).

3.11. Metàtesi

La majoria dels casos de metàtesi consonàntica té lloc entre consonant labial, i consonant velar (vegeu secció VII.7.4.8) o consonant líquida. Heus aquí alguns exemples d'aquest darrer tipus de metàtesi: *cabilsó* en lloc de *calbissó* (Horta de València; Coromines, DECLC, II); *acolivlar-se* en lloc de *acovilar-se* (català central, Priorat, Segarra; Coromines DECLC, II); *òliba* en lloc de *dòbila* (força general a tot el domini; DCVB); *careputxa* en lloc de *caperutxa* (val., men.; Coromines, DECLC, II); *garravera* en lloc de *gavarrrera* (ross., Camp, català n.-occ.; Coromines, DECLC, IV); *matalafua* en lloc de *matafalu(g)a* (alacantí (DCVB)).

4. FONEMA FRICATIU INTERDENTAL SORD (/θ/)

La realització fricativa àpico-interdental sorda [θ] és emesa amb constricció ampla i posició lingual plana. Està localitzada a les àrees sud-occidental del B. Aragó, i occidental de la Llitera i B. Ribagorça (ALPI; Rafel, 1981; Sanchis Guarnier, 1949; Coromines, 1976 (1)), i procedeix dels grups etimològics Ce,i, TY, CY ([θ]elles, pla[θ]a, bra[θ] (celles, plaça, braç)). A la majoria de les localitats del B. Aragó que coneixen [θ], alguns grups etimològics (Ce,i'T; N'Ce,i; R'Ce,i; L'Ce,i) evolucionaren a [d], [ð] a partir

d'una realització interdental sonora (*redar, dondella, catorde, polde* (*resar, donzella, catorze, polze*)); per altra banda, el grup etimològic D'C*e*,i s'ha transformat en [d:] (*dodde, sedde* (*dotze, setze*)). La consonant [θ] promou les assimilacions regressives [lθ], [nθ].

Segons alguns lingüistes (Mariner, 1953), [θ] de castellanismes ha estat adaptada amb [s] a tot el domini català, en consonància amb la poca perceptibilitat del contrast (de lloc d'articulació i no pas de mode) entre ambdós sons. A les Valls del Vinalopó (Montoya, 1981) i a altres zones frontereres amb el castellà o amb l'aragonès, però, l'adaptació sense modificacions de [θ] pertanyent a manlles del castellà és freqüent entre els sectors més acastellanats de la població.

5. FONEMES OCLUSIUS ORALS DENTALS SORD I SONOR (/t/, /d/)

5.1. *Característiques articulatòries i acústiques*

La realització oclusiva dental explosiva inaspirada ([t], [d]) és emesa amb oclusió completa entre l'apex lingual i la cara interior de les dents incisives superiors, i, sovint, contacte laminoalveolar simultani; l'oclusió sol presentar una durada intermèdia entre la corresponent a les oclusives bilabials i velars. En menorquí (Ciutadella (Mascaró, 1987)), la consonant presenta oclusió laminodental i potser, fins i tot, predorsodental; aquesta realització és també freqüent en mallorquí. Durant aquest període oclusiu el dors lingual resta relativament lliure per adaptar-se a la configuració articulatòria dels sons adjacents. L'oclusió és seguida d'un breu període explosiu-fricatiu, la durada del qual sol ser intermèdia entre la corresponent a l'explosió d'oclusives bilabials i velars; aquest període explosiu registra una concentració d'energia acústica més aguda que la corresponent a la resta d'oclusives (sobre els 1500-5000 Hz), a causa de les dimensions reduïdes de la cavitat anterior a l'indret d'oclusió. Les transicions vocàliques de F2 i F3 són generalment negatives. Les oclusives sonores són emeses amb vibració de les cordes vocals durant el període oclusiu; en català central (Recasens, 1986b), el VOT de /d/ inicial absoluta de mot és d'uns -95 ms. En el cas de les oclusives sordes, per altra banda, l'inici de la sonoritat té lloc després del període explosiu-fricatiu; en català central, /t/ inicial absoluta de mot és emesa amb un VOT positiu de durada intermèdia entre les durades corresponents al VOT de les oclusives bilabial i velar sordes.

La realització aproximant dental ([ð]) és emesa mitjançant una aproximació entre l'apex i les dents incisives superiors, sortida ininterrompuda d'aire sense fricció, i sonoritat contínua. Les freqüències de F2 i F3 solen ser

superiors a les corresponents a F2 i F3 d'aproximants labials i velars posteriors, però inferiors a les de F2 i F3 d'aproximants palatals i velars anteriors (F2 = 1200-1800 Hz, F3 = 2300-2500 Hz; Recasens, 1986b). Les transicions vocàliques mostren la mateixa direcció que en el cas dels correlats oclusius.

Hom ha observat la presència de *d* cacuminal en alguerès a manlleus procedents del sard (*porque*[d̠d̠u] ("porquet"); Kuen, 1932-34); amb tot, testimonis recents assenyalen que aquesta articulació ha estat adaptada majoritàriament amb oclusiva dental sonora entre els algueresos (Blasco, 1984).

5.2. *Variants contextuals i dialectals*

5.2.1. *Posició inicial absoluta de mot i de frase*

En català, aquesta realització contextual és oclusiva explosiva inaspirada. Anàlogament a la resta d'oclusives (vegeu secció VII.1.2.1), hom ha remarcat l'elevada "tensió" de /t/ i /d/ en valencià (Navarro Tomás i Sanchis Guarner, 1934); aquesta propietat articulatòria fa que, en relació amb la resta de parlars, /d/ hi sigui emesa amb un VOT negatiu de durada inferior (*cap* [d̠]au, *dos* [d̠]aus), i /t/ i /d/ hi presentin una zona superior de contacte laminoalveolar.

5.2.2. *Posició final absoluta de mot i de frase*

En alguns casos, la consonant dental sonora intervocàlica interior alterna amb [ũ] final (*peu-pedal*). En alguerès, la realització bategant de /d/ intervocàlica fa que aquesta consonant sovint esdevingui *r* en posició final absoluta de mot; així, la 1a. persona del present d'indicatiu dels verbs de la 1a. conjugació *enfadar*, *convidar* fa *enfar*, *convir* (Pais, 1970).

Anàlogament al que s'esdevé amb les consonants oclusives labials (vegeu secció VII.1.2.2), les oclusives dentals finals de mot i de frase poden registrar una explosió vocàlica més perceptible en valencià i alguerès que a altres dialectes. A zones de l'alacantí és possible l'elisió de [t] (*joventu(t)*).

5.2.3. *Posició intervocàlica*

5.2.3.1. *Interior de mot*

a) /t/ es fa [t] i /d/ es fa [ð].

Són les realitzacions pròpies de català central, rossellonès (Fouché,

1924), mallorquí (Moll, 1934b), menorquí (Moll, 1932), eivissenc, català nord-occidental i valencià (Sanchis Guarner, 1950). A alguns dels dominis de [ð], el fonema /d/ es fa [d] entre parlants d'edat avançada, sobretot en pronúncia enèrgica (mall., men. (Moll, 1934a, 1934b); Pallars (Schädel, 1909)). És notable la pronúncia oberta de [ð] en contacte amb vocal oberta, en valencià (-*ada*, -*ador*...) (Sanchis Guarner, 1950)).

b) /t/ es fa [t] i /d/ es fa [r], [ɹ].

Són les realitzacions generals en alguerès, i, en conseqüència, les que fan servir els algueresos en el procés d'adaptació de manlleus amb *d* procedents de l'italià i del sard. Cal constatar que les realitzacions de *d* intervocàlica en sard campidanès són [ð] i, també, bategant. Al mateix dialecte, /d/ es fa [d] a alguns mots (Kuen, 1932-34; Pais, 1970).

5.2.3.2. *Inicial de mot*

La naturalesa i distribució geogràfica de realitzacions és anàloga a l'esmentada en posició interior de mot.

A diferència del que s'esdevé en posició intervocàlica interior de mot, però, l'alguerès presenta [d] sistemàticament (Kuen, 1932-34); ocasionalment, la consonant es fa [ɹ] si pertany a un mot d'ús freqüent i en ritme ràpid de parla (*de dins*). En valencià hi ha casos d'elisió de /d/ inicial en ritme ràpid d'elocució (*una (d)otzena*, *una (d)ona*). La preposició *de* elideix la consonant inicial en la parla col·loquial a diverses zones del domini lingüístic (valencià; B. Aragó (Rafel, 1981); B. Cinca (Galán, 1973); alg., potser per influència del logudorès (Kuen, 1932-34)).

5.2.3.3. *Final de mot*

La solució majoritària és la realització sorda de /t/ i /d/. Hi ha, però, realització aproximant sonora de /d/ en els casos següents:

a) A formes d'imperatiu seguides dels clítics *hi*, *ho* (*perd-hi*, *perd-ho*; vegeu secció VII.1.2.3.2).

b) A prefixos com *sud* (*sud-est*), *nord* (*nord-americà*), en règim d'alternança amb [t]. La realització sonora suggereix que es tracta de mots derivats, i la realització sorda, de mots compostos.

c) Davant de mot iniciat en vocal, sobretot en alacantí i, amb més o menys intensitat, a tot el domini valencià (*dre[ð]a* (*dret a*; Maestrat (Coromines, DECLIC, III))) i a les comarques meridionals del dialecte nord-occidental (B. Cinca (Galán, 1973)); fins i tot, hi ha casos de lenició al Camp de Tarragona (*sentí[ð]a dir*; Recasens, 1985). La freqüència del fenomen de lenició i sonorització està condicionada per factors lingüístics i sociolingüís-

tics diversos (vegeu secció VII.1.2.3.2). Un pas posterior és l'elisió de la consonant, tal com s'esdevé en valencià en alguns casos (*to(t) el dia*).

5.2.4. Posició preconsonàntica

5.2.4.1. Davant d'oclusiva oral

a) Quadre de realitzacions

[p], [b] = [p:], [b:] (mall., men.; cat. central, val., ross. col·loquials)
 [tp], [ɖb] (cat. n.-occ., eiv.; ross., cat. central, val. acurats)
 [tp], [tb] (amb vocal epentètica, alg.)
 [p], [b] (val., alg. col·loquials)

[t], [d] = [t:], [d:] (tot el domini)
 [tt], [td] (amb vocal epentètica, alg.)
 [t], [d] (val., alg. col·loquials)

[k], [g] = [k:], [g:] (mall., men.; ross., val., cat. centr. col·loquials)
 [tk], [ɖg] (cat. n.-occ., eiv.; cat. centr., val., ross. acurats)
 [tk], [tg] (amb vocal epentètica, alg.)
 [k], [g] (val., alg. col·loquials)

b) Observacions

Les anotacions de Gili Gaya (1932) suggereixen l'absència parcial de sonoritat durant l'oclusió de /d/ davant d'oclusiva de lloc d'articulació diferent ([ɖb], [ɖg]); anàlogament al que s'esdevenia amb les consonants bilabials, aquest fenomen deu estar relacionat amb un nivell alt de pressió intraoral durant l'emissió del grup d'oclusives.

L'assimilació regressiva de lloc d'articulació és obligatòria en mall. i men., i opcional a altres dialectes (català central: *a[ɖb/b:]ertir* "advertir"; *a[tk/k:]irir* "adquirir"). També hi ha assimilació obligatòria a zones del català septentrional de transició davant de qualsevol C2 de lloc d'articulació diferent (seccions VII.5.2.4.1 a VII.5.2.4.6); pel que fa al ross., vegeu secció VII.1.2.4.1. Hom ha perdut la noció del grup consonàntic originari en el cas de mots freqüents realitzats únicament amb geminada (*futbol*, amb [b:], en català central). Aquests processos assimilatoris estan relacionats, d'alguna manera, amb el fet que les articulacions consonàntiques oclusives dentoalveolars són poc resistents als efectes coarticulatoris promoguts pels sons adjacents; és consistent amb aquesta hipòtesi l'observació que, en alguerès, l'elisió de C1 és més freqüent quan C1 = [t] que quan C1 = [p], [k] (Kuen,

1932-34). En consonància amb això, Locke (1983) esmenta que les llengües naturals tendeixen a efectuar un nombre superior de modificacions en el cas de les oclusives orals alveolars implosives davant de consonant que no pas en el cas de les oclusives orals bilabials o velars en el mateix context. La manca d'exemples d'assimilació regressiva de lloc en cat. n.-occ. denota que les oclusives hi són emeses amb un grau considerable de resistència coarticulària.

El relaxament articulatori d'oclusiva implosiva preconsonàntica promou alguns fenòmens de canvi fonètic; és el cas de *Pragdip* (*Pratdip*; Camp), *porput*, *palput* (*putput* "puput"; val., Camp (Recasens, 1985)), *furbol* (*futbol*; Camp). El mateix fenomen fa que una oclusiva dental final de mot pugui elidir-se amb freqüència en valencià meridional (Veny, 1978b), i a comarques meridionals (B. Aragó (Rafel, 1981)) i occidentals (B. Cinca (Galán, 1973)) del català n.-occ.. En posició preconsonàntica, aquesta consonant s'elideix més sovint que no pas una oclusiva labial o velar; així, en val. meridional, les elisions del primer tipus com *di(t) gros*, *cuixo(t) català* (Jordi Colomina, comunicació personal) són força més freqüent que les elisions del segon. El pas previ a l'elisió deu ser la conversió de l'oclusiva en aproximant amb, fins i tot, lenició progressiva (tortosí: *passa*[ð d]emà (Gimeno, 1982); val.: *lliberta*[ð ð]'acció (Navarro Tomás i Sanchis Guarnier, 1934) (vegeu secció VII.1.2.4.1)). L'alguerès també opta per l'elisió de C1 en posició interior de mot (*a(d)vertir*).

5.2.4.2. Davant d'oclusiva nasal

a) Quadre de realitzacions

[m] = [ɖm] (val., ross., cat. central acurats; cat. n.-occ., eiv.)

[tm] (amb vocal epentètica, alg.)

[nm] (cat. centr., val. col·loquials)

[m:] (mall., men.; val., cat. centr., ross. col·loquials)

[m] (val., alg. col·loquials)

[n] = [ɖn] (cat. centr., ross., val., cat. n.-occ., eiv. acurats)

[tn] (amb vocal epentètica, alg.)

[n:] (mall., men.; cat. centr., val., ross., cat. n.-occ., eiv. col·loquials)

[n] (val., alg. col·loquial)

[ɲ] = [ɖɲ] (val., ross., cat. central, cat. n.-occ., eiv. acurats)

[tɲ] (amb vocal epentètica, alg.)

[ɲɲ] (cat. centr., val. col·loquials)

- [ɲ:] (mall., men.; cat. centr., val., ross., cat. n.-occ., eiv. col·loquials)
 [ɲ] (val., alg. col·loquials)

b) Observacions

Anàlogament al que s'esdevenia amb C1 oclusiva bilabial oral, sembla sistemàtica l'absència parcial o total de sonoritat regressiva en lleidatà (Gili Gaya, 1932). El mateix fenomen ha estat observat en valencià col·loquial (grup *dm*; Sanchis Guarner, 1950).

El manteniment de la realització dental de C1 davant de *n* contrasta amb la realització alveolar de la mateixa consonant davant de fricativa alveolar i vibrant (seccions VII.5.2.4.3 i VII.5.2.4.5); aquesta diferència denota que [s], [z] i [r] són més resistents als efectes coarticulatoris promoguts sobre l'indret d'articulació anterior que no pas [n] i [l]. Mots freqüents com *setmana* i *cotna* solen fer [m:] i [n:], respectivament, a tot el domini; per la seva banda, els mots cultes tendeixen a la manca d'assimilació pertot (*aritmètica*, *ètnic*). El relaxament articulatori de C1 oclusiva implosiva preconsonàntica (Malmberg, 1950) justifica el pas a *l* a la ribera del Xúquer (*alm-* en lloc de *adm-*, a mots com *admirar*, *admissió* (Sanchis Guarner, 1950); *col-na* en lloc de *cotna* (Ribera Baixa; DCVB)), a [z] (*asmirar* en lloc d'*admirar*; men. (DCVB)) i a *r* (*cor-na* en lloc de *cotna*; mall., eiv., Camp de Tarragona, català n.-occ., Bages, val. meridional (DCVB)).

L'elisió de C1 és solució normal en alguerès col·loquial (formes en *adm-*, si bé també és possible [m:]; Pais (1970)) i, en alguns casos, en valencià, i a parlars meridionals i occidentals del dialecte nord-occidental (*no es po(t) menjar*; *setmana*, amb [m] en alg., val., B. Aragó, zona sud-occidental del Camp de Tarragona... (DCVB; Rafel, 1981; Pais, 1970; Recasens, 1985)). Aquest fenomen té lloc conjuntament amb el procés de lenició de C1 (val. *se[ð m]orts*).

5.2.4.3. Davant de fricativa

a) Quadre de realitzacions

- [f], ([v]) = [tf], [ɸv] (val., cat. centr., ross. acurats; cat. n.-occ., eiv.)
 [tf], [tv] (amb vocal epentètica, alg.)
 [p(:)f], [ɸ(:)v] (mall., men.; val., cat. central col·loquials)
 [f:], [v:] (men., mall.; ross., val., cat. centr. col·loquials)
- [s], [z] = [ʈ(:)s], [ɖ(:)z] (cat. centr., cat. n.-occ., val., bal., ross.)
 [ts], [tz] (amb vocal epentètica, alg.)
 [s], [z] (alg. col·loquial)

/ʃ/, /ʒ/ = [t(:)ʃ], [d(:)ʒ] (cat. centr., cat. n.-occ., val., bal., ross.; vegeu distribució dialectal a secció VII.12)
[t(t)ʃ], [dʒ] (amb vocal epentètica, alg.)

b) *Observacions*

En català central i altres parlars que no introdueixen vocal epentètica, el grup integrat per C1 dental i C2 labiodental pot fer-se [p(:)f] o [f:], segons la distància sil·làbica entre els accents que inclouen el grup consonàntic (*set fars*, *porta't fermament*). En valencià, és possible la lenició de C1 ([ðf]).

c) *Africada alveolar*

a') *Lloc i manera d'articulació*

En aquest cas, C1 s'articula amb oclusió laminoalveolar o apicoalveolar a la majoria de dialectes. En valencià, menorquí i alguerès, però, hom ha detectat dentalització progressiva ([tʃ]) o bé manca d'assimilació regressiva ([ts]) (enquestes personals; Navarro Tomás i Sanchis Guarner, 1934; Sanchis Guarner, 1950; Sanchis Guarner (1949) a Aiguaviva).

El relaxament articulatori de C1 oclusiva implosiva de síl·laba pot generar la realització [ðz] en valencià (en posició final de mot, davant de vocal (Navarro Tomás i Sanchis Guarner, 1934)). Heus aquí altres canvis fonètics en les mateixes condicions contextuais, amb possible intervenció d'un procés dissimilatori: pas a *n* (*llinsó*, *guinza*, *trenze*, *senze* en lloc de *lletsó*, *guitza*, *tretze*, *setze*, en alacantí (Colomina, 1985b)); pas a oclusiva velar (*lli/ecsó*, *mezzina*, *arpiocs*, *agzavara*, *agzerola* en lloc de *lletsó*, *metzina*, *arpiots*, *atzavara*, *atzerola*, a bona part del domini; *dogze*, *tregze*, *segze*, *dimacs* en lloc de *dotze*, *tretze*, *setze*, *dima(r)ts* en alacantí (Colomina, 1985b)); pas a oclusiva bilabial (*llipsó* en lloc de *lletsó*, a l'A. Empordà (Luna, 1982)); pas a [i] (*tois*, *doize*, *seize* en lloc de *tots*, *dotze*, *setze*, en alacantí (Colomina, 1985b)).

b') *Duració del període oclusiu*

En català central (Arteaga, 1908), ross., mall., men. i cat. n.-occ., el primer element d'una africada intervocàlica és emès amb oclusió de durada llarga; la realització amb oclusió curta deu ser relativament recent i s'explica probablement per factors extralingüístics (influència del castellà). Per altra banda, valencià i eiv. solen emetre l'africada amb element oclusiu curt (Lamuela, 1984; també, Sanchis Guarner (1949) a Aiguaviva); sembla, però, que hi ha africada amb oclusió llarga en alacantí i alguerès. Cal investigar la validesa d'aquesta distribució geogràfica mitjançant una anàlisi de les dife-

rències de durada dels períodes d'oclusió i fricció segons el context, la sonoritat consonàntica, i altres factors lingüístics i extralingüístics.

c') *Palatalització*

L'africada alveolar interior de mot sol fer-se africada palatal a zones del domini lingüístic, sobretot en el cas de mots i seqüències d'ús freqüent (*dotze, setze, tretze, potser*; acabaments *-ts*). El fenomen és vigent en valencià dialectal i popular (Colon, 1970; Colomina, 1985b), i a les comarques meridionals i occidentals del català n.-occ (Rafel, 1981; Ferraz, 1934; Galán, 1973; Quintana, 1987). La vigència d'aquesta pronúncia depèn de factors sociolingüístics i geogràfics; així, palatalitzen de forma més considerable uns pobles que altres (al B. Aragó i en valencià septentrional (Rafel, 1981), i en valencià meridional (Colomina, 1985b)), i a algunes zones (val. septentrional) es tracta d'un procés recent car els parlants d'edat més avançada encara conserven l'africada alveolar. El canvi fonètic deu haver estat propiciat per l'articulació especialment palatalitzada de C2 fricativa alveolar; és possible que aquesta articulació hagi promogut un increment de la zona de contacte dorsal durant l'emissió de l'oclusiva precedent i que, en conseqüència, hagi generat una realització alveolopalatal ([tʃ], [dʃ]). Cal observar que aquest fenomen de canvi fonètic no ha afectat les combinacions integrades per oclusiva dental final absoluta de mot i fricativa alveolar inicial absoluta del mot següent; aquest contrast demostra l'existència d'un grau superior de fusió entre els dos elements consonàntics quan es troben en posició interior de mot que en el cas que pertanyin a mots successius.

d') *Simplificació*

El relaxament articulatori de C1 pot motivar també l'elisió de la consonant. En valencià, cat. n.-occ. meridional i parlars acastellanats del català oriental, l'elisió és molt general als mots no inclosos a la secció VII.5.2.4.3 (cc') (*horitzó, Llàtzer*). El sufix *-itzar* i les formacions originades a partir d'aquest sufix (*realitzar-realització*) presenten desafricació en cat. cent., bal. (Bibiloni, 1983), cat. n.-occ. (Galán, 1973; Arqués, 1910), alg. i val. (Sanchis Guarner, 1936; Colon, 1970) col·loquials. En posició final absoluta de mot (davant de vocal inicial del mot següent), l'elisió pot afectar l'acabament de plural *-ts* (B. Aragó (Rafel, 1981); alacantí (Colomina, 1985b); alguerès).

d) *Africada palatal*

a') *Lloc i manera d'articulació*

En aquest cas, C1 s'articula amb contacte laminoalveolar i elevació

dorsal a tot el domini. Navarro Tomás i Sanchis Guarner (1934) han remarcat que, en valencià, l'africada és emesa amb un grau considerable de tensió articulatòria, i proporciona una impressió perceptual més dura i enèrgica que l'africada castellana; aquestes característiques articulatòries i perceptuals deuen estar relacionades amb l'existència d'un nivell elevat de pressió intraoral durant el període oclusiu de C1 i d'un període explosiu-fricatiu intens.

El relaxament articulatori de C1 oclusiva en posició implosiva de síl·laba explica les realitzacions [ʔ̞] i [ʔ] en val. (en posició final de mot davant de vocal (Navarro Tomás i Sanchis Guarner, 1934)). L'afebliment de l'element oclusiu de l'africada implosiva provoca altres canvis fonètics, amb possible intervenció d'un procés dissimilatori: pas a *n* (*llonja*, *rellonge*, *bronxa*, *estrínjol*, *minjorn* en lloc de *llojja*, *rellotge*, *brotxa*, *estri(t)jol*, *migjorn*, en valencià i a altres zones del domini); pas a *r* (*surja* en lloc de *sutja*, al nord del domini lingüístic (ALPO); *forja* en lloc de *fotja*, en mallorquí (DCVB); *milorxa* en lloc de *milotxa*, al B. Aragó (DCVB)); pas a oclusiva velar (*su*[gɔ̞]erir, *su*[gɔ̞]erir en lloc de *suggerir*, en català central (Lamuela, 1984)); elisió de C1 (*su*[ʔ]erir (cat. centr.; *suggerir*)); elisió de C2 (*mĩ*[d:]ia (Principat, com en ross. i bal.; *migdia*)).

b') Duració del període oclusiu

La realització llarga de l'element oclusiu de l'africada intervocàlica ha estat ben posada de manifest en ross., mall., men. (Lamuela, 1984) i català central (Arteaga, 1908); en aquests parlars, la realització amb oclusió curta és, segurament, moderna i deu explicar-se per factors extralingüístics (influència del castellà). En català n.-occ., l'africada sonora sembla emesa amb oclusió llarga (Garrigues (Arqués, 1910); pallarès (Coromines, 1936); Noguera (Schädel, 1909)), i l'oclusió del correlat sord ha estat descrita com a llarga (Lamuela, 1984) o curta (pallarès (Coromines, 1936); lleidatà (Gili Gaya, 1932)). Al Camp de Tarragona i en tortosí sembla predominar la realització sorda amb oclusió curta i la realització sonora amb oclusió llarga. En valencià i eiv., l'africada sorda és emesa amb element oclusiu curt; l'africada sonora presenta oclusió llarga a zones del val. meridional (Colomina, 1985a, 1985b), i curta, en general, a tot el domini valencià (Lamuela, 1984). L'alguerès sembla optar per la realització amb oclusió curta.

c') Variants dialectals. Africada palatal sonora (/dʒ/)

Cal distingir els següents al·lòfons contextuals i dialectals:

a'') Realització africada palatal sonora

Té lloc en català central, ross., català n.-occ., bal., alguerès i valencià no

apitxat. Prové de dues fonts etimològiques: acabaments -TĪCU, -DĪCU, -ĠĪNE, que han tingut sempre realització africada en català; algunes formes lèxiques amb -J-, -G-, -DY-, -GY-, -BY- i -VY-, que han mantingut l'africada originària per analogia o en contacte amb vocal accentuada. Entre aquestes darreres formes cal destacar *sutja*, *corretja*, *lletja*, *desitjar*, acabaments -*atge*, -*itja* i -*utja*, *platja*, *pitjor*, *mitja*, però no pas *boja*, *roja*, *pluja*, *truja*, *vegi*, *hagi*, que presenten realització fricativa a bona part del domini lingüístic.

Tots els casos esmentats són emesos amb [ʒ] a part del català n.-occ. (zona occidental no apitxada del B. Aragó (Rafel, 1981); Fraga (Galán, 1973); altres indrets (Tuixén, Josa (Russell-Gebbett, 1956)) i del valencià septentrional (Ports, A. Maestrat, Alcalatén, B. Maestrat). En valencià septentrional (sobretot, a la Plana), [ʒ] alterna amb [dʒ] i [iʒ]. Pot argumentar-se que, a aquests territoris, la realització fricativa ha estat originada per desfricació d'una realització africada prèvia, en consonància amb la curta durada del període oclusiu d'aquesta última en català n.-occ. meridional i valencià.

Formes lèxiques que presenten africada en català general són emeses amb [ʒ] a indrets del domini que no figuren al paràgraf anterior. Així, [ʒ] posttònica és general als pobles dels antics bisbats d'Elna (ross.) i de Girona (català central) (Coromines, 1974 (6)) (*platja*, *calitja*, *ferratge*, *lletja*, *corretja*, *mitja*, *pitjor*); per la seva banda, el mallorquí fa *pla*[ʒ]*a* (*platja*). El dialecte n.-occ. registra *mi*[ʒ]*a* i derivats pertot, *pi*[ʒ]*or* i *rebu*[ʒ]*ar* a les comarques meridionals, i *corre*[ʒ]*a* a les comarques pirenenques; per la seva banda, hom ha reportat *lle*[ʒ]*a*, *mi*[ʒ]*a* a poblacions de la Marina (Colomina, 1985a).

b") Realització africada palatal sorda

És pròpia del val. apitxat, i de les regions apitxades del català n.-occ. (ri-bagorçà, Maella, Favara, Fraga, pobles occidentals del B. Aragó) (Rafel, 1981). Hi ha coincidència entre els dominis d'apitxament de fricatives i africades, alveolar i palatal; també apitxen la consonant palatal, Gandia, Onda, Forcall, Almenara, Sollana, Gavarda, Antella, i la vall dels Alcalans, i presenten variació entre l'africada palatal sonora i sorda, Algemesí, Polinyà, Petrer i el Carxe.

A la resta del domini, la variant africada sorda presenta una distribució geogràfica més heterògenia, i apareix, sobretot, en posició posttònica (*metge*, *viatge*, *fetge*, *natja*, *calitja*, *plantatge*). Així, en català central, s'observa una tendència marcada a la realització sorda de l'africada d'aquests mots des de les comarques més septentrionals (Cadaqués (Sala, 1979); Pau (Comas Causa, 1970); Garrotxa, B. Cerdanya, Selva, Berguedà (Alcover, 1908))

fins a l'àrea Penedès-Conca (Alcover, 1908); la tendència arriba fins a l'àrea oriental extrema del Camp de Tarragona (Recasens, 1985), on els mots *gal·titges* i *calitja* encara són emesos amb realització sorda. En català nord-occidental, hi ha casos d'ensordiment posttònic a la Segarra i a la Noguera (Alcover, 1908), en pallarès (Coromines, 1936), a pobles no apitxats del B. Aragó (Rafel, 1981), i al Segrià, Urgell, Andorra, A. Urgell i A. Ribagorça (DCVB; articles corresponents als vocables *metge*, *ferratge*, *calitja*). La tendència s'estén per l'A. Cerdanya (Alcover, 1908) i altres indrets del domini rossellonès; també s'observa el fenomen a pobles de Mallorca (Alcover, 1908).

Segons una hipòtesi explicativa l'ensordiment resta associat amb la durada del període oclusiu de les africades en català oriental i a gran part del català nord-occidental; efectivament, un període oclusiu de durada llarga (en aquests dialectes i en contacte amb vocal tònica) comporta un ascens del nivell de la pressió intraoral i dificulta el pas de l'aire a través de la glotis. Hi ha més probabilitats que l'ensordiment afecti l'africada palatal que les africades alveolar o labiodental per tal com el nivell de pressió intraoral augmenta a mesura que el lloc d'articulació es fa més posterior. Per altra banda, l'ensordiment d'algunes formes lèxiques (*mitja*, *puget*, *rebutjar*, *desitjar* (barceloní; Fabra, 1906)) deu haver-se produït per analogia dels primitius corresponents. També ha estat suggerit que la tendència a l'ensordiment de les africades és propiciada pel baix rendiment de l'oposició entre les africades sonora i sorda en català (Mier, 1986). Tots aquests raonaments invaliden una explicació basada en la influència del castellà; efectivament, el tipus d'ensordiment comentat aquí no és general a tots els contextos, és antic i és propi de zones rurals. Contrasta clarament amb l'apitxament barceloní i d'altres concentracions urbanes, que afecta totes les africades i fricatives sonores en qualsevol context, sobretot entre gent jove.

d') *Variants dialectals. Africada palatal sorda (/tʃ/)*

En casos específics, hi ha hagut sonorització de la consonant africada palatal sorda. En ross., la sonorització ([dʒ]) ha afectat mots com *borratxo*, *matxo*, *caputxo*, *metxa*, *fletxa*, *granatxa* (Coromines (DECLC); Veny (1983); Fouché (1924)). Altres casos de sonorització són vigents a indrets del mallorquí (*cotxo*, *fletxa*, *tatxa* (Alcover, 1908)) i del pallarès (Tor (Coromines, DECLC, III)).

e') *Fenòmens fonètics. Africada palatal sonora (/dʒ/)*

Processos d'assimilació o dissimilació consonàntica poden haver promogut la simplificació d'una africada en oclusiva o aproximant dental. És el cas de *di/onoll* (*ge/jonoll*; ross., Cerdanya), *esbardit* (*esbargit*; Nogues-

ra), *dispet* (*gispet*; ross.), *celurdià* (*cirurgia*; mall., Gironès) (vegeu Coromines, DECLC). L'emplaçament d'aquest fenomen sembla confirmar una tendència a la despalatalització consonàntica en rossellonès, balear i parlars septentrionals del Principat (vegeu també secció VII.5.2.4.3 (da')).

Els exemples anteriors mostren que la pèrdua de l'element fricatiu té lloc davant de *i*. Les parelles de mots *metge-mèdic*, *heretge-herètic*... presenten alternança de les mateixes característiques.

5.2.4.4. Davant d'aproximant

a) Grup heterosil·làbic. Quadre de realitzacions

[t̪] (ross.)

[tj] (amb vocal epentètica, alg.)

[d̪i] (cat. centr., cat. n.-occ., val., eiv.)

[i] (mall., men.).

El valencià col·loquial també pot registrar les pronúncies [d̪j], [i]

b) Grup isosil·làbic

La distribució geogràfica de les realitzacions de /t/ i /d/ davant de [w] o [j] en posició postvocalica interior de mot coincideix amb la corresponent a les realitzacions de /t/ i /d/ intervocàliques.

5.2.4.5. Davant de vibrant

a) Quadre de realitzacions

[d̪r] (cat. centr., cat. n.-occ., ross., val., eiv.)

[tr] (amb vocal epentètica, alg.)

[r:] (mall., men.)

[r] (val., alg. col·loquials).

b) Observacions

La realització sonora, semisorda o sorda de l'oclusió de C1 alveolar està condicionada per factors aerodinàmics (vegeu, també, secció VII.1.2.4.5.). És obligatòria pertot l'assimilació regressiva de lloc d'articulació, amb realització apical de C1; en mall. i men., també és obligatòria l'assimilació regressiva de mode (*adrogar*, *pit-roig*). El valencià, per la seva banda, pot registrar lenició de C1 (*se[ð r]ams*).

5.2.4.6. *Davant de lateral*a) *Quadre de realitzacions*

[l] = [dl̥] (cat. centr., val., ross., eiv., cat. n.-occ. acurats)

[tl̥] (amb vocal epentètica, alg.)

[l:] (mall., men.; cat. centr., ross., val., cat. n.-occ., eiv. col·loquials)

[l̥] (val., alg. col·loquials)

[Λ̥] = [dΛ̥] (cat. centr., val., ross., eiv., cat. n.-occ. acurats)

[tΛ̥] (amb vocal epentètica, alg.)

[Λ̥:] (mall. men.; ross., cat. centr., val., cat. n.-occ., eiv. col·loquials)

[Λ̥] (val., alg. col·loquials)

b) *Observacions*

Cal preveure realitzacions de C1 amb absència parcial de sonoritat durant el període oclusiu. Mall. i men. registren assimilació regressiva obligatòria de lloc i mode d'articulació davant de C2 = [l] i [Λ̥] (també en el cas de *-tl* (*vetl* (*vetllo*), amb [l:], en bal.)).

En posició intervocàlica interior de mot (*atlas*, *atleta*), el grup *tl* sol fer [l:] pertot. La pronúncia [dl̥] és especialment culta.

La realització del grup amb C1 elidida és vigent sobretot en valencià i en cat. n.-occ. meridional (*to(t) lo foc* (B. Aragó (Rafel, 1981))), i coexisteix amb una pronúncia amb lenició de la mateixa consonant ([ðl̥], [ðΛ̥]).

c) *Grup tll intervocàlic interior de mot*

El grup *tll* intervocàlic interior de mot procedeix dels grups llatins etimològics T'L, D'L, J'L, G'L (*ametlla*, *espatlla*, *batlle*, *bitlla*, *guatlla*, *vetlla(r)*, *rotllo*, *ratlla*, *motllo*...), i presenta diferents solucions fonètiques segons la zona geogràfica. Totes les solucions actuals procedeixen d'un nexa *tl*; poden reagrupar-se en un tipus articulatori alveolar (realitzacions c', d', e', f', g'), més proper a la pronúncia del català antic, i en un tipus articulatori palatal (realitzacions a', b'), originat per palatalització de la variant fonètica medieval. Observi's l'absència de les realitzacions [dl̥] i [dΛ̥], que es troben a l'origen de totes les pronúncies actuals; la pèrdua de la noció dels grups consonàntics originaris ha fet que, a l'actualitat, siguin exclusives les pronúncies amb assimilació regressiva de mode.

a') [Λ̥:]. Realització general en català central i ross. (ALPO; DCVB; Fouché, 1924), i majoritària en català n.-occ., tret de les comarques meridionals (Montsià, B. Ebre, B. Aragó, Terra Alta).

(b') [Λ̥]. Alterna amb [Λ̥:] a zones del ross. (ALPO; DCVB) i del català

n.-occ., especialment a les comarques frontereres amb l'Aragó (Llitera, A. Ribagorça, B. Cinca, Pallars; Grieria (1914), Schädel (1909), DCVB). Ha estat generada per escurçament de la realització llarga, i també és vigent en català oriental col·loquial, segurament per influència de la pronúncia castellana.

c') [l:]. Realització pròpia de l'alguerès, mall., men., i eiv. (DCVB). És la solució dominant en català n.-occ. meridional (Ribera d'Ebre, Montsià, B. Ebre, Terra Alta; DCVB), i als territoris emplaçats entre el Xúquer i la línia Biar-Busot (Colomina, 1985b; DCVB); també en trobem exemples al Maestrat (*ametlla* (Dunjó, 1966)), al Baix Cinca (*ametlla* (Galán, 1973)) i a l'Horta (*guatlla*, *rotlle* (Sanchis Guarner, 1950; DCVB)).

d') [rl]. Aquesta realització ha estat originada per escurçament de la variant anterior; és predominant als parlars situats entre el valencià septentrional extrem i la ribera del Xúquer, en alguerès, i al sud de la línia Biar-Busot (Colomina, 1985b; DCVB). També en trobem exemples a les comarques meridionals del domini dialectal n.-occ. (*ametlla*, *motllo* (B. Ebre, Montsià (DCVB); *vetllar*, *motlle* (B. Cinca; Quintana, 1987)).

e') [rl]. Variant ocasionada per dissimilació de *l-l* o *tl* originàries, amb substitució de C1 lateral alveolar o oclusiva alveolar per una bategant. Es troba documentada en alacantí (*ametlla*, *vetllar* (Colomina, 1985b)), al sud del domini dialectal n.-occ. (*bitlla* (B. Ebre i Terra Alta (DCVB))), i a altres àrees del domini dialectal valencià (*bitlla* (Maestrat, Horta (DCVB))).

f') [ld]. Variant promoguda per metàtesi de *tl* originària. Està documentada en alacantí (*vetllar*, *motllo*; Colomina, 1985b), al B. Aragó (on és la realització més freqüent; Sanchis Guarner (1949), DCVB), al B. Cinca (*ametlla*, *espatlla*; Quintana, 1987), i a la Terra Alta (*ametlla*; Bondia (1965), DCVB).

g') [nl]. Variant ocasionada per substitució de C1 lateral alveolar o oclusiva alveolar originàries per una nasal alveolar. Es troba documentada en alacantí (*vetllar*; Colomina, 1985b).

[ɲʌ]. Variant existent en ribagorçà (*vetllar*, *guatlla*).

h') [ɣl], [ɣ:l], [g:l]. Variants promogudes per substitució de C1 lateral alveolar o oclusiva alveolar originàries per una oclusiva velar o una aproximant velar; a algunes zones geogràfiques, aquesta substitució pot estar relacionada amb l'afinitat entre el lloc d'articulació secundari de [t] i el lloc d'articulació primari de [ɣ] o [g]. El domini dialectal d'aquelles realitzacions comprèn català n.-occ. (Noguera, Segrià (*rotllo*, *motllo*; Fortuny (1983), DCVB); B. Ebre, Montsià, B. Aragó (*rotllo*; DCVB)) i valencià (*rotllo*, *motllo*; DCVB).

[ɣʌ], [kʌ]. Variants existents en ribagorçà i al B. Cinca (*motllo*, *rotllo*; DCVB).

[ŋgl]. Variant promoguda per epèntesi de nasal a partir del grup *gl*. Es troba documentada en alacantí (*rotllar*, *motllada*; Colomina (1985b), DCVB).

5.2.4.7. *Davant de bategant o vibrant isosil·làbica*

En posició postvocàlica interior, /t/ es fa [t] i /d/ es fa [ð] o [d], segons la mateixa distribució geogràfica corresponent a la posició intervocàlica. El grup *dr* medial ha passat a [r] en alguerès, per reforçament del nombre de vibracions de la vibrant postconsonàntica, i/o bé per influència del sard (*llarre*, *perre*, *rotina* en lloc de *lladre*, *pedra*, *drotina* ("doctrina")).

En posició final absoluta de mot i de frase, l'element oclusiu de l'acabament *-dr* de formes verbals en bal. (*medr*) és emès amb absència total o parcial de sonoritat (Bibiloni, 1983).

5.2.5. *Posició postconsonàntica*

La segona consonant del grup es realitza oclusiva apicodental sorda (/t/) o sonora (/d/), tret dels casos següents.

5.2.5.1. *Darrera d'oclusiva nasal*

a) *Grup heterosil·làbic*

Darrera de /ɲ/, la consonant oclusiva dental és emesa amb contacte laminal i possiblement predorsal.

En posició intervocàlica interior de mot, el grup /nd/ es conserva a alguns mots que fan [n] en català general, en valencià (segurament per influència del mossàrab (Veny, 1983; *orandella*)) i en pallarès (segurament per influència de l'occità (Coromines, 1936; *orandeta*)). El mateix grup es fa [n] a mots que conserven [nd] en català general, a àrees com el B. Cinca, l'Alta Ribagorça i l'alacantí (*can(d)ela*; Galán (1973), Haensch (1958-62), Coromines (DECLC, II)).

b) *Grup isosil·làbic*

Les realitzacions [n] i [ɲt] dels grups /nd/ (*reverend*) i /nt/ (*calent*) finals absoluts de mot presenten una distribució geogràfica clara: elideixen C2, català central, rossellonès, català n.-occ. i eiv.; conserven C2, mall., men., val. i alg. El grup amb C2 conservada és anàleg a la realització del català antic; el fenomen d'elisió de C2 deu haver estat originat per simplificació a partir de la pronúncia de grups de tres consonants (*-nts*; *-nt* davant de consonant inicial del mot següent). Aquella distribució geogràfica

de variants presenta algunes excepcions. Per una banda, en català n.-occ., no s'elideix [t] a Aiguaviva (Sanchis Guarner, 1949) (si bé hi ha elisió de C2 a tota la resta de localitats del B. Aragó (Rafel, 1981)) ni a indrets conservadors del Pallars (alta vall de Cardós (Coromines, 1936)). Per una altra banda, en valencià, s'elideix [t] al nord de la vall d'Uixó (és a dir, Ports, Maestrat, Alcatén, Plana Alta, i Plana Baixa fins a Onda; Veny (1983)) i a pobles d'algunes comarques meridionals (Valls del Vinalopó, B. Vinalopó, Alacantí, Alcoià, Comtat i Costera (Colomina (1985b), Montoya (1981), ALPI, Alcover-Moll (1929-32))); cal esmentar el paral·lelisme de solucions entre l'alacantí i el català central, anàlogament al que s'esdevé amb altres fets de pronúncia. És possible que alguns d'aquests indrets del domini dialectal valencià no presentin elisió completa de C2 sinó que la consonant s'hi mantingui amb realització poc perceptible i /n/ precedent hi sigui emesa amb contacte dental.

Mentre que el fenomen d'elisió deu guardar relació amb l'homorganicitat entre C1 i C2 (vegeu secció VII.1.2.5.1.), la conservació de C2 pot restar associada amb la realització especialment "tensa" de les consonants oclusives en alguns contextos. Per altra banda, cal observar la realització alveolar i no pas dental de C1 nasal final absoluta procedent dels grups -nt/-nd; aquest comportament difereix de l'observat en el cas de -mp/-mb i -nc/-ng, per tal com la nasal final d'ambdós grups manté el lloc d'articulació de la consonant oclusiva elidida. És possible que la realització inicial fos [ŋ] final absoluta de mot i que, posteriorment, esdevingués alveolar en consonància amb el baix nombre de parelles de mots que oposaven llur significat en virtut de [ŋ] i [n] finals absolutes (*tan(t)/tan*); també degué contribuir al pas [ŋ] > [n] la proximitat entre els indrets d'articulació d'una realització i l'altra.

5.2.5.2. Darrera de fricativa i d'aproximant

a) Grup heterosil·làbic

Darrera d'aquestes consonants, /d/ es fa aproximant o oclusiva segons una distribució geogràfica similar a l'apuntada en posició intervocàlica. Amb tot, la pronúncia oclusiva sembla especialment freqüent en valencià no col·loquial (Navarro Tomás i Sanchis Guarner, 1934), i ambdós contextos consonàntics mostren una tendència clara a fer [d] en menorquí, i a alternar [ð] i [d] en mall. i valencià. En alguerès, /d/ es fa sempre oclusiva en aquest context.

La segona consonant del grup pot fer-se laminoalveolar darrera de fricativa alveolar i de fricativa palatal ([st̪], [zd̪], [zð̪], [ft̪], [ɟd̪], [ɟð̪]), en consonància amb l'elevat grau de resistència coarticulatoria d'ambdues fricati-

ves. Es tracta, però, d'una realització poc clara per tal com sol tenir lloc molt prop de la part superior de les dents incisives (també, pel que fa al castellà, Alonso, 1967); a més a més, les enquestes revelen una tendència marcada al manteniment del lloc dental de C2 quan el grup es troba en posició isosil·làbica final de mot i de frase (*bust*, *bast*).

b) *Grup isosil·làbic*

El grup *-st* final de mot pot presentar elisió de C2. L'oclusiva es manté en valencià, men. (Moll, 1932), alg. (Kuen, 1932-34) i, de forma molt majoritària, ross. (Fouché, 1924); el català central (i el català n.-occ. (Fortuny, 1983)) mostra manteniment o elisió de C2 segons la zona geogràfica, la naturalesa i la freqüència d'ús del mot (*vis(t)* però *cast*), el ritme de parla... La condició d'homorganicitat o quasi-homorganicitat entre ambdues consonants en contacte permet d'explicar l'elisió de C2.

5.2.5.3. *Darrera de vibrant o bategant*

a) *Grup heterosil·làbic*

Pel que fa al mode d'articulació, C2=/d/ es fa aproximant o oclusiva segons una distribució geogràfica similar a l'apuntada en posició intervocàlica. La tendència a afavorir la realització aproximant és més marcada darrera de *r* que no pas darrera de fricativa o d'aproximant ([d] en men.; majoritàriament [ð] en mall. i val.). En alguerès, /d/ es fa sempre oclusiva en aquest context. El lloc d'articulació de C2 sol ser dental, si bé pot fer-se alveolar en posició no final de frase; aquestes realitzacions són anàlogues a les existents darrera de fricativa alveolar, i estan relacionades amb el fet que la vibrant sigui emesa amb un grau considerable de resistència coarticulatòria.

b) *Grup isosil·làbic*

Els grups *-rt* i *-rd* finals absoluts de mot poden presentar elisió de C2. L'oclusiva es manté amb elevada freqüència en val., bal., alg. (Kuen, 1932-34) i ross. (Fouché, 1924); amb tot, la simplificació és freqüent i, potser, sistemàtica a algunes zones de les Valls del Vinalopó (Colomina, 1985b). En català n.-occ. predomina l'estat de conservació de l'oclusiva final (Noguera (Fortuny, 1983); Segrià (Gili Gaya, 1932)) si bé hi ha casos d'elisió. És en català central on el procés de pèrdua de l'oclusiva sembla més avançat; anàlogament al que s'esdevenia amb *-st*, aquest dialecte mostra manteniment o simplificació del grup en virtut de diversos factors (zona geogràfica, tipus d'elocució...), entre els quals cal destacar la naturalesa i la freqüència d'ús del mot (*ar(t)* (amb /t/), *ver(d)* (amb /d/)...), si bé el manteniment és propi de formes lèxiques com *conhort*). Amb tot, pot afirmar-se que, mentre que alguns mots són altament resistents a l'elisió de *-t* del

grup *-st*, l'elisió de *t* i *d* dels grups *-rt* i *-rd* no presenta excepcions a alguns dialectes o idiolectes. L'elisió de l'oclusiva resta associada amb la condició d'homorganicitat o quasi-homorganicitat entre ambdues consonants en contacte, i deu justificar-se de forma anàloga al procés d'elisió de C2 darrera de C1 nasal (vegeu seccions VII.1.2.5.1 i VII.5.2.5.1).

Cal remarcar casos de canvi [t]>[k] (*carc*, *gerc* en lloc de *card*, *gerd*, en cat. n.-occ. (Coromines (DECLC; 1936)); *marc* en lloc de *mar(t)*, més general) i [t]>[p] (*torp* en lloc de *tord*, a la Noguera (Fortuny, 1983)). Aquestes modificacions han d'explicar-se per equivalència acústica, atesa la baixa intensitat de l'explosió de l'oclusiva oral en aquest context.

5.2.5.4. Darrera de lateral

a) Grup heterosil·làbic

Darrera de consonant lateral, C2=/d/ es fa oclusiva apicodental (C1=/l/) o laminodental (C1=/ʎ/). El fet que C2 sigui oclusiva i no pas aproximant està relacionat amb la condició de l'homorganicitat o quasi-homorganicitat entre les consonants successives d'ambdós grups. Més ocasionalment (en val. i cat. n.-occ.), C2 es fa [ð] darrera de lateral a causa d'un predomini del procés d'assimilació de mode sobre la condició d'homorganicitat articulatòria.

b) Grup isosil·làbic

Els grups *-lt* i *-ld* finals absoluts de mot poden experimentar simplificació. L'oclusiva es manté en valencià, mall., men. i alg.; amb tot, zones del valencià meridional (Valls del Vinalopó (Montoya, 1981), B. Vinalopó (Veny, 1983), Alcoià (Colomina, 1985b)) presenten elisió freqüent o sistemàtica de C2, o bé manteniment de *t* implosiva amb articulació dental de *l* precedent. En general, hi ha elisió de C2 a la resta del domini (cat. central, ross. (Fouché, 1924), cat. n.-occ., eiv.); és excepcional el manteniment de C2 explosiva o implosiva a alguna vall del Pallars (Coromines, 1936), a Sant Hipòlit de la Salanca (Coromines, DECLC, I) i al B. Aragó (Rafel, 1981). En català central, el procés de simplificació del grup consonàntic es troba força avançat; l'elisió és obligatòria en alguns casos (*alt*, *salt*), i pròpia de l'elocució col·loquial en d'altres (formes cultes i participis; *herald*, *indult*, *insult*, *resolt*, *mòlt*). Anàlogament al que s'esdevenia amb *-rt* i *-rd*, i a diferència de *-st*, l'elisió de *t* i *d* als grups *-lt* i *-ld* no presenta excepcions a alguns dialectes o idiolectes. El fenomen d'elisió resta associat amb la condició d'homorganicitat entre C1 i C2, i degué iniciar-se a partir de grups de tres consonants en contacte (*-lts*, o bé *-lt* davant de consonant inicial del mot següent). També cal fer referència a la realització alveolar i no pas dental de C1 lateral final absoluta procedent dels grups *-lt* i *-ld*, segurament pels mateixos motius indicats a la secció VII.5.2.5.1.

5.3. Fenòmens fonètics

5.3.1. Realització fonètica de consonant subjacent

Els parlars que elideixen /t/ i /d/ finals absolutes de mot darrera de *n*, *l*, *s* i *r*, poden mantenir l'oclusiva davant de vocal inicial del mot següent en les circumstàncies contextuals exposades a continuació.

5.3.1.1. Grup amb $C1 = n$

Hi ha realització fonètica de C2 oclusiva dental a alguns compostos (*vint-i-nou*), sintagmes nominals (*Sant Antoni*, *Sant Isidre*, *cent homes*), i formes de gerundi davant dels pronoms *hi* i *ho* (*anant-hi*, *fent-ho*). Moltes d'aquestes seqüències elideixen C2 al B. Aragó (Rafel, 1981), en alguerès (Pais, 1970), a zones de l'alacantí (Colomina, 1985b), i entre sectors de població pertanyent a centres urbans importants, possiblement per raons de prestigi.

5.3.1.2. Grup amb $C1 = r$

Hi ha realització fonètica de C2 oclusiva dental a alguns compostos (*nord-americà*, *nord-est*), sintagmes nominals i frases curtes (*part igual*, *vert encès*, *surt el sol*), i seqüències integrades per formes de 3a. persona del singular d'imperatiu davant dels pronoms *hi* i *ho* (*surt-hi*). Anàlogament al que s'esdevenia amb la pronúncia dels grups amb $C1 = n$, s'observa una tendència a l'elisió de C2 en els dos primers grups lèxics entre parlants pertanyents a sectors de població urbana.

5.3.1.3. Grup amb $C1 = l, s$

Hi ha realització fonètica de C2 oclusiva dental a alguns compostos (*postalveolar*) i frases curtes (*el gust és meu*, *dalt a baix*) si bé s'observa una tendència recent a l'elisió de la consonant. L'alacantí presenta alternança entre *mo[l] alt* i *mo[t] alt*, segons les zones (Colomina, 1985b).

5.3.2. Epítesi

5.3.2.1. Epítesi postvocalica

En casos específics s'ha produït l'afegiment d'una oclusiva dental a la fi de mot acabat en vocal. Aquesta vocal és, sobretot, [i] àtona (*api*, *geni*, *gre-*

mi, evangeli, espoli, col·legi, canvi, andami, armari, conveni, incendi, vogi, llavi, medi, obi, premi, som(n)i, i, en menor mesura, [e] àtona o [ə] (*argue, cove, rave*); menys freqüentment, hi ha hagut epèntesi darrera de vocal posterior (acabaments $[-ut]$ de 1a. persona del present d'indicatiu, a l'A. Empordà; *llebraut, saraut* en lloc de *llebran, saran*, en ross. (DCVB)). La quasi totalitat dels mots afectats pel fenomen d'epítesi són plans i presenten vocal tònica oberta (/ɛ/, /a/, /ɔ/). Tal com ha remarcat Coromines (DECLC, IV), aquest fenomen d'epítesi és propi de tot el domini lingüístic; actualment es troba en franca recessió, en benefici de la realització prestigiosa sense oclusiva.

En bona mesura, l'epítesi d'oclusiva dental ha d'explicar-se per motius de caràcter fonètic; efectivament, pot suggerir-se que l'afegiment d'una articulació consonàntica anterior ([t]) ha permès d'evitar l'obertura de la vocal alta anterior *i* a mots amb vocal tònica oberta. Millardet (1910) descriu un cas idiolectal de reforçament de $-i$ posttònica mitjançant una consonant palatal, i explica que el fenomen ha estat originat per la continuació del moviment d'elevació de la llengua en direcció al paladar després de la producció de la vocal. El procés ha estat facilitat per influències analògiques i, en alguns casos (*eit* en lloc de la variant *ei* ("eix"; ross.)), per la necessitat de reforçament de mots curts.

5.3.2.2. Epítesi postconsonàntica

a) Darrera de *r*

Aquest fenomen d'epítesi afecta mots aguts d'una (*or, car, cor*), dues (*tesor, atzar, ente/ir*) o més síl·labes (*militar, funicular*), i, en menor mesura, alguns mots plans (*nàcar, caràcter*). És sistemàtic o força freqüent en ross. (Fouché, 1924; DCVB), fins al punt que els manlleus del francès acabats en *r* hi són adaptats amb $-rt$; es troba força estès en català central (Milà i Fontanals, 1875; Alcover, 1908; Recasens, 1985); és poc usual en català occidental (tortosí (Massip, 1979); cat. n.-occ. (Veny, 1983); Noguera (Fortuny, 1983)), si bé presenta casos en cat. n.-occ. (*fort, hivert* en lloc de *forn, hivern* a partir de la simplificació prèvia de $-rn$, en ribagorçà) i en valencià meridional (Valls del Vinalopó (Colomina, 1985b)); és inexistent en alguerès i als pocs mots del balear acabats en $-r$. En resum, l'epítesi és pròpia, sobretot, del rossellonès i del català central; actualment, es troba en recessió, a diferència del que s'esdevenia amb l'adaptació de manlleus del castellà i francès acabats en $-r$ en altre temps (Mariner, 1953; Fouché, 1924).

Hom ha provat d'explicar aquest fenomen d'epítesi per reforçament fonètic de mots curts i, en el cas de mots de dues o més síl·labes, per tal d'evitar la pèrdua de *r* final. Una hipòtesi alternativa, de tipus fonètic, es basa en les

diferències de realització de *r* final absoluta de mot als diferents dialectes. Segons aquesta hipòtesi, l'epítesi ha tingut lloc, sobretot, als dialectes que presenten una realització de *-r* particularment "tensa"; és possible que, en aquestes circumstàncies, l'explosió corresponent a les darreres vibracions (generalment sordes) de la vibrant final hagi estat integrada perceptualment com a oclusiva alveolar sorda, i que el nou acabament *-[rt]* s'hagi generalitzat a altres mots acabats en *-r* per analogia. Aquesta hipòtesi sembla refermada per Millardet (1910), segons qui l'oclusiva constitueix una prolongació de *-r* final.

b) *Darrera de consonant nasal alveolar*

Presenten epítesi les formacions *llunt* (*lluny*; valencià (Veny, 1983)) i *ament*, *mont* (*amén*, *món*; menorquí (Moll, 1932)). Pel que fa a *llunt*, l'epítesi ha tingut lloc després que es despatalitzés la consonant palatal nasal, segurament en virtut d'un procés de dissimilació de palatals. Una altra explicació de tipus articulatori és que l'oclusiva ha estat generada com a conseqüència de l'elevació prematura del vel en relació amb el moment explosiu de *n*.

5.3.3. Sonoritat

5.3.3.1. Sonorització

A diferència del que s'esdevé amb les consonants oclusives velars sordes (vegeu secció VII.7.4.7), hi ha molt pocs exemples de sonorització d'oclusiva dental sorda inicial absoluta de mot. És el cas de la variant *domàtiga* (*tomàtiga*; mall.) que deu explicar-se per dissimilació de dentals sordes.

En posició intervocàlica interior de mot pot haver-hi sonorització consonàntica als acabaments *-ita*, *-eta*, *-ata...* de participi o d'adjectiu (*dita*, *treta*, *feta*; *ingrata*, *infinita*), en català central (Alcover (1908); Recasens (1985)) i en mall. (Alcover, 1908). Per altra banda, l'acabament *-tat* pot esdevenir *-dat* darrera de vocal (*seguretat*, *realitat*), al Baix Cinca (Galán, 1973), al B. Aragó (Rafel, 1981), al Camp de Tarragona (Recasens, 1985) i en mallorquí (Bibiloni, 1983); deu tractar-se d'una evolució autòctona (explicable per dissimilació de sonoritat entre ambdues oclusives dentals sordes i/o per analogia de mots autòctons acabats en *-dat*), si bé cal no descartar la influència que els equivalents castellans en *-dad* poden haver tingut sobre aquella evolució. El fenomen de sonorització consonàntica també ha estat observat en altres contextos medials (*madremoni* (*matrimoni*; mall. (Alcover, 1908)), *esdella* (*estella*; Camp (Recasens, 1985)), *hasda* (*hasta*; B. Cinca (Galán, 1973)), *quadre* (*quatre*; B. Aragó (Rafel, 1981))). És freqüent la so-

norització de l'oclusiva a l'acabament *-nt* de gerundi davant dels pronoms enclítics *hi* i *ho*, sobretot en català occidental (*fe[ɲd]-ho* (*fent-ho*)).

5.3.3.2. Absència de sonorització

Algunes formes són emeses amb *d* en català general i amb *t* a zones del domini lingüístic. L'emplaçament geogràfic d'aquestes zones fa pensar que algunes de les variants amb oclusiva sorda ens deuen haver arribat a través de la pronúncia mossàrab, atès l'elevat grau de "tensió" de *t* en aquella modalitat dialectal (Coromines, DECLC). És el cas d'*aubereta* (*albereda*; Priorat (Coromines, DECLC, I)), *catxata* (*calçada*; val. meridional (DCVB)), *espartenya* (*espardenya*; català n.-occ. (Coromines, DECLC, III)).

5.3.4. Pas a bategant (rotacisme)

En bona part, el pas d'oclusiva o aproximant dental a bategant o aproximant alveolar ha estat ocasionat per la similitud entre les configuracions articulatòries d'ambdues categories consonàntiques. Ja hem vist com, en alg., /d/ intervocàlica es fa regularment [r] o [ɹ] (vegeu secció VII.5.2.3.1).

En alguns casos, el canvi també és explicable per assimilació de /d/ pre-tònica a una consonant líquida precedent o següent (*carira*, *viriguera*, *birell*, *cruixirell*, *gairell*, *lliró*, *Algaira*, *carafal* en lloc de *cadira*, *vidiguera*, *bidell*, *cruixidell*, *gaidell*, *lledó*, *Algaida*, *cadafal*), per dissimilació en relació amb una altra consonant dental o alveolar del mateix mot (*custòria*, *toró*, *ferfet*, *porput*, *cora* en lloc de *custòdia*, *todó*, *fetfet* ("cigala"), *potput* ("puput"), *cotna*) i per afebliment davant de fricativa homorgànica (*surja* en lloc de *sutja*). Altres casos de rotacisme no semblen explicables per condicionaments contextuais (*asseregat*, *sera* en lloc de *assedegat*, *seda*), o poden justificar-se en virtut del timbre obert de les vocals adjacents.

Aquest fenomen de canvi fonètic és especialment viu en valencià (sobretot, valencià meridional; Coromines (1976 (5))), i està relacionat amb el grau considerable d'obertura oral de /d/ intervocàlica, o bé amb una tendència a intensificar la compressió de la durada consonàntica en favor de la durada vocàlica en la cadena parlada (vegeu també secció VII.5.3.10).

5.3.5. Pas a lateral alveolar

Aquesta evolució també deu haver estat afavorida per la similitud entre les configuracions articulatòries d'ambdues consonants, és a dir, oclusiva o

aproximant dental, i lateral alveolar. És freqüent en alacantí i valencià general (*rèlit*, *melecina* en lloc de *rèdit*, *medecina* (Colomina, 1985b)), en consonància, potser, amb la realització poc velaritzada de /l/ a aquesta àrea dialectal (vegeu secció VII.15.2.1). En el cas de mots amb *r*, el canvi deu haver-se produït per assimilació ($d > r$) i dissimilació ($r > l$) successives (*perfili* (*porfídia*; ross. (DCVB)); *tragèlia* (*tragèdia*; mall. (DCVB))).

5.3.6. *Pas a oclusiva velar*

Són nombrosos a tot el domini els casos de canvi d'oclusiva dental a oclusiva velar en posició final absoluta de mot. El canvi consonàntic ha tingut lloc, sobretot, a mots plans amb les vocals *i*, *e* a la darrera síl·laba (*ànec*, *àspic*, *àmec*, *géspic*, *acòlic* per *ànet*, *àspid*, *àmet*, *géspet*, *acolit*). Possiblement, l'evolució fonètica s'ha produït amb intervenció de factors analògics i fonètics. Pel que fa a aquests darrers cal incloure l'equivalència perceptual entre ambdues consonants (un nombre superior d'exemples de canvi $[t] > [k]$ que de canvi $[k] > [t]$ (vegeu secció VII.7.4.5) deu haver estat afavorit pel fet que l'explosió de $[t]$ és menys intensa i perceptible que l'explosió de $[k]$), i l'efecte coarticulatori per part de la vocal anterior d'elevació del dors durant el període oclusiu de la consonant (Rousselot, 1924-25).

Cal fer referència als factors perceptuals que poden haver intervingut en el procés de canvi. Per una banda, l'espectre de l'explosió presenta pics d'intensitat localitzats a freqüències similars en el cas de les oclusives velars i dentoalveolars en contacte amb vocals anteriors; aquesta afinitat espectral s'adiu amb el fet que la cavitat anterior a l'indret d'oclusió presenta dimensions similars durant la producció d'ambdós grups de consonants en aquells contextos (Blumstein i Stevens, 1979). Per una altra banda, les transicions vocàliques són curtes en ambdós casos (encara que no idèntiques; vegeu Recasens, 1986b), a causa de la similitud entre les configuracions articulatòries que adopten unes consonants i altres davant de vocal anterior. Tots aquests factors indueixen a confusions perceptuals entre $[k]$ en contacte amb *i* o *e*, i $[t]$ en contacte amb *i* o *e* (Gauchat, 1925).

5.3.7. *Pròtesi*

Els exemples d'afegiment d'oclusiva dental en posició inicial absoluta de mot són explicables per fonètica de mots en contacte i/o per assimilació a una oclusiva dental del mateix mot. És el cas de *dondada* per *onada* (Pallars; Coromines, 1936), *dalt* per *alt* (ross.; Fouché, 1924), *dobrir* o *drobir* per *obrir* (ross.; mall.; DCVB), *dentrar* per *entrar* (català n.-occ.; DCVB).

5.3.8. Vocalització

En català, el grup TR intervocàlic es fa, regularment, [r] (*pare, mare*) o bé [ðr] (*pedra, padri*) (Coromines, 1974 (2)). Les formes *padrastre* i *madrastra* s'emeten, però, amb [ɪr] en català n.-occ., al nord de la línia Baix Cinca-Segrià-Urgell, i a les comarques de la Conca, A. Camp, Ripollès i Cerdanya (DCVB; Recasens, 1985); la variant *llaire* (*lladre*) és vigent al Pallars (Coromines, 1936). L'evolució a [ɪr] és freqüent en rossellonès i quasi general a la zona Capcir-Vingrau, almenys en contacte amb vocal tònica (Coromines, 1974 (2)), i pot haver estat originada per influència occitana; és el cas de les formes *araire* (*aradre*), *paire, maire, Peire, pairí, peirer* ("paleta"), *veire* ("vas"), i del sufix *-aire*.

El pas [ðr] (grup romànic D'R)> [ũr] al mot *heura*, en català central, s'explica per vocalització de la consonant dental originària. La variant precedent *hedra* encara és vigent a indrets del Vallespir, català n.-occ. i valencià (DCVB).

5.3.9. Epèntesi

5.3.9.1. Grups integrats per nasal, lateral o bategant/vibrant, i fricativa següent

És possible que alguns dialectes practiquin l'epèntesi d'oclusiva als grups integrats per les consonants *r*, *n* i *l* seguides de *s*, i als grups integrats per les consonants *n* i *l* seguides de fricativa palatal. En cas afirmatiu, és possible que el fenomen sigui més freqüent quan ambdues consonants pertanyen al mateix mot que no pas quan pertanyen a mots diferents. En principi, la distribució dialectal del fenomen deu estar condicionada pels mateixos factors fonètics i fonològics que intervenen en el procés d'epèntesi de bilabial (vegeu secció VII.3.2.2). Les enquestes indiquen que, davant de *s*, hi ha inserció ocasional d'oclusiva alveolar en mall., i inserció més freqüent d'oclusiva dentoalveolar breu en alguerès (també Kuen, 1932-34). En el cas de l'alguerès, l'oclusiva és sovint inaudible, i apareix després de *l* i *n* (però no pas de *r*); malgrat la baixa perceptibilitat de l'element oclusiu, la pronúncia algueresa dels grups *ls* i *ns* de diversa procedència és sempre transcrita [lts] i [nts] en aquest treball. Pel que fa a l'epèntesi d'oclusiva palatalitzada, vegeu les seccions VII.11.2.5.1 i VII.11.2.5.3. Dades de producció mostren que en el cas que C1 sigui nasal, l'epèntesi de la consonant oclusiva comporta el tancament del passatge velofaringi abans que tingui lloc l'explosió oral de la consonant nasal; el tancament del passatge és degut a l'anticipació activa de l'elevació del vel, o bé a un increment considerable del

nivell de pressió supraglotal durant el període oclusiu de C1 (vegeu, també, secció VII.3.2). En el cas que C1 sigui lateral, la formació de l'oclusió oral pressuposa la coincidència entre els indrets de contacte de C1 i C2 abans que es produeixi l'explosió corresponent a C1 (Javkin, 1979).

5.3.9.2. Grup /n/+ (#) # V

L'epèntesi de [t] també és freqüent en el cas de les seqüències integrades per les formes següents: 3a. persona del plural d'imperatiu davant de *hi*, *ho* (*vagin-hi*, *facin-ho*); partícules *on*, *quan*... davant de mot iniciat en vocal (*quan és*, *on has anat?*). El primer cas d'epèntesi també pot explicar-se per analogia de les formes de gerundi.

5.3.9.3. Posició intervocàlica

El valencià presenta casos d'afegiment de [ð] entre vocals pertanyents a mots successius (*pa[ð]ell*, *a[ð]ell* (*per a ell*, *a ell*; Ribera Baixa, Marina)).

5.3.9.4. Grups *nr* i *lr*

Els grups romànics N'R i L'R han persistit sense epèntesi de consonant dental a algunes zones del domini. El grup *nr* perviu en mall., men., A. i B. Ribagorça, comarques septentrionals del Principat (pallarsès, B. Cerdanya, Andorra, A. Urgell, Berguedà, Solsonès, Ripollès, Garrotxa i A. Empordà), alg. i ross. (amb inclusió del Capcir i de l'A. Cerdanya). El grup *lr* sol mantenir-se a les mateixes zones. Ambdues pronúncies han desaparegut o es troben en recessió a gran part del balear (menorquí (Moll, 1932)), comarques septentrionals del català central i alg.; al seu lloc han aparegut les realitzacions *ndr* i *ldr*, primerament en el cas d'alguns mots i després en el cas d'altres formes lèxiques. En rosellonès i al nord del Principat, la pronúncia *nr* també pot correspondre al grup originari ND'R (*venre*, *fonre*); l'occità ha mantingut immodificats els grups *nr* i *lr* (Alibert, 1976).

Aquest fenomen d'epèntesi no ha de diferir substancialment de l'epèntesi observada en el cas de grups consonàntics similars (vegeu seccions VII.5.3.9.5, VII.11.2.5.1, VII.11.2.5.3). L'afegiment de l'oclusiva al grup *nr* és el resultat d'un procés de tancament del passatge velofaringi abans que comenci el període vibratori de [r], a causa de l'elevat nivell de pressió intraoral, i en consonància amb la condició d'homorganicitat entre C1 i C2.

5.3.9.5. Grups *llr*, *nyr* i *xr*

A algunes zones del domini, el fenomen d'epèntesi ha afectat les formes de futur i condicional. Així, l'alacantí (Colomina, 1985b) i altres parlars del dialecte valencià (Alcover-Moll, 1932-34) han experimentat elisió de la vocal àtona immediatament pretònica, i inserció de *d* als grups *llr* i *nyr*, i de *t* al grup *xr* (*culldré*, *planydria*, *coneixtré*). A partir d'aquestes variants s'han format els infinitius analògics *culldre*, *coneixtre*...

5.3.10. Elisió

Colomina (1985b) ha distingit correctament els casos d'elisió de /d/ en contacte amb [a] precedent, dels casos d'elisió de la consonant en altres contextos fonètics. Darrera de [a], l'elisió deu haver estat afavorida pel grau d'obertura de la vocal (vegeu, també, Grammont (1971) i Malmberg (1950)). El fenomen afecta, sobretot, l'acabament *-ada*: hi ha elisió de *d* a Maella, Fraga, B. Aragó sud-occidental (Rafel, 1981; Quintana, 1987) i a tot el domini valencià, i alternança entre elisió i manteniment de *d* a aquells indrets del domini n.-occ., als Ports i a alguns punts del Maestrat (vegeu l'article *aixada* al DCVB, i el mapa *aixada* a l'ALPI). En el cas de l'acabament *-ador*, l'elisió afecta un territori d'extensió inferior: la consonant es manté en cat. n.-occ. i a les comarques septentrionals del País Valencià (Ports, Maestrat, Alcalatén, Plana Alta), i alterna amb Ø a la Plana Alta, als voltants de Castelló (mapa *caçador* (ALPI); Colon, 1952a); hi ha elisió al sud d'aquesta zona dialectal, en règim d'alternança amb casos de manteniment fins i tot al sud del Xúquer. La distribució geogràfica dels fenòmens d'elisió i manteniment de *d* a l'acabament *-ador* coincideix, a grans trets, amb la distribució geogràfica dels mateixos fenòmens en el cas de /d/ intervocàlica darrera de qualsevol [a] tònica (llevat de *-ada*) o àtona; en aquests darrers contextos, també és factible el manteniment de la consonant, especialment als territoris emplaçats al nord del Xúquer (*ca(d)ira*, *aba(d)ia*, *ferra(d)ura*, *ma(d)ur*, *espa(d)ella*, *teula(d)í*).

La resta de contextos presenta elisió a una àrea geogràfica més reduïda (*di(d)al*, *co(d)onyer*, *po(d)er*, *se(d)a*, *ro(d)a*, *vi(d)a*, *pe(d)aç*, acabaments *-V(d)a*). Tal com precisa Colomina, aquesta àrea està situada al sud de la línia Biar-Busot, i la freqüència de casos d'elisió augmenta a mesura que ens apropem a la frontera meridional del domini lingüístic català. Les localitats del B. Vinalopó (Crevillent, Guardamar) i Novelda (Valls del Vinalopó) presenten un nombre màxim de formes elidides; la difusió del procés és més reduïda a l'Alacantí i a la resta de pobles de les Valls del Vinalopó, i molt baixa als pobles més septentrionals d'ambdues comarques i al sud de la Marina

Baixa. Cal remarcar, per altra banda, la reintroducció de *d* entre els parlants joves d'aquestes zones per influència de la llengua literària.

Hom ha suggerit que el fenomen d'elisió de /d/ intervocàlica és degut a factors de caràcter extern com, per exemple, a la fonètica del murcià, on /d/ intervocàlica desapareix (Vený, 1978b). Una altra hipòtesi explicativa subratlla l'acció de possibles causes internes, entre les quals destaquen l'articulació especialment oberta de [ø] intervocàlica i/o la tendència a promoure una compressió considerable de la durada de les consonants en la cadena parlada.

5.3.11. *Manteniment*

Ocasionalment, *d* intervocàlica s'ha mantingut a mots que l'han elidida en català general. És el cas de *padella* (*paella*; comarques septentrionals del Principat (ALPO; DCVB)), i de *coda* i *sudar* (*coa*, *suar*; A. Ribagorça (Haensch, 1958-62)).

5.3.12. *Palatalització*

Darrera de *i*, hom ha observat una tendència a la palatalització de l'oclusiva dental a punts del domini lingüístic n.-occ. central (Joaquim Rafel, Joan Vený; comunicació personal). Cal pensar en la possibilitat que aquesta tendència formi part d'una tendència més general a l'increment del grau de palatalitat d'algunes consonants (vegeu seccions VII.10, VII.12 i VII.16; també Millardet, 1910).

6. FONEMA FRICATIU VELAR SORD (/x/)

6.1. *Característiques articulatòries i acústiques*

La realització fricativa velar és emesa mitjançant una constricció dorsovelar amb canal ample i posició lingual plana, i sense vibració de les cordes vocals.

6.2. *Distribució geogràfica*

Aquesta consonant té una certa freqüència a les comarques de parla nord-occidental frontereres amb l'Aragó (A. Ribagorça (Haensch, 1958-62), Llitera (Sistac, 1985); B. Aragó (Rafel, 1981); B. Cinca (Galán, 1973)), i a regions del valencià meridional properes a la frontera lingüística amb el

castellà (Valls del Vinalopó (Montoya, 1981)). Sol aparèixer a castellanismes del tipus *juez*, *majo*, *jabalí*, *pareja*, *jota*, *lejía*, *juerga*, *arrojar*, *injerto* (català n.-occ.), *brújula*, *berenjena*, *bandeja*, *mejillón*, *jamón*, *lejía* (Novelda; Montoya, 1981), [x]*eneralment*, llò[x]*ic*, [x]*odegau-se* (Peralta de la Sal; Sistac, 1985).

En català central de principis de segle, els castellanismes que presentaven /x/ originària eren adaptats amb [k] (*maco*, *rocar* (cast. *arrojar*); Cerdà (1967), Mariner (1953)), o bé amb [ʒ] o [ʃ] (*hidro[ʒ]en(o)* (cast. *hidrógeno*); Fabra, 1897). Aquesta doble adaptació s'ha produït també a altres parts del domini lingüístic (*in[k]erto* (B. Aragó; Rafel, 1981); *nava[ʃ]a*, *abe[ʃ]orro* (valencià meridional)). Segons Mariner (1953), el fet que el contrast articulatori entre [x] i [k] sigui de mode i no pas de lloc ha possibilitat una adaptació més moderna de /x/ amb [x] i no pas amb [k].

7. FONEMES OCLUSIUS ORALS VELARS SORD I SONOR (/k/, /g/)

7.1. Característiques articulatòries i acústiques

En català, els fonemes oclusius velars són emesos sense aspiració, amb una oclusió dorsal més breu que la corresponent a les oclusives bilabials i dentoalveolars, i amb l'apex i la làmina linguals abaixats. El lloc d'articulació és mèdio-postpalatal en contacte amb articulacions anteriors (velars anteriors o palatovelars ([k], [g])) i velar en contacte amb articulacions posteriors (velars posteriors o pròpiament velars ([k], [g])). En circumstàncies contextuais específiques (secció VII.7.3), algunes zones del dialecte mallorquí presenten una variant palatovelar més anterior que la corresponent a la resta del domini lingüístic; es tracta d'una articulació pròpiament dorso-mediopalatal (A.F.I. [c], [j]). En valencià, per altra banda, sembla força general la realització un xic avançada de /k/ i /g/ en la majoria de contextos (Navarro Tomás i Sanchis Guarnier, 1934).

L'oclusió de les consonants oclusives velars és seguida d'un període explosiu-fricatiu més llarg que el corresponent a les oclusives dentoalveolars i bilabials. L'explosió registra una concentració d'energia acústica entre 1500 i 4000 Hz, més greu quan el lloc d'articulació és velar posterior que no pas quan és anterior i dorsopalatal per tal com el volum de la cavitat anterior és superior en el primer cas. Les transicions vocàliques de F2 són generalment negatives, i les de F3, negatives (si la vocal adjacent és anterior) o positives (si la vocal adjacent és posterior).

La implementació fonètica del contrast entre oclusives velars sordes i sonores depèn, sobretot, dels valors de VOT. Així, en català central (Reca-

sens, 1986b), el VOT de /g/ inicial absoluta de mot és d'uns -60/-90 ms, i el corresponent a /k/ en el mateix context, d'uns +30/+55 ms. La durada apreciable del VOT positiu de /k/ està relacionada amb la lentitud del moviment del dors lingual durant l'explosió.

Les realitzacions aproximants velar, palatovelar i mediopalatal ([ɣ], [ʝ]) són emeses mitjançant aproximació dorsal, sortida ininterrompuda d'aire sense fricció i sonoritat contínua. Les freqüències de F1, F2 i F3 del període quasi-estable de la consonant són inferiors en el cas dels correlats velars posteriors (F2 = 500-1500 Hz; F3 = 2300 Hz) que en el cas dels correlats velars anteriors (F2 = 1700-2500 Hz; F3 = 2500-3300 Hz). Les transicions vocàliques presenten una direcció anàloga a les transicions de les consonants oclusives del mateix lloc d'articulació.

7.2. *Variants contextuals i dialectals*

7.2.1. *Posició inicial absoluta de mot i de frase*

Aquest context presenta realització oclusiva explosiva inaspirada. Hom ha remarcat la "tensió" considerable de /k/ i /g/ inicials en valencià, i valors de VOT diferents dels corresponents a /k/ i /g/ d'altres dialectes. Són ocasionals, al mateix dialecte, les realitzacions aproximants velars o uvulars de /g/ davant de vocal posterior, amb possible pròtesi vocàlica ([^(a)ɣ]at mort; vegeu casos similars a Delattre (1946)).

7.2.2. *Posició final absoluta de mot i de frase*

Algunes arrels morfològiques presenten alternança morfofonològica entre consonant velar intervocàlica interior i [ũ] final absoluta de mot (*ven-vocal*). L'explosió és especialment intensa en pronúncia enèrgica, i pot presentar apèndix vocàlic a algunes àrees dialectals (valencià, alguerès, zones del B. Aragó). Ha estat apuntada la tendència al relaxament de la consonant final en valencià meridional.

7.2.3. *Posició intervocàlica*

7.2.3.1. *Interior i inicial de mot*

a) /k/ es fa [k] i /g/ es fa [ɣ].

Són les realitzacions més freqüents en cat. central, ross. (Fouché, 1924), men. (Moll, 1932), eiv., català n.-occ., val. (Sanchis Guarner, 1950) i mall. Segons Kuen (1932-34) es tracta també de la realització normal en alguerès,

si bé enquestes personals revelen que /g/ sol fer-se oclusiva entre vocals i a la resta de contextos en aquell dialecte.

b) /k/ es fa [k] i /g/ es fa [g].

Aquestes realitzacions estan força esteses en mall. i men., sobretot entre parlants d'edat avançada i en un tipus d'elocució emfàtica (vegeu Moll, 1934b). També són possibles en valencià emfàtic. Vegeu secció VII.7.2.3.1(a) pel que fa a l'alguerès.

7.2.3.2. *Final de mot*

A diferència de la realització oclusiva sorda de /k/ i /g/ a la major part del domini, hi ha realització aproximant sonora en circumstàncies anàlogues a les registrades quan l'oclusiva final és bilabial o dental (vegeu seccions VII.1.2.3.2 i VII.5.2.3.3). Aquesta realització davant de mot iniciat en vocal (*sac ample*) és força vigent en alacantí i, amb més o menys freqüència, en valencià i a les comarques meridionals del dialecte n.-occ.

7.2.4. *Posició preconsonàntica*

7.2.4.1. *Davant d'oclusiva oral*

a) *Quadre de realitzacions*

[p], [b] = [kp], [gb] (cat. centr., ross., cat. n.-occ., val., eiv.)

[kp], [kb] (amb vocal epentètica, alg.)

[p:], [b:] (mall., men.)

[t], [d] = [kt], [gd] (cat. centr., ross., cat. n.-occ., val., eiv.)

[kt], [kd] (amb vocal epentètica, alg.)

[t:], [d:] (mall., men.)

[t], [d] (alg. col·loquial)

[k], [g] = [k:], [g:] (cat. centr., bal., ross., cat. n.-occ., val.)

[kk], [kg] (amb vocal epentètica, alg.)

[k], [g] (val. col·loquial).

b) *Observacions*

Les probabilitats que una consonant oclusiva presenti manca parcial de sonoritat davant de C2 sonora són més elevades en el cas de C1 velar que en el cas de C1 bilabial o dentoalveolar; efectivament, el volum reduït de la cavitat postvelar durant l'emissió de C1 velar promou un ascens considerable

del nivell de pressió intraoral i dificulta la vibració de les cordes vocals (Ohala i Riordan, 1979). En posició interior de mot i davant d'oclusiva dental, el rossellonès fa [d:] (*reflectir, pacte, recta, rector, acte*) i, més modernament, [t:] (*o[t:]obre, fa[t:]eur* (fr. *octobre, facteur*)) (Fouché, 1924).

Mallorquí i menorquí presenten assimilació regressiva de lloc d'articulació (*inject* (*injecto*), amb [t:] en mall.); en rossellonès, el mateix procés té lloc en posició interior de mot únicament. El fet que el rossellonès (Fouché, 1924) i el català septentrional de transició mostrin assimilació regressiva de lloc a través de frontera de mot quan C1 és bilabial o dentoalveolar però no pas, o en menor mesura, quan C1 es velar, s'adiu amb l'existència de diferències de grau de resistència coarticulatòria entre ambdues classes de consonants; efectivament, les consonants dorsals presenten un grau de resistència superior a l'exhibit per les consonants labials i apicolaminars (vegeu Recasens, 1986b). El mateix raonament permet de justificar que, en mall. i men., el procés d'assimilació regressiva de lloc pugui no acomplir-se quan C1 és oclusiva velar, per cultisme o per influències lingüístiques externes. En posició interior de mot, hi ha exemples d'assimilació regressiva de lloc a Tàrbena i a altres indrets del valencià meridional (*prà[t:]iques* (*pràctiques*)), i a altres zones dialectals (*o[t:]ubre* en lloc d'*octubre* (català central, català n.-occ., val. (DCVB), alg.); *re[t:]or* en lloc de *rector* (Empordà (DCVB); alg.)).

La primera consonant del grup pot experimentar afebliment i vocalitzar-se en [i] davant d'oclusiva dental. Les variants actuals *lleit, guareit, lleituga, treitera* (*llet, guaret, lletuga, tretera*) presenten la realització *eit* (grup etimològic ACT) del català antic; són especialment vigents a les àrees pirinenca i fronterera amb l'Aragó, i s'estenen de forma més escadussera entre la franja territorial que va des de la Catalunya francesa fins a les comarques del Maestrat, Ports i Alcalatén. L'alacantí registra vocalitzacions de formació moderna darrera de vocal tònica (*caraite, estraite* en lloc de *caràcter, extracte* (Sanchis Guarner (1973))). La realització implosiva de la consonant permet d'explicar l'evolució a oclusiva bilabial en el cas de les pronúncies populars *reptor, doptor* (*rector, doctor*; Garrotxa, Cerdanya, Pallars (DECLC, VII)).

El relaxament de la primera consonant de grup fa que pugui elidir-se amb freqüència en la parla col·loquial en alguerès, valencià, i català n.-occ. meridional i de ponent (*retor, dotor* (*rector, doctor*; enquestes personals, Massip (1979), Sistac (1987), Rafel (1981), Sanchis Guarner (1950))). L'elisió sol produir-se davant d'oclusiva dental, per anticipació del gest d'elevació de l'àpex lingual durant l'emissió de la consonant velar. Tret de l'alguerès, els dialectes que practiquen l'elisió en posició medial poden presentar lenició de C1 en el cas de consonants pertanyents a mots en contacte (val. *sa[ɣ b]o, sa[ɣ ð]olent* (*sac bo, sac dolent*)).

7.2.4.2. *Davant d'oclusiva nasal*a) *Quadre de realitzacions*

[m] = [g^om] (cat. centr., val. acurats; eiv., cat. n.-occ., ross.)

[km] (amb vocal epentètica, alg.)

[ɲm] (cat. centr. i val. col·loquials)

[m:] (mall. men.)

[n] = [g^on] (cat. centr. i val. acurats; eiv., cat. n.-occ., ross.)

[kn] (amb vocal epentètica, alg.)

[ɲn] (cat. centr., val. col·loquials; men.)

[n:] (mall., men.)

[ɲ] = [g^oɲ] (cat. centr. i val. acurats; eiv., cat. n.-occ., ross.)

[kɲ] (amb vocal epentètica, alg.)

[ɲɲ] (cat. centr. i val. col·loquials)

[ɲ:] (mall., men.)

b) *Observacions*

Motius de tipus aerodinàmic proven que la realització sorda o semisor-da de C1 és més probable quan l'oclusiva és velar que no pas quan és labial o dentoalveolar; per altra banda, Sanchis Guarner (1950) apunta la vigència de la realització [kn] entre les classes populars de València.

Mall. i men. presenten assimilació regressiva obligatòria de lloc i de mode, si bé la manca d'assimilació és més freqüent que en el cas que C1 sigui labial o dental (també secció VII.7.2.4.1). En rossellonès, el procés d'assimilació regressiva està documentat en posició interior de mot (*do*[m:]a, *si*[n:]e, *di*[n:]e (*dogma*, *signe*, *digne* (Fouché, 1924))). Els parlars de la resta del domini fan assimilació regressiva de lloc de forma ocasional (*resi*[n:]ació (*resignació*; Noguera (Fortuny, 1983)), *A*[n:]ès (*Agnès*; català central (DCVB))); per contra, el menorquí pot fer [ɲn] en lloc de [n:] quan el grup pertany a mots en contacte (Moll, 1932) i en la pronúncia de mots cultes (*digne*, *ignorància*; Guiter (1943)), i l'alguerès fa aquests darrers amb [ɲ] per influència de l'italià. Els grups interiors de mot presenten assimilació regressiva de mode opcional en cat. centr., cat. n.-occ. (Gili Gaya, 1932), eiv. i val. (*dogma*, *signe*), possiblement de forma més freqüent en el cas dels grups *c/gn* que dels grups *c/gm* (Coromines, 1974 (6)).

El relaxament d'oclusiva velar implosiva possibilita la seva conversió

en aproximant (val. ([ʏC]); *pu[ʏ]na* (*pugna*; B. Aragó (Rafel, 1981)) o bé la seva vocalització ([əi'nes], [səi'niə] (*Agnès, sagnia*; mall. (DCVB)). Aquesta realització [i] s'adiu amb la naturalesa dorsopalatal de l'oclusió d'una consonant velar davant de consonant anterior.

7.2.4.3. *Davant de fricativa*

a) *Quadre de realitzacions*

[f], ([v]) = [kf], [gv] (cat. centr., cat. n.-occ., val., ross., eiv.)

[kf], [kv] (amb vocal epentètica, alg.)

[p:f], [b:v] (mall., men.)

[f:], [v:] (mall., men.)

[s], [z] = [ks], [gz] (cat. centr., cat. n.-occ., val., ross., eiv.)

[ks], [kz] (alg.)

[t:s], [d:z] (mall., men.)

/f/, /z/ = [kf]/[ktf], [gʒ]/[gʒʒ] (cat. centr., cat. n.-occ., val., eiv., ross.; vegeu distribució dialectal a secció VII.12)

[k(t)f], [kʒʒ] (amb vocal epentètica davant d'oclusiva, alg.)

[t:f], [d:ʒ] (mall., men.)

b) *Observacions*

En posició intervocàlica interior de mot, el grup integrat per oclusiva velar i fricativa alveolar següent pot esdevenir africada alveolar en alguns casos (ross. (*accès*); cat. central (*òxid*; Camp (Mariner, 1953)); per la seva banda, el grup -cs final de mot es fa [ts] en alguerès (*sa[ts]* (*sacs*; Kuen, 1932-34)). La seqüència [gz] del prefix o inici *ex-* pot fer-se [d:z] en rossellonès i en català central col·loquial (*exèrcit, examen*); també pot presentar realització africada palatal sonora en balear i català central col·loquials, quan el mot afectat té un equivalent castellà amb [x] (*exercici, exèrcit*) o bé per influència d'una fricativa palatal contextual (*exigir* (Bibiloni, 1983); cast. *oxígeno* (Mariner, 1953)).

El relaxament de l'oclusiva velar implosiva propicia la realització [ɣ] davant de fricativa alveolar en valencià col·loquial (Navarro Tomás i Sanchis Guarnier, 1934). També són explicables per relaxament el rotacisme (*esquinorci* en lloc d'*equinocci* (eiv. (DCVB)) i la vocalització (*doize, treize* a partir de *dogze, tregze* (*dotze, tretze*; alacantí (Colomina, 1985b)).

En posició intervocàlica interior de mot, hi ha casos d'elisió de C1 davant de fricativa alveolar a tot el domini (*au[s]ili* (*auxili* (DCVB)) i, amb particular freqüència, als dialectes occidentals (*a[s]eptar*, *a[s]ent*, *su[s]eir* en lloc d'*acceptar*, *accent*, *succeir*, en tortosí (Massip, 1979)) i en alguerès (*è[z]it* (*èxit*)). El valencià també presenta lenició de C1 del mateix grup consonàntic (*sa[ɣ s]òlid*). El grup pot realitzar-se [ʒ] en el cas de mots que tenen equivalent castellà amb [x] (*exèrcit*, *exemple*, *executar*, *Mèxic*; bal., val., català central).

7.2.4.4. Davant d'aproximant

a) Grup heterosil·làbic. Quadre de realitzacions

[kʲ] (ross.; amb vocal epentètica, alg.)

[gʲ] (val., eiv., cat. n.-occ., cat. centr.)

[iʲ] (mall., men.).

En elocució col·loquial, el valencià pot registrar [ɣʲ] i, fins i tot, [jʲ].

b) Grup isosil·làbic

La realització de /g/ davant de [w] en posició interior de mot (*egua*) depèn de la zona geogràfica: [ɣ], als dialectes orientals, en valencià (Sanchis Guarner, 1950) i a indrets del català n.-occ. (B. Aragó (Rafel, 1981)); [g:], en català n.-occ., almenys en posició immediatament posttònica (*egua*; Coromines (1936; DECLC)). En pallarès i a comarques de parla n.-occ. (Garrigues, Urgell, Priorat), hi ha casos de sonorització de /k/ davant de [j] (*sé[g:j]/[g:l]a* (*séquia* (DECLC, VII; Coromines, 1936; Schädel, 1909))); altrament, la pronúncia de *séquia* a aquelles contrades i en cat. n.-occ. en general és amb [k:j]. La diversitat de realitzacions pot explicar-se de forma anàloga al tractament dels grups de la secció VII.1.2.4.4.

7.2.4.5. Davant de vibrant

a) Quadre de realitzacions

[gr] (cat. centr., cat. n.-occ., val., ross., eiv.)

[kr] (alg.)

[r:] (mall. men.)

b) Observacions

La consonant velar es fa parcialment o completament sorda en aquest context (Recasens, 1986b).

7.2.4.6. *Davant de lateral*a) *Grup heterosil·làbic*

[l] = [gl] (cat. centr., cat. n.-occ., val., ross., eiv.)

[kl] (alg.)

[l:] (mall., men.)

[Λ] = [gΛ] (cat. centr., cat. n.-occ., val., ross., eiv.)

[kΛ] (amb vocal epentètica, en alg.)

[Λ:] (mall. men.)

El període oclusiu de C1 pot presentar sonoritat completa o parcial. El valencià pot registrar lenició de C1 (*sa*[ɣ Λ]*unyà*).

b) *Grup isosil·làbic*

a') /gl/

a'') [ɣl]. És la realització més freqüent en tots els contextos en valencià, en eiv. (també [gl]), en català n.-occ. meridional i de ponent (Sanchis Guarner, 1949; Massip, 1979; Quintana, 1987), i a parlars urbans. Al Principat és la realització usual en posició pretònica (*agl-*, *seglar*, *deglutir*, *negligir* (Fabra, 1912; Wheeler, 1980)), llevat dels mots derivats de primitius amb *gl* posttònica i d'algunes altres formes lèxiques; en posició posttònica només trobem [ɣl] a alguns cultismes com *ègloga* i *sigla*. En balear i ross., la realització [ɣl] sembla vigent en posició pretònica (formacions amb *agl-* inicial (mall.; Alcover, 1908); *iglésia* (ross.; Fouché, 1924)).

b'') [g:l]. És la realització més freqüent en tots els contextos, en mall. i men. (Möll, 1933; també *-gl* (*arregl* (*arreglo*)), i en ross. (Fouché, 1924). En posició immediatament posttònica, és vigent en valencià (Coromines (1936)), i és força sistemàtica en cat. central, i en cat. n.-occ. central i septentrional. En posició pretònica, aquests dos darrers dialectes presenten [g:l] als mots derivats de primitius amb *gl* immediatament posttònica (*arréglar*, per tal com procedeix de *regla*) i a alguns altres mots.

c'') [k:l] (i/o [kl]). És la realització dominant en posició immediatament posttònica a zones del català central (barceloní, comarques septentrionals (Fabra, 1912; Sala, 1979)) i del català n.-occ. Aquest procés d'ensordiment ha estat comentat en el cas dels grups amb /b/ (vegeu seccions VII.1.2.4.4 i VII.1.2.4.6).

d'') [l]. L'elisió de C1 ha generat la variant *ilésia* (*església*) en ross., en ribagorçà, al B. Aragó i a zones del valencià.

b') /kl/

a'') [kl]. És la realització habitual en tots els contextos en bal., en val. i a comarques meridionals del català n.-occ.. En català central i català n.-occ. és la realització del grup pretònic (*aclarir, aclucar, proclamar*; Fabra, 1912). L'alguerès presenta realització *cr* amb oclusiva simple.

b'') [k:l]. És la realització més freqüent del grup immediatament post-tònic en català central (almenys en barceloní i a les comarques septentrionals) i en català n.-occ. (almenys en pallarès (Coromines, 1936)) (acabaments *-acle, -icle*). L'allargament s'explica per efecte de la vocal tònica adjacent.

c'') [g:l]. Aquesta variant està documentada en ross. i pallarès (*miracle* (Fouché, 1924); *cegle* (*cercle*; Coromines (DECLC, II)); *seglar* (*serclar* "eixarcolar"; ross. (Coromines, DECLC, III)).

c') /gl/ i kl/, amb realització [ʎ] de /l/

A comarques frontereres amb l'Aragó, la realització del grup /gl/ pot variar, sobretot, entre [g(:)ʎ], [k(:)ʎ] (*rogle*; A. Ribagorça (DCVB)), [ʎʎ] (*mogle*; B. Cinca (Galán, 1973)) i [ʎ] (*(es)glésia, glera, ungla*; A. Ribagorça). El fet que /g/ i no pas /b/ (vegeu secció VII.1.2.4.6) puguin elidir-se davant de [ʎ] isosil·làbica és consistent amb altres dades dialectals (Rousselot, 1892); al mateix temps, la consonant lateral palatal és més resistent a modificacions (ieisme) darrera de consonant velar que de consonant labial isosil·làbiques (també Rousselot, 1892). El motiu és presumiblement la quasi-homorganicitat entre les consonants del primer grup en oposició a la manca d'aquesta propietat en el cas de les consonants del segon.

7.2.4.7. Davant de bategant o vibrant isosil·làbica

En posició postvocàlica medial, /k/ es fa [k] i /g/ es fa [ɣ] o [g], segons la mateixa distribució geogràfica corresponent a les realitzacions intervocàliques. En algun cas, hi ha hagut elisió de /g/ (*llàrimes* en lloc de *llàgrimes*, en ribagorçà); en altres circumstàncies, l'elisió de C1 ha estat precedida d'un increment del nombre de vibracions de C2 isosil·làbica (*rapat, arro* en lloc de *grapat, agre*; Viladomat (1959)).

Les terminacions verbals del balear *-gr* (*logr*) i *-cr* (*involucr*) (Bibiloni, 1983) presenten realització sorda de C1.

7.2.5. Posició postconsonàntica

La segona consonant del grup es realitza oclusiva dorsovelar sorda (/k/) o sonora (/g/), tret dels casos esmentats a continuació.

7.2.5.1. Darrera d'oclusiva

En val. col·loquial, /g/ inicial de mot pot fer-se [ɣ], independentment de la realització de l'oclusiva oral precedent (*ca[b ɣ]os*, *ca[β ɣ]os* (*cap gos*)); sembla que la pronúncia aproximant de C2 és particularment freqüent davant de vocal posterior.

Darrera d'oclusiva nasal, en posició final absoluta de mot, l'oclusiva oral es manté o s'elideix segons la zona dialectal (*fa[ŋ(k)]* (*fang*, amb /g/); *ba[ŋ(k)]* (*banc*, amb /k/)). El català central sol elidir l'oclusiva, si bé no són infreqüents les variants [ŋ^k], [ŋk] (ALPI; Recasens (1985); Schädel (1909)). El català n.-occ. presenta una situació similar, si bé el percentatge de realitzacions amb oclusiva final mantinguda és més elevat que en català central; així, el manteniment és força general al Priorat (Cabré, 1969), al B. Aragó (sobretot, a Aiguaviva (Rafel, 1981)), a la Llitera (Sistac, 1987)... En rossellonès també hi ha alternança de solucions, especialment al Conflent, al Rosselló i al Vallespir; a l'A. Cerdanya (Formiguera, Llo, Sallagosa...) predomina [ŋk] (ALPI; Schädel (1909); DCVB). L'eivissenc actual presenta alternança entre [ŋk] i [ŋ], com a zones del català central. En general, l'elisió de C2 del grup [ŋk] guarda relació amb la condició d'homorganicitat entre C1 i C2. El manteniment de l'oclusiva oral és pràcticament general en alg. (Kuen, 1932-34), mall. i men., i val. (ALPI).

Una comparació entre aquestes dades i les reportades a les seccions VII.1.2.5.1 i VII.5.2.5.1 revela que, darrera de C1 oclusiva nasal, C2 oclusiva oral de lloc d'articulació velar és més resistent a l'elisió que no pas C2 oclusiva oral de lloc d'articulació bilabial o dental. El motiu deu ser, a la vegada, articulatori i perceptual: per una banda, l'excursió lenta i gradual del dors durant la producció del grup de velars (a diferència del moviment ràpid dels llavis i de l'àpex durant la producció dels grups de labials i dentals, respectivament) hauria afavorit el manteniment de l'oclusió després del tancament del passatge velofaringi; per una altra, el fet que la durada i la perceptibilitat de l'explosió de [k] siguin especialment considerables n'hauria propiciat, així mateix, el manteniment.

L'elisió de [k] del grup [ŋk] possibilita que la nasal velar canviï ocasionalment de lloc d'articulació. Hi ha casos de canvi [ŋ] > [n] (*blan*, *cin* (*blanc*, *cinc*; indrets septentrionals del Principat, balear (DCVB; ALPI))) i [ŋ] > [m] (*jum* (*junc*; zones del català n.-occ.)).

7.2.5.2. Darrera de fricativa i d'aproximant

a) Grup heterosil·làbic

La distribució geogràfica de les realitzacions [g] i [ɣ] s'adiu força bé

amb la corresponent en posició intervocàlica ([ɣ] pertot, en règim d'alternança amb [g] en men. i mall.). La pronúncia oclusiva també sembla freqüent en valencià no col·loquial (Navarro Tomás i Sanchis Guarner, 1934).

b) *Grup isosil·làbic*

El grup final *-sc* final de mot conserva l'oclusiva velar a tot el domini, en consonància amb la manca d'homorganicitat entre C1 i C2. L'elisió de C2 és factible a zones del domini lingüístic on les oclusives en posició implosiva presenten una realització especialment relaxada (*Frances(c)*, en val. i al B. Ebre (DCVB)).

7.2.5.3. *Darrera de vibrant o bategant, i de lateral*

a) *Grup heterosil·làbic*

En posició prevocàlica, /g/ es fa [g] o bé [ɣ] segons una distribució geogràfica similar a l'observada en posició intervocàlica. La tendència a fer [ɣ] és més marcada en aquests contextos que no pas darrera de fricativa (mall., men.).

b) *Grup isosil·làbic*

En posició final absoluta de mot, hi ha conservació de l'oclusiva velar dels grups [lk] (*solc*) i [rk] (*eixorc*, *amarg*), en consonància amb la manca d'homorganicitat entre C1 i C2. Ocasionalment, el grup [rk] pot fer-se [rt] (*sart*, *art*, *gort*, *fort*, en lloc de *sarg*, *arc*, *gorg*, *forc*) i [rp] (*gorb*, en lloc de *gorg*). Aquest fenomen de substitució està relacionat amb el relaxament articuladori i la poca perceptibilitat de l'explosió de l'oclusiva velar en aquest context; els mateixos factors articuladoris i perceptuals expliquen l'elisió ocasional de C2, potser després que hagi tingut lloc la seva substitució per oclusiva dentoalveolar ([for] (*forc*), presumiblement després d'un canvi *forc* > *fort*; Camp de Tarragona (Recasens, 1985)).

7.3. *Variants articulatòries del mallorquí*

En mallorquí, les realitzacions fonètiques dels fonemes /k/ i /g/ són particularment palatalitzades. Les diferències de grau de palatalitat permeten de delimitar dues zones geogràfiques:

a) Zona 1 (Palma, Valldemossa, Pollença, Son Servera, Felanitx, Manacor, Calvià, Algaida, Santanyí (Alcover, 1908)). Presenta realització oclusiva dorsopalatal ([c] (/k/); [ɟ] (/g/)), en posició medial davant de [i], [e], [ɛ], [a] i [ə], i en posició final absoluta de mot postvocàlica i postconsonàntica.

En posició medial, davant de [ɔ], [o] i [u], l'oclusiva presenta realització velar ([k], [g]) i, ocasionalment, les realitzacions [k̟], [g̟]. Sol haver-hi realització velar posterior davant de consonant posterior ([t̟], [r], [w]) (Moll, 1934b)); no posseïm dades fiables sobre la realització del fonema velar davant de consonant anterior.

b) Zona 2 (Bunyola, Esporles, Sa Pobla, Alcúdia, Sineu, Artà, Santa Margalida, Sóller, Campos (BDLC, XI; ALPI)). Presenta realitzacions [k], [g] i, ocasionalment, [c], [ɟ], davant de [i], [e] i [ɛ]. En la resta de contextos predominen [k], [g], si bé, ocasionalment, també poden aparèixer [k̟], [g̟].

El contrast entre les realitzacions de la zona 1, per una banda, i la zona 2 i la resta del domini lingüístic, per l'altra, és particularment evident davant de [a] i [ə], i en posició final absoluta de mot. La realització davant de vocal anterior és palatovelar a tots els dialectes (Recasens, 1986a). És possible que la presència de realització dorsopalatal de l'oclusiva a alguns pobles hagi estat facilitada per una realització especialment anterior de /a/ als mateixos indrets; així, no sembla casual que Son Servera i Felanitx presentin les realitzacions [c] i [ɟ] de l'oclusiva, per una banda, i la realització [ɕ] de /a/, per una altra (vegeu secció III.8). La realització de /k/ i /g/ medial depèn, sobretot, de les característiques articulatòries de la vocal següent, si bé hom ha remarcat que el grau de palatalitat de la consonant també és influenciat per la vocal precedent, almenys a certes poblacions (Alcúdia, Sta. Margalida (BDLC, XI)). És possible que, als indrets que registren un grau màxim de palatalitat, la consonant [c] (i potser també [ɟ]) sigui emesa amb un cert grau de fricció, almenys davant de les vocals més tancades; aquest fenomen és ocasionat per un augment del nivell de pressió intraoral a causa de l'estretor de la constricció palatal (Jaeger, 1978). En l'actualitat, algunes zones del mallorquí experimenten un procés de transformació de [c] i [ɟ] en [k̟] i [g̟], a aquells contextos en què la naturalesa dorsopalatal de la consonant és més perceptible (davant de [a] i [ə] medials, i en posició final absoluta de mot). Aquest procés de canvi també depèn de factors idiolectals: per una banda, els parlants que palatalitzen amb major claredat fan [c] i [ɟ] en posició final de mot davant de mot iniciat en qualsevol so; per una altra banda, els parlants que presenten variants menys palatalitzades fan [c] i [ɟ] quan el mot següent comença en vocal no labial, i [k] i [g] quan comença en vocal labial.

Als pobles de la zona 1, la variant dorsopalatal de /g/ pot fer-se aproximant ([ɣ]) en pronúncia lligada als contextos habituals. Les transcripcions de Moll (1934b) indiquen la presència d'aquesta realització entre vocals, en contacte amb *r* i, ocasionalment, darrera de *l*, en pronúncia lligada; les enquestes personals efectuades per l'autor proven que aquella realització aproximant també té lloc darrera de [ʎ], fricativa i aproximant.

7.4. Fenòmens fonètics

7.4.1. Realització fonètica de consonant subjacent

Als territoris on /nk/ i /ng/ finals de mot se simplifiquen en [ŋ], és freqüent l'aparició d'oclusiva oral velar davant de vocal en frases curtes (*sang i fetge, cinc hores, blanc i negre, sang espessa*). A diferència del que s'esdevenia en el cas dels grups finals amb C2 oclusiva oral bilabial o dentoalveolar, no està clar que l'aparició d'oclusiva oral velar constitueixi un fenomen d'actualització fonètica de C2 subjacent. Efectivament, l'evidència reportada a continuació suggereix que, almenys en alguns contextos, la presència d'oclusiva oral pressuposa un procés d'epèntesi fonètica.

Sembla que l'aparició d'oclusiva oral darrera d'oclusiva nasal és més freqüent quan el lloc d'articulació del grup és velar que no pas quan és labial o dentoalveolar. Aquest contrast s'adiu amb les diferències de nivell de pressió intraoral corresponents a consonants de lloc d'articulació diferent; així, un nivell de pressió més alt durant l'emissió de [ŋ] que de [m] i [n] pot fer que el passatge velofaringi es tanqui abans que es produeixi l'explosió dorsal. La presència o absència d'oclusiva oral velar sol dependre, en bona mesura, de les circumstàncies contextuais i de l'estil de parla. En concret, la presència de la consonant depèn sobretot del fet que [ŋ] aparegui en les immediacions d'una vocal accentuada (*banc estret*, a diferència de *camping estret*; comunicació personal d'Eulàlia Bonet), per tal com, en aquest context, la pressió intraoral de [ŋ] registra un nivell especialment elevat; així mateix, l'estil acurat de parla deu propiciar l'epèntesi i l'estil col·loquial de parla deu contribuir a l'absència de l'oclusiva oral. En segon terme, la presència d'oclusiva sembla afavorida per un procés de dissimilació en relació amb una consonant nasal no velar (*sang i mocs* (Mariner, 1975)); per contra, l'absència d'oclusiva sembla afavorida per un procés de dissimilació en relació amb una oclusiva oral velar (*hi ha sang aquí*).

Un altra qüestió és la naturalesa sorda o sonora de la consonant oclusiva oral. En aquest cas pot suggerir-se que la presència o absència de sonoritat durant l'emissió de la consonant també resta associada amb factors aerodinàmics, és a dir, que l'oclusiva resulta sorda o sonora en virtut del nivell de pressió intraoral. En conseqüència, l'oclusiva oral serà majoritàriament sonora si [ŋ] resta allunyada de l'accent i/o l'estil de parla és col·loquial, i majoritàriament sorda si [ŋ] es troba prop de l'accent i/o l'estil de parla és acurat (Fabra, 1897; Arteaga, 1908). Finalment, és possible que la realització sorda o sonora de C2 oclusiva oral ([ŋk] o [ŋg]) depengui en part del dialecte; en aquest sentit, les enquestes mostren una tendència general a fer [ŋg] prevocàlica de forma més freqüent en valencià que al Principat i en català oriental.

7.4.2. Epèntesi

En circumstàncies contextuais apropiades, la inserció de /g/ serveix per a desfer un hiat. En general, l'epèntesi té lloc quan una de les vocals adjacents és posterior labial [o] o [u], i l'altra és posterior labial [o] o [u] o bé posterior no labial [a] o [ə]; en conseqüència, l'epèntesi és facilitada per l'afinitat entre les configuracions articulatòries de les vocals que formen el hiat i de la consonant epentètica. És possible que, almenys en alguns mots, g procedeixi d'una [w] epentètica prèvia (Millardet, 1910). Exemples d'aquest tipus d'epentèsi són *cuga*, *gragó*, *nugar*, *bagul*, *llagor*, *pagor*, *sugar*, *ragó*, *fuguell*, *cognet*, *dugues*, *agon*, en lloc de *cua*, *graó*, *nuar*, *baül*, *lla(v)or*, *p(a)or*, *swar*, *raó*, *fuell*, *coet*, *dues*, *a on*. En alguns casos, hi ha epèntesi en contacte amb vocal anterior, en consonància amb l'afinitat entre la naturalesa dorsal d'aquesta vocal i d'una consonant velar anterior (*aguir*, *juguí*, *vedrigola*, *volligana*, *alligoli*, *roguín*, en lloc d'*ahir*, *juí*, *vedriola*, *voliana*, *allioli*, *roín*); en altres casos, la presència de consonant velar sembla atribuïble a un procés de substitució entre consonants més que no pas a un procés d'epèntesi antihiàtica (*bogor* en lloc de *bovor*, *núgol* en lloc de *núvol*).

A les comarques occidentals i meridionals del cat. n.-occ., i en valencià (DCVB; ALPI) és freqüent el fenomen d'epèntesi de /g/ entre vocal i [w] (*me[ɣw]a*, *te[ɣw]a*, *nu[ɣw]et*, *o[ɣw]era*, *an[ɣw]ar*, *cre[ɣw]eta* en lloc de *meua*, *teua*, *nuet*, *ouera*, *aniuar*, *creueta*). En les mateixes condicions contextuais, el fenomen d'epèntesi també ha estat registrat a formes verbals de 3a. persona del plural del present d'indicatiu (*di[ɣw]en*, *ca[ɣw]en*; Llitera (BDLC)) i a l'acabament *-[ũwo]* corresponent a *[ũ]* final d'imperatiu davant de *ho* enclític (*mire[ũywo]* (*mireu-ho*; alacantí) (Colomina, 1985b)). En tots aquests casos, pot suggerir-se que l'epèntesi de /g/ ha estat possible pel fet que [w] adjacent és emesa amb una constricció dorsovelar molt pronunciada.

7.4.3. Elisió

L'elisió de /g/ és especialment freqüent en les circumstàncies contextuais següents: (a) en posició intervocàlica, quan una o ambdues vocals adjacents són posteriors labialitzades (sobretot [u]) (*arru(g)a*, *ju(g)ar*, *eixu(g)ar*, *a(g)ulla*, *cu(g)ula*, *matafalu(g)a*, *pre(g)ó*, *corregu(d)a*); (b) davant de [w] (*ai(g)ua*, *lle(g)ua*, *e(g)ua*, *i(g)ual*; (g)*uant*, (g)*uarda*, (g)*uanyar*, (g)*uaix*); (c) en síl·laba final de mots esdrúixols, independentment de la naturalesa articulatòria dels sons adjacents (*màrfel(i)g)a*, *àli(g)a*, *aixàvi(g)a*, *èpo(g)a* (*època*)). Anàlogament al que s'esdevenia amb el procés d'epèntesi, els exemples inclosos a (a) i (b) mostren l'existència d'afinitat entre les configuracions arti-

culatòries de la consonant velar, i de la vocal adjacent o [w]; l'elisió també és afavorida per una vocal adjacent posterior no labial ([a], [ə]) o anterior ([i], [e]), en consonància amb la similitud articulatòria entre totes aquestes vocals i /g/.

La distribució geogràfica del fenomen és clara. La gran majoria de casos ha estat registrada en valencià i, molt especialment, a les comarques emplaçades al sud de l'Horta; també hi ha exemples a les comarques meridionals del català n.-occ. i al Baix Camp. Aquesta distribució suggereix que, en valencià i en català n.-occ. meridional, [ɣ] és produïda amb una constricció ampla, i les vocals i [w] són emeses amb requeriments articuladoris elevats. El fenomen d'elisió als dialectes esmentats també suggereix l'existència d'una tendència a l'escurçament de la durada de les consonants a favor de la durada vocàlica en el discurs.

7.4.4. *Epítesi*

7.4.4.1. *Epítesi postvocàlica*

L'epítesi d'oclusiva velar pot tenir lloc darrera de vocal emesa amb elevació dorsal en direcció a les zones palatal ([i], [e]; *còvec*, *ràvec*, *rebombòric*) o velofaríngia ([u], [o]; *pòrroc*, *cruc*, *nuc*), o bé darrera de la vocal central [ə]. L'epítesi pot haver estat causada, en bona mesura, per la similitud entre les configuracions articulatòries de la consonant afegida i de la vocal adjacent (ambdues articulacions són produïdes amb dors lingual elevat). El procés de canvi deu haver estat condicionat, així mateix, per l'analogia i per la tendència al reforçament de monosíl·labs (*cruc*, *nuc* (*cru*, *nu(s)*), si bé és factible que ambdues variants provinguin de *cruga*, *nuga*, és a dir, dels femenins *crua*, *nua* amb g antihiatàtica).

Aquest tipus d'epítesi postvocàlica presenta exemples a tot el domini lingüístic. Un cas particular ve donat per les formes verbals de 1a. persona del present d'indicatiu en *-i* (*pàrllic*; Garrotxa, A. Empordà, Ripollès, valencià, tortosí, B. Camp), *-[u]* (*pàrlloc*; Garrotxa, A. Empordà, Ripollès, B. Empordà, Gironès, Selva, Priorat, B. Camp), *-[o]* (Priorat, B. Camp), *-[e]* (*pàrlec*; Maestrat, B. Camp).

7.4.4.2. *Epítesi postconsonàntica*

Els casos d'epítesi postconsonàntica tenen lloc darrera de [r] (*llarc*, *marc* (*llar*, *mar*; ross., B. Maestrat, cat. central)) i de consonant nasal (*trenc* (*tren*; Principat)).

7.4.5. *Pas a oclusiva dental*

El pas d'oclusiva velar final de mot a oclusiva dental (*bricot* en lloc de *bricoc* (*albercoc*); *fit* en lloc de *fic* ("tipus de gra", "tort"); *présset* en lloc de *préssec*; *saüt* en lloc de *saüc*; *arsènit* en lloc d'*arsènic*) pot explicar-se per factors analògics i/o fonètics (vegeu també secció VII.5.3.6). Entre aquests darrers cal esmentar la confusió perceptual entre consonants, atès el nivell baix d'intensitat de l'explosió d'una consonant oclusiva final, i la similitud entre les característiques acústiques d'oclusives velars i dentoalveolars en alguns contextos vocàlics (vegeu secció VII.5.3.6); el fet que l'explosió de [k] sigui més intensa que l'explosió de [t] deu explicar que el canvi [k]>[t] sigui menys freqüent que el canvi [t]>[k]. També és factible que el pas a oclusiva dental en posició final hagi estat originat per assimilació regressiva a les formes de plural (-cs>-ts, com en el cas de la variant *espinats* (*espinacs*)). Resulta menys convincent l'explicació de Grammont (1971) que la consonant final-[k] és més susceptible de canvi que no pas -[t] per tal com és emesa amb un lloc d'articulació més imprecís i contacte lingual menys accentuat.

7.4.6. *Pas a oclusiva i aproximant bilabials*

Els exemples recollits revelen que aquesta evolució ha estat propiciada per la presència d'una vocal labial adjacent (*cebuda* (*ceguda* ("cicuta"); Coromines, DECLC, II); *cobrombo* (*cogombre*; mall. (DCVB)); *múrbula*, *búrbula*, *múrmula* (*múrgula*; Osona, Penedès, Pinell (DCVB))). Es tracta d'un canvi invers al reportat a la secció VII.3.7, que cal explicar de forma similar.

7.4.7. *Sonoritat*

7.4.7.1. *Sonorització*

Són freqüents a tot el domini els casos de sonorització d'oclusiva velar sorda en posició inicial absoluta de mot (*gancell*, *galendari*, *gamell*, *garruatge*, *garxofa*, *garrabina*, *garanyana*, *guixalla*, *güiro*, *guidar*, *griba*, *gremallers*, *gornisa*, *gorb*, *gabina*, *gava*(ll)*ons*, *gleda*, *godolla*, (de) *gorbeu*, *garrau*, *gatxap*, *ganapé*, *gambuix*, *galze*, *ganasta*, *garavana*, *garlinga*, *gadagang*, *garpanta* *gorbell*).

Una anàlisi de cinquanta variants indica que el canvi deu haver estat condicionat, en bona mesura, per factors fonètics. En una gran majoria de casos, la consonant es troba davant de [a] o [ə] àtones, i la segona síl·laba presenta consonant sonora. Aquestes circumstàncies contextuais suggerei-

xen que la sonorització ha estat possible a causa d'un descens del nivell de pressió intraoral durant el període oclusiu en contacte amb vocal baixa, i d'un fenomen d'assimilació regressiva de sonoritat per part de la consonant sonora de la segona síl·laba del mot. Altres possibles factors motivadors del canvi són: l'efecte simultani de la vocal final del mot precedent, i de la vocal o consonant líquida immediatament següent (Fouché, 1924; Moll, 1952); l'analogia (*dia del gos* en lloc de *dia del cós* (CÜRSU; Recasens, 1985)); l'acció assimiladora per part d'una consonant velar sonora del mateix mot (*ga-dagang* i *garlinga* en lloc de *cadagang* i *carlinga*). També cal explicar per què la sèrie velar presenta més casos de sonorització que les sèries bilabial i dental (seccions VII.3.5 i VII.5.3.3.1): el motiu radica possiblement en el fet que les diferències de durada i d'intensitat de l'explosió, i de durada del VOT, entre oclusives sordes i sonores són inferiors en el cas de la sèrie velar que en el cas de les altres dues sèries (Recasens, 1982). Pot suggerir-se que el procés de canvi ha estat perceptual i no pas articulatori car, contràriament al que s'esdevé amb les consonants oclusives inicials del català i per motius de tipus aerodinàmic (vegeu secció VII.7.2.4.1 (b)), la sonorització d'una oclusiva labial o dentoalveolar sorda ha de resultar més factible que no pas la d'una oclusiva velar sorda (vegeu Locke, 1983).

També hi ha casos de sonorització en posició interior de mot, en les circumstàncies contextuais següents: entre vocals, a la síl·laba final de mots esdrúixols (*polítiga*, *èpoga*, *pràtiga*, *fàbriga*, especialment en mall. (DCVB)); darrera de la síl·laba inicial *es-* (*esguma* (*escuma*; pallarès (DCVB)), *esgollar-se* (*escolar-se*; alacantí (Coromines, DECLC, II)), *esguít* (*esquitx*; val. (DCVB))); en el cas d'algunes formes gramaticals (demostratius *aguet*, *aguell*, *aguisto*, *aguixo*; ribagorçà, pallarès). Aquests exemples mostren que la sonorització en posició medial té lloc sobretot quan la consonant resta allunyada de l'accent, es troba en contacte amb articulacions especialment obertes o bé pertany a mots d'ús freqüent.

7.4.7.2. Ensordiment

Els casos d'ensordiment de /g/ inicial absoluta de mot són pocs en comparació amb els casos de sonorització de /k/ inicial. És possible que les variants *cangrena* (*gangrena*; A. Ribagorça (DCVB)) i *Callicant* (*Gallicant*; Camp de Tarragona) hagin estat originades per dissimilació i assimilació entre consonants velars, respectivament.

7.4.7.3. Absència de sonorització

A diferència del català general, els dialectes nord-occidental i valencià

han mantingut l'oclusiva velar sorda d'alguns mots, potser per influència de la fonètica mossàrab (*euca, equa (egua, euga), aufàbrica (alfàbega), palancana (palangana), cocullada (cogullada)*). L'absència de sonorització d'oclusiva velar davant de consonant bategant isosil·làbica no ha tingut lloc a mots d'ascendència culta com *sacrifici* i *secret*, que han passat a *sagrifici* i *secre*t en la pronúncia popular.

7.4.8. *Metàtesi*

En un bon nombre de casos, hi ha intercanvi entre una consonant velar i una altra consonant. La metàtesi és freqüent amb consonant bilabial (*pac aquí (cap aquí; val., català n.-occ. meridional); agabanyar (abaganyar; Bages (DCVB)); alfàgueba (alfàbega; Camp (Recasens, 1985)); gamatzem (magatzem; català central (Alcover, 1908; Coromines, DECLC, V)); garballó (bargalló; bal. (BDLC, XII))*) i amb consonant líquida (*murugó (mug(u)ró; B. Cinca (Galán, 1973)); garratiu (regatiu; ross. (Fouché, 1924)); angigala (argilaga; Benimantell (Coromines, DECLC, I))*).

7.4.9. *Pròtesi*

La pròtesi d'oclusiva velar sonora pot tenir lloc davant de [w] inicial de mot, en el cas que aquesta consonant sigui emesa mitjançant constricció dorsovelar molt pronunciada (*güello, güella, güeit (ull, o(v)ella, (v)uit; A. Ribagorça (Ferraz, 1934))*). L'afinitat articulatòria entre ambdues consonants propicia el procés de pròtesi (vegeu secció VII.7.4.2).

8. FONEMA OCLUSIU NASAL BILABIAL SONOR (/m/)

8.1. *Característiques articulatòries i acústiques*

La realització oclusiva nasal bilabial és emesa amb una oclusió completa entre ambdós llavis, més llarga que la corresponent a les oclusives nasals alveolar i velar. Simultàniament, hi ha sonoritat i sortida d'aire per la cavitat nasal a través del passatge velofaringi. Durant el període oclusiu, el cos lingual es troba relativament lliure per adaptar-se a la configuració lingual dels son adjacents. L'ona acústica generada per excitació del tracte nasal (el murmuri nasal) presenta les característiques espectrals següents: (a) un F1 baix, sobre els 250 Hz, que depèn de les dimensions del sistema nasofaringi en relació inversa; (b) una antiressonància baixa, sobre els 500-1500 Hz, que està associada inversament amb les dimensions de la cavitat oral emplaçada

darrera de l'indret d'oclusió bilabial; (c) un F2 i un F3 més greus que en el cas de les altres oclusives nasals (entre 1000 i 2000 Hz).

L'oclusió és seguida d'una explosió oral poc audible, sobretot en posició final absoluta de frase. Les transicions vocàliques de F2 i F3 són similars a les corresponents a /b/ (vegeu secció VII.1.1).

8.2. *Variants contextuals i dialectals*

8.2.1. *Posició preconsonàntica*

8.2.1.1. *Davant d'oclusiva oral*

a) *Quadre de realitzacions*

[p], [b] = [mp], [mb] (als sis dialectes)

[t], [d] = [mt], [md] (cat. centr., cat. n.-occ., men., ross., eiv., val.)

[ɲt], [ɲd] (mall., men., ross., alg.)

[k], [g] = [mk], [mg] (cat. centr., cat. n.-occ., men., ross., eiv., val.)

[ŋk], [ŋg] (mall., men., ross., alg.)

[c], [ɟ] = [ɲc], [ɲɟ] (mall.)

b) *Observacions*

La sortida d'aire a través de la cavitat nasal durant el període oclusiu impedeix un ascens del nivell de la pressió intraoral per sobre del nivell de la pressió subglotal. En conseqüència, les cordes vocals vibren ininterrompudament, i és difícil que el període oclusiu esdevingui completament o parcialment sord.

Mallorquí, menorquí i alguerès presenten assimilació regressiva de lloc d'articulació, i en val. popular aquest procés també és força sistemàtic; mentre que en català central septentrional de transició no sembla haver-hi assimilació regressiva de lloc quan C1 és nasal, la situació del rossellonès és anàloga a la descrita a la secció VII.1.2.4.1. En alguns mots d'ús freqüent, l'assimilació és possible a tot el domini; així, /m/ pot fer-se [ɲ] davant d'oclusiva dental (*dondar* (*domtar*; zones del català central septentrional); *fenta* (*femta*; Pallars (Coromines, DECLC, III), B. Ebre, val. (DCVB))) i [ŋ] davant d'oclusiva velar (*teni*[ɲ] *que* (*tenim que*; B. Aragó (Rafel, 1981))). L'evolució del grup /mp/ a [np] en benasquès (*llinpio*, *anpllo*, *llonbrigo* (Ballarín, 1974)) és explicable per dissimilació de labials; per la seva banda, variants com *imprenta* (*impremta*) són degudes a un procés assimilatori i/o a la influència de la pronúncia castellana.

En alguns casos, els grups /mp/ i /mb/ interiors de mot poden simplificar-se en [p] i [β], respectivament. Així, *tabé*, *tapoc* (*també*, *tampoc*) són freqüents a les comarques septentrionals del domini central.

8.2.1.2. *Davant d'oclusiva nasal*

a) *Quadre de realitzacions*

[m] = [m:] (pertot)
[m] (val. col·loquial)

[n] = [mn] (cat. centr., cat. n.-occ., val., ross., eiv.)
[n:] (mall. men., ross., alg.)

[ɲ] = [mɲ] (cat. centr., cat. n.-occ., men., ross., eiv., val.)
[ɲ:] (mall., men., alg., ross.)

b) *Observacions*

El grup /mn/ pot fer-se [n:] en virtut d'un procés d'assimilació regressiva, al sud del P. Valencià (*columna* (Guardamar; BDL, XIV)) i en català nord-occidental meridional (*co[n] no* (*com no*; B. Aragó (Rafel, 1981))).

El grup geminat /mm/ no pertanyent a mot prefixat se simplifica sovint en llenguatge col·loquial ([m] en lloc de [m:] a *gemma*, *súmmum*), segurament per influència del castellà. En rossellonès, per contra, hom ha adaptat amb [m:] mots francesos escrits amb *mm* (fr. *programme*; Fouché, 1924).

8.2.1.3. *Davant de fricativa i aproximant*

a) *Quadre de realitzacions*

[f], ([v]) = [ɱf], [ɱv] (pertot)

[s], [z] = [ms], [mz] (cat. centr., cat. n.-occ., ross., eiv., val.)
[ns], [nz] (mall., men., ross.)
[ɲts], [ɲdz] (alg.)

/ʃ/, /ʒ/ = [mʃ]/[mtʃ], [mʒ]/[mʒ] (cat. centr., cat. n.-occ., eiv., val., ross.; vegeu distribució dialectal a secció VII.12)
[ɲʃ]/[ɲtʃ], [ɲʒ]/[ɲʒ] (mall., men., ross., alg.; vegeu distribució dialectal a secció VII.12)

[j] = [mj] (pertot, tret del mall.)
[ɲj] (alg., mall., men.)
[ĩj] (mall.)

b) *Observacions*

Mall., men. i alguerès presenten generalment assimilació regressiva de lloc; en val. col·loquial també són prou freqüents aquestes assimilacions. El grup final de mot *-ms* s'hi fa, en conseqüència, *-ns*. En la parla col·loquial, el grup /ms/ intervocàlic medial pot esdevenir [ns] per assimilació regressiva a moltes zones del domini (*prensa* en lloc de *premsa*).

8.2.1.4. *Davant de vibrant*a) *Quadre de realitzacions*

[mr] (cat. centr., cat. n.-occ., ross., eiv., val.)

[nr] (mall., men., alg., ross.)

b) *Observacions*

En posició interior de mot, pronúncies com *sonriure* (*somriure*; B. Aragó (Rafel, 1981)) han estat generades per assimilació i/o per influència castellana.

8.2.1.5. *Davant de lateral*a) *Quadre de realitzacions*

[l] = [ml] (cat. centr., cat. n.-occ., ross., eiv., val.)

[ll]/[nl] (mall., men., ross., alg.)

[Λ] = [mΛ] (cat. centr., cat. n.-occ., val., ross., eiv.)

[̂Λ]/[̂nΛ] (mall., men., ross., alg.)

b) *Observacions*

L'assimilació regressiva /ml/ > [nl] és possible a diversos parlars, en elocució col·loquial (B. Aragó (Rafel, 1981)). Les assimilacions de mode són menys sistemàtiques: en mallorquí, pot haver-hi l'assimilació regressiva /ml/ > [l:] (Moll, 1934b), i en alguerès, l'assimilació progressiva /ml/ > [n(:)] (Kuen, 1932-34); en ambdós casos, el segon mot és una forma gramatical de freqüència elevada (per exemple, un article). Per altra banda, C1 nasal pot efectuar-se amb lateralitat pertot i presentar, per tant, sortida simultània d'aire a través de la cavitat nasal i dels costats de la cavitat oral.

8.2.2. *Posició postconsonàntica*

La consonant /m/ conserva la realització bilabial darrera de qualsevol consonant. En alacantí, el grup *-rm* final absolut de mot pot simplificar-se en *-r* a causa del relaxament articulatori de C2 en aquest context.

8.3. Fenòmens fonètics

8.3.1. *Pas a nasal alveolar*

La variant *forniga* (*formiga*; cat. n.-occ., A. Camp i Tarragonès (Recasens, 1985)) pot explicar-se per dissimilació de bilabials (Coromines, DECLC, IV), o bé per coarticulació anticipatòria del gest d'elevació i avançament linguals. Les característiques acústiques del murmuri nasal i de les transicions vocàliques són ben similars en el cas de [mi] i [ni] (Ohala, 1975); en conseqüència, no pot descartar-se que el canvi es degui a motius perceptuals. En posició final absoluta de mot, el pas de *m* a *n* és anàlogic en el cas d'acabaments àtons de formes verbals (*cantaven*, *estaven* (*cantàvem*, *estàvem*; ross., alg.)), i afecta alguns clítics a bona part del domini ([en] (*amb*; cat. n.-occ. centro-meridional, val.)).

8.3.2. *Pas a consonant bilabial oral sonora*

Sovint aquest canvi deu haver estat motivat per dissimilació de consonants bilabials nasals (*bagatzem* (*magatzem*; Camp, Penedès (DCVB)), *bimbar* (*minvar*; català central, cat. n.-occ. (DCVB)). Altres exemples s'expliquen, segurament, per assimilació de /m/ a [b] o [β] del mateix mot (*balbé* (*malbé*; Camp (Montoliu, 1918)), *bimbar* (*minvar*; cat. centr., cat. n.-occ. (DCVB)), *berbelli/ós* (*vermelli/ós*; ross. (Fouché, 1924)), *búrbula* (*múrbula*, a partir de *múrgula*; Osona (DCVB))).

9. FONEMA OCLUSIU NASAL ALVEOLAR SONOR (/n/)

9.1. *Característiques articulatòries i acústiques*

La realització oclusiva nasal alveolar és emesa mitjançant una oclusió apicoalveolar completa. El període oclusiu és sonor i presenta una durada intermèdia entre la corresponent als períodes oclusius de les oclusives nasals bilabial i velar. Durant l'oclusió, el dors lingual es troba relativament lliure per tal d'adaptar-se a la configuració articulatòria dels sons adjacents. L'espectre del murmuri de /n/ presenta: (a) un F1 baix (sobre els 250 Hz); (b) una antiressonància intermèdia (sobre 1500-2000 Hz), que està inversament associada amb les dimensions de la cavitat oral emplaçada darrera de l'indret d'oclusió alveolar; (c) un F2 i un F3 emplaçats a freqüències intermèdies entre les corresponents a F2 i F3 de les oclusives nasals bilabial, per una part, i palatal i velar, per una altra (entre 1300 i 2300 Hz). L'oclusió és seguida

d'una explosió oral poc audible. Les transicions vocàliques de F2 i F3 són similars a les corresponents a /d/ (vegeu secció VII.5.1).

La realització oclusiva velar nasal ([ŋ]) és emesa amb una oclusió dorsal completa, a la zona velar davant de vocal posterior, i a la zona mèdio-post-palatal davant de vocal anterior. El període oclusiu és més curt que en el cas de /m/ i /n/. L'espectre del murmur presenta: (a) un F1 baix (sobre els 250 Hz); (b) una antiressonància alta (per damunt dels 3000 Hz), que està inversament associada amb el volum reduït de la cavitat oral emplaçada darrera del lloc d'oclusió; (c) un F2 i un F3 emplaçats a freqüències similars a les corresponents a /n/. L'oclusió sonora és seguida d'una explosió oral poc audible, sobretot en posició final absoluta de frase. Les transicions vocàliques de F2 i F3 són similars a les corresponents a /g/ (vegeu secció VII.7.1).

9.2. *Variants contextuals i dialectals*

9.2.1. *Posició preconsonàntica*

9.2.1.1. *Davant d'oclusiva oral*

a) *Quadre de realitzacions*

[p], [b] = [np], [nb] (cat. centr., ross. acurats; cat. n.-occ.)
[mp], [mb] (mall., men., alg., val., eiv., cat. n.-occ.; ross., cat. centr. col·loquials)

[t], [d] = [nt], [nd] (pertot)

[k], [g] = [nk], [ng] (cat. n.-occ.)
[ŋk], [ŋg] (pertot)

[c], [ɟ] = [ɲc], [ɲɟ] (mall.)

b) *Observacions*

Possiblement, el procés d'assimilació regressiva en els casos opcionals és més freqüent que no pas quan C1 és oclusiva dental oral.

9.2.1.2. *Davant d'oclusiva nasal*

a) *Quadre de realitzacions*

[m] = [nm] (cat. centr., ross., val. acurats; eiv., cat. n.-occ.)
[m:] (mall., men., alg.; cat. centr., ross., cat. n.-occ., eiv., val. col·loquials)

[n] = [n:] (pertot)
[n] (val. col·loquial)

[ɲ] = [ɲɲ]/[ɲ:] (pertot)

b) *Observacions*

Davant de /ɲ/, la palatalització de C1 = /n/ és obligatòria a tot el domini, tret, potser, d'aquells territoris on l'elevat grau de palatalitat de /ɲ/ fa que [ɲ:] sigui l'única solució possible. Cal remarcar que les assimilacions opcionals són més freqüents que en el cas dels grups integrats per oclusiva oral seguida d'oclusiva nasal; així, el contacte entre /n/ final de prefix i /m/ inicial d'arrel es resol sempre amb [m:] (*immortal*, *commiseració*), si bé hom ha registrat pronúncies [nm] a comarques properes al domini aragonès (*i[nm]emorial* (B. Aragó; Rafel, 1981); *i[nm]ens* (B. Cinca; Galán, 1973)).

El grup geminat /nn/ no pertanyent a mot prefixat (*innovar*, *connatural*) se simplifica sovint en llenguatge col·loquial ([n] en lloc de [n:] a *bienni*, *tarannà*, *Anna*), segurament per influència del castellà.

9.2.1.3. *Davant de fricativa*

a) *Quadre de realitzacions*

[f], ([v]) = [nf], [nv] (cat. centr., cat. n.-occ., ross. acurats)
[ɱf], [ɱv] (mall., men., eiv., alg., val.; cat. centr., ross., cat. n.-occ. col·loquials)

[s], [z] = [ns], [nz] (pertot, tret de l'alg.)
[ɲts], [ɲdz] (alg.)

/ʃ/, /ʒ/ = [ɲʃ]/[ɲʃʃ], [ɲʒ]/[ɲʒʒ] (pertot; vegeu distribució dialectal a secció VII.12)

b) *Observacions*

És obligatòria pertot l'assimilació regressiva parcial de lloc davant de C2 palatal, tret, potser, d'aquells territoris on l'elevat grau de palatalitat de les consonants palatals fa que C1 = [ɲ] sigui l'única solució possible. En posició interior de mot hom ha registrat, amb elevada freqüència, les realitzacions [nf] prop del domini aragonès (*fanfarró* (B. Cinca; Galán, 1973); *enfilat* (Llitera; Viudas, 1980)) i [nv] en alacantí (*canvi/cànvit*; BDLC, VIII).

Ocasionalment, el grup amb C2 labiodental se simplifica en C2 (*acovidar* (*convidar*; tortosí (Massip, 1979)); *botifló* (*botinfló*; mall., Empordà (Coromines, DECLC, II))). També pot haver-hi simplificació del grup -ns

final de mot a most d'ús freqüent o per analogia: *us* (*uns* (article indeterminat); alacantí (Montoya, 1981)); *dos* (*doncs* (A. Empordà (Comas Caussa, 1970))); *tes* (*tens*; pallarès (Coromines, 1936)); *mos* (*mons* (adjectiu possessiu); tarragoní (Recasens, 1985)); *ges* (*gens* (adverbi); ross. (Coromines, DECLC, IV)).

9.2.1.4. *Davant d'aproximant*

a) *Grup heterosil·làbic*

En aquest context, /nj/ es fa [ɲj] a tot el domini, conjuntament amb [(i)j] en mall. i, si pertany a un mot d'ús freqüent, a altres dialectes (val., eiv.).

b) *Grup isosil·làbic*

La realització de la consonant /n/ és menys palatalitzada en aquest context que no pas davant de C2 = [j] heterosil·làbic. Amb tot, l'evolució [ɲj] > [ɲ] ha estat força sistemàtica a parlars on les consonants palatals són articulades amb un grau elevat de palatalitat. La majoria d'exemples es troba al nord del P. Valencià (*senya*, *monyato*, *replanyol* en lloc de *sènia*, *moniato*, *replaniol*; DCVB, Dunjó (1966), BDLC), en cat. n.-occ. (*nyaler* (*nialer*; ribagorçà (DCVB)), *asberginya* (*albergínia*; pallarès (DCVB))), i rossellonès (*panyer* (fr. *panier*), *jardinyera* (fr. *jardinière*; Fouché, 1924)). Al domini occidental, i en rossellonès i alguerès hi ha exemples de palatalització en el cas de mots d'ús freqüent en contacte ([ɲa] en lloc de *n'hi ha* i, fins i tot, l'infinitiu corresponent *nyaure*).

Aquest procés és força general a altres llengües i pot ésser caracteritzat de la forma següent: la palatalització de les consonants apicoalveolars origina una articulació dorso-alveolopalatal, i afecta, sobretot, les consonants nasals davant de [j] (Bhat, 1978).

9.2.1.5. *Davant de vibrant i lateral*

a) *Quadre de realitzacions*

[r] = [nr] (pertot)

[l] = [nl]/[l̃l] (pertot)

[ʎ] = [ɲʎ]/[ʎʎ] (pertot)

b) *Observacions*

L'assimilació regressiva parcial de lloc davant de lateral palatal és obligatòria, i deu ser total ([ɲʎ]) a territoris on les consonants palatals són produïdes amb grau elevat de palatalitat.

Pel que fa al mode d'articulació, els grups amb C2 lateral poden ésser realitzats amb C1 lateral nasalitzada. A parlars específics també són opcionals l'assimilació regressiva /nl/ > [l:] (mall. (Moll, 1934b)), i les assimilacions progressives /nl/ > [n(:)] i /nʎ/ > [ɲ(:)] (alg. (Kuen, 1932-34); *qui*[ɲ ɲ] *amp* (*quin llamp*; val. col·loquial)); aquestes assimilacions solen tenir lloc preferentment quan el segon mot és una forma gramatical d'elevada freqüència d'ús (per exemple, un article).

9.2.2. Posició postconsonàntica

En aquesta posició, /n/ es manté apicoalveolar, llevat dels casos analitzats a continuació.

9.2.2.1. Darrera d'oclusiva oral i nasal

Darrera d'oclusiva dental, l'articulació de /n/ és sovint dental (vegeu secció VII.5.2.4.2.(b)); darrera de /ɲ/, la consonant /n/ sol ésser emesa amb contacte laminoalveolar.

És possible la simplificació del grup /mn/ en [m]; així, *somniar* esdevé *somiar* en llenguatge col·loquial a tot el domini (DCVB).

9.2.2.2. Darrera d'aproximant

En posició immediatament posttònica, la seqüència [ɪn] intervocàlica pot experimentar assimilació progressiva de lloc d'articulació palatal; el resultat és [ɪɲ] o [ɲ], en el cas de mots com *feina*, *cuina*, *reina*, *samfaina*, *beina*, *eina*, *boina*, *polaina*, *becaina*, *buina*. El fenomen és propi, sobretot, de la regió central del català nord-occidental (Priorat, Noguera, Segrià, Garrigues, Urgell) i, amb menys freqüència, de les comarques de l'Ebre; a més a més, s'estén amb elevada vigència per les comarques veïnes de parla oriental (Conca (ALPI), Camp de Tarragona (Recasens, 1985), Anoia, Solsonès (Alcover, 1908)). La realització [ɲ] en aquest context perd prestigi; en l'actualitat, només palatalitzen alguns mots de caràcter popular, i els centres importants (Tarragona) ja han substituït la realització dialectal [ɲ] de la majoria de formes lèxiques per la variant normativa [ɪn].

El fet que aquest procés de palatalització tingui un àmbit més restringit que el procés [ɲj] > [ɲ] (vegeu secció VII.9.2.1.4) és consistent amb dades sobre universals lingüístics. Efectivament, els casos de palatalització progressiva només tenen lloc als parlars que practiquen amb freqüència la palatalització regressiva (Bhat, 1978).

9.2.2.3. Darrera de vibrant o bategant

El grup *-rn* final de mot pot esdevenir *-r*, a causa del relaxament articulatori de C2 en aquest context. Aquest fenomen de simplificació presenta casos en rossellonès (*for(n)*) (Coromines, DECLC, IV), i és sistemàtic o força general a la Ribagorça, la Llitera i altres indrets del domini dialectal n.-occ. (*alader(n)*; Rasquera (Coromines, DECLC, I)), i a indrets de l'Alacantí, B. Vinalopó i Valls del Vinalopó (Colomina, 1985b; Montoya 1981). En alguerès, el grup *-rn* final de mot es fa [ln], però també [l] (*hinvel*, *cal*, *fol* (*hivern*, *carn*, *forn*); Pais, 1970).

9.2.2.4. Darrera de lateral

Anàlogament al que s'esdevenia darrera de /ɲ/, la segona consonant del grup /ʎn/ presenta articulació laminoalveolar.

9.3. Fenòmens fonètics

9.3.1. Palatalització

El pas de /n/ a [ɲ] pot tenir lloc davant de vocal alta anterior (*niu*, *nirvi*, (*nervi*), *ganivet*, *nispro*), vocal mitjana alta anterior (*nervi*, *nespla*, *neula*) i vocal alta posterior (*nuc*, *nugar*). Es tracta d'un procés especialment freqüent a comarques meridionals del català n.-occ., i en valencià septentrional i valencià meridional. Darrera de vocal alta anterior, el canvi ha promogut les variants *soviny*, *escopinyada* (*sovint*, *escopinada*) en ross. (Fouché, 1924; Grandó, 1943).

Aquest procés de palatalització consisteix en l'ascens del dors lingual durant l'oclusió de /n/ a causa dels efectes coarticulatoris contextuais. És particularment freqüent en posició inicial de mot. En el cas de *n* i d'altres consonants apicoalveolars aquesta posició contextual afavoreix un increment de la zona de contacte linguoalveolar, del grau d'elevació del dors lingual envers el paladar dur i, en circumstàncies específiques (davant de vocal alta), de la zona de contacte dorsopalatal (Straka, 1965).

9.3.2. Realització fonètica de consonant subjacent

En català general, /n/ final absoluta de mot s'elideix a les formes lèxiques següents (vegeu Mascaró (1978), Wheeler (1979)): (a) darrera de vocal tònica (*pa*, *humà*), tret d'alguns modificadors (*ben*, *bon*, *un*, *algun*, *quin...*),

alguns mots (*son, Joan, segon* ("segon")...), i algunes formes verbals de 3a. persona del sing. (*pon, encén, respon*...); (b) darrera de vocal àtona, en el cas d'alguns mots plans de domini popular (*jove, marge, terme*..., però *hipèrba-ton, origen*...).

En posició posttònica, /n/ final encara es conserva sistemàticament a pobles de la zona oriental de l'A. Ribagorça (Haensch, 1958-62), i a alguns indrets de la B. Ribagorça (Serradui; Haensch, 1974) i de la Llitera (Alins; Sistac, 1985). Alguns mots i locucions han mantingut la consonant a zones específiques del domini: (a) mots: *tron, segon* ("segó"), *glan, escon, rodon, tavan, vimen, raven, camin, orfen, orguen* (*tro, segó, gla, escó, rodó, tavà, vime, rave, camí, orfe, orgue* (DCVB)); (b) locucions: *cosín germà* (*cosí germà* (cosí germà); bal., comarques meridionals del Principat, val. (DCVB)), *pan cuit* (*pa cuit*; eiv. (Veny, 1977)), *pan beneit* (*pa beneit*; Camp, Penedès, Urgell (DCVB)), *pan senyader* (ross. (Fouché, 1924)), *vin blanc* (bal.; Veny, 1977)).

En català general, la consonant /n/ apareix en posició intervocàlica medial a les formes lèxiques que l'elideixen en posició final absoluta (*pa-panet, home-homenet*). L'aparició de la consonant davant de -s de plural depèn de la naturalesa aguda o plana de la forma lèxica. Per una banda, /n/ s'ha mantingut als plurals oxítons (*pa-pans*), tret del ross. que, anàlogament al llenguadocià, fa *pas* en lloc de *pans*; a més a més, l'analogia ha fet que el model *pa-pans* es generalitzés a alguns mots oxítons sense N etimològica (*nu-nuns* (alg.; Veny, 1983), *pilar-pilans* (Camp; Recasens, 1985)). Per una altra banda, /n/ subjacent apareix a les formes de plural de mots proparoxítons amb N etimològica (*hòmens, térmens*) a part del domini lingüístic; en aquest cas, les zones afectades són eiv., alg., val., català n.-occ. (tret del ribagorçà) i Camp de Tarragona.

9.3.3. Metàtesi

És freqüent l'intercanvi entre /n/ i una consonant alveolar o dental. Així: *àdena* (*ànedà*; eiv., català n.-occ. meridional (Coromines, DECLC, I)), *nereta* ((*o*)*reneta*; A. Empordà (Luna, 1982)), *llargandaix* (*llangardaix*; cat. central, bal., cat. n.-occ. meridional (Coromines, DECLC, V)), *campinorot* (*capironat*; mall. (Coromines, DECLC, II)), *cadanella* (*canadella*; mall., eiv. (DCVB)).

9.3.4. Pròtesi

Un bon nombre de casos de pròtesi de *n* s'explica per afegiment de l'últim segment d'un mot a l'inici del mot següent. El fenomen és especialment

freqüent en ross. (*nalt*, *nerm*, *nom*, [nun] (*alt*, *erm*, *hom*, *on*; Fouché, 1924)), i registra alguns exemples a altres zones del domini lingüístic català (*nànic* (*ànec*; Camp de Tarragona), *naver* (*haver*; Terra Alta (Bondia, 1965)), *nansa* (*ansa*; català central, ross. (DCVB))). En algunes d'aquestes variants, el procés de pròtesi pot haver estat afavorit per assimilació a una altra consonant nasal del mateix mot.

9.3.5. *Elisió*

Diversos exemples d'elisió de /n/ s'expliquen per dissimilació anticipatòria o progressiva de nasals: (*a*)*uguent* (*ungüent*; mall., men. (DCVB)), *inxo* (*nínxol*; A. Empordà, B. Cinca (Comas Caussa, 1970; Galán, 1973)), *moïment* (*monument*; eiv. (DCVB)), *siglantana* (*singlantana* "sargantana"; A. Empordà (Luna, 1982)).

9.3.6. *Pas a consonant dental sonora*

En alguns casos, el canvi /n/ > d ha estat originat per dissimilació anticipatòria de nasals: *dingú* (*ningú*; ross., mall., català n.-occ., Maestrà, Camp); *domés* (*només*; mall., men., B. Ebre); *gurdiment* (*gu(a)rniment*; eiv. (Vený, 1977)).

9.3.7. *Pas a consonant nasal bilabial*

El pas /n/ > [m] té lloc, sovint, en contacte amb vocal posterior labialitzada; és el cas de les variants *mos* (*nos*; bal., val., ross., català n.-occ., cat. central nord-oriental (BDLC)) i *mosatros* (*nosaltres*; val., alg., Ribagorça (BDLC)), que també poden explicar-se per analogia amb altres formes pronominals. En posició final absoluta de mot, la substitució deu estar relacionada amb les dificultats d'identificació de consonants nasals de lloc d'articulació diferent en aquesta posició contextual, o bé és explicable per analogia (*crim* (*crin*; val., ribagorçà, Terra Alta (ALPI)); *rem* (*ren(t)*; Segarra (DCVB)); *atum*, *flam* (cast. *atún*, *flan* (Mariner, 1953))). El fenomen de canvi també pot afectar la variant velar [ŋ] (*jum* (*jun(c)*); català n.-occ. (Vený, 1978a; Bondia, 1965; Quintana, 1987; Rafel, 1981))).

9.3.8. *Pas a lateral alveolar*

El pas /n/ > [l] pot explicar-se sovint per dissimilació regressiva de nasals (vegeu Grammont, 1971). És el cas de *cotolina* (*cotonina*; Empordà, A. Urgell, Horta (DCVB)), *calina* (*canina*; mall., men., pallarès (BDLC)), *moïment* (*monument*; tortosí, val. (Massip, 1979)). Pel que fa a alguns

d'aquests exemples, l'articulació lateral deu haver estat generada a partir dels canvis successius /n/ > r i r > [l] (*colomina* (<coromina<conomina; Pallars (Coromines, DECLC, II)); *colna* (<corna<cotna; Ribera Baixa (Coromines, DECLC, II))). És possible que la substitució n > l hagi estat propiciada per factors de tipus perceptual (vegeu secció VII.15.3.5).

9.3.9. *Pas a bategant*

El pas /n/ > [r] s'explica, sobretot, per dissimilació de nasals (vegeu Grammont, 1971). És el cas de les variants *arem* (<anem; ross. (Fouché, 1924)), *caremàs* (<canemàs; eiv. (Veny, 1977)), *bora nit* (<bona nit; català central, català n.-occ.), *caremuixa* (<canemuixa; mall., men., català central (Coromines, DECLC, II)), *coromina* (<conomina; català central septentrional (Coromines, DECLC, II)), *verema* (<venema; molt general, a tot el domini), *mirvar* (<minvar; Pallars, Andorra, Solsonès, Bages (DCVB)).

9.3.10. *Epítesi*

L'afegiment de [n] a -r final absoluta de mot presenta alguns exemples en menorquí (*cern*, *licorn* (<acer, *licor* (Moll, 1932; BDLC, VIII))).

9.3.11. *Epèntesi*

Un bon nombre d'exemples d'epèntesi s'explica per reduplicació de nasals, especialment davant de consonant oclusiva velar: *desempellu(n)car*, *intri(n)car*, *ma(n)gencar*, *ma(n)ganya*, *ma(n)grana*, *vola(n)tins* (cast. *vola-tín*; "tombarella"), *ma(n)duixa*, *ence(m)pegar*, *many(o)n(fla* (<manyopla), *me(n)tàfolà* (<metàfora), *panti(n)gana*, *panto(n)flla*, *rome(n)guera*. En altres casos l'epèntesi ha estat promoguda per acció d'una consonant velar adjacent, sobretot en contacte amb vocal baixa (vegeu Ohala (1981)) (*a(n)guet*, *a(n)gueix*, *a(n)guell* (demostratiu; pallarès (Coromines, DECLC, III)), *lla(n)gost(a)*, *ca(n)gola* ("femta"), *ro(n)glar* (forma derivada de *rogle*; "rotlle"), *lla(n)gardaix*).

Aquest fenomen sembla més freqüent als dialectes occidentals que no pas als dialectes orientals. El valencià presenta un bon nombre de casos d'epèntesi de nasal davant d'africada palatal (*llonja*, *rellonge*, *bronxa* (<llotja, *rellotge*, *brotxa*)).

9.3.12. *Consonant antihiatàtica*

L'afegiment de [n] pot servir per a desfer un hiat. El fenomen té lloc en-

tre la preposició *a* i un mot següent començat en vocal (*a(n) ell*, *a(n) algú*, *a(n) on*), en català central, ross., català n.-occ., balear i alg.. Una hipòtesi alternativa és que la variant *an* ha estat generada per encreuament de les preposicions *a* i *en* (DCVB).

10. FONEMA OCLUSIU NASAL PALATAL SONOR (/ɲ/)

10.1. *Característiques articulatòries i acústiques*

La realització oclusiva nasal palatal és emesa amb oclusió dorso-alveopalatal, àpex abaixat en direcció a les dents incisives de la mandíbula inferior, i nasalitat i sonoritat simultànies. En relació amb /ɲ/, l'oclusiva palatal mostra contacte dorsal més central i contacte alveolar més endarrerit; aquesta diferència deu explicar que /ɲ/ sigui més resistent que no pas /ɲ/ als efectes coarticulatoris promoguts pels sons adjacents (Recasens, 1986b). L'espectre del murmur nasal presenta les següents característiques: (a) un F1 baix (sobre els 250 Hz); (b) una antiressonància alta, que resta inversament associada amb el volum reduït de la cavitat emplaçada darrera del lloc d'articulació palatal (entre 2000 i 3000 Hz); (c) un F2 i un F3 emplaçats a freqüències altes (entre 2000 i 3000 Hz). L'oclusió és seguida d'una explosió oral poc audible, que pot manca en posició final absoluta de frase. Les transicions vocàliques de F2 i F3 són similars a les corresponents a altres consonants palatals i palatovelars. En valencià, tal com s'esdevé amb altres consonants, l'explosió de la nasal palatal final de frase va acompanyada d'un breu apèndix vocàlic; és possible que aquest fenomen formi part d'una tendència a afavorir les síl·labes obertes en detriment de les síl·labes travades.

10.2. *Variants contextuals i dialectals*

10.2.1. *Posició preconsonàntica*

10.2.1.1. *Davant d'oclusiva oral i d'oclusiva nasal*

a) *Quadre de realitzacions*

- [p], [b] = [ɲp], [ɲb] (cat. centr., cat. n.-occ., val., eiv., ross., men.)
 [mp], [mb] (alg.)
 [ĩmp], [ĩmb] (mall., men.)

[t], [d] = [ɲt], [ɲd] (cat. centr., cat. n.-occ., val., eiv., ross., men.)
 [ɲt], [ɲd] (alg.)
 [ĩɲt], [ĩɲd] (mall., men.)

[k], [g] = [ɲk], [ɲg] (cat. centr., cat. n.-occ., val., eiv., ross., men.)
 [ɲk], [ɲg] (alg.)
 [ĩɲk] (mall., men.)

[ç], [ʝ] = [ĩɲç], [ĩɲʝ] (mall.)

[m] = [ɲm] (cat. centr., cat. n.-occ., val., men., eiv., ross.)
 [m:] (alg.)
 [ĩm:] (mall.)

[n] = [ɲn] (cat. centr., cat. n.-occ., val., men., eiv., ross.)
 [n:] (alg.)
 [ĩn:] (mall.)

[ɲ] = [ɲ:] (cat. centr., cat. n.-occ., val., eiv., ross., men., alg.)
 [ĩɲ:] (mall.)
 [ɲ] (val. col·loquial)

b) Observacions

En mallorquí, hi ha despalatalització de /ɲ/ (C1) davant de consonant oclusiva (C2); el resultat del procés és un grup consonàntic integrat per [ĩ] (C1a) i consonant nasal següent (C1b) assimilada al lloc d'articulació de la consonant oclusiva (C2). Aquest mateix procés té lloc, en major o menor mesura, entre parlants de zones on la consonant registra un grau baix de palatalitat, per influència del castellà o altres motius (en barceloní). En alg., /ɲ/ experimenta un procés de despalatalització el resultat del qual és una consonant única, assimilada al lloc d'articulació de l'oclusiva següent (també a indrets del cat. central; *l'a[m] passat* (*l'any passat*; Mariner, 1975)). Aquesta distribució dialectal suggereix que /ɲ/ és menys palatal en balear i alguerès que a altres parlars del domini.

10.2.1.2. Davant de fricativa i aproximant

a) Quadre de realitzacions

[f], ([v]) = [ɲf], [ɲv] (cat. centr., cat. n.-occ., val., eiv., ross., men.)
 [ɲf], [ɲv] (alg.)
 [ĩɲf], [ĩɲv] (mall., men.)

[s], [z] = [ɲs]/[ɲs], [ɲz]/[ɲz] (cat. centr., cat. n.-occ., eiv., ross., val., men.)

[ɲts], [ɲdz] (alg.)

[ĩns], [ĩnz] (mall., men.)

/ʃ/, /ʒ/ = [ɲʃ]/[ɲʃ], [ɲʒ]/[ɲʒ] (pertot, tret del mall. i alg.; vegeu distribució dialectal a secció VII.12)

[ɲ(t)ʃ], [ɲʒ] (alg.)

[ĩɲʃ], [ĩɲʒ] (mall.).

[j] = [ɲj] (als sis dialectes, tret del mall.)

[ɲj] (alg.)

[ĩɲj] (mall.)

b) Observacions

En general (català central (Recasens, 1986b)), /ɲ/ es despalatalitza en [ɲ] davant de fricativa alveolar, en consonància amb el grau elevat de resistència coarticulatòria de la fricativa. Aquest procés no deu tenir lloc als territoris on /ɲ/ és emesa amb grau elevat de palatalitat.

10.2.1.3. Davant de líquida

a) Quadre de realitzacions

/r/ = [ɲr]/[ɲr] (cat. centr., cat. n.-occ., val., ross., eiv., men.)

[ĩnr] (mall., men.)

[nr] (alg.)

[l] = [ɲl]/[ɲl], [ɰl]/[ɰl] (cat. centr., cat. n.-occ., val., ross., eiv., men.)

[ĩnl]/[ĩll] (mall., men.)

[nl]/[ll] (alg.)

[ʎ] = [ɲʎ]/[ɰʎ] (cat. centr., cat. n.-occ., val., ross., eiv., men.)

[ɲʎ]/[ɰʎ] (alg.)

[ĩɲʎ]/[ĩɰʎ] (mall.)

b) Observacions

Anàlogament al que s'esdevenia davant de fricativa alveolar, pot haver-hi despalatalització regressiva de /ɲ/ en [ɲ] davant de [l] i [r], en consonància amb el grau elevat de resistència coarticulatòria d'ambdues consonants líquides alveolars en català (cat. central (Recasens, 1986b)). Aquest procés no deu tenir lloc als territoris on /ɲ/ és emesa amb grau elevat de palatalitat.

Pel que fa al mode d'articulació, hi ha assimilació regressiva de lateralitat opcional a zones del domini (mallorquí, menorquí).

10.2.2. Posició postconsonàntica

La consonant /ɲ/ presenta realització dorso-alveolopalatal darrera de qualsevol consonant.

10.3. Fenòmens fonètics

10.3.1. Absència de palatalitat

A algunes zones dialectals, /ɲ/ final absoluta de mot presenta la realització [n], i *-nys* de plural esdevé *-ns*; possiblement, la pronúncia de la consonant final absoluta deu explicar-se per despalatalització de /ɲ/ davant de consonant. Aquesta transformació és força sistemàtica a la Ribagorça (Alta i Baixa), a la Llitera i al B. Cinca, i en alguerès actual (Kuen (1932-34) encara transcrivía [ɲ] en posició final absoluta de mot; vegeu també secció VII.16.3.5); a altres zones del domini, el procés de despalatalització ha afectat únicament mots específics (*llun(t)* (*lluny*; català n.-occ., val., alg.), *terren* (*terreny*; Solsonès)). En general, aquesta despalatalització és resultat d'un fenomen, més general, d'afebliment articulatori de consonants en posició implosiva (vegeu Rousselot (1924-25) pel que fa a casos similars de despalatalització de /ɲ/ final absoluta de mot en francès dialectal).

Per la seva banda, el grup NN intervocàlic és refractari a la palatalització en pallarès i, en menor mesura, en ross., cat. n.-occ., Ports i Maestrat (*bana*, *cana* (*banya*, *canya*; cat. n.-occ., val. septentrional); *an* (*any*; ross. (ALPO; DCVB), Catalunya aragonesa (Griera, 1914)); *sen* (*seny*; pallarès)). Algunes formes amb NN etimològica no palatalitzada són bastant generals a tot el domini lingüístic (*cabana*; *afanar-se*; *cànem*; *engan(ar)* (mall.)). El procés de palatalització [n:] > [ɲ] és anàleg al que originà [ʎ] a partir de [l:] intervocàlica etimològica (llatí *LL*); en ambdós casos, la durada considerable de la consonant alveolar geminada ocasionà un increment de la zona de contacte lingual i, en últim terme, la seva palatalització (Straka, 1965).

La distribució geogràfica de les dades adduïdes confirma la hipòtesi que les consonants palatals són emeses amb un grau inferior de contacte palatal als parlars septentrionals del domini lingüístic que a la resta de parlars del territori dialectal. S'adiu amb aquesta caracterització el fet que /ɲ/ hi hagi esdevingut [ɪn] i [ni] per dissimilació de consonants palatals (*aniell* (*anyell*; ross. (Fouché, 1924)); *lleina* (*llenya*; Er, Tuixén (Coromines,

DECLC, V))) i en altres condicions contextuais (*baina* (*banya*; capcinès (Coromines, DECLC, I))). Així mateix, /ɲ/ en posició implosiva sol presentar-hi realització palatalitzada ([ɲ̟]) en lloc de palatal ([ɲ]).

10.3.2. *Geminació i segregació de [i]*

Les consonants palatals deuen ésser emeses amb un grau considerable de contacte dorsopalatal a algunes zones del domini (també, pel que fa al Camp de Tarragona, vegeu Mariner, 1953). En el cas de /ɲ/, aquesta característica articulatòria promou les variants [ɲ:] i [iɲ]. Ambdues realitzacions són força més freqüents en les immediacions d'una vocal tònica que no pas en una posició contextual allunyada de l'accent, i [iɲ] és particularment perceptible darrera de vocal baixa o mitjana baixa. Són pròpies, sobretot, de l'àrea central del domini dialectal nord-occidental, i de comarques veïnes pertanyents al dialecte central (Camp de Tarragona, Conca de Barberà, Anoia) (vegeu el mapa corresponent al mot *cuina* (ALPI), les transcripcions de les formes dels paradigmes verbals de *plànyer* i *munyir* (Alcover-Moll, 1929-32), i el material dialectal inclòs a Recasens (1985)).

11. FONEMES FRICATIUS ALVEOLARS SORD I SONOR (/s/, /z/)

11.1. *Característiques articulatòries i acústiques*

Aquesta consonant és emesa amb una constricció apical o laminal a la zona postalveolar (Coromines, DECLC, III; Gili Gaya, 1932), i amb el predors elevat envers la zona prepalatal en el cas de les variants més palatalitzades. És molt probable que la realització apical o laminal de la consonant estigui condicionada dialectalment; així, és dental o alveolar anterior als dialectes balears i en alguerès (Kuen (1932-34); enquestes personals), i anterior (laminoalveolar?) entre parlants del rossellonès per influència de la pronúncia francesa. La consonant és emesa amb un canal estret i còncau a la zona alveolo-prepalatal, a través del qual es produeix la sortida d'aire turbulent a l'exterior; el dors resta relativament lliure per adaptar-se a la configuració articulatòria dels sons adjacents, si bé la precisió amb què és acomplerta la constricció fa que els efectes coarticulatoris sobre tot el cos lingual siguin menys considerables que en el cas de /t/, /d/ i /n/. La naturalesa apical o laminal de la constricció també depèn, en bona mesura, de la naturalesa dels sons adjacents; així, és més aviat apical en contacte amb consonants apicoalveolars, i laminal en contacte amb consonants palatals o velars.

L'espectre del soroll d'una fricativa alveolar mostra concentracions

d'energia a freqüències més altes que en el cas d'una fricativa palatal; aquest contrast resta associat amb les diferències de volum de la cavitat anterior al lloc d'articulació. Concretament, els formants estan situats a 3000-4500 Hz (F1) i a 5000-6000 Hz (F2), i els límits del soroll, entre 2000-3000 Hz (límit inferior) i pel damunt de 8000 Hz (límit superior). Les transicions vocàliques de /s/ i /z/ són similars a les corresponents a /t/ i /d/.

11.2. *Variants contextuals i dialectals*

11.2.1. *Efectes coarticulatoris*

L'espectre del soroll d'una consonant fricativa alveolar experimenta variacions segons el context fonètic. És més agut en contacte amb vocals anteriors que en contacte amb vocals posteriors, i esdevé més greu a mesura que la vocal posterior es fa més labialitzada; també resulta més agut en contacte amb consonants anteriors que en contacte amb consonants posteriors o labials (Recasens, 1986b).

11.2.2. *Característiques dialectals: grau de palatalitat i apitxament*

Segons diverses fonts bibliogràfiques, el soroll de /s/ és més palatalitzat i més intens en valencià que a la resta del domini dialectal (ALPI; Sanchis Guarnier, 1936). Aquesta característica acústico-articulatòria sembla explicar la realització palatal de l'africada alveolar interior de mot a algunes zones dialectals (vegeu secció VII.5.2.4.3).

En català apitxat el sistema fonològic de les consonants fricatives alveolars presenta únicament el correlat sord. En català n.-occ., el domini apitxat comprèn algunes localitats del B. Aragó occidental (la Ginebrosa, la Torre Velilla, la Codonyera, Valljunquera; Rafel, 1981), Maella (ALPI; Bondia (1965)), Fraga, alguns pobles de la Llitera (Tamarit, S. Esteve, Peralta), la B. Ribagorça, i algunes localitats de l'A. Ribagorça nord-occidental (Benasc, Castelló de Sos, Espés, Bissaurri, les Paüls; ALPI, Griera (1914), Haensch (1958-62)). En valencià, el domini apitxat inclou íntegrament les comarques del Camp de Morvedre, el Camp de Túria i l'Horta. També apitxen pobles d'altres comarques valencianes: Almenara, a l'extrem meridional de la Plana Baixa (Sanchis Guarnier, 1970); Albalat, Almussafes i Sollana, a la Ribera Baixa nord-occidental (Barberà, 1978); les poblacions de la Ribera Alta, trèt d'Alfarb i Catadau (al nord), Algemesí (al sud-est), i Sumacàrcer, Antella, Gavarda, Carcaixent i pobles més meridionals (al sud); Gandia, a la Safor.

El fenomen d'apitxament de fricatives alveolars a sectors de la població

de Barcelona i a altres zones urbanes (la substitució parcial o total de /z/ per [s]) ha d'explicar-se per influència de la pronúncia castellana. Hom ha observat un procés d'apitxament similar a indrets propers a la frontera lingüística amb el castellà (Petrer (Montoya, 1985)).

11.2.3. *Posició final de mot prevocàlica*

En aquest context hi ha realització sonora de -s a tot el domini llevat dels parlars apitxats. L'africada alveolar corresponent presenta realització sorda, a més a més, en alguerès.

11.2.4. *Posició preconsonàntica*

11.2.4.1. *Davant d'oclusiva oral*

a) *Quadre de realitzacions*

[p], [b] = [s]p, [z]b (pertot)
[ɹ]b (mall.)

[t], [d] = [s]t, [z]d (pertot)
[ɹ]d (mall.)

[k], [g] = [s]c, [z]g (pertot)
[ɹ]g (mall.)

b) *Observacions*

Una consonant fricativa alveolar es fa sorda o sonora segons si la consonant següent és sorda o bé sonora, respectivament, amb inclusió dels parlars apitxats. Ocasionalment, la fricativa pot resultar semisorda (amb, fins i tot, ensordiment parcial de l'oclusiva següent) als dialectes on és emesa amb una realització especialment "tensa".

La consonant /s/ no es fa dental davant de consonant dental (d'acord amb Gili Gaya (1932) i contràriament a les transcripcions de l'ALPI); en aquest cas, la consonant es mostra resistent a l'assimilació regressiva de lloc, en consonància amb els elevats requeriments articulatoris utilitzats durant la formació de la constricció. Cal exceptuar, segurament, els territoris on la realització de s és particularment avançada (vegeu secció VII.11.1); aquí deu ser freqüent l'articulació dental davant de consonant dental ([ʃt]). Davant d'oclusiva velar sorda a formes verbals incoatives, /s/ es fa [ʃ] a tot el País Valencià i, en bona mesura, a comarques meridionals del domini dialec-

tal nord-occidental (B. Ebre, Terra Alta, B. Aragó (Alcover-Moll, 1929-32; Gimeno, 1982; Rafel, 1981)), a comarques de la franja catalano-aragonesa, i a indrets d'Eivissa (Alcover-Moll, 1929-32) (*parti*[ʃk](o), *llui*[ʃk](o)). En el cas de formes no verbals (*mo*[ʃk]a, *pe*[ʃk]a, *fo*[ʃk]), la realització fricativa palatal té lloc a part de l'extrem meridional del País Valencià (Vinalopó Mitjà meridional). A molts d'aquests indrets [ʃk] alterna amb [sk], la qual cosa suggereix que la presència de so palatal en aquest context es deu a causes de tipus fonètic (a més de motius analògics en el cas de les formes verbals). Efectivament, per una banda, /s/ i /k/ són especialment palatals en val. (vegeu seccions VII.7.1 i VII.11.2.2) i, per una altra, la fricativa esdevé particularment palatal davant de /k/ en virtut de l'anticipació del gest d'elevació del dors lingual. Altres llengües també mostren una tendència més marcada a la palatalització de s davant d'oclusiva velar que davant d'oclusiva labial o dental (italià dialectal (Rohlf, 1966); espanyol dialectal (Malmberg, 1950)).

En mall., la conversió de la fricativa en aproximant alveolar [ɹ] davant d'oclusiva sonora és un tret idiolectal (*birbe*, *derbocat* (*bisbe*, *desbocat*)), i pot haver estat promoguda per falsa percepció d'una s oberta en posició implosiva. En rossellonès, [z] ha vocalitzat en [i] davant de [β] en el cas de la forma *aibre* (<*asbre* < *arbre*). En valencià, s'observa la tendència a transformar *sd* en [ɹd] (*deldeny* (*desdeny*)).

11.2.4.2. Davant d'oclusiva nasal

a) Quadre de realitzacions

[m] = [zm] (pertot)
[m:]/[ɹm] (mall.)

[n] = [zn] (pertot)
[n:]/[ɹn] (mall.)

[ɲ] = [zɲ] (pertot)
[ɲ:]/[ɹɲ] (mall.)

b) Observacions

En mallorquí, C1 fricativa alveolar pot mantenir-se, o bé experimentar afebliment amb consegüent assimilació regressiva de nasalitat ([m:], en el cas del grup *sm*; [n:], en el cas de *sn*) o transformació en aproximant [ɹ] (*ermolar*, *arma*, *embirmat* (*esmolar*, *asma*, *embismat*)). En menor mesura, aquest darrer fenomen de rotacisme és vigent a altres indrets del domini (*ermolls*, *fantarma*, *armari* (*esmolls*, *fantasma*, *asmari*)). Cal, així mateix, indicar casos de vocalització de [z] dels grups *sm* i *sn* a mots que no han vocalit-

zat en català general (*eima* (*esma*; mallorquí, menorquí, rossellonès); *beinét* (*besnét*; mallorquí); *aimari* (*asmari*; pallarès, rossellonès); *espaimat* (*espasmat*; Garrotxa, Empordà)).

La consonant fricativa pot elidir-se davant de consonant en posició interior de mot (*quare(s)ma*, *cinquage(s)ma*; bal. (DCVB)) o en el cas de mots en contacte (*mo(s) n'anam*, *vo(s) n'heu d'anar*; eiv. (Vený, 1977)).

11.2.4.3. *Davant de fricativa*

a) *Quadre de realitzacions*

[f], [v] = [sf], [zv] (pertot)

[f(:)] (ross.)

[ɣv] (mall.)

[s], [z] = [s(:)], [z(:)] (cat. centr., ross., alg., cat. n.-occ., val., eiv.)

[t̪:s], [d̪:z] (mall., men.)

/ʃ/, /ʒ/ = [ʃ(:)]/[st̪ʃ], [ʒ(:)]/[zd̪ʒ] (cat. centr., ross., cat. n.-occ., val., eiv.; vegeu distribució dialectal a secció VII.12)

[t̪:ʃ], [d̪:ʒ] (mall., men.)

[ʃ(:)]/[s̪t̪ʃ], [ʒ(:)]/[z̪d̪ʒ] (alg.)

b) *Observacions*

El fenomen de rotacisme compta amb algun exemple aïllat als territoris dialectals peninsulars (*mòrfora* ((*at*)*mòsfera*; B. Ebre (DCVB))). Davant de C2 fricativa palatal, hi ha assimilació regressiva de lloc obligatòria a tot el domini lingüístic; segons aquest procés, ambdues consonants passen a constituir una consonant geminada. És precisament a partir de les geminades (alveolar ([ss], [zz]) i palatal ([ʃʃ], [ʒʒ])) que cal explicar les solucions del mallorquí. Efectivament, en mallorquí, el primer element consonàntic d'ambdues geminades esdevé oclusiu en virtut d'un procés de dissimilació de mode; el resultat és una consonant africada alveolar o palatal. L'alguerès, per altra banda, pot elidir -s davant d'africada palatal en la parla col·loquial (Kuen, 1932-34).

Una altra qüestió és la realització simple o geminada de dues fricatives idèntiques en contacte. En el cas de fricatives pertanyents a mots diferents, la solució regular és la fusió de les dues consonants del grup en una fricativa simple, si bé cal admetre la realització geminada en la parla molt acurada. En posició interior de mot, algunes formes lèxiques afavoreixen la fusió (mots derivats amb els prefixos *des-*, *dis-* (*discernir*, *descendència*)) i d'altres afavoreixen la realització geminada (*fascicle*, *suscitar*, *oscil·lar*, *escindir*) (vegeu,

en general, DCVB). Cal, a més a més, admetre que la realització simple és més freqüent en alguns dialectes (val.) que no pas en d'altres (cat. central).

Les formes lèxiques acabades en [s] són invariables pel que fa al morfema de plural, si bé s'observa una tendència popular a fer plurals en -os en el cas d'arrels no cultes de gènere masculí (*falç, dilluns, index, tipus* però *llàpissos* i *llapis* (plurals de *falç, dilluns, index, tipus* i *llapis*, respectivament)).

11.2.4.4. *Davant d'aproximant*

a) *Grup heterosil·làbic*

En posició final absoluta de mot, hi ha realització única [z] (fins i tot, als parlars apitxats), tal com preveu la regla general. L'alguerès (i el mallorquí, en parla ràpida), però, poden elidir la fricativa (Kuen, 1932-34).

b) *Grup isosil·làbic*

En aquest context, C1 postvocàlica /s/ es fa [s] i /z/ es fa [z].

11.2.4.5. *Davant de vibrant*

a) *Quadre de realitzacions*

[zɹ]/[ɹr]/[r] (cat. centr., cat. n.-occ., val., ross., eiv., alg.)
[r:] (mall., men.)

b) *Observacions*

A alguns dialectes, C1 fricativa alveolar davant de [r] pot engrandir les dimensions del passatge fricatiu a l'indret de constricció, i fer-se aproximant ([ɹ]) o, més pròpiament, vibrant [r]. Aquesta realització geminada es manté en mallorquí i en menorquí; en la parla més col·loquial, els parlars peninsulars solen fusionar els dos elements de la geminada. Per altra banda, C2=r s'assibila sovint darrera de [z]; en alguns parlars (valencià), sembla que aquesta qualitat assibilada pot mantenir-se fins i tot després de la desaparició de la consonant fricativa (Joan Ramon Borràs; comunicació personal).

11.2.4.6. *Davant de lateral*

a) *Quadre de realitzacions*

[l] = [zl] (cat. centr., cat. n.-occ., val., bal., ross., alg.)
[l:] (mall., men.)
[l] (alg.)

[ʎ] = [zʎ] (cat. centr., cat. n.-occ., val., bal., ross., alg.)
 [ʎ:] (mall., men.)
 [ʎ] (alg.)

b) *Observacions*

L'elisió de la consonant fricativa és possible a zones del català n.-occ. i en ross., quan C1 pertany a un clític o mot d'ús freqüent i el ritme de parla es prou ràpid (*mo(s) la* (Rafel, 1981; Fouché, 1924)). L'alguerès presenta un comportament similar (Kuen, 1932-34).

11.2.5. *Posició postconsonàntica*

La segona consonant del grup es manté alveolar sorda (/s/) o sonora (/z/), llevat dels casos esmentats a continuació. Tal com apuntàvem a la secció VII.11.1, la regió lingual implicada en la formació de la constricció depèn, en bona mesura, dels sons contextuals.

11.2.5.1. *Darrera d'oclusiva nasal*

Darrera de /ɲ/, s final absoluta de mot pot mantenir la realització alveolar o palatalitzar-se (procés d'assimilació progressiva), segons la zona dialectal. Un estudi de les realitzacions de la fricativa a algunes formes verbals (*planys*, *munys* (Alcover-Moll, 1929-32)) i nominals (*anys* (DCVB)) permet de delimitar la distribució geogràfica següent:

a) Manteniment de [s]. Té lloc en mall. ([ɲs], si bé les solucions [ɲns] i [ɲs] també són vigents a algun indret de l'illa), en men. (Ciudadella), i en alguerès i ribagorçà (A. Ribagorça, Llitera, B. Cinca) ([ns]). Hi ha predomini de [ɲs] en ross., a indrets septentrionals del Principat (A. Empordà, B. Cerdanya, Garrotxa, Ripollès, Berguedà, Solsonès, Osona, Vallès, Bages (català central); Andorra, Pallars Sobirà, A. Urgell, Noguera (català n.-occ.)) i en eivissenc (Eivissa, Sant Mateu).

b) Assimilació progressiva de palatalitat, i realització [ʃ]. Té lloc a la resta del domini dialectal central (i a alguns d'aquells indrets d'aquest dialecte que fan [ɲs]), a comarques centrals i septentrionals del cat. n.-occ. (Pallars, A. Urgell, Noguera, Segrià, Urgell, Garrigues), al B. Aragó (Rafel, 1981), a bona part de les comarques emplaçades al nord i al sud de l'Horta de València, en eivissenc, en men. (Maó), i a algun indret del mall. (Sineu i Alcúdia, en règim d'alternança amb [ɲʃ]). Cal esmentar que, sovint, la realització del valencià es confon amb una fricativa alveolar ([ʃ]; vegeu secció VII.12.2.2).

c) Assimilació progressiva de palatalitat, i epèntesi d'oclusiva oral entre

[ɲ] i [ʃ] ([ɲʃ]). Té lloc a comarques del català central frontereres amb el domini nord-occidental (Camp (Recasens, 1985), Solsonès, Berguedà, Conca de Barberà), a comarques meridionals (Ribera d'Ebre, Priorat, Terra Alta, B. Aragó, B. Ebre) i, en menor mesura, centrals i septentrionals (Pallars, A. Ribagorça, Noguera, Urgell, Segrià, B. Cinca, Garrigues, en règim d'alternança amb [ɲʃ]) del domini dialectal nord-occidental, i a tot el domini dialectal valencià (si bé, en la parla culta, també hi és present la realització [ɲʃ]). Actualment, el valencià septentrional mostra alternança entre realitzacions parcialment i plenament palatals de *s* en aquest context, en consonància amb la manca de distinció entre /ʃ/ i /s/ en aquest parlar.

Heus ací un resum de les realitzacions de *s* final de mot darrera de /ɲ/ isosil·làbica: [s] és la solució pròpia del mall. i de l'alg. (darrera de /ɲ/ despalatalitzada), i del ross. i de parlars pirinencs (darrera de [ɲ]); [ʃ] domina a les regions centrals del català n.-occ i central, així com al sud del País Valencià, i en eiv. i men.; finalment, [tʃ] és la solució pròpia de les regions meridionals del català n.-occ. i central, i del valencià. Pel que fa al contacte entre consonants de mots successius (–*ny s*–), *s* presenta la mateixa realització que al grup –*nys* als territoris que fan –[ns], –[ɲs] i –[ɲs]. Als parlars que fan –[ɲʃ] i –[ɲʃʃ] (acabaments –*nys*), la realització de *s* inicial heterosil·làbica sol presentar un grau inferior de palatalització progressiva que la realització de *s* final isosil·làbica; així, hi ha –[ɲʃ] però –[ɲs]– en barceloní, maonès, eivissenc..., i –[ɲʃʃ] però –[ɲ (t)ʃ]–, –[ɲ ʃ]– i –[ɲ (t)ʃ]– a zones del cat. n.-occ. i del valencià.

La distribució geogràfica de solucions coincideix, a grans trets, amb la distribució de realitzacions de /s/ darrera de /ʎ/, darrera de [i] i davant de [k] (seccions VII.11.2.4.1, VII.11.2.5.2 i VII.11.2.5.3). En conseqüència, sembla haver-hi tendències dialectals diferents pel que fa al fenomen de palatalització progressiva (absència de palatalització progressiva en ross., i presència de palatalització progressiva en val.), i una correlació entre la realització alveolar o palatal de *s* darrera de /ɲ/, i el grau de palatalitat de *s* i/o de /ɲ/ en qualsevol context (es preveu que una o ambdues consonants presentin un grau de palatalitat més considerable en val. que en ross.). El fenomen d'epèntesi de [t] només és possible quan /ɲ/ és emesa amb una zona extensa de contacte palatal; en aquestes circumstàncies, l'elevat nivell de la pressió intraoral fa que el vel s'elevi abans que tingui lloc l'explosió oral de l'oclusiva nasal.

11.2.5.2. Darrera de fricativa i d'aproximant

Darrera de C1 fricativa palatal, el cat. oriental presenta dues realitzacions possibles: per una banda, en llenguatge acurat, manteniment d'amb-

dues articulacions i palatalització de C2 ([fʃ], [ʒʒ]) (Coromines, 1974 (6)); per una altra, en llenguatge col·loquial, despalatalització parcial de C1 dels grups [fʃ], [ʒʒ] ([fʃ], [ʒʒ]), i posterior fusió dels elements de la geminada en una fricativa simple ([f], [ʒ]) (Badia, 1951).

Cal comparar les realitzacions dels grups simètrics /sf/ ([f(:)]) i /fs/ ([s(:)]): ambdues realitzacions presenten un grau més o menys considerable de palatalitat per tal com la consonant alveolar és menys resistent als efectes coarticulatoris que la consonant palatal adjacent; el fet que l'efecte de palatalització sigui total a la seqüència /sf/ i parcial a la seqüència /fs/ indica que els efectes coarticulatoris regressius són més intensos que els efectes coarticulatoris progressius. Segons Perkell, Boyce i Stevens (1979), aquest contrast està associat amb el fet que és més fàcil articular independentment /s/ i /f/ al grup /fs/ que no pas al grup /sf/: en el cas de la seqüència /fs/, el pas de /f/ a /s/ es fa mitjançant una elevació i anteriorització poc precises de la làmina lingual; en el cas de la seqüència /sf/, el pas de /s/ a /f/ demana una separació precisa de la làmina lingual en relació amb la zona alveolar anterior. En conseqüència, resulta més natural anticipar el gest articulatori de /f/ que no pas el corresponent a /s/.

Els dialectes occidentals (almenys val. i cat. n.-occ. centro-meridional; també Camp de Tarragona) poden experimentar un procés diferent. Efectivament, els grups integrats per fricativa palatal seguida de fricativa alveolar hi poden presentar assimilació progressiva total i realitzar-se [f(:)], [ʒ(:)]. Aquest procés deu estar relacionat amb condicionaments articulatoris, és a dir, un grau considerable de palatalitat de les consonants fricatives palatals (en cat. n.-occ. centro-meridional; vegeu seccions VII.12.2.3. i VII.12.2.5) o de les consonants fricatives alveolars (en valencià; vegeu seccions VII.12.2.2 i VII.11.2).

Darrera d'aproximant és freqüent l'assimilació progressiva de palatalitat ([ʃʃ]; *lleis, llei seca*) en cat. n.-occ., especialment, a la zona centro-meridional (vegeu Coromines (1936) pel que fa al pellarès i Rafel (1981) pel que fa al B. Aragó). També és sistemàtica la realització [ʃʃ] a comarques del dialecte central frontereres amb el dialecte nord-occidental (Camp de Tarragona (Recasens, 1985)). A la resta del domini es manté la realització alveolar de s; en valencià, hi ha predomini de la realització [ʃ], d'acord amb la manca de distinció entre /f/ i /s/, i el fet que el procés de palatalització progressiva sigui menys intens darrera d'aproximant que de [ɲ] i [ʎ].

En general, s darrera de fricativa i d'aproximant presenta les mateixes realitzacions quan el grup es troba en posició final de mot que quan pertany a mots en contacte.

El procés de palatalització progressiva afecta les consonants fricatives alveolars més que no pas altres consonants a la majoria de llengües (Bhat,

1978). Hi ha llengües (Pame, Avesta) en què el procés de palatalització és exclusivament progressiu i afecta únicament /s/ i/o l'africada alveolar; el més comú, però, és que, tal com s'esdevé en català, el fenomen de palatalització progressiva tingui lloc a parlars on el procés de palatalització regressiva és freqüent.

11.2.5.3. *Darrera de lateral*

Una anàlisi de les realitzacions de *s* final absoluta darrera de /*λ*/ permet de distingir els casos següents (vegeu, sobretot, les transcripcions corresponents a *bulls*, *culls* (Alcover-Moll, 1929-32)):

a) Manteniment de [s]. Té lloc en alg. i ross. ([ls]), i en cat. central, cat. n.-occ., mall., men. i eiv. ([λs]). En valencià, [λs] és ocasional al Maestrat i a la Ribera Alta (Coromines, DECLC).

b) Assimilació progressiva de palatalitat, i realització [ʃ]. Té lloc en cat. central i cat. n.-occ. (tret de zones septentrionals d'ambdós dominis dialectals, que solen mostrar la realització única [λs]), en valencià culte, i a zones emplaçades al nord i al sud de l'Horta de València (Sanchis Guarner, 1950), i a alguns indrets del mall. (Alcúdia) i del men. (Alaior).

c) Assimilació progressiva de palatalitat, i epèntesi d'oclusiva oral entre [λ] i [ʃ] ([λʃ]). Té lloc a poblacions del català central frontereres amb el domini dialectal nord-occidental (Camp de Tarragona (Recasens, 1985), Conca de Barberà, Penedès), al dialecte n.-occ. (especialment, a les comarques meridionals del Principat), i a tot el valencià (amb inclusió de les Valls del Vinalopó (Sanchis Guarner, 1973)). Actualment, aquella realització és majoritària en valencià central; els parlars septentrionals i meridionals d'aquest dialecte afavoreixen la palatalització progressiva parcial, en consonància amb la manca de distinció entre /ʃ/ i /s/.

Heus ací un resum de les realitzacions de *s* final de mot darrera de /*λ*/ isosil·làbica al domini lingüístic: [s] és la solució pròpia de l'alguerès i del rossellonès (darrera de /*λ*/ despalatalitzada), i de les terres pirinenques i del balear (darrera de [λ]); [ʃ] és la solució dominant a les regions centrals del català n.-occ. i del cat. central, així com al sud del País Valencià; finalment, [λʃ] és la realització pròpia de les regions meridionals del català nord-occidental i central, i del valencià. Pel que fa al contacte entre consonants de mots successius (–*ll s*–), *s* presenta la mateixa realització que al grup –*lls* als territoris que fan –[ls] i –[λs]. Als parlars que fan –[λʃ] i –[λʃʃ] (acabament –*lls*), la realització de *s* inicial heterosil·làbica sol presentar un grau inferior de palatalització progressiva que la realització de *s* final isosil·làbica: sol haver-hi –[λʃ] però –[λ s]– a zones del cat. n.-occ. central; en valencià, conjuntament amb –[λ(t)ʃ] i –[λʃʃ], predomina la realització –[λ ʃ]–. Anàloga

ment al que s'esdevenia amb *nys*, deu haver-hi una correspondència entre la realització alveolar o palatal de *s* darrera de /*ɰ*/, i el grau de palatalitat de *s* i/o de /*ɰ*/ en qualsevol context; per altra banda, els motius que condicionen l'epèntesi de [t] coincideixen amb els apuntats a la secció VII.11.2.5.1.

La distribució geogràfica de les realitzacions de *s* al grup *lls* no coincideix plenament amb la corresponent a les realitzacions de *s* al grup *nys*. Per una banda, la pronúncia [ʎs] està més estesa que la pronúncia [ɲs]; per una altra, [ɲʃ] presenta una extensió geogràfica superior a [ʎʃ]. Així doncs, el fenomen de palatalització retardatòria sobre *s* és menys freqüent darrera de C1=/*ɰ*/ que darrera de C1=/*ɲ*/. Aquest contrast té motivacions articulatòries: en català, /*ɰ*/ és emesa amb menys contacte dorsopalatal que /*ɲ*/ (Recasens, 1986b) i, en conseqüència, mostra una tendència menys marcada a la palatalització de l'alveolar següent.

11.3. Fenòmens fonètics

11.3.1. Sonoritat

11.3.1.1. Ensordiment

És notable la propensió a l'ensordiment de [z] entre sectors de població de parla acastellanada. En el cas d'altres parlants, l'ensordiment afecta únicament la pronúncia de formes cultes i castellanismes; el fet que els castellanoparlants emetin aquestes mateixes seqüències amb [s] o amb [θ] ha motivat llur adaptació amb [s] (i no pas amb [z]) en català. Pel que fa a la pronúncia de formes cultes, solen presentar realització sorda mots amb *z-* (*zona*, *zebra*) i amb *-s-* (*explosiu*, *entusiasme*, *centèsim*), amb l'inici prevocàlic *ex-* (*èxit*, *èxode*), i amb els acabaments postvocàlics *-si* (*oasi*, *tesi*, *anàlisi*) i *-sitat* (*obesitat*). En algun cas l'ensordiment deu haver estat ocasionat per motius analògics (el mot *obesitat* és emès amb [s] a causa de la pronúncia del primitiu *obès* o de l'acabament *-citat*). Entre els castellanismes, cal destacar (amb [s]) cast. *roce*, *buzón*, i molts d'altres.

11.3.1.2. Sonorització

L'evolució contrària sol tenir causes analògiques. Per una banda, l'analogia ha condicionat la pronúncia [z] d'alguns mots autòctons; així, la realització [z] dels acabaments *-essa* i *-Vssió* (*abadessa*, *comissió*; català central (Badia, 1970), mall. (Bibiloni, 1983), men.) pot explicar-se per analogia de la pronúncia dels acabaments *-esa* i *-Vsió*, respectivament. Per una altra,

l'analogia ha condicionat l'adaptació amb [z] de castellanismes que presentaven [s] o [θ] originàries; així, els castellanismes *cruzar* i *casilla* han pres [z] en català, per analogia de l'acabament -V[z]ar i del mot *casa*, respectivament (Mariner, 1953). L'existència d'una sèrie de consonants fricatives amb correlats sord i sonor fa que alguns cultismes presentin realització sonora en lloc de realització sorda, en català col·loquial (*disseny*, *sintaxi*, *Mèxic*).

En resum, l'analogia sembla justificar molts casos de sonorització que hom ha provat d'explicar en virtut d'una tendència general a la sonorització de les fricatives sordes en català (Badia, 1970). En l'actualitat (i a diferència del que s'esdevenia en temps passats), si pot parlar-se d'alguna tendència relativa a l'estat de la sonoritat de les consonants fricatives, aquesta tendència afavoreix segurament les realitzacions sordes més que no pas les realitzacions sonores, especialment entre parlants joves a les grans concentracions urbanes (vegeu secció VII.11.3.1.1; també Pons (1987), pel que fa a la pronúncia de les combinacions [ks] i [gz]).

11.3.2. Pas a fricativa palatal

L'estudi de l'evolució /s/ > [ʃ] ha estat portada a terme sobre una mostra d'unes cent formes lèxiques. El canvi afecta, sobretot, /s/ inicial absoluta de mot (80% de casos) davant de [i] àtona (*singlot*, *sirgar*, *sibeca*, *siular*, *s(e)ixanta*, *singló*, *cisterna*, *civada*, *síndria*, *simple*, *sibil·la*), però també davant de [e], [ə] (*safareig*, *seixanta*, *samfaina*, *sarampió*, *seixa*, *sépia*, *serafi*, *setra*) i [u] (*sucar*, *surriaca*, *somort*, *soroll*). En posició medial, hi ha alguns exemples de palatalització en contacte amb [i] (*bicicleta*, *faci*, *llisadora*, *ensibornar*).

El pas a fricativa palatal ha d'estar relacionat amb la realització especialment palatalitzada de /s/ en contacte amb vocals (mitjanes) altes. En aquest context, s presenta una configuració lingual pròxima a la corresponent a la fricativa palatal (vegeu també secció VII.9.3.1), és a dir, és emesa amb elevació considerable del dors en direcció al sostre del paladar i abaixament de la regió anterior de la llengua. En alguns casos, el pas a [ʃ] ha estat afavorit per la presència d'una [ʃ] al mateix mot (*s(e)ixanta*, *seixa*, *espes(e)ix*). Són freqüents a les llengües naturals els casos de canvi [s] > [ʃ] en contacte amb vocal (alta) anterior (Locke, 1983).

El fenomen de canvi tractat en aquesta secció compta amb un bon nombre de casos en balear (especialment, mall.), en ross., i a les comarques septentrionals del català central (Empordà); el rossellonès ha adaptat amb [ʃ] diversos manlleus del francès que presenten [s] en condicions contextuals apropiades (Fouché, 1924). Per la seva banda, el català n.-occ. i el valencià s'han mostrat més refractaris al canvi fonètic. És interessant constatar que,

entre els dialectes més reticents a la transformació /s/ > [ʃ], hi ha parlars (valencià) on /s/ és emesa amb una realització particularment palatalitzada. És possible que, en aquests parlars, la resistència al procés de canvi obeeixi a la necessitat de mantenir el rendiment fonològic de l'oposició entre /s/ i /ʃ/, si ens atenim a la proximitat articulatòria i acústica que hi presenten les realitzacions d'un fonema i de l'altre, i en el cas que aquella oposició fonològica sigui realment distintiva. Als parlars orientals, per altra banda, el fet que les realitzacions de /s/ i /ʃ/ siguin emeses amb una distància articulatòria i acústica considerable possibilita llur identificació sense que es vegi amenaçat el marge de seguretat entre els dos fonemes.

11.3.3. *Elisió i manteniment*

11.3.3.1. *S intervocàlica*

En català, aquesta consonant etimològica ha esdevingut fricativa alveolar sonora ([z]). Els casos de pèrdua de la consonant fricativa (evolució s > [ð] > ø) a algunes àrees dialectals poden justificar-se en virtut de condicionaments contextuals específics (Coromines (1974 (5; 6)): (a) dissimilació, a mots amb una consonant fricativa alveolar (*afu(s)ar-se*, *ca(s)es*, *a(s)es*, *enci(s)am*, *be(s)aces*; mall., i en menor mesura, balear i català n.-occ.); (b) acció a distància per part de [r] o [ʀ] (*ro(s)ada*, *ro(s)ella*, *рабо(s)a*, *ra(s)ora*, *re(s)ina*, *refu(s)ar*; mall., i, en menor mesura, men., Camp de Tarragona, Conca de Barberà i ross.); (c) acció a distància per part de consonant lateral (*ali(s)a*, *clo(s)a*, *filo(s)a*, *ro(s)ella*, *fu(s)ell*, *llo(s)a*; mallorquí, i, en menor mesura, Empordà i Camp de Tarragona). Altres casos d'elisió no semblen haver estat motivats per factors contextuals (*deve(s)a*, *acu(s)ar*, *agui(s)ar*, *cami(s)a*, *fu(s)ada*, *gato(s)a*, *no(s)a*, *pi(s)ar*, *po(s)ar*, *co(s)a*, *vento(s)a*), i són particularment freqüents en mallorquí i, en menor mesura, al Camp de Tarragona i en menorquí.

Hom ha suggerit que el baix nombre de formes lèxiques amb -S- intervocàlica conservada en mallorquí està relacionat amb l'arribada a l'illa de pobladors de parla occitana: com que l'occità manté la consonant [z] a mots que l'han perduda en català (secció VII.11.3.3.2), els colonitzadors degueren elidir (per ultracorrecció) la sibilant de mots emesos amb [z] en català (Coromines, 1974 (6)). En mallorquí actual, s'observa una tendència a la inserció de [z] a algunes de les formes lèxiques citades, i a la conservació de s en el procés d'adaptació de mots nous. En definitiva, pot afirmar-se que el fenomen d'elisió de la fricativa intervocàlica no té vigència en mallorquí actual (Bibiloni, 1983).

11.3.3.2. *D, TI, Ce, i intervocàliques*

En posició pretònica, aquests grups etimològics evolucionaren fins a [ð] i, posteriorment, [ð̌] es perdé. El capcinès, i, en menor grau, el ross. i els parlars del nord del Principat han conservat la sibilant, com en occità (*mo(s)olla*, *llu(s)eix*, *llu(s)ert*, *pla(s)er*, *condu(s)ir*, [puĩ'zu] (POTIONE), [tənə'zu] (TENERE+ITIONE), *gra(s)ella*, *de(s)asset*, *bu(s)igar*, *nu(s)ar*, *ra(s)imat*, *sa(s)ó*, *su(s)ar*, *bra(s)ó*, [pu'zuʎ] ("poll"), *ra(s)ó*, *ti(s)ó*, *fa(s)em*, *ve(s)í*, *re(s)ebre*).

Immediatament darrera d'accent, la realització [ð̌] s'assibilà en [z], potser a causa de la naturalesa especialment forta d'aquella posició contextual (acabaments *-esa*, *enclusa*, *alosa*); en alguns casos, però, la consonant es perdé (davant de *-i* a mots mig-savis, com *espai*, *servei*; *nua*, *crua*, potser per analogia dels masculins corresponents). El rossellonès ha restat més fidel a la tendència al reforçament de [ð̌] que la resta de dialectes (*espasi*, *serve/isi*, *palasi*, *tesa*, *crua*, en lloc d'*espai*, *servei*, *palau*, *tea*, *crua*). Per altra banda, alguns parlars presenten elisió a formes lèxiques que mantenen *s* en català general (*-e(s)a*, en val. i, en menor mesura, mall., men. i àrees del cat. n.-occ. (B. Aragó (Sanchis Guarner, 1949)); *alo(s)a* i variants, en mall., men., cat. central; *enclu(s)a* i variants, en mall.).

11.3.3.3. *Mots en contacte*

Altres casos d'elisió de la consonant fricativa alveolar s'expliquen per la naturalesa proclítica dels mots afectats. El canvi té lloc davant de consonant inicial del mot següent, i és freqüent a l'A. Empordà (*do(s)*, *meu(s)* (Comas Causa, 1970)) i a altres indrets del domini (*m/no(s)*, *vo(s)* (cat. n.-occ., alg., val., ross., bal.), *pa(s)* (ross., català central septentrional)).

11.3.4. *Africació*

Cal remarcar la tendència a la transformació fonètica de l'acabament *-i[z]ar* en *-i[dz]ar* (*improvisar*). El canvi deu explicar-se per analogia de la pronúncia corresponent a la terminació *-itzar* d'altres mots catalans.

En mall. i men., la forma d'article determinat masculí plural *es* presenta realització africada alveolar ([d(:)z]) davant de vocal del mot següent (*e[d(:)z]* *homos*). Hom ha volgut explicar aquesta realització per analogia de la realització d'alguns grups consonàntics (seqüències *es joves*, *es sants* (vegeu secció VII.11.2.4.3; Veny (1983))).

Alguns exemples d'africació en alguerès actual són explicables per influència de l'italià (*zona*, *zero*, *concessió*, *França*).

11.3.5. *Pas a aproximant o fricativa dental*

En posició intervocàlica, S etimològica pot haver esdevingut [ð] per assimilació a [r] o a [r]. L'aproximant encara és vigent a les variants *rodella* (*rosella*; B. Camp (Recasens, 1985)), *estidores* (*estisores*; bal., B. Camp, val. meridional, Ripollès, A. Ribagorça (DCVB)), *cider(er)*, *cireda* (*cirerer*, *cire-ra*; comarques septentrionals i occidentals extremes del Principat).

Els parlars on /θ/ és fonema autòcton presenten exemples de canvi s>[θ] per assimilació a una altra fricativa dental ([θe'ðaθ] (*sedàs*), [θor'θi] (*sargir*); la Llitera (Sistac, 1987)).

11.3.6. *Rotacisme*

En posició intervocàlica, una fricativa alveolar originària pot haver esdevingut bategant en circumstàncies contextuais determinades. Sovint, el canvi s'ha produït per assimilació a una bategant del mateix mot (*cirera* (a tot el domini, si bé *ciresa* i *cisera* en ribagorça), *estirores* (*estisores*; zones del català n.-occ. meridional i del valencià), *pererós* (*peresós*; mall., men.)). En altres casos, el fenomen de rotacisme ha estat motivat per dissimilació en relació amb una consonant fricativa alveolar i/o per assimilació a una consonant lateral (*alores* (*aloses*; A. Urgell), *lloanca* (*llosanca*; Camp)).

11.3.7. *Aspiració*

A zones del valencià (Silla (Saragossà, 1984)), s implosiva pot ésser substituïda per [h] o bé elidir-se, en consonància amb la tendència a l'afebliment de les consonants implosives en aquell dialecte. L'aspiració de s implosiva forma part d'un procés d'afavoriment d'estructures sil·làbiques obertes (CV) en detriment d'estructures sil·làbiques travades (VC) (Malmberg, 1949).

12. FONEMES FRICATIUS PALATALS SORD I SONOR (/ʃ/, /ʒ/)

12.1. *Característiques articulatòries i acústiques*

Aquesta consonant fricativa és emesa amb constricció laminoalveolar i elevació dorsal. A diferència de la consonant fricativa alveolar, la constricció anterior és exclusivament laminal i més posterior (sobre la part més reculada de la zona alveolar i potser, fins i tot, sobre la part anterior de la zona prepalatal); anàlogament a /s/ i /z/, la constricció és estreta i presenta forma cònca. Durant la producció de la consonant fricativa palatal, el dors lingual es

manté elevat envers la zona palatal, i l'apex lingual es troba abaixat en direcció a les dents incisives inferiors; aquests condicionaments articulatoris expliquen que /f/ i /z/ es mostrin més resistents als efectes coarticulatoris sobre la configuració del dors lingual que no pas /s/ i /z/. En rossellonès actual, les consonants fricatives palatals (i les africades corresponents) poden ésser emeses amb labialització, com en francès (Grammont, 1971).

L'espectre del soroll d'una fricativa palatal mostra concentracions d'energia localitzades a freqüències inferiors a les observades en el cas de l'espectre del soroll d'una fricativa alveolar, per tal com la cavitat anterior al lloc de la constricció lingual presenta dimensions inferiors en el cas de [s] vs [ʃ]. Els formants es troben a 2000-3200 Hz (F1) i a 3500-4500 Hz (F2), i els límits del soroll, sobre 1500-2500 Hz (límit inferior) i sobre 6000-8000 Hz (límit superior). Les transicions vocàliques de /f/ i /z/ són similars a les transicions corresponents a altres consonants palatals i palatovelars.

12.2. *Variants contextuals i dialectals*

12.2.1. *Efectes coarticulatoris*

Anàlogament al que s'esdevenia amb /s/, la turbulència de /f/ resulta més aguda en contacte amb vocals i consonants anteriors, i més greu en contacte amb vocals posteriors (sobretot, labialitzades) i amb consonants posteriors o labials (Recasens, 1986b).

12.2.2. *Realització fonètica de la fricativa palatal del valencià*

No està ben establert si la realització de la consonant fricativa palatal en valencià és [ʃ] o bé [ɕ] (s palatalitzada). Colon (1970) assegura que, en castellonenc, /f/ es fa [iʃ] darrera de vocal que no sigui /i/ i [ɕ] darrera /i/; es tracta, diu, d'una s molt palatalitzada que els parlants identifiquen com a /s/ i no pas com a /f/. Aquesta realització pot, en principi, fer-se extensible a les comarques septentrionals del domini dialectal valencià (vegeu algunes transcripcions del DCVB en el cas de les entrades lèxiques *esbiaix*, *eix*, *coixinera*), i potser, en menor mesura, a tot el dialecte valencià (Nebot, 1894; DCVB) i a algunes comarques meridionals del català n.-occ. (B. Aragó (Rafel, 1981); Priorat (Cabrè, 1969)). Enquestes personals revelen que la confusió entre ambdós fonemes ja té lloc de forma incipient en tortosí meridional (Lluís Gimeno, comunicació personal), i s'estén pel valencià sept. i central; en val. meridional, hi ha distinció entre /s/ i /f/, o bé confusió menys freqüent que als parlars més septentrionals. Altres tractadistes han afirmat que

/s/ i /ʃ/ presenten realitzacions ben diferenciades en valencià (Navarro Tomás i Sanchis Guarnier, 1934), si bé reconeixen que, en valencià no apitxat, /ʃ/ final de mot davant de vocal inicial del mot següent es fa mitjançant una [z] més o menys palatalitzada. És possible que la proximitat o identitat fonètiques entre ambdós fonemes hagi provocat confusions (*mig* i *lleig*, amb africada alveolar a Silla (Saragossà, 1987)).

No està clar si la realització [ĩʃ] del valencià representa una etapa intermèdia en el procés de palatalització de grups consonàntics etimològics (per exemple, CS) en [ʃ], o bé ha estat originada per despalatalització moderna de /ʃ/ intervocàlica ([ĩʃ] > [ĩʃ]).

Caldrà investigar experimentalment l'estat de l'oposició entre els fonemes fricatiu palatal i alveolar a les zones geogràfiques citades. La informació bibliogràfica suggereix tres possibilitats: (a) que les realitzacions de /s/ i /ʃ/ contrastin articulatòriament i perceptualment, (b) que no contrastin perceptualment però sí articulatòriament, o bé (c) que no presentin ni contrast perceptual ni contrast articuladori. Independentment de la presència o absència de contrast fonològic, el grau considerable de palatalitat de la fricativa alveolar fa que la distància fonètica entre /s/ i /ʃ/ sigui menor que a altres dialectes; les transcripcions dels especialistes suggereixen, a més a més, que aquesta distància és variable i depèn de factors extralingüístics (zona dialectal, informant, etc.).

12.2.3. Posició inicial absoluta de mot i de frase

12.2.3.1. Correlat sord

a) La realització [ʃ] és pròpia del català central, bal. i ross. Cal fer les excepcions següents.

A les comarques meridionals del domini dialectal central la realització és [tʃ] en lloc de [ʃ]. Així, [tʃ] és general a la quasi totalitat de pobles del Camp de Tarragona, si bé alguns mots presenten [ʃ]/[əĩʃ] (*xurriaques*, *xa-fogor...*) (Recasens, 1985). La realització africada també deu ser força general a part de la Conca (l'ALPI transcriu *xinxà* amb [tʃ] a Vimbodí) i a altres comarques limítrofes amb el domini dialectal n.-occ. A molts d'aquests territoris, la solució africada deu trobar-se en regressió en benefici de [ʃ], per raons de prestigi.

En català central i balear (no pas en ross. ni en eiv.), hi ha alternança entre [ʃ] (sobretot, en la parla col·loquial) i [tʃ] (sobretot, en la parla emfàtica i en posició inicial absoluta de frase). Per altra banda, la realització [ʃ] inicial absoluta de mot i de frase ha estat reemplaçada per [tʃ] entre parlants joves d'àrees urbanes; deu tractar-se d'un canvi explicable per influència del cas-

tellà (segons Mier (1986) ha afectat, sobretot, mots amb equivalent castellà) o bé per una tendència autòctona a l'africació de fricatives palatals en condicions contextuals apropiades.

b) La realització [tʃ] és pròpia del català n.-occ., alg. i valencià. També cal fer excepcions.

En català n.-occ., alguns mots es fan amb [ʃ] a zones geogràfiques específiques; és el cas de *xàfec*, *xollar...*, en pallarès (Coromines, 1936), i *xinxà*, a localitats de l'A. Urgell (ALPI). El fet que els exemples de [ʃ] pertanyin a pobles pirinencs s'adiu amb l'existència d'un grau menys considerable de palatalitat de les consonants palatals a aquella zona que als territoris centro-meridionals del dialecte nord-occidental.

En valencià, hi ha zones on [tʃ] no és realització majoritària. La solució genuïna és [eïs] a Castelló de la Plana (a causa de la interpretació de la consonant palatal com a alveolar; Colon, 1970) i [(aï)ʃ] en val. meridional (amb realització [i] als indrets on l'apèndix aproximant apareix en posició intervocàlica interior; Colomina (1985b), Sanchis Guarner (1950)); la realització [tʃ] també apareix a alguns mots a ambdues àrees geogràfiques. Aquesta distribució geogràfica de solucions prova, novament, l'existència de similituds entre les fonètiques de l'alacantí i del català central. A tot el domini dialectal valencià, [ʃ] és present a un petit nombre de mots, molts dels quals no són d'origen llatí (*xaloc*, *Xixona*, *Xàtiva*, *xarop*, *xàrcia*, *xeringa*, *xeixa*, *Xúquer*, *Xàbia*, *xàvega*; Sanchis Guarner, 1950).

L'alguerès també presenta mots amb [ʃ] inicial (*xarop*, *xàvega*, *xacal*, *xaloc*, *xalet*) al costat d'una majoria de formes amb africada inicial (*xinxà*, *xapa*, *xicoira*, *xaveta*, *xeringa*, *xarrar*, *xocolata*).

c) El contrast dialectal entre les realitzacions africada i fricativa obeeix a factors diversos. Mentre que la realització africada devia ser força general en català antic, la variant fricativa és més moderna i ha estat originada en virtut d'un procés de desafricació; en conseqüència, els dialectes occidentals s'han mostrat més conservadors que els orientals. Pot pensar-se que aquestes diferències dialectals guarden relació amb diferències de grau de palatalitat o de "tensió" articulatòria entre uns parlars i altres; segons aquest raonament, la realització africada s'hauria mantingut als parlars on el grau de palatalitat de les consonants palatals és elevat o bé les africades explosives són emeses amb forta "tensió". El procés d'africació als dialectes orientals és modern i de naturalesa sociolingüística.

12.2.3.2. Correlat sonor

a) La realització [ʒ] és pròpia del català central, bal., i ross. Cal efectuar les excepcions exposades a continuació.

La realització genuïna de la parla del Camp de Tarragona és [dʒ]. Aquesta variant africada també deu predominar a la Conca de Barberà, i a altres àrees del domini oriental frontereres amb el català n.-occ. (Alcover-Moll, 1929-32; transcripcions corresponents a les formes del verb *jaure*, a Sta. Coloma de Queralt i a Solsona).

La realització africada [dʒ] (en lloc de [ʒ]) és freqüent en català central (barceloní) i en balear, sobretot entre parlants joves (Fabra, 1954-56), en pronúncia emfàtica i en posició inicial absoluta de frase (Alcover-Moll, 1929-32; transcripcions corresponents a les formes del verb *jaure*). La realització fricativa és ben sistemàtica en rossellonès (Alcover-Moll, 1929-32) i en eiv. En aquest cas, l'africació no és imputable a la influència del castellà (que no presenta africades sonores), sinó més aviat a una tendència autòctona envers el reforçament consonàntic als contextos més apropiats.

b) La realització [dʒ] és pròpia del català n.-occ., alg. i val. Cal exceptuar aquells indrets on /ʒ/ presenta realitzacions fricatives ([ʒ]; vegeu paràgraf següent) o bé [tʃ] (vegeu secció VII.12.2.3.2 (c)).

En català n.-occ., [ʒ] és la pronúncia més genuïna en lleidatà (Gili Gaya, 1932), B. Aragó (Rafel, 1981; Sanchis Guarnier, 1949), Noguera (Fortuny, 1983) i Terra Alta; es troba també força estesa, juntament amb [dʒ], al Pallars, Andorra, l'A. Urgell, B. Matarranya i altres contrades (transcripcions corresponents a les formes del verb *jaure* (Alcover-Moll, 1929-32; Coromines, DECLC; Quintana, 1987)). En pronúncia emfàtica, els indrets citats solen presentar l'articulació africada.

El valencià septentrional (Ports, A. i B. Maestrat, Alcalatén i Plana Alta septentrionals; Guirau, 1979) registra la realització [dʒ] de forma majoritària, si bé, en ocasions, en règim d'alternança amb [ʒ] (pel que fa a la vigència de [ʒ] a zones del Maestrat, vegeu Dunjó (1966) i Coromines (DECLC)). Per altra banda, el valencià col·loquial mostra una tendència a la despalatalització i pèrdua de fricció de l'africada (Guirau, 1979).

La distribució geogràfica de [ʒ] i [dʒ] (/ʒ/) coincideix, en bona mesura, amb la corresponent a [f] i [tʃ] (/f/). En conseqüència, els factors diacrònics i sincrònics que han promogut aquella distribució deuen ser ben similars en el cas dels correlats sonor i sord (vegeu secció VII.12.2.3.1). L'alguerès s'ha mostrat fidel a la realització del català medieval.

c) La realització [tʃ] és pròpia del domini apitxat.

En català n.-occ., fan [tʃ] l'àrea occidental extrema del Baix Aragó (la Ginebrosa, la Torre Velilla, la Codonyera, Valljunquera, la Fresneda (Rafel, 1981)), Fraga (Galán, 1973), Maella (Bondia, 1965), la Llitera (Tamarit, S. Esteve, Peralta), la B. Ribagorça, i pobles de l'A. Ribagorça. Tal com s'exposa a continuació, a aquesta última comarca, no hi ha coincidència entre les localitats que apitxen /ʒ/ i les localitats que apitxen /z/ (Griera, 1914; Alco-

ver-Moll, 1929-32; Haensch, 1958-62; ALPI; Haensch, 1980; Coromines, DECLC): apitxen /3/ ([tʃ]) Benasc, Vilaller, Bonansa, Castelló de Sos, les Paüls, Castanesa, Pont de Suert, Sopeira, Ribera de Cornudella i Espés (Areny i la vall de Boí distingeixen entre [tʃ] i [dʒ]); apitxen /z/ ([s]) els pobles nord-orientals Benasc, Castelló de Sos, Espés, les Paüls i Bissaürri (distingeixen entre /s/ i /z/ Vilaller, Bonansa, Castanesa, Pont de Suert, Sopeira, Ribera de Cornudella, Areny i la vall de Boí).

En valencià, l'apitxat comprèn íntegrament el Camp de Morvedre, el Camp de Túria i l'Horta de València. A l'extrem meridional i nord-occidental de la Plana Baixa, apitxen també Almenara, Onda, Tales, Suera, Aín, Veo i Betxí (Sanchis Guarner, 1936; Veny, 1983); a aquesta zona, l'ensordiment de la pronúncia [dʒ] data probablement del segle actual i inclou indrets (al nord d'Almenara) on encara és present el contrast entre /s/ i /z/. A la Ribera Baixa nord-occidental, Albalat, Almussafes i Sollana apitxen l'africada palatal i /z/ (Sanchis Guarner, 1970); més cap al sud de la mateixa comarca, hi ha apitxament progressiu de [dʒ] (i, en menor mesura, de /z/) a Polinyà i Corbera (Sanchis Guarner, 1936; Barberà, 1978; Montoya, 1985). A la Ribera Alta, l'africada palatal i la fricativa alveolar sonores apitxen pertot, tret d'Alfarb i Catadau (al nord), Algemesí (al sud-est), i Antella, Gavarda, Carcaixent i pobles més meridionals (al sud); a algunes d'aquestes darreres poblacions hom ha observat, però, un procés d'apitxament progressiu de l'africada (però no pas de /z/) (vall dels Alcalans (Alfarb, Catadau, Llobm-bai), segons Guirau (1979); Algemesí, segons Sanchis Guarner (1936)). Finalment, també apitxen l'africada algunes àrees del País Valencià més allunyades de les comarques centrals: Gandia (Safor), on /z/ també fa [s]; Petrer (Valls del Vinalopó), entre els parlants joves, que també ensordeixen /z/ per influència del castellà (Montoya, 1985); els Altiplans del Carxe, a l'est de les Valls del Vinalopó (Montoya, 1985), on sembla que /z/ es manté sonora; Forcall (Ports) i Vilafranca del Maestrat (A. Maestrat) (Ferrando i Guirau, 1983), on tampoc s'apitxa /z/.

Les dades reportades en aquesta secció suggereixen que el fenomen d'apitxament als dominis de parla catalana té lloc en virtut de dos processos:

a') Procés d'apitxament simultani de l'africada palatal sonora i de la fricativa alveolar sonora. En aquestes circumstàncies, el doble canvi és atribuïble a la influència de la pronúncia castellana. Té lloc a pobles fronterers amb territoris de parla castellana (Petrer), i entre parlants de centres urbans (Barcelona) i rurals (la Safor; Morant i Escrivà, 1987).

b') Procés d'apitxament successiu d'ambdues consonants, és a dir, ensordiment previ de l'africada palatal sonora i ensordiment posterior de la fricativa alveolar sonora. El canvi és modern i té lloc, sobretot, a pobles de frontera amb el domini apitxat i a altres indrets del valencià (Morant i Escri-

và, 1987). En aquest cas, l'extensió dels territoris que ensordeixen l'africada palatal excedeix l'extensió dels que presenten apitxament de la fricativa alveolar. Deu tractar-se d'un procés de factura autòctona, si bé hi ha qui defensa l'origen castellà o aragonès del canvi (Ferrando i Guirau, 1983). A manca d'investigacions pertinents, cal suposar que els factors motivadors del canvi no coincideixen amb els que han propiciat l'ensordiment de /dʒ/ posttònica a altres zones dialectals (vegeu secció VII.5.2.4.3. (dc')), per tal com l'africada és emesa amb oclusió simple a tota o gran part del domini apitxat (valencià apitxat). Sembla, més aviat, que calgui associar el procés d'ensordiment amb el grau elevat de palatalitat de les consonants palatals, i amb els requeriments articulatoris considerables sobre la formació de l'oclusió i/o de la constricció durant la producció de les consonants africades i/o fricatives. És possible que mecanismes de producció d'aquest tipus hagin motivat l'augment del nivell de pressió intraoral i la cessació de la vibració de les cordes vocals. Segons aquesta hipòtesi, l'ensordiment de les africades palatal i alveolar s'hauria iniciat a l'element oclusiu a zones en què les oclusives explosives són particularment "tenses", i s'hauria transmès posteriorment al període fricatiu següent; sembla provar la validesa d'aquesta explicació el fet que les fricatives alveolars no sempre ensordeixen als indrets on ensordeixen les africades corresponents (Morant i Escrivà, 1987).

d) La pèrdua total de fricció de [ʒ] inicial ha promogut la realització [j] a algunes formes lèxiques d'ús freqüent. La variant [j]o (en lloc de [ʒ]o (jo)) és pròpia, sobretot, de les comarques meridionals del Principat (amb inclusió del Camp de Tarragona, la Segarra i les Garrigues), val., alg. i eiv. La variant [j]a (en lloc de [ʒ]a (ja)) presenta una distribució geogràfica similar.

També cal apuntar una tendència a desfricativitzar [ʒ] inicial en [j], en mall. actual ([j]aume en lloc de *Jaume*, entre parlants joves).

12.2.4. Posició final absoluta de mot i de frase

12.2.4.1. Correlat sord

Es fa [ĩf] o [f], segons la mateixa distribució geogràfica apuntada en posició intervocàlica (vegeu secció VII.12.2.5).

En rossellonès (amb exclusió de l'A. Cerdanya), [ĩf] posttònica final absoluta de mot esdevé [ĩ] en el cas d'alguns grups etimològics; així, hi ha *mate*[ĩ], *pe*[ĩ], *fe*[ĩ] (*mateix*, *peix*, *feix*), però *bo*[(ĩ)f], *co*[(ĩ)f], *flu*[(ĩ)f] (*boix*, *coix*, *fluix*) (Guiter, 1984). És factible que aquesta evolució hagi estat originada a partir del contacte entre [ĩf] final de mot i consonant inicial del mot següent (Coromines, 1974 (7)). No pot ésser passada per alt, però, la possibilitat que, anàlogament al que s'esdevé amb altres evolucions, aquest

canvi hagi d'explicar-se per afebliment d'una consonant palatal amb grau de palatalitat poc considerable.

12.2.4.2. *Correlat sonor*

Es fa [tʃ] en català general (*bo*[tʃ] (*boig*, amb /3/)). La realització és, però, [i], en pallarès, i a la Ribagorça, a la Llitera i a Maella (*roi*, *mai*, *gai* (*roig*, *maig*, *gaig*)) (vegeu alguna hipòtesi explicativa del fenomen a la secció VII.12.2.5.1 (b)). En rossellonès, la realització [i] és pròpia d'alguns grups etimològics (*fui*, *rai*) però no d'altres (*maig*, *boig*) (Fouché, 1924). Per altra part, algunes formes verbals (*haig*, *vaig*, *faig*, *veig*) han simplificat l'africada en [i] a gran part del domini lingüístic (ross., cat. n.-occ., cat. centr., val. meridional), segurament a partir de realitzacions de [tʃ] final de mot davant de consonant inicial del mot següent.

12.2.5. *Posició intervocàlica*

12.2.5.1. *Interior de mot*

a) *Correlat sord*

a') La realització [ʃ] és pròpia del català central, ross., balear i alg. Cal fer les següents excepcions.

En català central, /s/ es fa [ʃ] en lloc de [s] a zones frontereres amb el català n.-occ. (Berguedà, Solsonès, Anoia, Conca, Camp de Tarragona, B. Penedès (Alcover-Moll, 1929-32; Recasens, 1985; ALPI; BDLC, VII; Schädel, 1909)). El rossellonès també presenta [ʃ], com a solució única o freqüent, a indrets del Conflent (Taurinyà, Fontpedrosa, Formiguera, Noedes (ALPI; Alcover-Moll (1929-32); Guiter (1955); Schädel (1909); Coromines (DECLC))) i de l'A. Cerdanya (Sallagosa (Coromines, DECLC)).

b') La realització [iʃ] és pròpia del català n.-occ. i del valencià, llevat dels casos exposats a continuació.

En català n.-occ., [iʃ] alterna amb [ʃ] a les terres pirinenques, particularment a les valls de Cardós, Ferrera, Àneu, Fosca i Boí (Pallars i A. Ribagorça), i a Andorra i l'A. Urgell (Coromines (1936; DECLC); Alcover-Moll (1929-32); ALPI). En valencià, [ʃ] i ⁽¹⁾[iʃ] són les realitzacions més genuïnes a les següents zones del valencià meridional: Horta de Gandia, Marina Alta, Marina Baixa, i, en general, localitats emplaçades al sud de la línia Biar-Busot (és a dir, meitat meridional de l'Alcoià, centre i sud de l'Alacantí, Valls del Vinalopó i B. Vinalopó) (ALPI; Colomina (1985b); BDLC, VII; Sanchis Guarner (1950); Alcover-Moll (1929-32)). Heus aquí un altre dels

paral·lelismes fonètics entre alacantí i català central, que Colomina (1985b) atribueix a la influència de repobladors de l'est del Principat.

La perceptibilitat de l'element [ĩ] de les seqüències [ĩf] i [ĩʒ] depèn, en bona mesura, del context: és notable immediatament després de vocal mitjana baixa o baixa, sobretot en posició final de mot; és feble immediatament darrera de vocal mitjana alta o [u], davant de vocal alta o mitjana alta, i en posició pretònica allunyada de l'accent; és nul·la immediatament després de [i] (en aquest context, [ʃ] i [ʒ] són les úniques realitzacions possibles).

La distribució geogràfica de les variants [ʃ] i [ĩʃ] de /ʃ/ intervocàlica suggereix que, a les zones on /ʃ/ es fa [ĩʃ], les consonants palatals són emeses amb un grau més considerable de palatalitat que allí on /ʃ/ es fa [ʃ]; efectivament, els territoris que practiquen el reforçament de /ʃ/ intervocàlica en [ĩʃ] també reforcen la consonant en posició inicial de mot (en [tʃ]), i els que no reforcen la consonant entre vocals tampoc no ho fan en posició inicial ([ʃ]).

c') La realització [tʃ] és vigent als indrets on /ʃ/ intervocàlica es fa [ĩʃ]. Sembla particularment freqüent en contacte amb vocal tònica, al Camp de Tarragona (*reixa*, *pantaix*, *e/aix-*, *cartoixà*, *aixel·la* (Recasens, 1985)), a altres zones del català central frontereres amb el català n.-occ. (Cardona, Solsona; *entabuixar* (DCVB)), en català n.-occ. (*aixons* (Rafel, 1981), *entabuixar* (B. Ebre (DCVB)), *e/aix-* (Arqués, 1910)), i en val. septentrional (*feixuc* (Alcalà de Xivert; Coromines (DECLC, III)), *entabuixar* (Morella; DCVB)). Segons Colomina (1985a), a Gata (Marina Alta), l'africació és sistemàtica en les posicions intervocàlica i final.

d') Per tal d'explicar la diversitat de realitzacions fonètiques de /ʃ/ intervocàlica al domini lingüístic hom pot esgrimir la hipòtesi que apuntàvem en el cas de /ʃ/ i /ʒ/ inicials absolutes (vegeu secció VII.12.2.3.1). La variant [ĩʃ] representa la realització del català medieval, originada per palatalització d'una solució anterior [ĩs]; [ʃ], per la seva banda, ha estat originada a partir d'aquella realització [ĩʃ] en data més recent. La variant medieval ha perviscut a parlars occidentals, en consonància amb el grau elevat de palatalitat consonàntica o la "tensió" de les consonants en posició explosiva de síl·laba. Una intensificació d'aquestes propietats articulatòries durant l'emissió de [ĩʃ] en contacte amb vocal tònica ha propiciat la variant [tʃ] (vegeu secció VII.12.2.5.1 (ac')).

b) *Correlat sonor*

a') La realització [ʒ] és pròpia del català central, rossellonès i balear. Cal, però, fer algunes excepcions.

En català central, /ʒ/ es fa [ĩʒ] al Camp de Tarragona (Recasens, 1985), a la Conca de Barberà (Alcover, 1908), i potser a altres àrees frontereres amb

el català n.-occ. La pronúncia [ĩ3] també deu ser vigent a algunes localitats del dialecte rossellonès.

En rossellonès, /3/ i /f/ intervocàliques del francès foren adaptades amb [d̥:3] a manlleus antics, potser per analogia de les terminacions autòctones -*Vtge* (fr. *âge, rage, dommage*), i amb [3] o [f] a manlleus més recents ([me'na3ə] fr. *ménage* (Fouché, 1924)).

b') La realització [ĩ3] és pròpia del català n.-occ. (tret dels dominis de [j]; vegeu secció VII.12.2.5.1 (bc')), i de part del valencià (tret dels dominis de [d̥3] i del valencià apitxat; vegeu seccions VII.12.2.5.1 (bd'), VII.12.2.5.1 (be')).

En català n.-occ., hi ha una clara tendència a fer [3] a les contrades pirinenques (A. Urgell, Andorra), i [ĩ3] a les comarques meridionals (B. Ebre, Terra Alta, B. Matarranya, Montsià, Ribera d'Ebre, Priorat) (Gimeno, 1982; altres fonts bibliogràfiques). A les comarques centrals, hi ha alternança entre les solucions [ĩ3] i [3], segons la zona geogràfica, parlants, contextos... El B. Aragó (domini no apitxat), per la seva banda, resta escindit en una franja occidental, on preval la pronúncia [3], i una franja oriental propera a les altres comarques meridionals del dialecte nord-occidental, on predomina la realització [ĩ3] (Rafel, 1981).

En valencià septentrional (Ports, A. i B. Maestrat, Alcalatén (almenys la zona septentrional), Plana Alta i Plana Baixa) alternen, sobretot, [3] i [ĩ3], amb clar predomini de [3] (Guirau, 1979) (vegeu, també, secció VII.5.2.4.3 (d)). La pronúncia [d̥3] és menys freqüent a aquella delimitació dialectal (vegeu secció VII.12.2.5.1 (bd')). En valencià meridional, la variant [3] (en lloc de [d̥3]) és pròpia d'algunes poblacions de la Marina (Teulada, Benissa, Senija (Colomina, 1985a)).

c') La realització [j] té lloc en pellarès, en ribagorçà (A. Ribagorça, B. Ribagorça, Llitera) i a Maella (Terra Alta), llevat de quan la consonant es troba en contacte amb [i]. Devia ser més general en altre temps (Coromines, 1936; Alcover, 1908; DCVB); efectivament, encara hi ha restes d'aquesta pronúncia a localitats emplaçades a comarques més interiors dels dominis dialectals nord-occidental i central (part del Berguedà, Andorra, Bages, Lluçanès, Solsonès i A. Urgell). En pellarès, la realització [3] a algunes formes lèxiques (*pagès, dejuni, dejunar* (València d'Àneu; ALPI), *llegir, vagi, fugir* (Trempt; Alcover-Moll, 1929-32)) confirma l'existència d'un procés gradual de substitució de la pronúncia aproximant per la pronúncia fricativa, per raons de prestigi; per altra banda, [3] és freqüent a algunes localitats del mateix parlar (Àreu, Tavascan i Tor) (Coromines, DECLC, IV). En ribagorçà i a Maella, les formes lèxiques que no presenten aproximant intervocàlica es fan amb africada palatal sorda [tʃ] (Haensch (1962); Bondia (1965)).

d') La realització [d̥3] és pròpia del valencià (amb exclusió parcial de

l'àrea de [3] i [ĩ3], i de la regió de l'apitxat) i de l'alguerès. En aquest últim parlar, però, la realització fricativa apareix a manlleus, i a plurals formats a partir d'una forma del singular acabada en africada palatal (*festeig-feste*[3]os (Pais, 1970)).

En valencià, la pronúncia [dʒ] també és detectada a les comarques més septentrionals, en règim d'alternança amb [3] i [ĩ3]. Aquest estat d'alternança és vigent a l'Alcalatén: per una banda, el mot *dijunar* (*dejunar*) ha estat transcrit amb [dʒ] (amb element oclusiu dèbil) a Alcora, i amb [3] a Vistabella del Maestrat (ALPI); per l'altra, a Lluçena del Cid, cal destacar les transcripcions *fu*[dʒ]*ir*, *lle*[dʒ]*ir*, *va*[dʒ]*i* (amb africada), *a*[3]*upir* (amb fricativa) (Alcover-Moll, 1929-32). Retrobem el fenomen de variació fonètica al B. Maestrat: Dunjó (1966) transcriu *ba*[dʒ]*oques*, *pu*[dʒ]*ant* a Benicarló; segons Alcover-Moll (1929-32) hi ha *a*[dʒ]*upir* a Alcalà de Xivert, i *a*[3]*upir* a Vinaròs; finalment, l'ALPI transcriu *de*[dʒ]*unar* (amb element oclusiu dèbil) a Peníscola. Més cap al sud, a la Plana Alta i a la Plana Baixa, la freqüència de casos de [dʒ] és molt més elevada que a les comarques més septentrionals, si bé tal com s'indica a la secció VII.12.2.5.1 (bb'), la realització [ĩ3] no és infreqüent; de fet, hom ha apuntat la presència sistemàtica de la realització africada en castellonenc (Colon, 1970). En general, a totes o a moltes de les comarques citades, sembla tenir lloc un procés gradual de desafricació de [dʒ] (també Ferrando i Guirau, 1983).

En valencià general col·loquial, hom ha remarcat dues variants de l'africada: (a) variant amb oclusió relaxada; (b) variant amb pèrdua de graus de contacte postalveolo-prepalatal de l'element oclusiu i de fricció sonora de l'element fricatiu (Guirau, 1979).

La realització [dʒ] és vigent, de forma més heterogènia, en català n.-occ. i en bal. (preferentment, mall. i men.), així com al Camp de Tarragona (B. Camp, i àrea occidental extrema del Tarragonès). La pronúncia africada apareix a exemples de les característiques següents: formes etimològiques prefixades (*ajudar*, *ajupir*, *ajocar*, *ajunyir*, *ajovar*, *dijous*, *dejunar*; català n.-occ., Camp); sufix *-ejar* (català n.-occ., Camp, mall., men., eiv.); altres formes verbals, en contacte amb vocal tònica (*pujar*, *llegir*, *regir*, *corregir* (també en barceloní), *fugir*, *rajar*; sobretot, català n.-occ. i subdialectes del bal., amb grups de formes lèxiques no coincidents); formes nominals, en contacte amb vocal tònica (*lleuger*, *pluja*, *bajoca*, *truja*, *roja*; sobretot, català n.-occ. i subdialectes del bal., amb grups de formes lèxiques no coincidents). La presència de realització africada respon a factors diversos: en alguns casos, ha estat originada per analogia amb altres formes de la mateixa família lèxica, o bé per influència de la vocal tònica adjacent; en d'altres, es tracta de l'africada medieval mantinguda a causa, possiblement, de l'elevat grau de palatalitat o de "tensió" articulatòria propi del dialecte. Els factors analògic i accentual

han fet que, a molts indrets del Principat (cat. central: Barcelona, Camp de Tarragona...), algunes formes del singular acabades en africada palatal mantinguin aquesta realització a les formacions de plural i als derivats (*passejos*, *gojos*, *rajos*, *puget*); els vocables *roja/os*, *boja/os* hi presenten [ʃ̺], en lloc de [d̺ʒ] com en mallorquí.

e') La realització [ʃ̺] és pròpia dels dialectes valencià apitxat i català nord-occidental apitxat (vegeu seccions VII.12.2.3.2 (c) i VII.12.2.5.1. (bc')).

f') Anàlogament al que s'esdevenia amb les realitzacions de /f/ i /ʒ/ en altres contextos, la multiplicitat de realitzacions de /ʒ/ intervocàlica al domini lingüístic respon a factors diversos. Valencià, català n.-occ. i alg. han mantingut les solucions més antigues, atesa la tendència al reforçament articulatori de consonants en contextos adients a bona part del català occidental; no ha estat, però, ben explicada la diferència de realitzacions entre valencià i alguerès (africada), i català n.-occ. (fricativa precedida de [i]). Català n.-occ. septentrional i català oriental presenten variants originades a partir de la realització africada o fricativa, en virtut de processos de desafricació ([ʒ] en català oriental) i pèrdua de fricció ([j] en parlarès i ribagorçà).

12.2.5.2. 'Inicial de mot

La realització fricativa o africada de /f/ i /ʒ/ en aquesta posició pot coincidir amb la realització en posició inicial absoluta de frase. Així, per exemple, les àrees dialectals citades a continuació presenten la mateixa realització de /ʒ/ en ambdós contextos: [ʒ] (Sort (Schädel, 1909); pobles de la Marina Baixa (Colomina, 1985a)); [d̺ʒ] (valencià, àrees del Camp de Tarragona, regions del cat. n.-occ.).

En altres casos, la realització de /f/ i /ʒ/ intervocàliques inicials de mot pot no coincidir amb l'observada en posició inicial absoluta de frase. En general, als parlars orientals, hi ha [f] i [ʒ] en el primer context, i [f] i [ʒ] poden alternar amb [tʃ] i [d̺ʒ] en el segon. És evident l'efecte de la posició intervocàlica en el procés de desafricació de les realitzacions corresponents a /f/ i /ʒ/ inicials de mot. Així, al Camp de Tarragona, [d̺ʒ] devia ser l'única realització de /ʒ/ intervocàlica en les posicions inicial absoluta de frase i inicial absoluta de mot; actualment, però, els parlants joves d'alguns pobles orientals de la comarca fan [ʒ] en aquesta última posició contextual, i mantenen la realització africada al primer context. És interessant la solució d'aquells parlars urbans del català oriental (barceloní) que presenten realització africada en posició inicial absoluta de frase (Mier, 1986): darrera de vocal del mot precedent, es manté l'africada si és sorda, però es fa fricativa si és sonora.

12.2.5.3. *Final absoluta de mot*a) *Correlat sord*

En aquest cas, hi ha realització fricativa palatal sonora ([ʒ] o bé [ĩʒ]) a tot el domini lingüístic, tret dels parlars apitxats. Resten inclosos, evidentment, aquells parlars del dialecte valencià on /ʒ/ interior de mot es realitza amb [dʒ] (*peix astut*).

No hi ha, però, sonorització de /ʃ/ final d'imperatiu davant de clític començat en vocal ([ʃ], [ĩʃ]) (*compleix-ho*).

b) *Correlat sonor*

En aquestes circumstàncies són possibles les realitzacions fonètiques següents:

a') [d(:)ʒ]. És general a tot el domini, tret dels casos esmentats a continuació.

b') [t(:)ʃ]. És la solució dels parlars apitxats (valencià apitxat (Navarro Tomás i Sanchis Guarnier, 1934)) i de l'alg. (Kuen (1932-34); enquestes personals).

A altres parts del domini, té lloc en el cas de formes lèxiques com *mig*, *vaig*, *mitja*, *despatx*, *safareig* davant de vocal del mot següent (seqüències *vaig anar*, *mitja hora*, *mig ou*). Aquesta realització és vigent (en règim d'alternança amb [d(:)ʒ]) en rossellonès (Schädel, 1909), català nord-occidental centro-meridional, mall., Camp de Tarragona (Recasens, 1985) i altres indrets del català central, i val. meridional.

c') [ʒ]. En valencià (Navarro Tomás i Sanchis Guarnier, 1934), l'afebliment de l'oclusió en aquest context pot promoure la pèrdua del primer element de l'africada ([ʒ]), o bé l'escurçament del període oclusiu i un increment del grau d'obertura de la constricció.

En català oriental, /ʒ/ final d'imperatiu davant de clític iniciat en vocal (*hi*, *ho*) presenta la realització [ʒ] en lloc de [d(:)ʒ] (*fu[ʒ]-hi* (*fuig-hi*)).

d') [ĩ]. Es manté als parlars en què /ʒ/ es fa [j] en posició intervocàlica interior de mot.

12.2.6. *Posició preconsonàntica (/ʃ/)*

Cal advertir que, en català occidental, el contacte no és estrictament biconsonàntic sinó que implica la participació de tres consonants car /ʃ/ final absoluta de mot s'hi fa [ĩʃ]. Vegeu secció VII.1.2.2 pel que fa als grups amb C1 = /ʒ/.

12.2.6.1. *Davant d'oclusiva oral i d'oclusiva nasal*a) *Quadre de realitzacions*

[p], [b] = [f]p, [ɰ]b (cat. centr., cat. n.-occ., men., val., eiv., ross.)
 [ĩ]p, [ĩ]b (ross., mall.)
 [s]p, [z]b (alg.)

[t], [d] = [f]t, [ɰ]d (cat. centr., cat. n.-occ., men., val., eiv., ross.)
 [ĩ]t, [ĩ]d (ross., mall.)
 [s]t, [z]d (alg.)

[k], [g] = [f]c, [ɰ]g (cat. centr., cat. n.-occ., men., val., eiv., ross.)
 [ĩ]c, [ĩ]g (ross., mall.)
 [s]c, [z]g (alg.)

[m] = [ɰm] (cat. centr., cat. n.-occ., val., men., eiv., ross.)
 [ĩm] (mall., ross.)
 [zm] (alg.)

[n] = [ɰn] (cat. centr., cat. n.-occ., val., men., eiv., ross.)
 [ĩn] (mall., ross.)
 [zn] (alg.)

[ɲ] = [ɰɲ] (cat. centr., cat. n.-occ., val., men., ross., eiv.)
 [ĩɲ] (ross., mall.)
 [zɲ] (alg.)

b) *Observacions*

La consonant fricativa es realitza sorda davant de C2 sorda, i sonora davant de C2 sonora, amb inclusió dels parlars apitxats (vegeu secció VII.11.2.4.1 pel que fa a la possibilitat d'ensordiment parcial de C1 i C2 a alguns dialectes (en val. central)). Cap dialecte no presenta assimilació regressiva de lloc, la qual cosa mostra l'elevat grau de resistència articulatòria de la fricativa palatal.

La consonant esdevé [ĩ] en ross. (en el cas d'aquells mots que també fan [ĩ] en posició final de frase) i en mall., i fricativa alveolar en alg. Pot suggerir-se que ambdós canvis han estat motivats pel grau baix de palatalitat de les consonants palatals en posició implosiva. De fet, sovint, la realització algue-resa és un so intermedi entre les fricatives palatal i alveolar (s palatalitzada).

12.2.6.2. *Davant de fricativa i d'aproximant*a) *Quadre de realitzacions*

[f], ([v]) = [ʃf], [ʒv] (cat. centr., cat. n.-occ., val., men., eiv., ross.)
 [if], [iv] (mall., ross.)
 [sf], [zv] (alg.)

[s], [z] = [(ʃ)ʂ]/[ʃ(:)], [(ʒ)ʒ]/[ʒ(:)] (vegeu secció VII.11.2.5.2)
 [is], [iz] (mall., ross.)
 [s(:)], [z(:)] (alg.)
 [t:ʃ] (men.)

/ʃ/, /ʒ/ = [ʃ(:)]/[ʃtʃ], [ʒ(:)]/[ʒdʒ] (cat. centr., cat. n.-occ., val., eiv., ross.; vegeu distribució dialectal a secció VII.12)
 [ʃ(:)]/[(s)tʃ], [(z)dʒ] (alg.)
 [iʃ], [iʒ] (mall., ross.)
 [t:ʃ], [d:ʒ] (men., mall.)

[j] = [ʒj] (pertot, tret de mall.)
 [(z)j] (alg.)
 [ij] (mall.)

b) *Observacions*

Davant de fricativa, mall., ross., i alg. mostren les mateixes realitzacions que davant d'oclusiva (tret, parcialment, quan C2 és palatal); en conseqüència, en mall., el plural de *peix*, *mateix*... presenta els acabaments *-ixos* (com en català general), *-[is]* (Alcover, 1908). El grup integrat per fricativa palatal seguida de fricativa alveolar mereix atenció especial (vegeu secció VII.11.2.5.2); per altra banda, la resolució geminada o simple de dues fricatives palatals en seqüència coincideix amb la reportada en el cas d'altres fricatives (vegeu secció VII.11.2.4.3). La solució fonètica davant d'aproximant indicada al quadre de realitzacions correspon a la condició en què C1 i C2 pertanyen a síl·labes diferents.

12.2.6.3. *Davant de líquida*a) *Quadre de realitzacions*

[r] = [ʀ]/[r] (cat. centr., val. acurats; ross., eiv., men., cat. n.-occ.)
 [ʀ]/[r] (alg.)
 [r] (alg., cat. centr., val. col·loquials)
 [ir] (mall., ross., men.)

[l] = [z̥l] (cat. centr., cat. n.-occ., val., ross., eiv., men.)
 [zl]/[l] (alg.)
 [l:] (men.)
 [il] (mall., ross.)

[ʎ] = [z̥ʎ] (cat. centr., cat. n.-occ., val., ross., eiv.)
 [zʎ]/[ʎ] (alg.)
 [ʎ:] (men.)
 [iʎ] (mall., ross.)

b) Observacions

Davant de vibrant, la simplificació del grup consonàntic en [r] s'adiu amb l'amplada especialment considerable de la constricció de C1 fricativa en aquest context ([z̥]). També cal remarcar la realització assibilada de C2=r quan la fricativa palatal es manté, i, en alguns parlars (val. central), fins i tot després de la desaparició de la sibilant (Joan Ramon Borràs; comunicació personal).

12.2.7. Posició postconsonàntica

En català oriental, /f/ i /ʒ/ presenten realització fricativa darrera de consonant fricativa i de consonant aproximant. Darrera de consonant oclusiva (oral, nasal) o líquida (vibrant o bategant, lateral) la situació és més complexa. Per una banda, [f] i [ʒ] són molt estables en balear, rossellonès i a les comarques situades més al nord de Barcelona (Schädel, 1909; transcripcions corresponents als mapes *marxar*, *diumenge* (ALPI)); en mallorquí, per exemple, aquella realització és vigent fins i tot en posició final absoluta de mot de formes verbals (*me[n̥f]* (*menj*; Bibiloni, 1983)). Per una altra banda, la realització africada ([tʃ], [dʒ]) és sistemàtica al Camp de Tarragona, Conca de Barberà i part del Penedès. A comarques més septentrionals (Garraf, Penedès) fins a Barcelona, hi ha variació entre les solucions fricativa i africada, segons diversos factors: l'edat i la procedència dels parlants; la naturalesa articulatòria de la consonant precedent (en mall. i eiv. (/f/), i en barceloní (/ʒ/; Mier, 1986), la realització africada és més freqüent darrera de nasal que no pas darrera de r); la naturalesa sorda o sonora de la fricativa (en barceloní (Mier, 1986), una consonant fricativa postconsonàntica tendeix a fer-se africada amb més facilitat si és sorda que no pas si és sonora).

En català n.-occ., /f/ sol fer [tʃ] darrera de qualsevol consonant, llevat d'indrets de les comarques pirinenques on és possible la realització [f] (vegeu transcripcions de *marxar* a Bolvir, Alàs, Organyà (ALPI); *calinxo* (Bassella; Coromines, DECLC, II)). Per la seva banda, /ʒ/ conserva la realitza-

ció fricativa al B. Aragó (Rafel, 1981); a les comarques pirinenques (DCVB) i centromeridionals (Noguera (Fortuny, 1983); Segrià (Gili Gaya, 1932); transcripcions corresponents a *argila* i *diumente* (DCVB)), sol haver-hi [ʒ] darrera de bategant o vibrant, i [dʒ] darrera d'oclusiva oral, nasal i lateral. En català nord-occidental apitxat, [tʃ] és l'única pronúncia possible.

En val., /ʃ/ fa sempre [tʃ]. Per la seva banda, /ʒ/ fa [dʒ] en valencià no apitxat i [tʃ] en valencià apitxat. Cal exceptuar, únicament, les comarques més septentrionals (Ports, Maestrat...), on [dʒ] alterna amb [ʒ], sobretot darrera de vibrant (Dunjó, 1966; Guirau, 1979; Ferrando i Guirau, 1983).

En alguerès, [ʃ] apareix com a realització de /ʃ/ postconsonàntica en posició inicial d'alguns mots (vegeu secció VII.12.2.3.1; *un xarop*). Altrament, /ʃ/ i /ʒ/ darrera de consonant sempre s'hi fan africades (*xinxà*, *punxa*, *colxa*; *àngel*, *diumente*).

13. REALITZACIONS APROXIMANTS PALATALS SONORES ([j], [i])

13.1. *Característiques articulatòries i acústiques*

Aquesta consonant és emesa amb àpex i làmina linguals abaixats, aproximació del dors lingual a la zona mèdio-prepalatal i vibració ininterrompuda de les cordes vocals. Aquesta posició de la llengua fa que el dors sigui altament resistent als efectes coarticulatoris promoguts pel context fonètic. L'aire expirat no és turbulent, en consonància amb l'amplada del canal linguopalatal; de fet, hom ha indicat que l'aproximant palatal catalana és més oberta que la castellana (Fabra, 1912). Confirma aquesta caracterització el fet que [j] no esdevingui [ʒ] en català dialectal per tal com, en aquestes circumstàncies, l'espírantització depèn d'un increment del grau de constricció palatal (Bhat, 1978).

L'espectre acústic de la consonant aproximant és força anàleg al de la vocal alta anterior; un grau de constricció més considerable en el cas de la consonant fa que F1 resulti quelcom inferior, i F2 i F3 presentin una freqüència lleugerament superior. Per la seva banda, les transicions vocàliques són anàlogues a les de qualsevol articulació palatal.

13.2. *Variants contextuais i dialectals*

a) [dʒ], en posició inicial absoluta de frase o darrera de consonant oclusiva, sobretot en parla emfàtica. Té lloc ocasionalment a algunes zones del B. Aragó (Rafel, 1981) i del valencià (Navarro Tomás i Sanchis Guarner,

1934). Aquesta realització ha estat originada per una tendència a l'enfortiment articulatori en posicions contextuais adients.

b) [j] (amb constricció linguopalatal menys ampla que la corresponent a la vocal [i]), com a primer element d'un diftong creixent, en les posicions inicial absoluta de frase i intervocàlica. Té lloc, sobretot, en català central, català n.-occ. central i meridional, i val. La consonant sol elidir-se en contacte amb [i] (*diiàmbic*).

c) [j] (amb constricció intermèdia entre les corresponents a [j] i [i]), com a primer element d'un diftong creixent, entre consonant precedent i vocal següent isosil·làbiques. Té lloc a tot el domini.

d) [i̯] (amb constricció linguopalatal més ampla que la corresponent a la vocal [i]), com a segon element d'un diftong decreixent. Té lloc, sobretot, en català central, català n.-occ. central i meridional, i valencià (ALPI). Es tracta de la realització habitual de l'aproximant en alg. (Kuen, 1932-34), pallerès i balear (mall., men., eiv.). En lleidatà, alterna amb [j] en posició intervocàlica (Gili Gaya, 1932).

e) [ɛ̞] (amb posició lingual un xic més baixa i centralitzada que en el cas de [i]), en posició intervocàlica i en ritme ràpid de parla. Té lloc en balear (Mascaró i Rafel, 1981; ALPI). Aquesta realització ha estat originada per una tendència al debilitament articulatori en posicions contextuais adients.

13.3. Fenòmens fonètics

13.3.1. Pròtesi

L'afegiment de [j] en posició inicial de mot davant de vocal pot explicar-se per aglutinació de *i* del mot precedent (per exemple, conjunció *i*), o bé per inserció de [j] antihiàtica. És el cas de les variants *iera* (*era*; comarques septentrionals del Principat (DCVB)), *Ielna* (*Elna*; ross. (Fouché, 1924)), *iegua* (*egua*; val. (Coromines, DECLC, III)).

13.3.2. Metàtesi

El català occidental presenta casos de conversió de diftong decreixent en diftong creixent; és freqüent, per exemple, el pas de -[i̯r]- a -[rj]- (vegeu secció VII.17.3.1.1(a)). Altres casos de metàtesi són: *acenciat* (*aciençat*; B. Ebre (Massip, 1979)), *axiò* (*això*; Valls del Vinalopó (Sanchis Guarner, 1973)), *ània* (*aiua* "aigua"; val., al sud de Castelló de la Plana (ALPI)). Aquest procés sembla formar part d'una tendència més general envers l'afavoriment de les síl·labes obertes en detriment de les síl·labes travades, així com dels diftongs creixents, en val. i cat. n.-occ. centro-meridional (també Ultan, 1978).

13.3.3. *Elisió*a) *Posició intervocàlica*

En posició intervocàlica, la consonant aproximant pot arribar a elidir-se a aquells parlars on presenta una realització especialment baixa i centralitzada.

En menorquí, hi ha una forta tendència a suprimir totes les consonants aproximants palatals intervocàliques (*ve(i)a*, *be(i)a*, *ce(i)a*, *cu(i)era*, *ore(i)a*, *despu(i)at*), si bé persones d'edat avançada mantenen la consonant en el cas d'algunes formes lèxiques (ALPI; Moll, 1932). Aquesta mateixa tendència és vigent amb intensitat desigual a indrets del mallorquí (Campos, Sa Pobla, Sóller, Montuïri, Llucmajor, Artà, Muro, Capdepera; Moll (1980), Bibiloni (1983), BDLC, X); a altres localitats del dialecte, l'elisió només té lloc en contacte amb vocal anterior (Bibiloni, 1983; Mascaró i Rafel, 1981). L'aproximant es conserva amb superior freqüència en eivissenc, si bé cal anotar alguns exemples d'elisió en contacte amb vocal oberta (*treba(ll)at*) o anterior (*vea* (*veia*, a partir de *vella*; Veny, 1977)).

També s'observa una tendència a l'elisió darrera (i, en menor mesura, davant) de vocal anterior a aquelles zones del dialecte nord-occidental on la consonant aproximant presenta una realització particularment oberta (pallarès, Ribagorça, Llitera, Maella; Coromines (1936), Sistac (1987), Bondia (1965), DCVB).

b) *Diftong decreixent*

La poca perceptibilitat de l'element [ĩ] del diftong fa que pugui elidir-se darrera de [u] tònica, especialment en el cas de vocables monosil·làbics. Hi ha exemples d'aquest fenomen d'elisió a part del domini rossellonès (*cu(i)t*, *tru(i)ta*, *cu(i)da*; Coromines, DECLC, IV), en tortosí i al B. Aragó (*bu(i)t*, *fru(i)t*; Massip (1979), Rafel (1981)), i en valencià (*fru(i)t*; Alcover, 1908). Altres casos d'elisió de [ĩ] posttònica a mots monosil·làbics tenen lloc a indrets del mallorquí ([dəm], [rəm] en lloc de [dəĩm], [rəĩm]; Alcover, 1908). En posició àtona cal remarcar la variant *juvert* (*juivert* "julivert"; Veny, 1977).

c) *Diftong creixent*

Alguns casos d'elisió de l'element [j] del diftong creixent s'expliquen per dissimilació anticipatòria en relació amb un altre diftong creixent del mateix mot (*consc([j])ència*, *pac([j])ència*, *c([j])ència*); el fenomen és freqüent a tot el domini valencià, i en català nord-occidental central i meridional (DCVB; Rafel, 1981; Colomina, 1984; Ferrando i Guirau, 1983). L'elisió de [j] també pot produir-se per absorció per part d'una consonant pala-

tal precedent, sobretot en català n.-occ. meridional i en valencià (*reli*[tʃ]ós (*religiós*; València (DCVB)); *xular* (*xiular*; català n.-occ. meridional, valencià (DCVB)); cal destacar l'elevada freqüència d'aquest fenomen d'elisió darrera d'africada i de fricativa palatals als indrets on /ɛ/ tònica ha diftongat en [ja] (Ports, la Canyada de Biar, B. Aragó sud-occidental).

13.3.4. Epèntesi antihiatàtica

L'epèntesi de [j] pot servir per a desfer un hiat, evitar l'elisió de [ə] en contacte amb vocal tònica, i/o accentuar el contrast perceptual entre les dues vocals en contacte. L'epèntesi té lloc, sobretot, quan una d'ambdues vocals és mitjana anterior alta o baixa (*te(i)a*, *gra(i)ella*, *ide(i)a*, *pla(i)er*, *ra(i)el*, *pa(i)ella*, *fa(i)ena*); l'altra vocal sol ser mitjana o baixa en català occidental, i [ə] en català oriental. En aquestes circumstàncies contextuais és possible que la realització [j] hagi estat generada mitjançant un increment de la durada i del grau de tancament de la vocal més tancada del hiat (Millardet, 1923). La combinació [ə'a] també presenta força casos d'epèntesi.

Alguns exemples d'epèntesi mereixen un comentari particular. En català central col·loquial, és freqüent l'epèntesi en el cas de castellanismes acabats en [u] àtona (*fe(i)o*, *mene(i)o*, *passe(i)o*, *rode(i)o*, *recre(i)o*; Mariner, 1953). En català n.-occ. i en valencià, l'epèntesi antihiatàtica pot haver estat precedida d'elisió d'una consonant intervocàlica (acabaments de pretèrit imperfet d'indicatiu en *-aia...*, en lloc de *-ava...*). Caldrà investigar la validesa del procés d'epèntesi de [j] antihiatàtica en contacte amb vocal alta: efectivament, a les regions pirinenques i en rossellonès, l'afegiment de [j] està documentat davant de [i] tònica ([ə'a'ji]nes (*eïnes*; ross., Berguedà, Ripollès, Andorra, A. Urgell, Pallars, A. Ribagorça (Schädel, 1909; DCVB)), [ə'ji]ra, [a'ji] (*ahir*; ross., A. Ribagorça (Fouché, 1924; Haensch, 1958-62)), v[a'ji] (*veí*; pallarès (Coromines, 1936))); el rossellonès també presenta aquest tipus d'epèntesi en altres contextos (*cantari*[ji] (*cantaria*), *pri*['ju] (*parió*); Fouché, 1924).

La vigència del fenomen d'epèntesi antihiatàtica varia segons la zona dialectal. Català central, ross., català n.-occ. pirinenc, mall. i eiv. són clarament favorables a la inserció; val., men., català n.-occ. meridional, i, en menor mesura, català n.-occ. central són refractaris al procés. S'adiu amb aquesta distribució el fet que, al Camp de Tarragona, els parlants del B. Camp es mostrin més refractaris a la inserció de [j] antihiatàtica que els parlants de l'Alt Camp i del Tarragonès. En conjunt, sembla haver-hi una relació inversa entre la freqüència d'exemples d'epèntesi i el grau de fixesa articulatòria de les vocals d'un dialecte determinat. Actualment, aquest fenomen d'epèntesi es troba en retrocés per tal com no frueix de prestigi.

14. REALITZACIONS APROXIMANTS BILÀBIO-DORSOVELARS SONORES ([w], [ũ])

14.1. *Característiques articulatòries i acústiques*

Aquesta consonant és emesa amb aproximació bilabial i aproximació dorsovelar simultànies, i amb vibració de les cordes vocals. En relació amb altres consonants, [w] és força resistent als efectes coarticulatoris promoguts pels sons adjacents per tal com és emesa amb doble constricció, labial i dorsal. L'aire expirat no és turbulent, en consonància amb l'amplada dels canals emplaçats als dos indrets d'articulació; de fet, hom ha indicat que l'aproximant bilàbio-dorsovelar catalana és més oberta que la castellana (Fabra, 1912).

L'espectre de l'aproximant és força anèleg al de la vocal alta posterior; un grau de constricció més considerable en el cas de la consonant fa que F1, F2 i F3 resultin quelcom inferiors. Per la seva banda, les transicions vocàliques són similars a les de qualsevol consonant o vocal labials.

14.2. *Variants contextuais i dialectals*

a) [w] (amb constriccions bilabial i dorsovelar menys amples que en el cas de la vocal [u]), com a primer element d'un diftong creixent, en les posicions intervocàlica i inicial absoluta de frase. Darrera de consonant i davant de vocal isosil·làbiques, l'aproximant presenta un grau d'obertura intermedi entre [w] i [ũ] ([w̥]). La realització [w] sol elidir-se en contacte amb [u] (p[u'(w)a], b[u'(w)a]da (*ponar, bouada*; català oriental)).

b) [ũ] (amb constriccions més obertes que en el cas de la vocal [u]), com a segon element d'un diftong decreixent. Sol elidir-se darrera de [u] (m[u(ũ)]rà (*mourà*; català oriental)). És la realització habitual de la consonant aproximant en alguerès (Kuen, 1932-34).

14.3. *Fenòmens fonètics*

14.3.1. *Pas a consonant bilabial o labiodental*

Un bon nombre de casos de canvi de [w] a [v] i [β] s'explica per assimilació a una consonant labial del mateix mot (*po[β]/[v]et, bo[v]et, pe[β]et, pi[β]et, perdi[v]eta*), o bé per dissimilació en relació amb una vocal poste-

rior labialitzada adjacent (*po*[β]/[v]*et*, *bo*[v]*et*, *o*[v]*et*). El fenomen és particularment freqüent en mall. ([v]; Bibiloni, 1983) i, en menor mesura, en alacantí ([v]; Colomina, 1984), i a zones del català n.-occ. meridional i del valencià septentrional ([v] (tortosí); [β] (B. Aragó, B. Cinca, Terra Alta, Ports); [β], [v] (Maestrat)). Sobresurt, en alacantí, la substitució de [ũ] per [v] en imperatius davant de *ho* (Colomina, 1985b).

Possiblement, aquest canvi ha tingut lloc com a conseqüència d'una aproximació considerable entre els llavis inferior i superior durant la producció de [w]. Segons Ohala (1978), el fet que [w] esdevingui molt més sovint fricativa labial que no pas fricativa velar es deu a les condicions de producció d'una consonant labiovelar: durant l'articulació de [w], la constricció labial és més pronunciada que la constricció dorsovelar i, per tant, la fricció generada als llavis és més intensa que no pas la generada a la zona velar.

L'elevat rendiment de l'articulació [v] deu haver afavorit la seva presència en lloc de [w]/[ũ] en mallorquí. Efectivament, en alguns casos el canvi no obeeix a causes contextuais aparents (*di*[v]*en* (*diuen*; Moll, 1934b)) i hom reportava, a principis de segle, la substitució sistemàtica de [w] intervocàlica per [v] a part de l'illa de Mallorca (Alcover, 1908).

14.3.2. *Metàtesi*

Alguns casos de metàtesi promouen la destrucció d'un diftong creixent amb la consonant [w], sovint precedida de consonant velar: *euca*, *euga* (variants procedents d'*equa*, *egua*; Principat (DCVB)); *eguent* (*egüent*, variant procedent d'*ungüent*; mall., men. (DCVB)); *ània* (variant procedent de la forma *ai(g)ua*; val., al sud de Castelló (ALPI)); *reuca* (variant procedent de *rècua*; B. Aragó, B. Ebre (DCVB)).

14.3.3. *Epèntesi antihiatàtica*

L'epèntesi de [w] serveix per a desfer un hiat quan una o ambdues vocals en contacte són posteriors labialitzades, preferentment [o] (*pro(u)a*, *po(u)al*, *co(u)a*, *sa(u)ó*, *bra(u)ó*; castellanismes *acorde(u)on*, *pante(u)on*, *mete(u)oro*, *rompe(u)oles* (Mariner, 1953)). El fet que, en català central, una de les vocals en contacte pugui ésser [ə] fa pensar que la intercalació de [w] també permet d'evitar l'elisió de la vocal mitjana central en contacte amb vocal tònica adjacent. És possible que la realització [w] hagi estat generada mitjançant un increment de la durada i el grau de tancament de la vocal més tancada del hiat. Aquesta tendència a la intercalació de [w] antihiatàtica es troba en regressió per tal com no frueix de prestigi.

14.3.4. *Simplificació (Diftong decreixent)*

La baixa perceptibilitat del segon element [ũ] d'un diftong decreixent fa que pugui elidir-se ocasionalment. Els exemples pertinents poden ésser agrupats de la forma següent:

a) Diftong amb V1 mitjana posterior labialitzada. Presenta nombrosos casos d'elisió de [ũ] en posició tònica (*vore* (*voure*, a partir de *veure*; mall., val.); *còbit* (*còubit*, a partir de *colbi*; cat. n.-occ., val.); *rore* (*roure*; terres de l'Ebre); *òbit* (*òubit*, a partir d'*olbi*; català central, mall.)) i en posició àtona (*escofar* (*escoufar*, a partir d'*escaufar* < *escalfar*; Garrigues (Arqués, 1910)); *estoviar* (*estouviar*, a partir d'*estauviar* < *estalviar*; mall. (BDLC, I)); *mo-t'hi* (*mou-t'hi*; DECLC, VII)). En tots aquests casos, hi ha hagut absorció de [ũ] per part de la vocal labial precedent i, opcionalment, de la consonant labial següent.

b) Diftong amb V1 no labial. En aquest context, l'elisió afecta formes verbals d'elevada freqüència d'ús: *ve(u)re* (català central, català n.-occ.; DCVB); *ha(u)rè*, *ha(u)ràs* (ribagorçà, pallarès; Alcover-Moll (1929-32), Alcover (1908)). En alguerès, els infinitius en *-eure* poden fer-se amb *-ere* (*crere*, *sere* (*creure*, *seure*; Pais, 1970)).

c) Diftong amb V1 = [i]. És el cas de les variants següents: *dimenge* (*diumenge*; Camp, ross., Ribagorça (DCVB)), *Ridoms*, *Ridecanyes* (*Riudoms*, *Riudecanyes*; topònims del Camp de Tarragona).

14.3.5. *Simplificació (Grup integrat per consonant velar + [w] + a)*14.3.5.1. *Posició tònica*

a) Manteniment de la realització [wa] (*quatre*, *quan*, *quart*). És la solució del ross., Camp de Tarragona (i, potser, altres comarques del català central frontereres amb el català nord-occidental), cat. n.-occ., val., alg., mall. i men. Pot suggerir-se que els parlars occidentals meridionals han optat pel manteniment del grup originari a causa de la fixesa articulatòria de [w] i de les vocals a aquella zona dialectal.

b) Simplificació en [ɔ] (ross. [O]) (*gorda*, *gonya*, *cont*, *cort*, *codro*, *gopo*, *gotlla*, *igol* (*guarda*, *guanya*, *quant*, *quart*, *quadre*, *guapo*, *guatlla*, *igual*)). Aquesta evolució pressuposa els canvis *wa* > *wo* (assimilació de *a* a [w] precedent) i *wo* > *o* (absorció de [w] per part de *o* següent). Cal indicar encara l'existència d'algunes formes lèxiques amb [wo] en ross. occidental (Veny, 1977). La pronúncia *o* és particularment freqüent a l'A. i B. Cerdanya (Viladomat, 1959). A la resta del domini és mitjanament vigent en ross.

i a les comarques septentrionals del català central (Empordà, Ripollès, Berguedà) i, en menor mesura, a les regions pirinenques del català n.-occ., a les comarques centrals del cat. central (fins a la Conca de Barberà i Penedès) i en eivissenc. En català central i en eivissenc es troba en recessió, en benefici de [wa]. En altre temps la solució *o* era molt més freqüent en català oriental, tal com denoten, en mallorquí actual, les variants *colque* i *colcun* (juntament amb *qualque*, *qualcun*) (Veny, 1977), i la presència de *o* tònica a les formes rizotòniques del verb *qualcar* (*cavalcar*) (Bibiloni, 1983).

c) Simplificació en [a]. Aquesta realització és pròpia, sobretot, del Capcir i de Vingrau (Guiter, 1972), com en llenguadocià, si bé les variants *igal*, *gatlla*, *calque* (*qualque*) i *cincanta* (*cinquanta*) també són vigents al Rosselló, al Conflent i a altres punts del rossellonès. La naturalesa àtona d'alguns mots proclítics ha afavorit l'elisió de l'aproximant a bona part del domini lingüístic; és el cas de *gaire* (pertot, tret del rossellonès i les comarques septentrionals del Principat, que fan *guaire* (DCVB)) i ['kazi] (*quasi*; tots els dialectes).

14.3.5.2. Posició àtona pretònica

a) Manteniment de [wə]/[wa]. La primera realització és vigent en ross., cat. central i balear; la segona ho és en cat. n.-occ., val. i alg.

b) Simplificació en [o]/[u] (*gordar*, *gornir*, *cortà*, *coresma*). La primera realització és vigent en català n.-occ., mall. i part del val. meridional (Colomina, 1985a); la segona ho és en cat. central (sobretot, Cerdanya), Sóller, men., eiv., alg. i ross. El procés de canvi fonètic és anàleg a l'exposat en posició tònica, és a dir, [wa] > [wo], [wu] > [o], [u]. La distribució dialectal de realitzacions fonètiques indica que tots els parlars, tret del valencià, presenten alternança entre solucions amb manteniment i absència de [w]. En general, mentre que la realització no simplificada sol correspondre a mots cultes i a formes analògiques (per exemple, formes verbals), la realització simplificada és vigent a mots d'ús freqüent. El valencià es mostra refractari a la simplificació (també secció VII.14.3.5.1 (a)).

c) Simplificació en [ə] (català oriental)/[a] (català occidental). Anàlogament al que s'esdevenia en posició tònica, l'elisió s'ha produït sense que la vocal s'hagi assimilat prèviament a l'aproximant. Aquesta realització és pròpia, sobretot, del Capcir i de Vingrau (*gardar*). A la resta del domini lingüístic, el canvi ha afectat cultismes com *qualitat*, *qüestió*, *quantitat*, i mots proclítics com *quelscom*, *qualcú*. El procés d'elisió deu haver estat propiciat per la influència de la pronúncia castellana o francesa en el cas dels cultismes, i per l'elevada freqüència d'ús i l'atonicitat dels mots proclítics.

14.3.5.3. *Posició àtona posttònica*

En aquesta posició contextual (*Pasqua, egua, llengua, aigua, llegua*), la pronúncia del grup presenta diverses variants:

a) [ə] (català oriental)/[a] (català occidental). És la solució pròpia del ross., del català central (des del límit septentrional fins al Penedès) i d'algunes contrades del català n.-occ. septentrional (Andorra, A. Urgell).

b) [wə] (català oriental)/[wa] (català occidental, alg.). És la solució pròpia d'algunes de les comarques del català central que limiten amb el català n.-occ. (Berguedà, Solsonès, Anoia..., en règim d'alternança amb [ə]), del Camp de Tarragona, del català n.-occ. (amb inclusió d'Andorra i de l'A. Urgell, en règim d'alternança amb [a]), del valencià, i de la vila d'Eivissa. També és freqüent en català central culte.

c) [o] (català occidental, mall.)/[u] (català oriental, Sóller i altres indrets mallorquins). És la solució pròpia de l'alguerès, del menorquí, del mallorquí, d'algunes zones del Pallars (Coromines, 1936), de l'Alt Urgell (ALPI), de la pagesia d'Eivissa (Veny, 1977), i d'alguns punts del català central (Cadaqués (Sala, 1979); Solsonès (DCVB); B. Cerdanya; Penedès, Garraf, Osona (Alcover, 1908)).

En general, la distribució dels territoris que elideixen i mantenen la consonant és similar en el cas dels grups pretònic i posttònic. Cal exceptuar gran part del domini dialectal nord-occidental: aquí pot haver-hi simplificació en posició pretònica, i manteniment en posició posttònica. En català oriental, la simplificació del diftong posttònic és possible en virtut de dos processos: per una banda, assimilació de *a* a [w] precedent, i posterior absorció de [w] per part de la vocal següent; per una altra, absència d'assimilació vocàlica, i absorció de [w] per part de la consonant velar precedent. El català central ha optat per aquest segon procés (*aig[wə] > aig[ə]*); en mall., per altra banda, la simplificació s'explica millor a partir de la variant *-[wo]* (*aig[wo] > aig[o]*), que prové de *-[wa]* per assimilació de la vocal *a* [w] precedent o bé a causa de la realització *-o* de *-a/*.

15. FONEMA LATERAL ALVEOLAR SONOR (/l/)

15.1. *Característiques articulatòries i acústiques*

Aquesta consonant és emesa amb oclusió apicoalveolar, sortida d'aire per un o ambdós costats de la cavitat oral, i sonoritat contínua. En català és generalment velaritzada i, per tant, mostra una constricció postdorsal se-

cundària a les regions velar i/o faríngia superior. La regió laminodorsal de la llengua adopta una posició còncava, i configura una cavitat de dimensions considerables entre els indrets de constricció faríngia i d'oclusió apicoalveolar. L'oclusió és seguida d'un breu període explosiu. L'òrgan lingual és més resistent als efectes coarticulatoris que en el cas d'altres consonants dentoalveolars (/t/, /d/, /n/) per tal com participa en la formació de dos indrets d'articulació.

La consonant /l/ presenta les característiques espectrals següents: un F1 alt (sobre 250-500 Hz), la freqüència del qual depèn directament del grau d'obertura oral; un F2 inversament relacionat amb el grau de constricció dorso-velofaríngia i amb les dimensions de la cavitat emplaçada darrera de l'indret d'oclusió alveolar (800-1000 Hz, en el cas de les realitzacions més velaritzades; 1300-1500 Hz, en el cas de les realitzacions menys velaritzades); un F3 inversament associat amb el volum de la cavitat anterior a l'indret d'oclusió alveolar. En català (Recasens, 1986b), les transicions de F1 solen ser positives, i les de F2, generalment negatives.

15.2. *Variants contextuals i dialectals*

15.2.1. *Realitzacions dialectals*

La consonant /l/ presenta quatre variants dialectals especialment rellevants:

a) Apicoalveolar, amb indret d'articulació primari avançat, i una constricció dorso-velofaríngia menys pronunciada que la corresponent a la resta de variants. És vigent a zones limítrofes amb els territoris de parla aragonesa (Fraga (Galán, 1973), Llitera (Sistac, 1987), B. Aragó (Sanchis Guarner, 1949)), i entre parlants de nuclis de població urbana influïts pel castellà (Barcelona) i pel francès (rossellonès). La pronúncia "clara", desvelaritzada de /l/ es troba força difosa entre parlants joves a tot el domini lingüístic (barceloní, mall., alacantí (Montoya, 1985)).

b) Apicoalveolar, amb indret d'articulació primari avançat, i grau considerable de constricció dorso-velofaríngia. Té lloc en balear, en rossellonès i a la major part de parles del català del Principat. Es tracta de la realització amb grau màxim de velarització, per tal com és emesa amb una cavitat alveolo-velofaríngia de dimensions superiors a la corresponent a altres variants; això és especialment clar en mall. i en men., on l'oclusió primària pot tenir lloc a la zona dental (vegeu transcripcions corresponents al mot *dolç* (ALPI); Recasens, 1986a). En consonància amb aquesta configuració articulatòria, la variant mallorquina és més resistent als efectes coarticulatoris

per part dels sons adjacents que no pas les variants menys velaritzades (Recasens, 1986a).

c) Apicoalveolar, amb indret d'articulació primari endarrerit, i grau de velarització inferior al corresponent a la variant (b). És vigent en val. (Navarro Tomás i Sanchis Guarnier, 1934) i en alg. (Kuen, 1932-34). En alg. actual, el timbre de la consonant és particularment clar, no velaritzat (enquestes personals).

d) Retroflexa, amb contacte àpico-prepalatal i forta velarització. És vigent als tres subdialectes insulars (felanitxer (Moll, 1933)). És emesa mitjançant constricció dorsofàrinxia, i una distància considerable entre la superfície del predors lingual i la volta del paladar dur.

15.2.2. Grau de velarització contextual

a) Dialectes amb variants de /l/ fortament velaritzades.

Resulten particularment velaritzades les realitzacions de la consonant geminada ([ʎ]) (vegeu Fabra, 1912). En posició implosiva, la consonant és emesa amb un grau considerable de velarització davant d'una altra consonant, i en posició final absoluta de mot i de frase. El grau de velarització és menys evident en contextos anteriors, sobretot darrera de vocal anterior. En aquest sentit, és il·lustrativa una comparació entre les transcripcions corresponents a *dolç*, *caragol* i *baül*, per una banda, i a [dil] (*dir-lo*), per l'altra, a l'ALPI; també, segons Moll (1934b), en mallorquí, [ɫ] postvocalica implosiva apareix en un 70% de casos darrera de vocal posterior, i en un 20% de casos darrera de vocal anterior.

El grau de velarització és poc considerable en posició inicial absoluta de mot i de frase (Moll (1934b) transcriu sempre [l] en aquesta posició). En posició intervocàlica, hi ha realització velaritzada entre vocals posteriors, i realització no velaritzada entre vocals anteriors; en el cas que una d'ambdues vocals adjacents sigui posterior i l'altra anterior, la realització de /l/ tendeix a fer-se velaritzada darrera de vocal posterior i no velaritzada darrera de vocal anterior (Recasens, 1986b). Darrera de consonant i davant de vocal isosil·làbiques, el grau de velarització és poc considerable en contextos anteriors, sobretot davant de vocal anterior; en aquest sentit, és il·lustrativa una comparació entre les transcripcions corresponents a *fibló*, *clau*, *blanc* i *cin gla*, per una banda, i a *clin(a)*, per l'altra, a l'ALPI.

b) Dialectes amb variants de /l/ poc velaritzades.

En aquest cas, el grau de velarització de la consonant només resulta relativament considerable en posició implosiva, i en contacte amb vocal posterior i/o amb consonant velar o labial. Dades sobre l'alguerès actual revelen que *l* sol realitzar-se força desvelaritzada en aquest context.

15.2.3. *Posició preconsonàntica*15.2.3.1. *Davant d'oclusiva oral i d'oclusiva nasal*a) *Quadre de realitzacions*

[p], [b] = [t̪]p, [t̪]b (realització majoritària)

[t], [d] = [t̪]t, [t̪]d (realització majoritària)

[k], [g] = [t̪]c, [t̪]g (realització majoritària)

[m] = [t̪m] (realització majoritària)

[n] = [t̪n] (realització majoritària)

[ɲ] = [lɲ] (realització majoritària)

b) *Observacions*

La consonant lateral pot resultar parcialment sorda davant de C2 oclusiva sorda. A tot el domini, C1 presenta assimilació regressiva de dentalitat obligatòria davant de consonant dental. Davant de C2 palatal, pot haver-hi assimilació regressiva parcial de palatalitat; en aquest context, cal notar les realitzacions preconsonàntiques [t̪], als indrets on /l/ és altament velaritzada (mallorquí), i [l] i [ʎ] als parlars on el grau de velarització de /l/ és baix (alguerès; vegeu Malmberg (1950) pel que fa a l'espanyol dialectal). En algun cas específic (quan -l forma part de l'article *el*), pot haver-hi assimilació regressiva total davant de [ɲ] (*e*[ɲ ɲ] *anyo* (*el nyanyo*), de boca d'alguns parlants eivissencs, mallorquins i valencians).

15.2.3.2. *Davant de fricativa i d'aproximant*a) *Quadre de realitzacions*

[f], ([v]) = [t̪f], [t̪v] (realització majoritària)

[s], [z] = [t̪s], [t̪z] (realització majoritària, tret de l'alg.)
[l̪ts], [l̪dz] (alg.)

/ʃ/, /ʒ/ = [l̪(t̪)f], [l̪(d̪)ʒ] (realització majoritària; vegeu distribució dialectal a secció VII.12)

[j] = [lj] (realització majoritària)

b) *Observacions*

En alguns casos [tʰz] intervocàlic es fa [dʒ] (*cotze* (*colze*; ross., català centr. septentrional (ALPO; Viladomat, 1959)); *satze*, *estatzi* (*salze*, *estalzi*; ross.)). Pel que fa a la realització de *l* davant de consonant palatal, vegeu seccions VII.15.2.3.1 i VII.15.2.3.3. També cal remarcar la realització [ʎ] de /lj/ en alguerès col·loquial de forma més o menys freqüent, en consonància amb la naturalesa poc velaritzada de la consonant lateral alveolar en aquell dialecte ([ʎa] (*li ha*)).

15.2.3.3. *Davant de líquida*a) *Quadre de realitzacions*

/r/ = [tʰr] (realització majoritària)

/l/ = [tʰ:] (realització majoritària)
[l] (val. col·loquial)

/ʎ/ = [ʎ] (realització majoritària)
[ʎ:] (cat. centr. i val. col·loquials; alg.)
[ʎ] (alg.)

b) *Observacions*

Davant de /ʎ/, C1 s'assimila parcialment (en la parla culta) o totalment (en la parla col·loquial) al lloc d'articulació de C2; cal exceptuar aquells parlars on /l/ és força velaritzada ([tʰʎ], de forma exclusiva en men. (Moll, 1932) i mall. (Bibiloni, 1983)), i aquells on és poc velaritzada ([ʎ:], amb freqüència en valencià i alguerès). En general, l'assimilació total de -l a C2 és particularment vigent quan la consonant lateral alveolar pertany a un mot d'ús freqüent.

La germinada [tʰ:] medial intervocàlica d'alguns mots es conserva a indrets del cat. central, i sobretot, en bal. i ross. (*novel·la*, col·lecció, *xarel·lo*, *dissipel·la*, *fal·lera*, *col·legi*, *til·la*, *cel·la*, *il·lustre*; Coromines (1974 (6)), Bibiloni (1983), Moll (1932), Sala (1979)). La geminada és força vigent en ross., i així ho demostra l'adaptació amb [l:] de manlleus del francès, sovint per influència de la grafia francesa o bé per analogia de formes autòctones amb geminada (fr. *estyló* (ross. *esti*[l:]o); fr. *pollution* (ross. *po*[l:]y ció)). La simplificació de la geminada és possible en la parla col·loquial, sobretot en posició pretònica i en el cas de mots cultes amb equivalent castellà amb /l/; per la seva banda, un bon nombre de comarques del català nord-occidental i el valencià sempre opten per la simplificació. Alguns casos de canvi de [l:] medial s'expliquen per dissimilació entre els dos elements de la geminada: *rl* (*cama-*

mirla, *seberlí* (*camamil·la*, *sebel·lí*; català n.-occ. meridional, val. (Coromines, DECLC, II; DCVB)); [ɬd] (*dassipelda* (*dissipel·la*; Segrià (Coromines, DECLC, III)); *damiselda* (*damisel·la*; Garrotxa (DCVB))).

15.2.4. Posició postconsonàntica

La realització lateral apicoalveolar es manté darrera de consonant, tret dels grups /ml/ i /nl/ que poden fer [m(:)] i [n(:)] en alg. quan *l* pertany a un mot d'elevada freqüència d'ús (article). (Vegeu secció VII.5.2.4.6 pel que fa a les realitzacions dels grups *tl*, *dl*). En balear, *-l* final absoluta de mot esdevé sorda o ensordida als acabaments verbals *-pl*, *-tl*, *-gl*, *-cl*, *-fl* (*eixampl*, *arregl* (*eixampl*o, *arregl*o)).

15.3. Fenòmens fonètics

15.3.1. Epèntesi

Molts dels casos d'epèntesi s'expliquen per repercussió de líquides: *roscla* (*rosca*; eiv. (Veny, 1977)), *ruscla* (*rusca*; Capcir (DECLC, VII)), *ronclar* (*roncar*; Capcir (Griera, 1915)), *baldufla* (*baldufa*; pallarès (Coromines, DECLC, I)), *espl/rígol* (*espígol*; mall., Ports (Coromines, DECLC, III)), *carrascla* (*carrasca*; Priorat, Camp, Segarra (Coromines, DECLC, IV)). L'epèntesi de *l* té lloc darrera de consonant i davant de vocal isosil·làbiques, a mots que presenten una consonant líquida.

15.3.2. Metàtesi

Són freqüents els exemples de permutació entre consonants líquides, entre *l* per una banda, i *l*, [r] i [r], per una altra. És el cas de *colaret* (*coralet*; Camp (Recasens, 1985)), *milacre* (*miracle*; mall., men., val., català n.-occ. meridional), *palaura* (*paraula*; Ports, Maestrat), *bereiol* ((*a*)*bellerol*; mall. (DCVB)), *bolra* (*borla*; A. Empordà (Luna, 1982)), *erla* (*elra* ("heura"); ross. (Guiter, 1984)). En altres formes lèxiques, la metàtesi ha tingut lloc amb consonant labial (secció VII.3.11), velar (secció VII.7.4.8) o dentoalveolar (secció VII.5.2.4.6 (c)). Un altre grup d'exemples mostra canvi d'emplaçament de *l*: *blincar* (*vinclar*; ross., Principat (Fouché, 1924; Comas Causa, 1970)); *plantufes* (fr. *pantouffles*; ross.); *àlguia* (*àguila*; Garrigues (Coromines, 1976 (4))).

15.3.3. *Palatalització*

El pas de /l/ inicial absoluta de mot a [ʎ] representa una tendència fonètica autòctona en català. Així, *llabial*, *llegal*, *llegítim*, *llímit*, *llitúrgia*, *llògic*, *lliberal*, *lliterari*, són freqüents en la pronúncia vulgar del Principat, ross., val., alg. i bal., en règim d'alternança amb les variants cultes iniciades en *l-* (*labial*, *legal*...). Aquest fenomen de palatalització també afecta formes lèxiques que han aglutinat /l/ de l'article determinat (*lleura* (l'*heura*; B. Cerdanya, A. Urgell, Conca (DCVB)), *llera* (l'*era*; B. Ebre (DCVB)), *lleix* (l'*eix*; B. Vinalopó (DCVB))). A les comarques frontereres amb l'Aragó, al costat de castellanismes que han mantingut *l-*, n'hi ha que han transformat aquesta consonant en lateral palatal ([li'xero] cast. *ligero*, però [ʎweyo] cast. *luego*; Llitera (Sistac, 1987)). El procés de canvi no ha tingut lloc a alguns mots a causa d'una dissimilació consonàntica (*linyola*). El fet que la palatalització de *l* actuï en posició inicial absoluta de mot confirma la realització poc velaritzada de la consonant en aquest context (vegeu secció VII.15.2.2); el procés de canvi comporta l'elevació del dors i l'increment de la zona de contacte linguopalatal (pel que fa a la palatalització de *n* inicial, vegeu secció VII.9.3.1).

En posició intervocàlica, hi ha casos de palatalització davant de [i] (*relligió* (*religió*; mall., men. català n.-occ., val. (DCVB)), *relliquia* (*reliquia*; bal., català central, val. (DCVB)), *rellinx* (*relinx*; Marina (DCVB)), (*a*)*lliacrà* (*aliacrà*; val. (Coromines, DECLC, III))) i de consonant palatal (valencià; [eʎtʃ] (*Elx*), [aʎ'dʒ/ʎʃup] (*aljub*)). El canvi ha estat motivat per la realització especialment palatal de /l/ en ambdós contextos (vegeu secció VII.15.2.2); inicialment, l'articulació palatal adjacent ha promogut l'elevació del dors durant la producció de /l/ i, posteriorment, la realització de la consonant ha esdevingut alveolopalatal mitjançant la pèrdua de contacte alveolar anterior i l'abaixament de l'apex lingual.

Algunes zones del domini també presenten palatalització de la consonant lateral alveolar dels grups *pl*, *bl*, *cl*, *gl*, *fl* inicials i medials ([pʎ], [bʎ]...). Aquesta realització és pròpia de l'A. i B. Ribagorça, Llitera i B. Cinca; en temps passats, també era vigent a territoris del Pallars i del Segrià occidental (Alcover, 1908). La palatalització de /l/ a aquestes contrades fa pensar en el caràcter poc velar que hi té la consonant. El pas de /l/ a [ʎ] s'originà segurament a partir d'una realització especialment palatalitzada de la lateral alveolar en alguns contextos (possiblement darrera de consonant dorsal als grups *cl*, *gl*; Straka, 1965); en consonància amb aquesta hipòtesi explicativa, a alguns parlars la consonant ha esdevingut palatal darrera de consonant dorsal però no pas darrera de consonant labial (romanès, italià oriental; Grammont, 1971).

La dificultat articulatòria dels grups esmentats promou realitzacions geminada o aproximant de /b/ (vegeu secció VII.1.2.4.6 (bc')), l'elisió de /g/ ((i)llésia, llera, cinlla, cill, u(n)lla, en lloc d'(es)gllésia, gllera, cin(g)lla, un(g)lla), o bé la conversió de [ʎ] en [j] (se[g:j]e (seglle "sègol"; vegeu Coromines (DECLC, IV)); ['kjeza] (g/cllesa "església"; DECLC, VII)) (vegeu secció VII.7.2.4.6). El pas de /l/ a [ʎ] també pot tenir lloc darrera de r (parllar, torlla, burla (parlar, torla, burla; A. i B. Ribagorça, Llitera)).

15.3.4. Pas a oclusiva o aproximant dental sonora

Heus ací alguns exemples d'aquesta evolució: *dentilla* (*lentilla* "llentilla"; ribagorçà, valencià meridional (DCVB; Ferraz, 1934)), *codadell* (*codolell*; Solsonès (Coromines, DECLC, II)), *diacrà* (*aliacrà*; Camp, val. (Coromines, DECLC, I; Recasens, 1985)). Aquest canvi s'ha produït sovint per dissimilació de líquides, i ha estat afavorit per la naturalesa poc velaritzada de l davant de vocal anterior (tots tres mots) i per la presència d'una oclusiva o aproximant dental a la forma lèxica afectada (mots *llentilla* i *codolell*).

15.3.5. Pas a oclusiva alveolar nasal

A tot el domini lingüístic, la gran majoria d'exemples de canvi té lloc davant de consonant dental o alveolar (*antre*, *bandufell*, *contell*, *donçaina*, *fandilla*, *franzillot* (*falzillot*), *mortandat*, *munta*, *muntipicar*, *nantros*, *quansevol*), o bé davant de vocal anterior (*manilla* (*malilla*), *taunell*, *ninyola*, *neunella* (*neulella*)), en consonància amb la realització desvelaritzada de /l/ en ambdós contextos anteriors. Hom ha proposat que els canvis $l > n$ i $n > l$ tenen una motivació de tipus perceptual (vegeu secció VII.9.3.8; Ohala, 1975), d'acord amb el fet que ambdues consonants presenten característiques acústiques similars (zeros espectrals, discontinuïtat espectral i contrast de nivells d'amplitud en relació amb els sons vocàlics adjacents). La substitució de la consonant lateral per la consonant nasal pot haver estat propiciada per dissimilació regressiva de líquides (*fandilla*, *manilla*, *franzillot*, *contell*, *bandufell*, *taunell*, *nentilla* (*lentilla* "llentilla"), *quansevol*, *ninyola*, *neunella*, *muntipicar*) o per assimilació a una consonant nasal (*manilla*, *ninyola*, *nentilla*, *antre* (a partir de seqüències com *un altre*), *donçaina*, *mortandat*, *muntipicar*, *munta*, *nantros*, *neunella*, *ninyola*).

15.3.6. Pas a bategant o vibrant

a) El cas de l'alguerès

En alguerès actual, /l/ medial de mot es fa r en posició intervocàlica i darrera de consonant isosil·làbica (enquestes personals; Pais, 1970; Kuen,

1932-34). En el primer cas hi ha realització [ɹ] o [r] (a[ɹ]a ("ala"); també seccions VII.5.2.3.1 i VII.17.1); en el segon, hi ha realització vibrant ([pr]at ("prat")) per regla general, si bé hom pot oir realització bategant en algunes ocasions en ritme ràpid de parla i en posició allunyada de l'accent. Anàlogament al que s'esdevenia amb /d/ (vegeu secció VII.5.2.2), la realització *r* possibilita formes morfològiques com *fir* (*fil* (jo *filo*)), *unfr* (*unflo* (jo *in-flo*)). La pronúncia *r* de /l/ intervocàlica també és factible quan la consonant ocupa la posició inicial de formes gramaticals d'elevada freqüència d'ús (article, pronom personal; *que* [ɹ]a *fet* (*que l'ha fet*)). En general, aquesta realització s'adiu molt bé amb la naturalesa poc velaritzada de /l/ en alguerès; és possible que el canvi hagi estat afavorit per la fonètica de parlars sards, que solen transformar en *r* la *l* intervocàlica, postconsonàntica isosil·làbica i preconsonàntica heterosil·làbica. L'alguerès conserva la realització lateral en les posicions final absoluta de mot i preconsonàntica, possiblement a causa de la naturalesa més velaritzada de /l/ en ambdós contextos.

En pronúncia ràpida, *l* preconsonàntica pot fer-se [ɹ] i [r] a zones del català occidental (a[r] *costats* (*als costats*; Rafel, 1981)).

El pas *l* > *r* reflecteix un procés d'afebliment articulatori, amb disminució de la superfície de contacte apicoalveolar i de la durada del període de contacte. Per altra banda, el canvi pot haver estat motivat per confusió perceptual, atesa la similitud entre les característiques acústiques de *l* clara, per una banda, i *r* bategant i *r* aproximant, per una altra; efectivament, ambdós grups d'articulacions presenten un nivell baix d'intensitat, espectres similars (compareu seccions VII.15.1 i VII.17.1), i transicions vocàliques relativament llargues (Lindau, 1985; Pickett, 1980).

b) *Resta del domini lingüístic*

Amb freqüència, el canvi té lloc quan la consonant lateral està emplaçada entre consonant labial i, en menor mesura, velar, i vocal posterior o [ə] (*brat*, *brusa*, *crafoll*, *croscà*, *encrusa*, *frabiol*, *nespra*, *orm*, *prançó*, *prat*, *pruja*, *sorc*, *gràndula*, *fruix*, *arcalde*, *sarpassa*, *sofrimar*, *vàrvula*). En posició intervocàlica, les vocals adjacents a la consonant solen ser posteriors o [ə] (*carabruixa*, *codorell*, *corumna*, *coronda*, *fira*, *juríol*, *maralt*, *marilla*, *perar*, *poríol*, *taurell*, *teraranya*, *múrgura*, *neurella*, *poaranca*). El pas a bategant o vibrant en contacte amb articulacions posteriors pot estar relacionat amb la necessitat d'incrementar el grau de perceptibilitat de /l/ velaritzada (mitjançant un procés de dissimilació entre segments adjacents) i/o amb l'afinitat entre les configuracions linguals de [t], [r] i [r].

L'acció dels sons distants és determinant en el procés d'evolució *l* > *r*. Predominen amb escreix els casos de dissimilació, sobretot regressiva, en relació amb una consonant lateral (*arcalde*, *codorell*, *Eulària*, *frabiol*, *juríol*,

maralt, marilla, poriol, recorell (lecorell “llecorell”), *rodiola* (*ladriola* “lla-driola”), *ribell* (*librell* “llibrell”), *taurell, gràndula, braverol, neurella, vèr-vula, crafoll*). En segon terme, cal remarcar els casos de canvi per assimilació a [r] o a [ʀ] (*artura, carabruixa, escarpre, freitera, recorell, teraranya, brave-rol, múrgura* (*altura, calabruixa, escalpre, fleitera, lecorell, telaranya, bla-verol, múrgula*)).

15.3.7. *Pas a bilàbio-dorsovelar*

a) *Factors contextuals*

Una anàlisi de prop de cent exemples revela que el canvi té lloc en posició implosiva (/l/ > [ũ]), sobretot davant de consonant (90% de casos). En aquest context, /l/ presenta una realització particularment velaritzada, car sol anar precedida de [a] i [ə], i seguida de consonant labial (80% de casos). Heus ací alguns exemples de vocalització de *l* en posició preconsonàntica: *aube, aubarca, aubarda, aubat, aubelló, auberginia, au bercoc, aufàbega, aufàbia, aufaus* (*alfals*), *auforja, aumosta, bauma, cauma, bauba, escaufar, espeuma, mauva, pauma, paupar, saupa, sauvatge, sàuvia, taup, vidauba*. En posició implosiva preconsonàntica, *l* també pot passar a [ũ] davant de consonants velar o dentoalveolar, tal com s'exposa a la secció VII.15.3.7 (b). Ocasionalment el canvi té lloc en posició final absoluta de mot (*poau* (*poal*; Camp (Recasens, 1985)); *polleguerau* (*pollegueral*; mall. (DCVB))).

El procés de substitució esmentat pot ésser justificat, a la vegada, en virtut de factors articulatoris i perceptuals. Pel que fa als primers, cal remarcar que, durant la producció de la consonant en tots els contextos del paràgraf anterior, el dors pot aproximar-se a les regions velar o faríngia superior amb més o menys facilitat. En aquestes circumstàncies, la realització “tipus [ũ]” de *l* implosiva depèn decisivament de la naturalesa articulatòria de la vocal precedent, que, a causa de la seva obertura (en el cas de *a*), impedeix l'assoliment del contacte apical i fa que la constricció secundària esdevingui primària. Els factors perceptuals del canvi estan relacionats amb l'afinitat entre les propietats acústiques de *l* i les corresponents als sons adjacents; així, és possible la confusió entre [t] i una vocal posterior labial adjacent per tal com ambdues articulacions mostren freqüències similars de F2 (sobre 800 i 1000 Hz, per regla general) i resten enllaçades per transicions vocàliques planes (Recasens, 1986b; von Essen, 1964).

Alguns exemples de velarització han estat propiciats per la naturalesa proclítica d'alguns mots; és el cas de les variants *au* (contracció *al*; Conca, mall., men., Pallars (Alcover, 1908)), *eu* (article *el*; Pollença), *-[wa]* (pronom enclític *-la*), *-[liũ(s)]* (combinació de pronoms enclítics *-li'l(s)*) (alcantí (BDLC, IX)).

b) Distribució geogràfica

El fenomen de vocalització no té la mateixa vigència a tots els dialectes. A continuació s'analitza la distribució dialectal dels casos de vocalització de /l/ sobre una mostra de prop de cent exemples.

En balear, mallorquí i, amb menys freqüència, menorquí mostren una quantitat molt elevada de casos de vocalització davant de consonant labial; en eivissenc, però, hi ha un nombre similar de casos de manteniment de la consonant lateral i d'evolució d'aquesta a [ũ] (també, Villangómez, 1978). A diferència de la resta de dialectes (tret del rossellonès), mallorquí i menorquí també registren un bon nombre de vocalitzacions de l davant de consonant dentoalveolar o velar (Coromines, 1974 (7)) (*Aucadena, Aucúdia, aujub, auqueria, auzina, fauç, gautada, encauçar, contell*). El nombre i les propietats contextuais de les formes lèxiques afectades pel procés de canvi confirmen la hipòtesi que /l/ és més velaritzada en mallorquí i menorquí que en català continental (Recasens, 1986a).

En català central, hi ha un 33% de casos de manteniment i un 66% de casos de vocalització davant de consonant labial; davant de consonant dentoalveolar, s'observa una tendència clara al manteniment (si bé també hi ha vocalitzacions entre els sectors de població rural (*nautros (naltros "nosaltres")*; Mariner, 1953)). La distribució geogràfica de formes no és homogènia: per una banda, la majoria d'exemples de vocalització radica a comarques allunyades de Barcelona (comarques meridionals frontereres amb el català n.-occ., i comarques septentrionals); per una altra, el barceloní (anàlogament a la B. Cerdanya (Coromines, 1936; Viladomat, 1959)) mostra manteniment regular de /l/ i pocs exemples de vocalització, per motius de prestigi i/o a causa del timbre menys velaritzat de la consonant lateral. En català n.-occ., els percentatges i els contextos de manteniment de /l/ implosiva són similars als indicats per al català central; cal exceptuar les comarques properes a l'Aragó, on el manteniment és freqüent (B. Cinca, Ribagorça, Pallars) o bé força sistemàtic (Llitera, Maella, part del B. Aragó, Ribagorça).

El rossellonès presenta més casos de manteniment que d'elisió davant de consonant labial (també Coromines, 1974 (7)). Davant de consonant dental o alveolar, per altra banda, hi ha un nombre elevat de casos de vocalització en capcinès, a Vingrau i, en menor mesura, a altres àrees del dialecte (*autar, autro (altre), bauç, cauç, descäuç, fauç, f(a)uzilla (falzilla), malau (malalt), nau(t) (alt), nosautres, cauces*). L'emplaçament geogràfic dels casos de vocalització davant de consonant dental o alveolar suggereix la possible influència occitana en el procés de canvi (Guiter, 1955).

L'absència de casos de vocalització de /l/ preconsonàntica és pràcticament absoluta en valencià i alguerès. Aquest fenomen confirma la naturalesa poc velaritzada de /l/ a aquells dialectes.

c) *Dades diacròniques*

Hom ha remarcat una doble tendència en català antic, primerament, a transformar en [ũ] tota /l/ implosiva i, en segon lloc, al restabliment de la consonant lateral originària (Gulsoy, 1977); així ho indiquen, per exemple, ultracorreccions com *galta* (català general), *elra* (ross.) i *delme* (cat. centr., cat. n.-occ.), en lloc de *gauta* (ross.), *heura* (català general) i *deume* (bal., cat. n.-occ.). Les dades presentades a les seccions anteriors mostren que la reinserció de la consonant lateral tingué lloc, sobretot, en aquells contextos i territoris on /l/ era realitzada amb grau baix de velarització; per contra, el canvi de [ũ] per *l* no sovintejà allí on ambdues consonants presentaven realitzacions fonètiques similars. El procés de restabliment de *l* ha estat sempre afavorit pel prestigi de la llengua literària, i encara és vigent en l'actualitat; ho demostra l'existència de variants d'un mateix mot amb *l* i amb [ũ] al Camp de Tarragona (Recasens, 1985) i a les Garrigues (Arqués, 1910), i algunes ultracorreccions modernes en mall. (*altobús*, *alcasió*, en lloc d'*auto-bús*, *ocasió*; Bibiloni, 1983).

15.3.8. *Elisió*

La consonant /l/ pot elidir-se en posició implosiva preconsonàntica o final absoluta de mot, en contacte amb vocal posterior o [ə]. En posició final absoluta de mot, el procés afecta mots plans (*còdo(l)*, *estrínjo(l)*, *incrèdu(l)*, *trèvo(l)*, *sègo(l)*, *ròdo(l)*). Davant de consonant, sol tenir lloc entre consonant labial o velar i vocal posterior o [ə], o bé entre consonant dental o alveolar i [u] (*sa(l)m*, *co(l)p*, *po(l)p*, *pa(l)m*, *cò(l)bit*, *o(l)m*, *a(l)bercoc*, *a(l)mud*, *co(l)menera*, *cu(l)pa*, *pu(l)mó*; *aco(l)golar*, *rebo(l)car-se*, *co(l)gar*, *fo(l)guera* (*falguera*), *so(l)c*; *co(l)tell* ([u]), *cu(l)tiu*, *esco(l)tar* ([u]), *mo(l)tó* ([u])). Ocasionalment, l'elisió es produeix entre una consonant i una vocal isosil·làbiques; és el cas de *resc(l)um* (català general; Recasens, 1985), *gisc(l)et* (ross.; Grandó, 1943), *dob(l)ers* (mall., men.; Coromines, DECLC, III), *c(l)ofoll* (eiv.; Coromines, DECLC, II), *f(l)abiol* (men., mall., A. Ribagorça, vall d'Ebo; DCVB, Coromines (DECLC, IV)). L'esmentada elisió deu haver estat ocasionada per absorció de [t] fortament velaritzada per part del sons posteriors adjacents, o bé de [ũ] (procedent de /l/) en les mateixes circumstàncies contextuais.

En alguns casos la desaparició de *l* ha estat afavorida per la presència d'una altra consonant líquida (*co(l)tell*, *resc(l)um*, *a(l)tre*, *a(l)bercoc*, *rebo(l)car-se*, *c(l)ofoll*, *aco(l)golar*, *f(l)abiol*), o bé per la naturalesa proclítica de la forma lèxica afectada (*pes* (contracció *pels*), *as* (contracció *als*), *des* (contracció *dels*), *es* (*els*), *atre* (*altre*), *vos* (*vols*, del verb *voler*; ross., àrea nord-oriental del cat. central)).

La distribució geogràfica dels casos d'elisió deixa entreveure que l'eivissenc i el valencià són més refractaris al fenomen que la resta de dialectes; es tracta d'una precisió consistent amb l'articulació menys velaritzada de /l/ en valencià que a la resta del domini lingüístic català. Aquest fet pren relleu especial en els casos en què la consonant lateral apareix davant de consonant labial; efectivament, *colp*, *polp*, *olm*, *palm* i *còlbit*, han mantingut la consonant lateral alveolar en valencià i/o eivissenc, i l'han elidida a la resta de dialectes (*cop*, *pop*, *om*, *pam*, *còbit*). L'elisió davant de consonant dental o alveolar és pròpia del rossellonès i de les comarques septentrionals del domini dialectal central; anàlogament al que s'esdevenia amb el fenomen de vocalització de /l/, aquest canvi contextual ha d'ésser atribuït a la proximitat entre rossellonès i occità.

16. FONEMA LATERAL PALATAL SONOR (/ʎ/)

16.1. *Característiques articulatòries i acústiques*

Aquesta consonant és emesa amb oclusió dorso-alveolopalatal, àpex abaixat, sortida simultània d'aire per un o ambdós costats de la cavitat oral, i sonoritat contínua. L'àrea de contacte alveolar és més anterior que en el cas de /ɲ/, i pot arribar fins a les dents incisives de la mandíbula superior; per altra banda, l'àrea de contacte dorsopalatal és menys central que en el cas de /ɲ/, la qual cosa s'adiu amb el fet que l'activitat dorsal sigui menys resistent als efectes coarticulatoris per part dels sons adjacents. El període oclusiu és seguit d'un breu període explosiu.

L'espectre acústic i les transicions vocàliques de /ʎ/ són similars als corresponents a [j]. Una constricció dorsopalatal menys pronunciada durant la producció de [ʎ] vs [j] fa que F1 esdevingui lleugerament superior, i que F2 i F3 esdevinguin lleugerament inferiors.

16.2. *Variants contextuais i dialectals*

16.2.1. *Posició preconsonàntica*

16.2.1.1. *Davant d'oclusiva oral i d'oclusiva nasal*

a) *Quadre de realitzacions*

[p], [b] = [ʎp], [ʎb] (pertot, tret de l'alg.)
[lp], [lb] (alg.)

[t], [d] = [ʎt], [ʎd] (pertot, tret de l'alg.)
[ɫt], [ɫd] (alg.)

[k], [g] = [ʎc], [ʎg] (pertot, tret de l'alg.)
[ɫk], [ɫg] (alg.)

[m] = [ʎm] (pertot, tret de l'alg.)
[ɫm] (alg.)

[n] = [ʎn] (pertot, tret de l'alg.)
[ɫn] (alg.)

[ɲ] = [ʎɲ] (pertot)
[ɫɲ] (alg.)

b) Observacions

La consonant lateral palatal es manté sonora excepte, ocasionalment, davant de consonant sorda. Conserva pertot el lloc i la manera d'articulació, llevat de l'alg. que despalatalitza /ʎ/ en l davant de consonant no palatal, i de zones del dialecte mallorquí que solen fer-ho en parla ràpida darrera de e en el cas de mots d'ús freqüent (*ell, aquell*) o bé sistemàticament.

16.2.1.2. Davant de fricativa i d'aproximant

a) Quadre de realitzacions

[f], ([v]) = [ʎf], [ʎv] (cat. centr., cat. n.-occ., val., mall., ross., eiv., men.)
[ɫf], [ɫv] (alg.)

[s], [z] = [ʎ/ɫ]s, [ʎ/ɫ]z (pertot, tret de l'alg.)
[ɫts], [ɫdz] (alg.)

/ʃ/, /ʒ/ = [ʎʃ]/[ʎʃf], [ʎʒ]/[ʎʒʒ] (pertot tret de l'alg.; vegeu distribució dialectal a secció VII.12)
[ɫʃʃ], [ɫʒʒ] (alg.)

[j] = [ʎj] (pertot, tret del mall.)
[ɫj] (alg.)
[ij] (mall.)

b) Observacions

Anàlogament al que s'esdevenia davant d'oclusiva, l'alguerès despala-

talitza /ʎ/ davant de consonant no palatal (-*lls* de plural fa [ʎts]); a zones del mall., el mateix fenomen té lloc darrera de *e* i davant de fricativa alveolar en el cas de mots d'ús freqüent (l'acabament -*ells* de plural fa [els] (BDLC, VI)) o bé sistemàticament. A la resta del domini, /ʎ/ pot despalatalitzar-se parcialment davant de fricativa alveolar (vegeu també secció VII.10.2.1.2., pel que fa a /ɲ/), llevat, segurament, d'aquells dialectes en què la consonant palatal és emesa amb grau elevat de palatalitat. Vegeu seccions VII.11.2.5.3 i VII.12.2.7 pel que fa la realització de C2 fricativa en aquests contextos.

16.2.1.3. *Davant de líquida*

a) *Quadre de realitzacions*

[r] = [ʎr]/[ʎ] (cat. centr., cat. n.-occ., val., bal., ross.)
[lr] (alg.)

[l] = [ʎl]/[ʎ] (cat. centr., cat. n.-occ., val., bal., ross.)
[il] (mall., men.)
[l:] (alg.)

[ʎ] = [ʎ:] (pertot)
[ʎ] (val., alg. col·loquials)

b) *Observacions*

L'alguerès despalatalitza /ʎ/ en [l] davant de consonant no palatal, i el mall. i el men. ho fan davant de /l/; a més a més, en mall., el mateix procés pot tenir lloc en les circumstàncies contextuais enunciades a la secció VII. 16.2.1.1. Anàlogament al que s'esdevenia amb C1=/ɲ/, la consonant /ʎ/ pot despalatalitzar-se parcialment davant de [l] i [r] a tot el domini, a excepció dels territoris en què és emesa amb grau elevat de palatalitat.

16.2.2. *Posició postconsonàntica*

La consonant /ʎ/ manté el contacte dorso-alveolopalatal en posició postconsonàntica.

16.3. *Fenòmens fonètics*

16.3.1. *Metàtesi*

Els exemples de metàtesi recollits solen presentar permutació entre /ʎ/

i una consonant alveolar (per exemple, [ɾ]). És el cas de *pellero* (*perelló*; A. Empordà (Luna, 1982)), *perellofa* (*pellerofo*; Maestrat (Dunjó, 1966)), *ma-rellenga* (*mallerenga*; ross. (DCVB)), *baralluga* (*ballaruga*; mall., català n.-occ., val.).

16.3.2. *Elisió*

Sovint l'elisió de /k/ ha tingut lloc per dissimilació de laterals, com en el cas de les variants *entilla* (*llentilla*; A. Urgell, men. (Coromines, DECLC, V)) i *dentual* (*dentullal*; Capcir (Coromines, DECLC, III)).

16.3.3. *Pas a oclusiva nasal palatal*

La consonant /k/ pot esdevenir [ɲ] en circumstàncies contextuals específiques:

(a) per assimilació a una consonant nasal palatal, sobretot en contacte amb vocal palatal (*nyinya* i derivats (*llinya*; variant molt estesa pertot (DCVB)), *nyenya* i derivats (*llenya*; val., alg. (DCVB; Blasco, 1984)), *nyinyatge* (*llin(y)atge*; Ribera Baixa (DCVB)));

(b) per assimilació a /n/ immediatament precedent (*enyiscall* (*enlliscall*; Camp), *conyoga*, *enyà*, *enyoc* (*conlloga*, *enllà*, *enlloc*; Camp (Recasens, 1985; Alcover, 1908), alg. (Kuen, 1932-34))) o següent (*monyicons* (*molli-cons*; Garraf)).

El fenomen és força més freqüent als dialectes occidentals (val., català n.-occ. central i meridional) i a les comarques meridionals del català central que a la resta del domini lingüístic. Una possible explicació rau en les diferències de grau de palatalitat de les consonants palatals, entre si i a les diverses zones geogràfiques; efectivament, el pas de /k/ a [ɲ] comporta un guany en la superfície de contacte palatal, i el canvi s'ha acomplert precisament a parlars del domini lingüístic on les consonants palatals són emeses amb un grau considerable de palatalitat. El procés de canvi ha tingut lloc, preferentment, davant de vocal (mitjana) alta anterior (*nyenya*, *nyinya*, *nyinyatge*, *enyiscall*, *monyicons*, *nyigar* (*lligar*; val. (DCVB)), *parpinyola* (*parpallola* "papallona"; ross. (Fouché, 1924))). Per la seva banda, és possible que el canvi [k] > [ɲ] darrera de /n/ hagi estat possible a causa d'un retardament del gest d'elevació del vel.

16.3.4. *Pas a consonant fricativa o africada palatal*

El pas de /k/ a [ç] o [d(ː)ç] ha estat motivat per influències contextuals del tipus següent:

a) Per dissimilació en relació amb una consonant líquida, sobretot, següent. És el cas de *falci*[3]a, [3]o/*idriola*, [(d)3]ent(r)iscle, [3]embrigol, ga[d3]ol, [(d)3]entilles, [3]arder, po[3]ancre, [d3]iri, [(d)3]odriguera (*falzilla*, *lladriola*, *llent(r)iscle*, *llombrigol*, *callol*, *llentilles*, *llarder*, *pollancre*, *lliri*, *lloriguera*).

b) Per assimilació a una fricativa, aproximant o africada palatal, sobretot, següent. És el cas de [d3id3]ir (*llegir*; B. Vinalopó (Colomina, 1985b)), [d3etʃ] (*lleig*; B. Vinalopó (Colomina, 1985b)), [(d)3]euger (*lleuger*; mall., alacantí (Bibiloni, 1983; Veny, 1978b)), [3]eituga (*lleituga*; Pallars (Coromines, 1936)), [3]uítar (*lluítar*; mall. (Alcover, 1908)).

La distribució geogràfica del fenomen mostra un nombre elevat de casos en mallorquí, valencià meridional i zones del català n.-occ. Pot pensar-se que, a totes o part de les regions dialectals indicades, la consonant lateral palatal és emesa amb un grau superior de fricció que a la resta de parlars del domini lingüístic. S'adiu amb aquesta hipòtesi el bon nombre d'exemples de canvi /ʒ/>[ʎ] en mallorquí (*llardí*, *llement* i *plorant*, *llegant*, *enllegar*, *llemegar*, *Lletrudis*, (*jardí*, *gement* i *plorant*, *gegant*, *engegar*, *gemegar*, *Gertrudis* (Alcover 1908; BDLC, X))) i, en menor escala, menorquí (*Lloaquim*, *Lletrudis* (*Joaquim*, *Gertrudis* (Moll, 1932; DCVB))) i val. meridional (*llàs-sena*, *Llacinto* (*jàs-sena*, *Jacinto*)). També confirma aquella explicació el bon nombre d'exemples d'evolució /ʎ/>[3] sense condicionament contextual aparent, en mallorquí (Alcover, 1908) ([3]amentar, [3]enegar, [3]inya, [3]oc (*llamentar* (*lamentar*), *llenegar*, *llinya*, *lloc*)).

16.3.5. Despalatalització

En alguerès, /ʎ/ final absoluta de mot presenta la realització [l] (*gal*, *col* (*gall*, *coll*; Veny, 1983)); aquesta pronúncia sembla recent (vegeu Kuen, 1932-34) i s'adiu amb el baix grau de palatalitat de /ʎ/ en aquell dialecte. A altres indrets (Silla (Saragossà, 1984)) /ʎ/ final absoluta de mot també ha esdevingut l, sobretot entre parlants joves. Aquest fenomen de despalatalització ha estat ocasionat per afebliment articulatori en posició implosiva (vegeu Rousselot (1924-25) pel que fa a casos similars de despalatalització /ʎ/>[l] en posició final absoluta de mot en francès dialectal) i pot explicar-se a partir de realitzacions preconsonàntiques.

En català general, hi ha alguns casos de canvi /ʎ/>[l] explicables per dissimilació entre consonants palatals (*linya* (*llinya*; ross. (Griera, 1915)); *releixa* (*relleixa*; pallarès (Coromines, DECLC, III))) o bé per assimilació a [l] (*alioli* (*allioli*; molt general a tot el domini (DCVB))). Tots aquests exemples també suggereixen l'existència d'un procés de dissimilació entre [ʎ] i la vocal palatal adjacent.

16.3.6. *Ieisme*

Els grups etimològics LY, C'L i G'L presenten realització [j] o [ĩ] a part del domini lingüístic català (*paia*, (*a*)*guia*). Aquestes realitzacions han estat generades per pèrdua de contacte laminodorsal, segurament a partir d'una variant de /ʎ/ que, a diferència de la variant procedent de L- i -LL- intervocàlica, devia presentar un apèndix aproximant durant el període inicial de la seva producció ([ʎ̞]). El canvi deu haver estat afavorit per un fenomen de confusió perceptual atesa la similitud acústica entre ambdues articulacions, lateral i aproximant, tant pel que fa a les transicions vocàliques com al període quasi-estable (Recasens, 1986b).

16.3.6.1. *Delimitació geogràfica*

La pronúncia ieista té plena vigència en balear. És recessiva a l'àrea nord-oriental del Principat, si bé encara domina amb més o menys vitalitat a les comarques del B. Empordà, Selva, Gironès, Garrotxa, Ripollès, Osona, Maresme, Berguedà, Bages (llevat dels termes emplaçats a l'est i al sud de Manresa), Vallès Oriental i Vallès Occidental. Al llarg del segle, aquesta àrea del Principat ha experimentat un procés gradual de substitució de [j] i [ĩ] per [ʎ] sobre l'espai. Cal fer les següents precisions sobre aquest canvi fonètic en marxa:

a) Hi ha clapes de ieisme a localitats situades fora del radi geogràfic comprès per les comarques del Principat esmentades al paràgraf anterior. Presenten mots amb solució ieista: zones del Vallespir (Prats de Molló (Coromines, 1976(1)), Ceret (ALPO)); Alt Empordà (especialment les localitats occidentals, properes a la Garrotxa i al Gironès (Comas Causa, 1970; Luna, 1982; ALPO)); Sisquer i Guixers, al nord-est del Solsonès (Alcover, 1908; Coromines, 1976(1)); àrees de l'A. Penedès (Alcover, 1908; Coromines, 1976(1)); Cornellà del Llobregat i Sant Boi de Llobregat, al sud-est del B. Llobregat (Veny, 1978(a)).

b) La via de difusió geogràfica de solucions lleistes ha estat doble. Per una banda, la substitució ha afectat indrets emplaçats a la perifèria del domini plenament ieista, com en el cas de les àrees septentrionals del Berguedà i nord-occidentals del Ripollès. Per una altra banda, la difusió ha obrat a partir de l'àrea barcelonina sobre les capitals de comarca, i a partir d'aquestes sobre els pobles situats al seu entorn; així, han esdevingut o esdevenen progressivament lleistes les poblacions de Granollers (Vallès Oriental), Terrassa i Sabadell (Vallès Occidental), Manresa (Bages), Vic (Osona), Berga (Berguedà), Ripoll (Ripollès), Girona (Gironès). El canvi s'explica per raons de prestigi i, en conseqüència, progressa de forma creixent entre els parlants

més joves i els més instruïts (Cassany, 1983; Bau i Font, 1986; Pons, 1988); per altra banda, la incidència lèxica de la lateralització té lloc de forma gradual.

16.3.6.2. Algunes particularitats fonètiques al domini ieista

Darrera de vocal alta, la realització dels grups etimològics LY, C'L i G'L pot presentar variacions. Així, el grup tònic [iĩ] pot simplificar-se en [i] en balear (f[iĩ]/f[i] (*fill*); con[iĩ]/con[i] (*conill*)), i darrera de [i] tònica o àtona és freqüent la presència de [ʎ] per dissimilació en català central ([fiʎ] (*fill*)) i balear (potser *perill*, *millor* (Coromines, 1976 (1))). A algunes localitats (Gòsol i Sorribes) aquest darrer procés dissimilatori pot tenir lloc darrera de /u/ (*mu*[ʎ]er, *co*[ʎ]ir; Russell-Gebbett, 1956).

16.3.6.3 Restes de ieisme a àrees no ieistes

La presència d'algunes variants lèxiques amb [j] i [i] a comarques més o menys allunyades del territori ieista apunta la possibilitat que la pronúncia ieista hi fos exclusiva en temps passats. Una anàlisi d'aquestes formes revela que la pervivència de la realització aproximant ha estat motivada per les causes contextuals següents:

a) Per dissimilació en relació amb un altra consonant lateral. És el cas de *llentia*, *falzia*, *solei*, *maiol*, *fiol*, *uial*, *tovaiola*, *paiol*, *escaiola*, *fuiola*, *buiol*, *clemais*, i dels corresponents derivats. La variant *ceia* deu haver estat originada per dissimilació consonàntica a partir de seqüències com *les ceies*.

b) Per afinitat articulatòria amb una vocal alta precedent ([u], [i]). És el cas de les formes *jui*, *llentia*, *uial*, *fiol*, *fuiola*, *buiol*.

Aquestes variants han estat recollides, amb major o menor vigència, a l'A. Empordà, B. Llobregat, A. Camp i Tarragonès (Recasens, 1985), barceloní, Anoia, Penedès, Solsonès i, fins i tot, Noguera (*llentia* (Fortuny, 1983)), Segarra (*clemais* (Coromines, DECLC, II)) i val. (*falzia* (Coromines, DECLC, III)).

16.3.6.4. Ultracorreccions

La substitució de [j] i [i] per [ʎ] pot haver afectat aproximants no procedents dels grups etimològics LY, C'L, G'L. Coromines (DECLC) recollia, entre altres, els exemples *atzagallada*, *callada*, *fallanca*, *gallato*, *batell*, *nolla* (*atzagaiada*, *caiada*, *faianca*, *gaiato*, *batei*(g), *noia*) en català n.-occ. o a comarques del català central més o menys allunyades de l'àrea ieista. Al Camp de Tarragona cal esmentar *xall* (*xai*), *Pulldufi* (topònim *Pui*(g)*delfi*) (Recasens, 1985).

16.3.6.5. *Ieisme d'altra procedència*

A alguns indrets del domini lingüístic hom ha anotat la tendència al canvi /ʎ/>[j] o [ĩ], independentment de la procedència etimològica de la consonant. Actualment, trobem ieisme d'aquestes característiques entre gent jove a tot el domini lingüístic: en ross., per influència del francès, llevat d'aquells subjectes que han parlat català des de la infància; en mall. (més tradicionalment, a Sóller (Mas, 1960)); en men. (més tradicionalment a Maó i Sant Lluís (Alcover, 1908)); en eiv.; en cat. n.-occ. i cat. central, sobretot a nuclis urbans importants (Barcelona) o fronterers amb els confins del domini lingüístic (frontera catalano-aragonesa; Quintana, 1987); en val. septentrional, central i meridional (vegeu Colomina (1985b) i Saragossà (1984)). Cal remarcar que, mentre que a principis de segle aquest tipus de ieisme era un fenomen episòdic, localitzat i variable, avui dia està força estès i és sistemàtic entre parlants joves de dialectes laterals del domini (ross., val., balear).

Per analogia o altres motius, també han evolucionat fins a [ĩ] casos de /ʎ/ no procedent dels grups etimològics LY, C'L, G'L (*castell, cavall, gall*, a indrets de la Garrotxa o del Vallespir (ALPO); *cabell*, en mall. (Bibiloni, 1983) i eiv. (Veny, 1977)). En ribagorçà, el grup [g(:)ʎ] (/gl/) pot fer-se [g(:)ĩ] per tal de facilitar la pronúncia d'ambdues oclusives dorsals successives (vegeu secció VII.15.3.3).

17. FONEMES BATEGANT I VIBRANT ALVEOLARS SONORS (/r/, /r/)

17.1. *Característiques articulatòries i acústiques*

Les realitzacions bategant alveolar ([r]) i vibrant alveolar ([r]) presenten característiques articulatòries diferents.

Pel que fa al mode d'articulació, la consonant bategant és emesa amb un batec (un contacte lingual ràpid) i la vibrant amb una vibració (una successió de contactes linguals ràpids); per aquest motiu, la durada de la consonant bategant resulta inferior a la de qualsevol altra consonant i la durada de [r] sol excedir la de qualsevol altra líquida.

Pel que fa al lloc d'articulació, cal fer les puntualitzacions següents: (a) ambdues consonants són apicoalveolars; (b) la preparació del moviment vibratori fa que el cos lingual resti més endarrerit durant l'emissió de [r] que de [r] i, en conseqüència, que es formi un indret de contacte alveolar més posterior i una constricció postdorso-velofaríngia. Durant la producció de [r], el cos lingual es manté força resistent als efectes coarticulatoris contex-

tuals (més que no pas en el cas de [r], /t/, /d/ i /n/), en consonància amb el fet que la consonant vibrant és emesa amb dos llocs d'articulació en lloc d'un. L'espectre acústic d'ambdues consonants durant el període d'obertura oral presenta un F1 elevat (entre 200 i 700 Hz) i un F2 que, com en el cas d'altres consonants alveolars, fluctua entre 1000 Hz i 1500-1800 Hz segons el context; un endarreriment més considerable del cos lingual en el cas de [r] que de [r̥] promou un ascens de F1 i un descens de F2 (vegeu Recasens, 1986b).

Ambdues realitzacions (bategant i vibrant) poden presentar sonoritat completa, o bé manca parcial o total de sonoritat, segons el context (vegeu secció VII.17.2.2).

La realització aproximant [ɹ] és un al·lòfon de /r/ (vegeu, però, secció VII.17.2.4); té lloc en la parla col·loquial i és freqüent en alguns dialectes (vegeu secció VII.17.2.1.2). És emesa amb aproximació entre l'àpex lingual i la zona alveolar, sortida d'aire pel centre de la cavitat oral, i sonoritat contínua.

Entre parlants del rossellonès influïts per la fonètica francesa, [r] (i, fins i tot, [r̥]) ha estat reemplaçada per [ʀ] (vibrant postdorso-uvular) o bé [ʁ] (fricativa o aproximant postdorso-uvular). Aquesta segona realització demostra que, tal com s'esdevé en francès, la realització vibrant uvular pot anar acompanyada d'un cert grau de fricció i esdevenir fricativa o aproximant sonora ([ʁ]) (Lindau, 1985). L'esmentada realització penetra a través de manlleus del francès que, inicialment, hom adaptava amb [r] (*biza[r]e* (fr. *bizarre*; Fouché, 1924)). Aquesta mateixa articulació també sembla viva a Sòller, com a conseqüència de l'herència de sollerics que emigraren a França en temps passats.

17.2. *Variants contextuais i dialectals*

17.2.1. *Al·lòfons contextuais i nombre de vibracions*

17.2.1.1. *Posició inicial absoluta d'arrel*

En aquest context, *r* presenta realització vibrant; l'alguerès pot registrar realització bategant o aproximant de /l/ intervocàlica, almenys en el cas de formes gramaticals d'elevada freqüència d'ús (article, pronoms personals) (Kuen, 1932-34). En posició inicial absoluta de frase o darrera de vocal, el nombre de vibracions de la vibrant sol ser de dos o tres. Darrera de consonant, el nombre de vibracions pot variar entre dos, tres i quatre: el nombre màxim sol tenir lloc darrera d'oclusiva, i el nombre mínim, darrera de fricativa o aproximant; darrera de vibrant, pot haver-hi vibrant geminada

en estil acurat ([r:]), amb un nombre de vibracions superior al de qualsevol altra realització) i vibrant simple en estil col·loquial ([r]). En mallorquí, però, [r:] és la realització obligatòria d'un grup integrat per oclusiva o fricativa no palatal seguida de *r* heterosil·làbica. El nombre de vibracions també guarda relació amb la naturalesa tònica de la vocal adjacent; efectivament, la presència de vocal accentuada adjacent promou un increment del nombre de vibracions de la vibrant.

17.2.1.2. Posició medial

La realització de *r* és bategant en els següents contextos: (a) darrera de consonant oclusiva oral i /f/ isosil·làbiques, tret del dialecte alguerès; (b) entre vocals i davant de [j] i [w], en oposició fonològica amb [r] (*mira-mirra*). Als contextos citats, la realització [r] pot ésser reemplaçada per [ɹ] en català col·loquial, molt especialment en alg. (Kuen, 1932-34), cat. n.-occ. meridional (al sud de la línia Segrià-Segarra) i val. col·loquial (en particular, a zones geogràfiques específiques (Monòver (Sanchis Guarner, 1973))). Els parlars occidentals meridionals poden, fins i tot, elidir [ɹ] en contextos adients (entre vocals obertes; *encà, a mateix* (*encara, ara mateix*; val. meridional (Sanchis Guarner, 1973)), *paeix* (*pareix*; B. Aragó (Rafel, 1981)), *vitat* (*veritat*; valencià (DCVB), tortosí (Massip, 1979)), *Ma(r)e de Déu* (valencià vulgar; DCVB), *pa* (*per a*; valencià)).

La realització de *r* és vibrant en els següents contextos: (a) en posició intervocàlica, i davant de [j] i [w], en oposició fonològica amb [r]; (b) darrera de consonant heterosil·làbica, de forma sistemàtica; (c) en alguerès, darrera de consonant oclusiva oral i /f/ isosil·làbiques, si bé també pot haver-hi realització bategant en aquest context en ritme ràpid de parla i en posició allunyada de l'accent. El nombre de vibracions és anàleg al registrat en posició inicial absoluta d'arrel, en les mateixes condicions contextuais.

Davant de consonant heterosil·làbica (és a dir, qualsevol consonant tret de [j] i [w]), és possible l'alternança entre les realitzacions bategant i vibrant amb poques vibracions (sovint dues) (Arteaga, 1915; alguerès antic (Kuen, 1932-34)). La presència d'una o l'altra realització depèn de diversos factors. La realització [r] és especialment freqüent darrera de vocal accentuada, davant de consonant no aproximant i en ritme lent de parla, i la realització [ɹ] predomina darrera de vocal inaccentuada, davant de consonant aproximant i en ritme ràpid de parla. Un altre factor condicionant és el dialecte: mentre que menorquí, català oriental, ross., i català nord-occidental septentrional i central afavoreixen l'emissió vibrant, valencià, mall., eiv. i català n.-occ. meridional prefereixen la realització bategant o aproximant (Sanchis Guarner, 1950, 1949).

17.2.1.3. *Posició final absoluta de mot*

En posició final absoluta de frase hi ha realització vibrant amb poques vibracions (sovint, dues) en alg. (Kuen, 1932-34), català central (Recasens, 1985), català n.-occ. septentrional i central, ross. i men. En mall., eiv., català n.-occ. meridional i valencià, la realització habitual és [ɹ] o [r] (ALPI; Sanchis Guarner, 1950; Rafel, 1981). En valencià (val. meridional) és freqüent la formació d'un breu segment vocàlic durant l'explosió de la consonant final, com a conseqüència, possiblement, d'una tendència a afavorir les síl·labes obertes en detriment de les síl·labes travades (també Malmberg, 1949, pel que fa al castellà). En bal. i en alg. són factibles els grups -Cr en aquest context (formes verbals acabades en -br, -fr, -dr, -cr, -gr); en tots ells, la consonant final absoluta presenta realització bategant o vibrant curta sense vibració de les cordes vocals.

Davant de vocal, [j] i [w] inicials del mot següent, la realització coincideix pertot amb la corresponent a /r/ intervocàlica medial (vegeu secció VII.17.2.1.2). L'alguerès presenta, però, realització vibrant i no pas bategant (enquestes personals; Kuen, 1932-34), de forma exclusiva en posició prevocàlica i alternant amb [ɹ] davant d'aproximant. La realització de -r davant de consonant heterosil·làbica inicial del mot següent coincideix pertot amb la registrada davant de consonant heterosil·làbica medial; en alguerès, però, el pas *r>l* sembla menys freqüent en el primer context que en el segon.

17.2.1.4. *Diferències dialectals*

El valencià i el català n.-occ. meridional, per una banda, i la resta de dialectes, per l'altra, mostren diferències interessants pel que fa a la realització fonètica de *r* als contextos intervocàlic, preconsonàntic i final absolut de frase.

En primer lloc, als contextos on poden alternar [r] i [ɹ] (és a dir, preconsonàntic i final absolut de frase), el valencià i el català n.-occ. meridional solen optar per les realitzacions bategant o aproximant, i la resta de dialectes per la realització vibrant. Aquest contrast suggereix l'existència de dues tendències dialectals oposades, envers el debilitament vs el reforçament d'algunes consonants implosives (vegeu, també, la realització de C1 d'alguns grups consonàntics posttònics (seccions VII.1.2.4.4, VII.1.2.4.6 i VII.7.2.4.6) i de l'element oclusiu de les consonants africades (secció VII.5.2.4.3)).

En segon lloc, la realització aproximant de la bategant intervocàlica és molt més freqüent en val., alg. i cat. n.-occ. meridional que no pas a la resta

del domini. Aquesta diferència pot ésser interpretada en virtut de dues hipòtesis, segurament complementàries: per una banda, el primer grup de dialectes presenta una realització més oberta de la bategant intervocàlica que no pas el segon; per una altra banda, els parlars meridionals afavoreixen la compressió de la durada consonàntica en el discurs de forma més acusada que no pas els parlars septentrionals.

Cal esmentar l'existència d'una pronúncia reforçada ([r]) a contextos on *r* es fa [r] o [ɾ], de boca de parlants de dialectes meridionals del domini lingüístic. El fenomen és propi del valencià (*canta*[r], *verdo*[r]), i també ha estat reportat en alg. (en posició postconsonàntica isosil·làbica; Kuen, 1932-34). Aquesta pronúncia permet d'incrementar la perceptibilitat de la consonant als contextos en què presenta una realització especialment afeblida.

17.2.2. Sonoritat

La presència o absència de sonoritat durant la producció de la realització vibrant depèn, en part, del nombre de vibracions; efectivament, un augment del nombre de vibracions promou un ascens del nivell de la pressió intraoral, i dificulta el pas de l'aire subglotal per la glotis (Recasens, 1986b). L'ensordiment total o parcial de la consonant sovinteja en les següents circumstàncies contextuais: immediatament davant (i, en menor mesura, darrera) de consonant emesa amb nivell elevat de pressió intraoral (davant de consonant sorda més que no pas sonora, i davant d'oclusiva velar més que no pas labial o dentoalvelar); en les posicions inicial i final absoluta de frase, car, en aquestes contextos, el volum d'aire subglotal sol ser inferior a l'existent al tracte vocal. En posició intervocàlica domina clarament la realització vibrant sonora; també hi ha realització majoritàriament sonora en aquells contextos que generen una vocal epentètica entre *r* i consonant heterosil·làbica següent (Recasens, 1986b).

La realització bategant és sonora quan es troba entre vocals; sol ser, però, sorda davant de consonant sorda (sobretot, oclusiva) i en posició final absoluta de frase, a causa dels mateixos condicionaments aerodinàmics que intervenen durant la producció de [r]. Darrera de consonant isosil·làbica i davant de vocal medial, la inserció de vocal epentètica entre C1 i C2 (vegeu secció III.10) garanteix la realització sonora de la bategant.

17.2.3. *Posició preconsonàntica*17.2.3.1. *Davant d'oclusiva oral*a) *Quadre de realitzacions*

[p], [b] = *rp*, *rb* (pertot, tret de l'alg.)
 [l]p, [l]b (alg.)

[t], [d] = *rt*, *rd* (pertot, tret de l'alg.)
 [l]t, [l]d (alg.)

[k], [g] = *rc*, *rg* (pertot, tret de l'alg.)
 [l]c, [l]g (alg.)

b) *Observacions*

La realització apicoalveolar vibrant, bategant, aproximant o lateral de *r* presenta la distribució dialectal indicada a les seccions VII.17.2 i VII.17.3.7; pel que fa al lloc d'articulació de C2 dental, vegeu secció VII.5.2.5.3. El grup *rc* medial pot experimentar assimilació regressiva de lloc i manera d'articulació en rossellonès; a altres indrets del domini, aquesta evolució és pròpia de formes lèxiques específiques (*cercar* fa *ce[k(:)]ar* (ross. (ALPO)) i *ce[k]ar* (Empordà, Selva, Maresme, Cerdanya, Solsonès, Cardona, Penedès, mall. (DCVB; Coromines, DECLC, II)); *cercle* fa *ce[k:l]e* (ross.; Guiter, 1984) i *ce[g:l]e* (ross. (Fouché, 1924), pallarès (DCVB))).

17.2.3.2. *Davant d'oclusiva nasal*a) *Quadre de realitzacions*

[m] = *r[m]* (cat. centr., cat. n.-occ., bal., val., ross.)
 [l]m (alg.)

[n] = *r[n]* (cat. centr., cat. n.-occ., bal., val., ross.)
 [l]n (alg.)

[ɲ] = *r[ɲ]* (cat. centr., cat. n.-occ., bal., val., ross.)
 [l]ɲ (alg.)

b) *Observacions*

L'alguerès coneix casos d'assimilació regressiva en posició interior de mot (*to[n(:)]ar* en lloc de *tornar* (Pais, 1970)). En posició final absoluta de

mot, el mateix procés fa que *-rn* pugui esdevenir *-n* en mall. (*can*, *pen* (*carn*, *pern*)). En alg. actual, el grup *-rn* final de mot ha esdevingut *-l* (*fol(n)*, *cal(n)* (<*forn*, *carn*)).

17.2.3.3. *Davant de fricativa i d'aproximant*

a) *Quadre de realitzacions*

[f], ([v]) = r[f], r[v] (cat. centr., cat. n.-occ., val., bal., ross.)
[lf], [lv] (alg.)

[s], [z] = r[s], r[z] (cat. centr., cat. n.-occ., val., bal., ross.)
[ʎts], [ʎdz] (alg.)

/ʃ/, /ʒ/ = r[ʃ]/r[ʃʃ], r[ʒ]/r[ʒʒ] (pertot, tret de l'alg.; vegeu secció VII.12)
[l(t)ʃ], [lʒʒ] (alg.)

b) *Observacions*

En alguerès, la consonant es fa lateral dental davant de fricativa alveolar (*dolols* (*dolors*)). Pel que fa a la realització davant de les aproximants [j] i [w], vegeu les seccions VII.17.2.1.2 i VII.17.2.1.3. Cal afegir que *r* no palatalitza ni davant de [j] ni davant de consonant palatal, per tal com són incompatibles el contacte palatal i la vibració alveolar (també Straka, 1965).

En mall., men. i eiv., la combinació *rs* pot fer-se [ʎs] en la seqüència integrada per infinitiu seguit del pronom enclític *se*, i la combinació *rz* medial pot passar a [ʎz] (*ba[ʎz]ers* (*barzers*; Coromines, DECLC, III)). Aquestes realitzacions han estat ocasionades per dos processos successius, és a dir, assimilació regressiva *rs*, *rz* > [ss], [zz] (*mori[s:]e* (*morir-se*; BDLC, VII)), i dissimilació dels elements de la geminada segons les regles de realització del mall. (vegeu secció VII.11.2.4.3).

Hi ha altres casos de simplificació de grup consonàntic en posició interior de mot a tot el domini (*llavo(r)s*, *fa(r)cir*, *esca(r)ser* (pertot); *armo(r)sar*, *soco(r)s*, *deve(r)s*, *dine(r)s* (val.); *cu(r)sa* (ross.; Fouché, 1924); *ca(r)xofa* (mall.; DCVB)). En mall. (Moll, 1934b; Estarellas, 1964) i alg. és freqüent l'elisió de *r* final de la preposició *per* seguida de *s* inicial del mot següent.

17.2.3.4. *Davant de vibrant*

a) *Quadre de realitzacions*

[r(:)] (pertot)

17.2.3.5. *Davant de lateral*a) *Quadre de realitzacions*

[l] = r[l] (cat. centr., cat. n.-occ., val., bal., ross.)

[l:] (mall., men., eiv., alg.)

[ʎ] = r[ʎ] (cat. centr., cat. n.-occ., bal., val., ross.)

[ʎ:] (mall., men., eiv., alg.)

[ʎ] (alg.)

b) *Observacions*

Davant de [l], *r* es manté en català peninsular, pot fer-se lateral en bal., i sol fer-ho en alguerès. Així, en balear, el mot *parlar* pot pronunciar-se amb [l:] (mall., men., eiv.) o [rl] (men. (Guiter, 1943)), i en alguerès es fa amb [l]; per altra banda, la combinació integrada per *-r* final d'infinitiu i *l-* inicial de clític següent sol fer-se [l:] als tres parlars baleàrics, i aquesta hi és també la realització del grup final *-rl* (*parl*). La preposició *per* elideix *r* davant de mot iniciat en *l-* en català central (elocució ràpida) i a altres zones (A. Ribagorça (Haensch (1958-62)); ross.; alg.).

Davant de [ʎ], *r* es manté en català peninsular, i s'assimila en mode i lloc a C2 en balear (opcional) i en alguerès (freqüent) (*pe*[ʎ:]*ongar* (*perllongar*; bal. (DCVB)); *flo*[ʎ ʎ]*arga* (*flor llarga*; alg.)).

17.2.4. *Darrera de consonant*

Hi ha realització vibrant apicoalveolar a tot el domini. Darrera de les fricatives [z] i [ʒ], la vibrant sol assibilar-se i transformar-se en aproximant [ɹ].

17.3. *Fenòmens fonètics*17.3.1. *Metàtesi*17.3.1.1. *Permutació amb un so adjacent*a) *Grup [ɪr]*

El grup [ɪr] intervocàlic pretònic pot fer-se [rj] en el cas de les seqüències *air* (*àrie*, *gàrie*, *pariastre* (*aire*, *gaire*, *pairastre*)), *oir* (*bòria*, *xicòria*, (*boira*, *xicoira*)), *uir* (*cúrio*, *buriar* (*cuiro*, *buidar* (alg.))), *eir* (*Perió* (*Peiró*)) (vegeu secció VII.13.3.2). Aquesta metàtesi és freqüent a les comarques del ca-

talà n.-occ. central i meridional (Segrià, Garrigues, Ribera d'Ebre, Terra Alta, Urgell) i, en menor mesura, en alguerès, men. i val. meridional.

b) Grup isosil·làbic C[r]V

La metàtesi promou el canvi C[r]V>CVr (formes originàries: *bragueja*, *bregar*, *prepara*, *brogit*, *cremallers*, *crespinell*, *granar*, *precurar* (*procurar*), *cridar*, *granota*, *gregal*). L'anàlisi d'uns trenta exemples d'aquest tipus de metàtesi revela que el grup es troba en posició pretònica, i que [r] sol anar precedida de consonant labial o velar, i seguida de [ə] en català oriental.

c) Grup isosil·làbic CVr

La metàtesi promou el canvi CVr>C[r]V. L'anàlisi d'uns trenta exemples d'aquest tipus de metàtesi revela que el grup es troba generalment en posició pretònica davant de consonant labial, alveolar o velar (formes originàries: *bergant*, *albergínia*, *carxofera*, *caragolí*, *carabassa*, *escarabat*, *esbarzer*, *fargalada*, *furgar*, *corcat*, *garnatxa*, *persiana*, *persona*, *permís*, *tercer*, (*al*)*bercoc*), i només ocasionalment en posició posttònica final de mot (formes originàries: *cànter*, *bàrbar*, *màrtir*).

d) Altres grups

La permutació entre sons adjacents pot afectar altres seqüències. És el cas de *baorrer* (*barroer*), *bolra* (*borla*), *erla* (*elra* ("heura")), *gudriola* (*gu(a)rdiola*), *sagrantana* (*sargantana*), *murgó* (*mugró*), *caterdal* (*catedral*). Aquestes permutacions tenen lloc a causa de l'afinitat articulatòria (i/o perceptual) entre les consonants intercanviades: per una banda, bategant o vibrant; per una altra, [ũ], [ɣ] (afinitat de constricció posterior), [ð] (afinitat de contacte alveolar) i [ʈ] (afinitat de constricció posterior i de contacte alveolar).

17.3.1.2. Permutació amb un so distant

El procés de permutació afecta, sobretot, [r] (en dos terços dels casos recollits) i, en menor mesura, [r] (en un terç dels casos recollits), per tal com la bategant és emesa amb un grau de control articuladori inferior a la vibrant. L'altra consonant sol ser lateral (variants modificades: *bereiol*, *colaret*, *milacre*, *palaura* (vegeu secció VII.15.3.6), *pellero*, *perellofa*, *marellenga*, *baralluga* (vegeu secció VII.16.3.1)) i, en menor mesura, aproximant, nasal o bé oclusiva oral; en conseqüència, les consonants permutades presenten sovint afinitat de lloc i/o mode d'articulació, o bé són força similars perceptualment. El canvi sol produir-se entre segments pertanyents a síl·labes adjacents, generalment a la síl·laba tònica i a la síl·laba immediatament pretònica.

17.3.1.3. *Canvi d'emplaçament sense permutació consonàntica*

Aquest procés afecta [r] i no pas [r], en consonància amb el contrast entre els requeriments articuladoris que demana la producció d'una consonant i de l'altra. El canvi sol produir-se entre síl·labes adjacents, sobretot, de dreta a esquerra (75% d'un total de cinquanta exemples recollits), i, en menor mesura, d'esquerra a dreta (25% de casos). El predomini de la direcció anticipatòria de la metàtesi deu estar relacionat amb la dificultat associada amb l'articulació del grup originari Cr (Grammont, 1971; Ultan, 1978). Sembla més probable, però, que l'atracció de la consonant líquida per part de la síl·laba anterior tingui lloc perquè aquesta és més distintiva articulatòriament i acústicament que la síl·laba següent (Dumenil, 1987); aquesta explicació permet de justificar la preferència per consonants labials vs velars en el grup consonàntic originari afectat per la metàtesi (vegeu paràgraf següent pel que fa al català).

El canvi d'emplaçament anticipatori sol implicar la desfeta d'un grup C[r]V i la formació d'un nou grup amb la mateixa estructura (C[r]V). Al grup originari, [r] sol anar precedida de consonant labial (formes originàries: *cobrir, comprar, fàbrica, febrer, Gabriel, gibrell, pobre, pebre, cabra, cogombro, víbria*; formes modificades: *crobir, crompar, fràbica, freber, Grabiell, gribell, probe, prebe, craba, cogrombo, brívvia*) i, en menor mesura, de consonant dental o alveolar (formes originàries: *castrar, dintre, doctrina, entendre, cabestre, padri, padris, pedra, podrir, teatre, tendre, patró, encabestrar*; formes modificades: *crestar, drint(o)* (A. Ribagorça, alguerès), *rotina* (alguerès), *entrende, cabreste, pradi, pradís, preda, produir, treate, trende, prató, encabrestar*). Aquest tipus de permutació anticipatòria és força regular en alguerès (enquestes personals; Blasco, 1984).

El canvi d'emplaçament retardatori comporta també la desfeta d'un grup C[r]V i la formació d'un grup de la mateixa estructura. En aquest cas, al grup originari, [r] sol anar precedida de consonant velar o bé labial (formes originàries: *frabiol (flabiol), prà(c)tic, brundell, fredolic, crebassa, cros-ta, crotell (clatell)*; formes modificades: *fabriol, pàtric, bundrell, fedrolic, quebrassa, costra, cotrell*).

17.3.2. *Elisió*

17.3.2.1. *Elisió per dissimilació de líquides*

Els exemples recollits presenten elisió de la segona o la primera consonant en el cas d'un grup integrat per dues líquides successives. Hi ha elisió de la segona líquida en el cas de *promete* (*prometre*; mall. (Bibiloni, 1983)),

rebotim (*rebrotim*; Camp de Tarragona, Terra Alta), *aliacà* (*aliacrà*; val. (Coromines, DECLC, I)), *refomar* (*reformat*; cat. n.-occ. (DCVB)), *perde* (*perdre*; mall. (Bibiloni, 1983), B. Aragó (Rafel, 1981)), *prende* (*prendre*; mall. (Bibiloni, 1983)). Hi ha elisió de la primera líquida en el cas de *mabre* (*marbre*; bal., ross.), *madastra* (*madrastra*; mall.), *pedre* (*perdre*; val., cat. n.-occ. meridional), *cecle*, *cegle* (*cercle*; ross., pallarès (Coromines, DECLC, II)), *seglar* (*serclar* "eixarcolar"; ross. (Coromines, DECLC, III)). Cal observar que la consonant elidida forma grup amb una altra consonant i que, per tant, l'elisió promou una disminució del nombre de gestos articuladoris amb què és emesa la seqüència.

17.3.2.2. Posició final absoluta de mot

a) Zones de manteniment de -r

En general *r* final de mot s'elideix en català central, ross., bal., alg., i català n.-occ. (es conserva, però, a Aiguaviva (Sanchis Guarnier, 1949)). Hom ha proposat que l'elisió de -r en català antic devia originar-se a partir d'un procés assimilatori -rs>-s (vegeu secció VII.17.2.3.3).

La consonant es manté en val., tret de dues àrees geogràfiques emplaçades al nord i al sud d'aquell dialecte. Al nord, -r no es manté als Ports, a l'A. Maestrat, al B. Maestrat, a l'Alcalatén, i a part de la Plana Alta (pertot, llevat de les localitats meridionals extremes i les situades al llarg de la costa (Almassora, Borriol, Castelló, Oropesa, Benicàssim, Torreblanca, Alcalà de Xivert...)); a principis de segle, la consonant encara es conservava parcialment o total a pobles de l'A. Maestrat (Culla, Benassal; Alcover-Moll (1929-32), Alcover (1908)) i a indrets costaners del B. Maestrat (Vinaròs, Alcalà de Xivert; Alcover-Moll, 1929-32). Al sud del domini valencià, -r és inexistent o fluctuant a indrets de les Valls del Vinalopó, del B. Vinalopó, de l'Alacantí, de la Marina i de l'Alcoià (Alcoi). El paral·lelisme entre les solucions del valencià meridional i del català oriental invita a pensar que l'etapa -ø deu tenir un origen força reculat en el temps en aquella zona del domini (també Colomina, 1985b).

Sovint, algunes combinacions morfològiques (seqüències integrades per infinitiu davant de pronom enclític) són especialment refractàries al manteniment de la consonant. Així, a pobles del valencià septentrional que mantenen -r, l'infinitiu pot elidir la consonant davant de pronom enclític iniciat en consonant i sol conservar-la davant de pronom enclític iniciat en vocal (Castelló (Colon, 1952b)); per altra banda, -r s'elideix força sistemàticament davant de qualsevol clític a zones del val. meridional que mantenen la consonant final en la resta de contextos (Valls del Vinalopó, Marina, Alacantí, B. Vinalopó, Alcoià; Colomina, 1985b).

b) *Conservació de -r final absoluta de mot a zones d'elisió*

Hi ha mots que conserven -r als territoris d'elisió de la consonant final:

(a) És el cas d'alguns monosíl·labs i d'alguns bisíl·labs especialment breus, en virtut, potser, de la tendència al reforçament de formes lèxiques amb cos fònic reduït. El fet, però, que l'elisió afecti altres mots d'aquestes mateixes característiques (*clar*) suggereix que, en realitat, hi ha hagut manteniment de -r de vocables usats amb poca freqüència en plural i que, per tant, no han restat subjectes al fenomen assimilatori *-rs > -s* (Coromines, DECLC, II). Les formes lèxiques que no han experimentat elisió de -r presenten una certa diversitat dialectal de solucions:

rossellonès: preposició *per* i, amb epítesi addicional de [t] o de [ə], *ahir*, *cor*, *clar*, *pur*, *or*, *dur*, *llur*, *car*, *mar* (Fouché, 1924);

català central: *bar*, *per*, *cor*, *car*, *or*, *mor* (*ell mor*; expressió *per mor de*), *pur*, *tir*, *sor*, *mar* (si bé [ma], a Cadaqués), (*a*)*cer*, *llar*, *far*, *ver*, *llur* (si bé [Λu], a localitats septentrionals del cat. central (Coromines, 1974 (1)));

alguerès: *por*, *ver*, *flor*, *cor*, *pur*, *or*, *clar*, *ahir*, *acer*, *dur*, *lleuger*, *mi-llor*...;

català n.-occ.: mateixos mots del català central (Gili Gaya, 1932), si bé *car* i *pur* elideixen -r a Os de Balaguer (Fortuny, 1983), i *por*, *ahir* i *dur* conserven la consonant a zones de les comarques meridionals (Gimeno, 1982; Coromines, DECLC, I);

mallorquí: *pur*, *tir*, *sor*, *per*, *llar* (Bibiloni, 1983), si bé elideixen -r, *or*, *cor*, *mar*, *ver*, *car*...;

menorquí: *car*, *or*, *tir*, (*a*)*cer*, *llor*, *pur*, *cor*... (BDLC, VIII), si bé hi ha parlants que pronuncien -r per cultisme (*or*, *cor*...; Moll, 1932);

eivissenc: *dur*, *car*, *pur*, *or*, *cor*, com en català central, si bé elideix *mar* (anàlogament a *clar*) (Torres, 1980);

zona d'elisió del valencià meridional: en general, mateixos mots que en català central, i, a més a més, *ahir*, *por*, *segur*, *madur*... (Colomina, 1985b; Montoya, 1985); zones del valencià septentrional: en general, mateixos mots que en català central, i, a més a més, *ahir* (Colon, 1952b).

(b) També conserven -r alguns mots aguts de més d'una síl·laba. Segons Wheeler (1979), la gran majoria d'aquestes formes lèxiques poden agrupar-se tal com s'exposa a continuació: adjectius (*futur*, *familiar*, *espectacular*); noms abstractes (*amor*, *favor*, *sabor*, *honor*, *valor*); deverbals abstractes (*sospir*, *atur*, *enyor*); alguns mots nous i cultismes (*tresor*, *licor*, *motor*, *ascensor*, *radar*, *autocar*). En aquest cas, el manteniment de la consonant ha estat propiciat per factors diversos (analogia, cultisme, influència d'altres llengües...) i és vigent, amb grups lèxics no coincidents, a diverses zones dialectals (Principat; valencià meridional; alguerès; balear, sobretot pel que fa a mots nous; rossellonès, amb epítesi addicional de *t* o [ə]). En la parla

col·loquial, però, s'observa pertot una forta tendència a l'elisió de *-r* d'alguns dels mots esmentats (*espectacula(r)*, *ascenso(r)*...; *treso(r)*, *amo(r)* (men.; Moll, 1932)). En definitiva, el procés d'adaptació de cultismes i mots nous s'ha fet per mitjà d'una doble via, és a dir, eliminació de *-r*, o bé manteniment de *-r* i epítesi opcional segons les tendències dialectals (Mariner, 1953).

Resulta més localitzat el fenomen de manteniment de la consonant a formes verbals, en el cas d'infinitius paroxítons en *-er* (*merèixer*, *conèixer*, *ésser*) en alguerès, de l'infinitiu *haver* en alguerès i en valencià meridional (Pais, 1970; Montoya, 1985), i de terminacions de present d'indicatiu de verbs amb radical acabat en *r* en balear i alguerès (*respir*, *corr*, *compr*) i en *l* postconsonàntica en alguerès (*unfl*).

Finalment, els mots plans i esdrúixols també solen mantenir *-r*, atès que pertanyen sovint a la categoria de cultismes (*fòsfor*, *acuífer*; *caràcter*...).

17.3.3. Intercanvi entre [r] i [r]

17.3.3.1. Canvi [r] > [r]

En alguns casos, la bategant s'ha transformat en vibrant a part del domini lingüístic (*espà(r)ec*, *ar(r)encada* (*arengada*), *sar(r)ampió*, *malmir(r)rós*, *car(r)aguina* (derivat de *caragol*), *car(r)afal* (*cadafal*), *cor(r)al*, *cur(r)umbela*, *sor(r)oll*). Una possible explicació fonètica del fenomen resta fonamentada en la presència d'una vocal posterior adjacent a [r] a molts dels mots afectats; efectivament, aquest context vocàlic hauria propiciat un increment del grau de retracció del cos lingual durant la producció de la bategant, i contribuït, en conseqüència, a la transformació de la bategant en vibrant.

17.3.3.2. Canvi [r] > [r]

El canvi de signe contrari presenta exemples en català occidental (*sur(r)iac*, *cor(r)iola*). La presència de [i] adjacent a [r] pot haver promogut un increment del grau d'avançament del cos lingual durant la producció de la consonant, i contribuït, en conseqüència, a la transformació de la vibrant en bategant.

17.3.4. Pas a consonant oclusiva alveolar nasal

Aquest canvi està relacionat amb els processos d'assimilació de [r] a una consonant nasal (*anengada* (*arengada*), *tombonella* (*tombarella*)), i de dissimi-

lació de líquides (*fanigola* (*farigola*), *galenia* (*galeria*)). Per la seva banda, l'evolució $[r] > m$ (*gavarnera* (*gavarrera*)) pot explicar-se per dissimilació entre els elements oclusius que integren la vibrant, o bé per epèntesi de nasal.

17.3.5. *Pas a consonant dentoalveolar*

El canvi $r > d$ ha estat originat, sobretot, per dissimilació de líquides (*carredeta* (*carrereta*), *didortra* (*redortra* < *redorta*), *passadell* (*passarell*)). Per la seva banda, el pas de $[r]$ a $[r\delta]$ (*gavardera* (*gavarrera*), *mardà* (*mar-rà*)) pot explicar-se per dissimilació entre els elements oclusius que formen part de la vibrant.

17.3.6. *Pas a consonant fricativa alveolar*

Els exemples recollits deixen entreveure que el canvi només afecta $[r]$ originària ($[r] > s$), i ha estat promogut per assimilació o dissimilació en relació amb una fricativa alveolar ((assimilació) *asbrocer* (*arbocer*), *sospresa*, (*sorpresa*), *cescle* (*cercle*); (dissimilació) *asmari* (*armari*)). És interessant constatar que, mentre que $[r]$ pot esdevenir n o d (seccions VII.17.3.4 i VII.17.3.5), $[r]$ pot canviar-se en s . És possible que aquest contrast de comportaments estigui relacionat amb diferències de producció entre la bategant i la vibrant: efectivament, per una banda, suggereix que $[r]$ és una articulació alveolar anterior (anàlogament a n) i $[r]$ és una articulació alveolar posterior (anàlogament a s); per una altra banda, indica que $[r]$ és emesa amb un grau de control articulatori superior a $[r]$ (anàlogament al que s'esdevé en el cas de s vs n, d).

17.3.7. *Pas a consonant lateral alveolar*

17.3.7.1. *El cas de l'alguerès*

Davant de consonant, r sol fer-se l en alguerès (vegeu secció VII.17.2.3). Es tracta, probablement, d'un canvi de factura recent car r encara es manté entre alguns parlants d'edat avançada (Kuen, 1932-34). Aquella evolució és compatible amb la qualitat poc velaritzada de $/l/$ en alguerès (vegeu secció VII.15.2.1); és explicable pels motius perceptuals adduïts a la secció VII.15.3.6(a). Cal també remarcar que es tracta d'un canvi força vigent a dialectes del sard.

17.3.7.2 *Resta del domini*

En posició intervocàlica, el canvi té lloc entre $[r]$ i $[l]$ en contacte amb

[i] (*coliandre, faligola, gargalitzar, enfalimar, Margalida, mulicec, retòlica, pelaire, pervalicar, xoliguer* (*coriandre, farigola, gargaritzar, enfurismar, Margarida, muricec, retòrica, peraire, prevaricar, xoriguer*)) i també amb altres vocals (*alegar, tuló, salampió, colagror* (*aregar, turó, sarampió, coragror*)). Darrera de consonant isosil·làbica, el canvi afecta [r] precedida de consonant velar o labial (*clivell(a), Clevillent, clossa, cluixir, clin, clagina, manglana, esglaó, glonxar* (*crivell(a), Crevillent, crossa/es, cruixir, crin, c(a)ragina, ma(n)grana, esgraó, gronxar*); *blandó, blincar, fleix, flare, sembladura, ablagir, desflès, flanja*, (*brandó, brincar, freixe, frare, sembradura, abragir, disfrès, franja*)). Davant de consonant heterosil·làbica, el canvi afecta r seguida, sobretot, de consonant labial (*albre, bilbar, golfa, Molvedre, reselvar, selva* (*arbre, birbar, gorfa, Morvedre, reservar, serva*)) i, amb menys freqüència, de consonant dental o alveolar (*multra, redolta, espolti* (*murtra, redorta, esporti*)).

L'acció del context distant és important. Així, en posició intervocàlica i en contacte amb consonant, el canvi sol haver estat propiciat per assimilació a una lateral alveolar o per dissimilació entre dues r. A més dels exemples citats al paràgraf anterior, cal ressaltar les variants *aladre, aliaclà, quarterons, reula, palamola, albrocer, almari* (*aradre, aliacrà, quarterons, reura, paramola, arb(r)ocer, armari*). Un recompte global mostra que els casos de dissimilació excedeixen amb escreix els casos d'assimilació (70% vs 30%), i que uns i altres són preferentment de tipus anticipatori.

El procés de canvi analitzat presenta un bon nombre d'exemples a tot el domini lingüístic, i resulta particularment viu a les comarques meridionals del Principat i del valencià (així, el grup *cr-* sol fer-se *cl-* a Monòver (Sanchis Guarnier, 1973)). Anàlogament al que s'esdevenia en alguerès (vegeu secció VII.17.3.7.1), el pas *r>l* s'adiu amb la qualitat mitjanament velaritzada de /l/ a ambdues zones dialectals (vegeu secció VII.15.2.1), i és explicable per motius acústics i perceptuals.

17.3.8. Epèntesi

17.3.8.1. Assimilació retardatòria

L'afegiment de bategant o vibrant pot haver estat motivat per la presència d'una consonant líquida precedent. La inserció de [r] té lloc, preferentment, darrera de consonant dental isosil·làbica (*bilord(r)a, enred(r)ar, balllest(r)a, llet(r)uga, llet(r)era, ord(r)e, murt(r)a, cart(r)ó, rast(r)ell, bert(r)ol, celist(r)e, llat(r)a, lled(r)oner, llent(r)iscle, tart(r)anya, tart(r)ana, empelt(r)ar*; també en italià dialectal (Rohlfs, 1966)) i, en menor mesura, darrera de consonant labial o velar isosil·làbiques (*palang(r)ana, arb(r)ocer, alba-*

ric(r)oc, *argilag(r)a*, *alfàb(r)ega*). Ocasionalment, la reduplicació de líquides té lloc davant de consonant heterosil·làbica (*agra(r)nar*, *almàssera/almàrsera*) o entre vocals (*diarre(r)a*). La preferència per l'epèntesi darrera d'oclusiva dental sembla associada amb la condició de quasi-homorganicitat entre les consonants que integren els grups *tr* i *dr*.

17.3.8.2. Assimilació anticipatòria

L'epèntesi de bategant o vibrant també pot estar condicionada per la presència d'una consonant líquida següent. En aquest cas, la inserció de [r] té lloc, preferentment, darrera de consonant labial o dental isosil·làbiques (*f(r)esol*, *b(r)úixola*, *b(r)uíol*, *b(r)unyol*, *escamb(r)ell*, *b(r)úfol*, *f(r)anzillot*, *esp(r)ígol*, *saf(r)anòria*, *p(r)inyol*; *empat(r)ollar*, *llet(r)era*, *est(r)el(a)*, *l lent(r)iscle*, *t(r)ossal*, *most(r)ela*) i, en menor mesura, darrera de consonant velar isosil·làbica (*g(r)àngoles*, *sanguinyol/sangrinyol*). Aquest contrast contextual sembla associat amb la major facilitat articulatòria amb què són emesos els grups integrats per C1 = labial o dental vs C1 = velar. Ocasionalment, la reduplicació té lloc davant de consonant heterosil·làbica (*angui(r)la*, *almàssera/almàrsera*, *ca(r)garnera (cadernera)*, *pa(r)pallol (papallona)*, *sàrsola (sàssola)*). El fet que la consonant líquida originària sigui *l* molt més freqüentment que no pas *r* fa pensar en l'acció de dos processos d'epèntesi i de dissimilació simultanis (vegeu també Millardet, 1910).

17.3.8.3. Altres casos, i distribució geogràfica del fenomen

L'epèntesi de *r* no s'explica per assimilació en el cas de les formes següents: *antost(r)a*, *vesp(r)er*, *se(r)natxo*, *gínest(r)a*, *p(r)imentó*, *caga(r)niu*, *canast(r)a*, *congest(r)a*, [ə'run(t)] (*a on*; ross. (ALPO)).

La distribució geogràfica dels casos reportats a la secció VII.17.3.8 mostra que el valencià és força refractari al fenomen de repercussió. Són ben generals en aquest dialecte les pronúncies *orde*, *cartó*, *vesper*, *murta*, *alfàbega*, *estel*, *lledoner*, *safanòria*, *tartana*, en lloc d'*ordre*, *cartró*, *vesprer*, *murtra*, *alfàbrega*, *estrel*, *lledroner*, *safarnòria*, *tartrana*. És possible que la manca de casos de repercussió en valencià s'adigui amb l'articulació més relaxada i oberta de la consonant bategant en aquest dialecte.

17.3.9. Realització fonètica de *r* subjacent

La consonant *r* subjacent apareix en posició intervocàlica a formes lèxiques derivades de mots que l'elideixen en posició final absoluta (*collaret*, *caçadora*, a partir dels primitius *collar*, *caçador*). La consonant no reapareix,

però, a l'acabament *-rs* de plural (*co*['ʎas], *caca*['ðos] (*collars*, *caçadors*)), tret de l'alguerès que fa *-[ls]* (*pesca*['ʎols] (*pescadors*) i *do*['ʎols] (*dolors*), malgrat *pesca*['ʎo] (*pescador*) i *do*['ʎo] (*dolor*)); evidentment, els mots que mantenen *-r* en singular també conserven la consonant en plural. La consonant pot aparèixer, així mateix, a l'interior d'un mot compost (*majorment*, *clarobscur*).

A les zones geogràfiques d'elisió de *-r*, la presència o absència de *-r* d'infinitiu davant de pronom enclític depèn de diversos factors. En català central, l'aparició de la consonant té lloc en el cas dels infinitius aguts, sobretot davant de *hi*, *ho* però també davant de clític començat en consonant (Fabra, 1897, 1912; Comas Causa, 1970; ALPO). En balear, *-r* apareix de forma més general, i pot assimilar-se a la consonant inicial d'un pronom enclític segons les regles generals de realització fonètica del dialecte (vegeu seccions VII.17.2.3.3 i VII.17.2.3.5; Bibiloni (1983), Moll (1932)). En general, en català n.-occ., en tarragoní, i en valencià septentrional i meridional, no sol haver-hi aparició de *-r* en cap circumstància (Gili Gaya, 1932; Fortuny, 1983; Minguella, 1965; Recasens, 1985; Sanchis Guarner, 1949; Colomina, 1985b), tret del tortosí (Massip, 1979).

17.3.10. *Epítesi*

A zones del valencià, hom ha afegit *-r* a mots sense consonant etimològica; aquest fenomen d'epítesi pot explicar-se per ultracorrecció, és a dir, per afany de manteniment de la consonant als mots acabats en *-r*. L'epítesi afecta mots plans acabats en *e* (*rave(r)*, *quinze(r)*), infinitius en *-re* (*creu-re(r)*, *traure(r)*, *caure(r)*), i mots oxítons acabats en *o* (*punxor*, *presor*) o en altres vocals (*bacallar*). El fenomen ha estat observat a la Marina (Sanchis Guarner, 1950; Colomina, 1985a) i, en menor mesura, a altres àrees geogràfiques (*conte(r)* "compte", a Castelló de la Plana (Colon, 1952b); *caure(r)* i altres infinitius, a l'Alacantí (el Campello (ALPI); Giner, 1936)). Mallorca i eivissenc presenten casos d'epítesi analògica a formacions integrades per infinitiu seguit de pronom enclític (*veure(r)-los* (Moll, 1980); *treure(r)-la* (Veny, 1977)).

VIII

CONSONANTISME

(Grups de tres i de més de tres consonants)

1. OCLUSIVA ORAL + CONSONANT + CONSONANT

1.1. C2 oclusiva oral

Balear i alguerès presenten seqüències fonètiques integrades per dues oclusives en posició final absoluta de mot (*accept*, *inject*, (*accepto*, *injecto*)), i consonant inicial del mot següent. En balear, la realització d'aquests grups és resultat de dos processos successius: (a) geminació ([t:]) i, posterior simplificació de la geminada; (b) resolució fonètica del contacte entre les consonants final i inicial de mot segons les regles de realització de dues oclusives en contacte. En alguerès hi ha inserció de vocal epentètica entre -t (resultat de l'assimilació entre C1 i C2) i qualsevol consonant inicial del mot següent.

El grup integrat per oclusiva final absoluta de mot davant d'africada inicial absoluta del mot següent es resol segons les regles de realització de dues oclusives (C1 i C2) en contacte. L'alguerès opta per la inserció de vocal epentètica entre C1 i l'element oclusiu de l'africada (C2).

1.2. C2 fricativa homorgànica amb C1

1.2.1. Africada alveolar final de mot + consonant inicial del mot següent

En català central, català n.-occ., eiv., i val., la producció d'aquest grup comporta dos processos successius: (a) resolució fonètica entre l'element fricatiu de l'africada i la consonant següent; (b) realització generada pel contacte entre aquella resolució fonètica i l'element oclusiu de l'africada. En el cas que la realització final sigui africada, aquesta mostra element oclusiu llarg si és intervocàlica als dialectes on això és possible, i element oclusiu curt si és preconsonàntica a tot el domini dialectal. Heus ací el quadre de

possibles realitzacions, segons la naturalesa articulatòria de la consonant següent a l'africada: [ts]C o [dz]C (quan C = oclusiva oral, oclusiva nasal, fricativa labiodental, aproximant i lateral), [t(:)s] o [d(:)z] (quan C = fricativa alveolar), [t(:)ʃ] o [d(:)ʒ] (quan C = fricativa palatal), [dzɹ] o [dʒr] (quan C = vibrant). El dialecte nord-occidental tendeix a mantenir sempre la realització [dzɹ] corresponent al grup integrat per africada alveolar + vibrant. Darrera d'africada alveolar, una consonant oclusiva oral sonora sol fer-se aproximant (als parlars on es realitza aproximant darrera de fricativa alveolar) o oclusiva (allí on es fa oclusiva en aquest últim context).

En mallorquí, hi ha elisió de la consonant fricativa alveolar, i posterior assimilació de C1 a C3 (Bibiloni, 1983). Heus ací el quadre de possibles realitzacions, segons la naturalesa articulatòria de la consonant següent a l'africada: [p:]/[b:], [t:]/[d:] o [k:]/[g:] (quan C = oclusiva oral), [m:] o [n:] (quan C = oclusiva nasal), [p:f] o [b:v] (quan C = fricativa labiodental), [t:s] o [d:z] (quan C = fricativa alveolar), [t:ʃ] o [d:ʒ] (quan C = fricativa palatal), [r:] (quan C = vibrant), [l:] o [ʎ:] (quan C = lateral). El rossellonès i parlars del català septentrional de transició (A. Empordà; Comas Causa, 1970) presenten elisió de C2, especialment quan el primer mot és proclític (*tot(s) dos*).

En menorquí, hi ha elisió de l'element oclusiu de l'africada, i resolució posterior entre l'element fricatiu de l'africada i C3 (Moll, 1932). Heus ací el quadre de realitzacions: [s]C o [z]C (quan C = oclusiva oral, oclusiva nasal, fricativa labiodental, aproximant i vibrant), [l:] o [ʎ:] (quan C = lateral), [s] o [z] (quan C = fricativa alveolar), [ʃ] o [ʒ] (quan C = fricativa palatal). L'alguerès col·loquial (elocució ràpida) presenta el mateix procés que el menorquí, és a dir, elisió de C1, i tractament posterior del grup C2 C3; per la seva banda, l'alguerès més acurat opta per l'epèntesi vocàlica entre C2 i C3. En valencià col·loquial, C1 pot fer-se aproximant o, fins i tot, elidir-se; en aquest darrer cas, la realització final del grup és determinada per la naturalesa fonètica de C2 i C3 (*ca(p)s durs* (val.; Navarro Tomás i Sanchis Guarner, 1934)).

L'africada alveolar del mot *tots* pot elidir-se en ritme ràpid de parla en alguerès (Pais, 1970) i a parlars occidentals meridionals (*to(ts) dos* (B. Aragó; Rafel, 1981)).

1.2.2. *Africada palatal final de mot + consonant inicial del mot següent*

En català central, català n.-occ., eiv. i valencià, la producció d'aquest grup presenta els mateixos processos descrits a la secció VIII.1.2.1. Heus ací el quadre de possibles realitzacions, segons la naturalesa articulatòria de la consonant següent a l'africada: [tʃ]C o [dʒ]C (quan C = oclusiva oral, oclu-

siva nasal, fricativa labiodental, aproximant, i lateral), [t(:)ʃ] o [d(:)ʒ] (quan C = fricativa palatal), [dʒɹ] o [dʒr] (quan C = vibrant). El dialecte nord-occidental tendeix a mantenir sempre la realització [dʒɹ]. Quan C3 és fricativa alveolar, cal postular les següents realitzacions: [t(:)ʃ], [d(:)ʒ] o bé [tʃs], [dʒz] en català central (Coromines, 1974 (6); Arteaga, 1908; Fabra, 1912) i català nord-occidental septentrional; [t(:)ʃ], [d(:)ʒ] (cas d'assimilació progressiva) en valencià (Navarro Tomás i Sanchis Guarner, 1934), i en català central meridional i català n.-occ. centro-meridional. Darrera d'africada palatal, una consonant oclusiva oral sonora sol fer-se aproximant (als parlars on es realitza aproximant darrera de fricativa palatal) i oclusiva (allí on es fa oclusiva en aquest últim context).

En mallorquí, l'africada es fa [ĩ] davant de qualsevol consonant inicial de mot (Bibiloni, 1983); en aquest cas pot argumentar-se que, després de l'elisió de C2, C1 ha vocalitzat davant de C3 (també [mi'ðia] (*migdia*; Moll, 1934b)). El rossellonès conserva l'africada (Fouché, 1924; enquestes personals). Men., alg. i val. col·loquial presenten els mateixos processos descrits a la secció VIII.1.2.1 (*mi[z]dia* (*migdia*), en alg.); així, davant de consonant sonora, menorquí i valencià fan [ʒ]C de forma força sistemàtica (*ro[ʒ] del tot* (*roig del tot*)). En eivissenc col·loquial també es possible l'elisió de l'element oclusiu de l'africada.

1.2.3. *Africada palatal + s en posició final de mot*

El grup integrat per africada palatal i s final de mot (plurals de *safareig*, *boig*) presenta diverses realitzacions fonètiques segons la zona geogràfica, a més de les generades per inserció de o (català general: *safare(t)jos*, *bojos*):

[tʃ] (català central (Fabra, 1912; DCVB); català n.-occ. (Minguella, 1965; DCVB; Recasens, 1985), eiv. (DCVB); val.);

[tʃs] (català central septentrional (DCVB; Arteaga, 1908); ross. (DCVB));

[ts] (alg. (BDLC, VII));

[ĩʃ] (mall., men. (DCVB); ross., comarques septentrionals del català central i del català n.-occ. (DCVB));

[ĩf] (Vall d'Àneu (DCVB)).

1.3. *C2 fricativa alveolar no homorgànica amb C1*

Aquest grup (*sacs bons*) ha experimentat els mateixos fenòmens apuntats a la secció VIII.1.2.:

a) Resolució entre C2 i C3, i posterior resolució entre C1 i la resolució

anterior, en català centr., eiv., cat. n.-occ. i val.. Davant de C3 vibrant sol haver-hi elisió de C2, i resolució entre C1 i C3 (*cap(s) rossos, sac(s) rodons*), amb inclusió del català nord-occidental.

b) Resolució del contacte entre C1 i C3, amb elisió prèvia de C2, en mallorquí, rossellonès, i català septentrional de transició.

c) Resolució fonètica entre C2 i C3, amb elisió prèvia de C1, en menorquí i valencià col·loquial (men. *ca[r r]ossos (caps rossos)*); en valencià i eivissenc, C1 pot fer-se aproximant i no elidir-se (*ca[βz β]ons*); en alguerès, el grup consonàntic final de mot es fa homorgànic i, per tant, és tractat anàlogament a la condició VIII.1.2.1. Les seqüències medials *absC-*, *obsC-*, *exC-*... presenten, a més de les realitzacions usuales (*o([β])sC-* en val. (Navarro Tomás i Sanchis Guarnier, 1934)), elisió de C1 en català col·loquial i alguerès.

1.4. Oclusiva oral + líquida + consonant

El balear admet seqüències integrades per oclusiva oral i líquida següent en posició final absoluta de mot (*obr sa porta; arregl sa cuina; vetl sa casa* (amb realització [l:] de *-tl*)). Els parlars baleàrics (mall., men., eiv.) elideixen C2 i resolen el grup integrat per C1 i C3 (mall. *o[t(:)s]a casa, arre[t(:)s]a cuina, ve[l s]a casa (obr sa casa, arregl sa cuina, vetl sa casa)*). L'alguerès, per la seva banda, mostra acabaments verbals integrats per *r* precedida de consonant isosil·làbica; la realització fonètica dels grups de tres consonants en aquest cas presenta manteniment de *r* amb possible epèntesi vocàlica entre C2 i C3.

2. OCLUSIVA NASAL + CONSONANT + CONSONANT

2.1. C2 oclusiva oral (mots en contacte)

Hi ha elisió de C2 pertot, i tractament posterior del grup integrat per C1 i C3 segons el dialecte; l'alg. acurat també pot conservar C2, i afegir una vocal epentètica entre C2 i C3. La consonant oclusiva nasal [ŋ] s'assimila al lloc d'articulació de C3 en el cas del men. (*ba[n s]ant (banc sant)*). Cal fer les observacions següents: (a) sembla que *n* dels grups *-nt* i *-nd* pot fer-se [ŋ] en val., amb independència del lloc d'articulació de C3; (b) en cat. central i en valencià poc acurats, [ŋ] pot fer-se [m] davant d'oclusiva labial (*tinc por*) i [n] davant d'oclusiva dental (*sangtraït*); (c) en eiv. i en val., el grup [ŋk] conserva C2 davant de mot començat en fricativa alveolar, en règim

d'alternança amb la realització [ɲs]; (d) en mall., [ɲ] del grup final *-nc* rep un tractament anàleg a *-ɲ/* (*ba[ɲm]* *baix* (*banc baix*)); (e) C3 = [j] promou les mateixes solucions que la resta de consonants inicials, als diferents dialectes (*ca[ɲj]* *ugoslau* (*cant iugoslau*)); (f) en alguerès, C2 oclusiva velar és més refractària a l'elisió (i, per tant, més favorable a l'epèntesi vocàlica) que C2 oclusiva labial o dental; d'altra banda, el grup integrat per *-nt* de gerundi i clític següent iniciat en *l-*, *n-*, *m-* es resol mitjançant elisió de C2, i assimilació progressiva de C1 a C3 (*die[n:u]* *ver* (*dient lo ver*; Kuen, 1932-34)).

2.2. C2 fricativa (*mots en contacte*)

El grup integrat per C2 fricativa labiodental final de mot es manté per tot, llevat del mall. col·loquial; aquest parlar elideix C2, i resol C1 i C3. El mallorquí també elideix la fricativa palatal (*me[ɪm p]* *omes* (*menj pomes*)); en aquest cas l'alguerès registra un grup de quatre sons i insereix necessàriament vocal epentètica (*me[ɲtʃp]* *omes*). No és inusual al domini lingüístic la simplificació de *-mf* en *-[ɲ]* o *-[m]* davant de C3 (*trio[ɲ/m r]* *us*, *trio[ɲ/m b]* *o* (*triomf rus*, *triomf bo*)).

En el cas de C2 = *s* final de mot són possibles les realitzacions següents: (a) en cat. centr., cat. n.-occ., men., eiv. i val. es manté el grup C2C3, si bé davant de C3 vibrant sol haver-hi elisió de *s* i resolució del grup C1C3 (*ten(s)* *raó*), amb inclusió del dialecte nord-occidental; (b) en mall., men., ross. i català septentrional de transició (en aquests dos darrers parlars, sobretot quan el grup C1C2 pertany a una forma proclítica; Comas Causa, 1970) hi ha elisió de *s*, i tractament del grup C1C3; (c) en alguerès sol haver-hi elisió de C1 (*bo(n)s minyons*), o bé manteniment de les tres consonants (si bé *bon(s) sants*) amb possible epèntesi vocàlica entre C2 i C3.

2.3 Posició interior de mot

No hi ha pronúncia de C2 si es tracta d'una consonant oclusiva oral (també secció VIII.2.1); és el cas de *compte*, *assumpte*..., i dels grups dialectals *ngll* (*cinylla*, *unylla*, (*cingla*, *ungla*), en ribagorça; Griera, 1914), [*ɲgw*] (*lle[nw]* *a* (*llengua*), en alacantí; DCVB). En aquestes circumstàncies contextuals hem anotat exemples de pèrdua de C1 (vegeu secció VII.9.3.5).

Quan C2 és fricativa, l'elocució col·loquial afavoreix l'eliminació de C1 (grups *inst-*, *const-*, *transp-*; exemples de les seccions VII.9.2.1.3) a tot el domini (alguerès).

Els grups finals presenten el tractament següent:

a) Grup acabat en oclusiva o fricativa + líquida (*entr*, *umpl*, *vincl*,

i/unfl, compr). Hi ha manteniment de totes les consonants en balear i alguerès.

b) Grup *-mfs*. Es manté pertot ([*mfs*], si bé alguns parlars afegeixen *o* davant de *s* (alg.)), tret del mall. que fa [*ns*].

c) Grups *-mps/-mbs*, *-nts/-nds*. Hi ha pertot elisió de C2 i realitzacions [*ms*] i [*ns*], llevat de l'alguerès ([*nts*]) i el mall. ([*n(t)s*]). En men., mentre que la seqüència *-mp s-* fa [*ns*], el grup *-mps* es realitza [*ms*].

És controvertida la realització del valencià, on els grups finals de mot *-mp/-mb* i *-nt/-nd* mantenen C2 oclusiva oral. Efectivament, no està clar si els grups amb *-s* són emesos amb consonant oclusiva oral entre C1 i C3 a part d'aquella delimitació dialectal ni, en cas afirmatiu, si l'oclusiva és realització de C2 subjacent o bé una consonant epentètica. Les fonts bibliogràfiques indiquen la presència de realització oclusiva a Aiguaviva (Rafel, 1981) i, almenys en el cas de *-nts/-nds*, en valencià ([*nts*]); Sanchis Guarner, 1950; Saragossà, 1986). Enquestes personals deixen entreveure que la presència d'una oclusiva oral és secundària i no massa freqüent.

d) Grups *-ncs/-ngs*. La realització d'aquestes seqüències és [*ĩns*] en balear (també [*ns*], a Sta. Margalida, Sa Pobla (BDLC, X)), [*ns*] en rossellonès; [*nts*] en alguerès, i [*ɲs*] a la resta del domini (també en rossellonès (Fouché, 1924)). És controvertida la solució fonètica als indrets dialectals on els grups *-nc/-ng* mantenen l'oclusiva velar en posició final absoluta: hi ha qui afirma que la realització [*ŋks*] no és vigent enlloc (Coromines, 1974 (6)), i qui la registra, com a mínim, en benasquès (Rafel, 1980) i en català n.-occ. meridional (Massip, 1979; Aiguaviva (Rafel, 1981)). És possible que la realització oclusiva hagi estat generada per epèntesi o representi una C2 subjacent. Enquestes personals deixen entreveure que, en val., men. i eiv., la presència d'oclusiva velar als grups *-ncs/-ngs* és força més freqüent que la presència d'oclusiva bilabial o alveolar als grups *-mps/-mbs* i *-nts/-nds*, respectivament.

3. FRICATIVA + OCLUSIVA + CONSONANT

3.1. Grup C1C2 final de mot + C3 inicial del mot següent

El grup pot ésser resolt fonèticament en virtut de dos processos: (a) elisió de C1, i posterior resolució entre C2 i C3, en mall. (*casc gros*, esdevé *ca[g g]ros*); (b) elisió de C2, i resolució entre C1 i C3, a la resta del domini lingüístic; (c) epèntesi vocàlica entre C2 i C3 en alg., o bé elisió de C2 quan la consonant és dental però no pas quan és velar.

En cat. central acurat, l'oclusiva dels grups *-sp* i *-sc* pot mantenir-se da-

vant de C3 fricativa o lateral, amb possible reagrupació sil·làbica entre C2 i C3, i realització sorda de C2 (*casc llarg, casc sant*); per altra banda, pot haver-hi geminació de la consonant oclusiva en el cas que C2 = C3 (*casc comunista*; Mascaró, 1984). La partícula *aquest* pot fer-se *aquet* davant de consonant del mot següent, en català central, ross. (Fouché, 1924), bal. (DCVB) i català n.-occ. (DCVB).

3.2. C1 final de mot + africada inicial del mot següent

La realització fonètica corresponent al grup integrat per fricativa final i africada inicial ve determinada pel contacte entre C1 i C2. L'alg. elideix opcionalment una fricativa alveolar davant de [tʃ] i [dʒ] inicials (Kuen, 1932-34).

3.3. Posició final de mot

La realització dels grups *-sps*, *-sts* i *-scs* finals de mot depèn dels processos següents: (a) elisió de C2, i resolució entre C1 i C3, en mall. i men.; (b) elisió de C1, i resolució entre C2 i C3, en alg. A la resta del domini, hi ha alternança entre *-scs* i *-scos*, i el grup *-sts* presenta les realitzacions següents: *-stos*, de forma general; [sts] en val. (Navarro Tomás i Sanchis Guarnier, 1934), en eivissenc (BDLC, VI), a les comarques meridionals del català n.-occ. (tortosí (Massip, 1979)), i, en la pronúncia de formes cultes (*casts*, *busts*), al Principat; [ts] (i *-stos*) en la pronúncia de mots freqüents (*aquests*, *posts*) i de seqüències ([d(:)z] en el cas de *pots* i *tàules*). L'alguerès actual fa *-stos*, *-scos*.

4. APROXIMANT PALATAL + CONSONANT + CONSONANT

Aquest grup és factible quan C1 i C2 es troben en posició final de mot, i C3 es troba en posició inicial del mot següent; cal observar, en aquest sentit, que les seqüències apuntades a la secció VII.12.2.6 presenten tres consonants en cat. occidental (amb C1 = [i]). Llevat del mallorquí, el grup es manté pertot amb resolució entre C2 i C3 (també en alg.). El mallorquí presenta elisió de C2 no nasal (*fei(s) com*); en el cas que C2 sigui nasal, hi ha conservació de C2, i resolució del contacte entre aquesta consonant i C3 següent.

5. VIBRANT O BATEGANT + CONSONANT + CONSONANT

5.1. Grup C1C2 final de mot + C3 inicial del mot següent

En cat. central, cat. n.-occ., eiv. i val. hi ha manteniment de tot el grup quan C2 no és oclusiva oral (C2 = *s, m, n, f*), i resolució entre C2 i C3. Els grups amb C2 oclusiva oral presenten les realitzacions següents: (a) elisió de C2 davant de qualsevol C3 en la parla col·loquial; (b) manteniment de C2 en la parla més acurada. Aquesta última solució implica, per una banda, la geminació entre C2 i C3 quan C2 = C3, i, per una altra, la possible reagrupació sil·làbica entre C2 i C3, i realització sorda de C2, quan C3 és *s* o lateral (*ser*[b l]enta). L'eivissenc i, en menor mesura, el valencià poden mantenir la consonant final a la seqüència *-rt s-*.

El mall. presenta elisió de C2, llevat quan C2 és nasal, i resolució del grup integrat per C1 i C3; en el cas que C2 sigui nasal, hi ha elisió de C1, i posterior resolució del contacte entre C2 i C3 (Bibiloni, 1983). El men. (i, opcionalment, el ross.) elideix C2 oclusiva, i resol el grup C1C3; quan C2 és *s*, mentre que el men. manté la fricativa i realitza el grup C2C3, el ross. i el català septentrional de transició poden elidir-la en la parla col·loquial, sobretot si pertany a formes proclítics. Pel que fa a l'alguerès, vegeu secció VIII.6.1.

5.2. C1 final de mot + africada inicial del mot següent

La realització corresponent al grup integrat per vibrant i africada següent ve determinada pel contacte entre C1 i C2.

5.3. Posició final de mot

En mall. i men., els grups finals *-rps, -rbs, -rcs, -rgs, -rms, -rns* i *-rfs* presenten la mateixa realització que en el cas de mots en contacte (vegeu secció VIII.5.1). En alg., *-rns* fa [lts] per tal com *carn, forn* es pronuncien *cal, fol*; d'altra banda, els grups amb C2 oclusiva elideixen aquesta consonant (*als, fols (arcs, forts)*). A la resta del domini, hi ha manteniment del grup sencer.

Cal fer algunes observacions entorn dels grups *-rts, -rds*. No presenten realització oclusiva de C2 en català central, cat. n.-occ., ross. (Fouché, 1924), mall. i men.; presenten realització oclusiva de C2 en val., català n.-occ. meridional (Massip, 1979; Rafel, 1981 (Aiguaviva)), pellarès i altres in-

drets pirinencs del català n.-occ. (Coromines (1936; DECLC, I, II); Rafel, 1980), i entre parlants d'Eivissa (Alcover, 1908). Bona prova del manteniment de *t* són les evolucions següents: (a) el canvi de *t* a [k] o [p], en *pallarès* (*Mar*[ks], *dimar*[ks], *ger*[k/p]s (*Març*, *dimarts*, *gerds*; Coromines, 1936)); (b) la transformació de *-rts* en [ts] o [tʃ] (*dimarts* (val.; S. Principat (Camp i altres comarques, fins a les Garrigues; Coromines, DECLC, III)); *perds* (B. Cinca; Alcover-Moll, 1932-34)).

6. LATERAL + CONSONANT + CONSONANT

6.1. Grup C1C2 final de mot + C3 inicial del mot següent

Cat. central, cat. n.-occ., eiv. i val. presenten manteniment de tot el grup quan C2 no és oclusiva oral (C2 = *s*, *m*, *f*), amb resolució entre C2 i C3. Els grups amb C2 oclusiva oral poden registrar les realitzacions següents: (a) elisió de C2 davant de qualsevol C3 en la parla col·loquial; (b) manteniment de C2 en la parla més acurada. Aquesta última solució implica, per una banda, la geminació entre C2 i C3 quan C2 = C3 (*molc cafè*), i, per una altra, la possible reagrupació sil·làbica entre C2 i C3, i realització sorda de C2, quan C3 és *s* o lateral. L'eivissenc i, en menor mesura, el valencià poden mantenir la consonant final a la seqüència *-lt s-*.

El mallorquí presenta elisió de C2, i resolució entre C1 i C3. El menorquí (i, opcionalment, el ross.) elideix C2 oclusiva, i resol el grup C1C3; quan C2 és *s*, mentre que el men. manté la fricativa i realitza el grup C2 C3, el ross. i el català septentrional de transició poden elidir-la sobretot si correspon a formes proclíiques (quan *s* pertany al masculí plural de l'article determinat o d'alguns adjectius; *el(s) pens*, *aquell(s) caus*).

L'alguerès mostra les solucions següents (grups integrats per C1 = *l* o bé C1 = *r*, que es fa *l* davant de consonant): (a) elisió de C2 quan la consonant és oclusiva dental (*mol(t) bo*) però no pas quan és oclusiva velar; (b) manteniment de C2 quan és fricativa, i realització del contacte entre C2 i C3 segons les regles de pronúncia en el cas de dues consonants adjacents; (c) epèntesi vocàlica entre C2 (oclusiva o fricativa) i C3.

6.2. C1 final de mot + grup C2C3 inicial de mot

La realització fonètica corresponent al grup integrat per lateral i africada següent ve determinada pel contacte entre C1 i C2.

6.3. Posició final de mot

En mall., men. i alg., els grups finals *-lps*, *-lms*, *-lcs*, *-lfs* presenten la mateixa realització que en el cas de mots en contacte (vegeu secció VIII.6.1). A la resta del domini hi ha manteniment del grup sencer. El grup *-lts* manté l'oclusiva en eiv., en val. (en règim d'alternança amb *-[ls]*) i a Aiguaviva (Sanchis Guarnier, 1950; Saragossà, 1987, Rafel, 1981).

7. GRUPS DE QUATRE CONSONANTS

7.1. *Africada (final de mot) + africada (inicial de mot)*

En català central, dues africades en contacte es resolen en una sola africada: *[t(:)s]* si es tracta d'africades alveolars (*mosquits tse-tse*); *[t(:)ʃ]* si la primera és palatal i la segona alveolar (tret de les comarques meridionals); *[t(:)ʃ]*, si ambdues africades són palatals, la primera és alveolar i la segona palatal, o la primera és palatal i la segona alveolar (només a les comarques meridionals). En alguerès és més freqüent la inserció de vocal epentètica entre ambdues africades.

7.2. *Grup biconsonàntic (final de mot) + africada (inicial de mot)*

La resolució fonètica coincideix amb la realització del grup final davant d'oclusiva inicial del mot següent.

7.3. *Oclusiva nasal, fricativa o líquida + consonant + consonant (final de mot) + consonant (inicial de mot)*

En bal. (mall., men., eiv.) hi ha seqüències consonàntiques finals de mot integrades per nasal, oclusiva oral i líquida successives (*-mpl*, *-ntr*...). Davant de consonant inicial del mot següent, si el grup final és emès amb dues consonants (mall., men.) cal aplicar la regla de realització de tres consonants en contacte (mall. *fe[ns]* (*ferms*) esdevé *fe[ŋ]* a la seqüència *ferms com ell*; *ca[ls]* (*calcs*) esdevé *ca[l]* (mall.) i es manté (men.) a la seqüència *calcs de paper*). Per altra banda, si el grup final és emès amb tres consonants, hi ha elisió de C2 i C3, i resolució del contacte entre C1 i C4. L'alguerès sembla mantenir les tres consonants de les terminacions verbals davant de consonant del mot següent.

En català general, els grups finals presenten C3 = s de morfema de plural. En principi, la realització final és determinada pels processos següents: (a) realització del grup C1C2C3 final de mot; (b) resolució entre aquella realització i C4 inicial del mot següent. De fet, però, la parla col·loquial registra elisió (i lenició en valencià) de C2 oclusiva (*arcs de...*, *cascs de...*, *calcs de...*), i manteniment de C2 no oclusiva (*elms de...*, *golfs de...*, *serfs de...*).

En ross. i en català septentrional de transició, les seqüències *-rms*, *-rcs*, *-rns...* (amb *s* de plural) elideixen C3 (*ferm(s) com*). Posteriorment, el ross. manté C2 si és contínua i pot fer-la desaparèixer si és oclusiva. L'alguerès, per la seva banda, defuig els contactes d'aquesta complexitat car seqüències integrades per *-rcs*, *-rms*, *-ncs...* davant de consonant inicial de mot són, en realitat, triconsonàntiques.

IX

ACCENT I ALTRES FENÒMENS

1. ACCENT

1.1. *Desplaçament accentual*

El fenomen de canvi d'emplaçament de l'accent d'un mot en relació amb la posició originària presenta casos diversos:

a) El canvi permet de passar d'un hiat (amb accent sobre V2) a un diftong decreixent (amb accent sobre V1). Generalment, la variant amb hiat pertany als dialectes més conservadors (en català occidental hi ha *e/aïna*, *flaüta*, *faena*, *ba/eïna*, i les formes verbals *dia* i *creïa*, en lloc d'*eina*, *flauta*, *feina*, *beina*, *deia*, *creïa*).

També cal esmentar el pas de diftong decreixent tònic a diftong creixent a zones dialectals ben localitzades (vegeu secció IV).

b) En ross., el desplaçament s'adiu amb la tendència general al rebuig de mots proparoxítons (vegeu detalls a Fouché, 1924; també en occità (Alibert, 1976)). Sovint, té lloc simultàniament amb algun altre procés fonètic (elisió d'algun segment posttònic (*-ia* > *-i*; *alga* per *àliga*; *predic* en lloc de *prèdica*; *arma* per *ànima*); influència de l'accentuació del mateix mot en francès o llenguadocià (*musica*, *catastrofe*, *analisi*)). Actualment, però, molts manlleus del francès són emesos amb accent a la darrera síl·laba (fr. *cinéma*, *pyjama*; Creixell, 1974).

Pot argumentar-se que la tendència al rebuig de mots esdrúixols està força estesa al domini lingüístic català (*llegítima*, *intima* (*llegítima*, *intima*)).

c) El desplaçament accentual pot haver-se produït per analogia. Així, les variants *gargola*, *farigola* (*gàrgola*, *farígola*) han estat generades per analogia de l'acabament *-ola*, i, en balear, *diluvi*, *nòvia* i *llòpia* han esdevingut *diluvi*, *novia*, *llopia*, per analogia dels acabaments *-í*, *-ia* (Coromines, DECLC, III).

d) En català occidental, sovintegen els exemples de reculada. Entre al-

tres, hi ha les variants *gallo*, *tito*, *curro* (*galló*, *titot*, *corró*), *dèsset*, *díuit*, *dè-nou* (*disset*, *divuit*, *dinou*).

e) La influència del castellà ha intervingut en la formació de variants com *tetraedre*, *eczema*, *mèdul·la*, *estúdia* (*tetràedre*, *èczema*, *medul·la*, *estudia*).

1.2. Partícules àtones

Algunes formes morfològiques no reben mai accent i, per tant, presenten sistemàticament reducció vocàlica als casos adients (vegeu secció II.4). Són les següents:

(a) Alguns prefixos (*per-*, *abs-* (*perdurar*, *abstenir-se*)) i sufixos (*-ul*, *-il* (*crèdul*, *tàctil*)); (b) les formes d'article definit, article indefinit i article personal; (c) els adjectius possessius (de 1a., 2a. i 3a. persona del singular) sense article; (d) les formes auxiliars de present d'indicatiu del verb *haver* en els temps compostos (*ha* (*fet*), *han* (*fet*)...); (e) les preposicions *a*, *en*, *per*, *de*, *amb*; (f) les conjuncions *i*, *ni*, *que*, *si*; (g) els pronoms febles, en posició proclítica i enclítica; (h) els pronoms relatius *que*, *qui*; (i) les contraccions *al*, *del*.

Alguns sufixos poden ésser qualificats de preaccentuals (Mascaró, 1985) per tal com atrauen l'accent tònic de l'arrel a la síl·laba immediatament anterior al sufix (*-ic*, *-i*, *-graf*; *catastròfic* (a partir de *catàstrofe*), *ciclopi* (a partir de *cíclop*)).

1.3. Pronoms enclítics

En rossellonès, i en mall. i men., una combinació integrada per verb seguit de pronom enclític rep accent sobre la darrera síl·laba. En conseqüència, l'accent recau sobre el pronom ([*komprə'lə*] (*compra-la*)). Cal indicar dues excepcions: (a) el contacte entre una forma verbal acabada en vocal i un pronom enclític iniciat en vocal es resol mitjançant la simplificació del grup vocàlic o la formació d'un diftong decreixent, i accentuació de la darrera vocal de l'arrel (*atura'l*, *compra'ls*, *compra-hi*); (b) una forma verbal seguida de *-la* o *-les* (*agafa-la*, *planý[ə]-la*) pot presentar accent a la darrera síl·laba de l'arrel.

Si hi ha més d'un pronom enclític, s'accentua l'última o única vocal de la seqüència pronominal ([*komprə'məl*] (*compra-me'l*)), almenys en mallorquí.

En mallorquí, la vocal desaccentuada de la forma verbal pot experi-

mentar reducció vocàlica, però no necessàriament (*menj*)[a]/[ə]*r-se* (Grimalt, 1972)).

1.4. Accent secundari

L'accent primari d'un mot derivat o compost, d'un sintagma o d'una frase recau sobre l'últim morfema tònic. Així, per exemple, l'últim o únic sufix tònic rep l'accent d'un mot derivat (*estàtic*, amb dos sufixos, *at* (tònic) i *ic* (àton); *vinet*, amb un sufix, *et* (tònic)). Els morfemes tònicos precedents experimenten una de les solucions següents (vegeu, amb més detall, Mascaró, 1985):

a) Desaccentuació, al domini del mot. En el cas dels mots derivats, pot haver-hi reducció vocàlica en cat. oriental ([ə]*ntrepà*, c[u]*ntradir*, però [prɛ]*alveolar*, c[o]*ntradir*; cal observar exemples d'alternança entre solucions amb reducció i sense reducció ([ɛ]/[ə]*ntrepà*; vegeu també seccions III.9.7 (e) i III.15.3 (b)). En el cas dels mots compostos, una vocal desaccentuada no experimenta reducció vocàlica en cat. oriental (b[a]*rba-roig*, tr[ɛ]*nca-closques*).

b) Adquisició d'accents de rang inferior. Aquest procés afecta alguns mots compostos (*mil cent*), els sintagmes lexicalitzats (*cap de turc*), i els mots d'una frase (*vol viure*). Si la seqüència presenta dos accents, el darrer accent esdevé primari i l'accent precedent esdevé secundari; així, *mil cent* fa [ˈmilˈ sen]. En el cas que la seqüència presenti més de dos accents, el darrer accent esdevé primari, i els accents precedents esdevenen secundari, terciari..., segons l'estructura sintàctica i semàntica de la seqüència. L'estructura sintàctica permet de fer les següents assignacions (1 = accent primari; 2 = accent secundari; 3 = accent terciari): *vol* (3) *viure* (2) *bé* (1); *té* (2) *molta* (3) *gana* (1). Per altra banda, els condicionaments semàntics (grau d'èmfasi) permeten de diferenciar *té* (2) *molta* (3) *gana* (1) i *té* (3) *molta* (2) *gana* (1).

Els adverbis en *-ment* presenten accent primari sobre *-ment*, i presència o absència d'accent secundari sobre la vocal tònica de l'arrel, que en cap cas no experimenta reducció (*àrduament*, *fàcilment*).

1.5. Ritme de parla

Hom ha fet constar, en català, la presència d'accent rítmic binari a les síl·labes pretòniques d'un mot (Coromines (1974 (7)), Kuen (1932-34), Mariner (1953)). Segons aquesta tendència, hi hauria alternança entre una síl·laba feble i una síl·laba forta, a partir de la síl·laba tònica fins a la primera

síl·laba del mot; així, el mot *descomposéssiu* seria emès amb accent tònic i amb accent secundari sobre la síl·laba *com*.

2. METÀTESI

En alguns casos, una metàtesi comporta el desplaçament de dos o més segments (*managra/er* (*magrana/er*), *saflada* (*flaçada*), *dròlliga* (*llò/údri-ga*), *escalandrat* (*escandralat*)). Cal observar que els grups consonàntics que resten subjectes al procés de metàtesi solen incloure una consonant líquida.

3. ELISIÓ

El fenomen d'elisió pot afectar dos o més segments. L'elisió per afèresi, en posició inicial de mot, és més genuïna que no pas l'elisió per epítesi, en posició final de mot (també, Mascaró, 1985); és un fet que la primera compta amb força casos en menorquí i mallorquí (*xa'm/xa'l* + verb (*deixa'm/dei-xa'l* + verb); Moll (1932), Mas (1960)); *tat* (*veritat*; tortosí (Massip, 1979)). En posició medial, l'elisió afecta sons de formes lèxiques d'ús freqüent (*mi't*, *po't* (*mira't*, *posa't*; Mas (1960), Sala (1979)); *vitat* (valencià)), o bé una síl·laba d'una seqüència amb dues síl·labes similars fonèticament (haplologia) (*ca(ra)meller* (Coromines, DECLC, II); *Ma(ssa)lfassar* (val.); *pro-ba(bi)litat* (mall. (DCVB); val. (Saragossà, 1984))).

4. EPÈNTESI

Una anaptixi consisteix en l'epèntesi de dos o més segments la forma fònica dels quals és anàloga a la corresponent als segments adjacents (*cucu(ru)lla*, *lle(te)tres*a (Coromines, DECLC, II, V)). L'epèntesi per pròtesi, a l'inici del mot, sol coincidir amb l'aglutinació de segments finals del mot precedent ((*es*)tiso*res*, a partir de les formes *ses*, *les* de l'article).

BIBLIOGRAFIA

- ALCOVER, A.M. 1908. Una mica de dialectologia catalana, *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana*, 4, 194-303.
- ALCOVER, A.M.- MOLL, F. de B. 1929-1932. La flexió verbal en els dialectes catalans, *Anuari de l'Oficina Romànica de Llengua i Literatura*, II-V.
- ALEGRE, M. 1986. Les vocals e i o tòniques en català central: Mostra d'alternances geogràfico-lingüístiques, *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, XII (Miscel·lània Badia, 4), 77-88, Barcelona.
- ALEGRE, M., GÜELL, J., i ROFES, J. 1980. Delimitació de frontera dialectal en una zona del Baix Camp-Priorat, *Anuario de Filología*, 6, 327-336.
- ALIBERT, L. 1976. *Gramatica occitana segon los parlars lengadocians*, Montpeller.
- ALONSO, A. 1967. La pronunciación de "RR" y de "TR" en España y América, *Estudios Lingüísticos. Temas Hispanoamericanos*, 3a. edic., 123-158.
- ARABIA, R. 1887. Vocabulari i notes folklòriques recollides a Tortosa i a la Ribera d'Ebre, *Miscel·lània Folklòrica*, 161-182.
- ARQUÉS, R. 1910. Variants de la llengua catalana parlada a les Borges d'Urgell i pobles veïns de la Plana, *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana*, 6 (33-40, 49-56, 69-75, 85-94).
- ARTEAGA, J.M. 1908. Ullada general a la fonètica catalana, *Actes del Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana* (1906), 445-465.
- ARTEAGA, J.M. 1915. Textes catalans avec leur transcription phonétique, précédés d'un aperçu sur les sons du catalan, *Biblioteca Filològica de l'Institut de la Llengua Catalana*, V.
- Atlas lingüístic del domini català* (ALDC), dirigit per A.M. Badia i J. Veny. Obra inèdita.
- Atlas lingüístico de la Península Ibérica* (ALPI), dirigit per T. Navarro Tomás. Volum I (Fonètica), 1962.
- Atlas linguistique des Pyrénées Orientales* (ALPO), dirigit per H. Guiter, 1966.
- BADIA, A.M. 1951. *Gramàtica històrica catalana*, Barcelona. Ressenya: SANCHIS GUARNER, M. *Revista de Filología Española*, 37, 1953, 260-264.
- BADIA, A.M. 1963-68. Les vocals tòniques E i O en el català de Barcelona. Assaig d'anàlisi fonològica de la situació actual, *Estudis Romànics*, 12, 119-172.
- BADIA, A.M. 1970. L'alternance sourde/sonore dans les réalisations de /s/ en catalan, *Phonétique et Linguistique Romanes. Mélanges offerts à G. Straka*, I, 32-42, Lió-Estrasburg.

- BADIA, A.M. 1973. Phonétique et phonologie catalanes, *La Linguistique Catalane*, Badia, A.M. i Straka, G. (eds.), 115-166, París.
- BALLARÍN, A. 1974. El habla de Benasque, *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, 30, 99-224.
- BARBERÀ, J. 1978. *El lèxic agrícola de la Ribera Baixa*, Tesi de Llicenciatura, Universitat de Barcelona.
- BARNILS, P. 1913. El parlar apitxat, *Butlletí de Dialectologia Catalana*, 1, 18-25.
- BARNILS, P. 1915. Introducció a MESTRE, F., Vocabulari català de Tortosa, *Butlletí de Dialectologia Catalana*, 3.
- BARNILS, P. 1933. Escrits de P. Barnils, *Anuari de l'Oficina Romànica de Llengua i Literatura*, 6 ((1) Sobre fonètica catalana. Vocals (3-20); (2) Études de prononciations catalanes à l'aide du palais artificiel (21-36); (3) La consonant [f] (89-98); (4) Pronunciacions normals catalanes (163-174); (5) Articulacions alveolars condicionades (175-178); (6) L'articulació de la 'K' i la 'G' mallorquines (51-57); (7) Die Mundart von Alacant. Beitrag Zur Kenntnis des Valencianischen (189-265)).
- BARNIOL, E. 1981. Contribució a l'estudi del vocalisme de Solsona, *S'Afrau*, 4, 5-25.
- BAU, I. i FONT, R. 1986. La iodització a la plana de Vic. En premsa.
- BEDDOR, P.S. 1983. *Phonological and Phonetic Effects of Nasalization on Vowel Height*, Indiana University Linguistics Club, Bloomington.
- BHAT, D.N.S. 1978. A general study of palatalization, *Universals of Language*, (ed.) J.H. Greenberg, vol. 2, 47-92.
- BIBILONI, G. 1983. *La llengua dels mallorquins. Anàlisi sociolingüística*, Tesi Doctoral, Universitat de Barcelona.
- BLASCO, E. 1984. *Grammatica storica del Catalano e dei suoi dialetti con speciale riguardo all'Algherese*, Tubinga.
- Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana* (BDLC), 18 vols., 1902-1936, Palma de Mallorca.
- BONDIA, M.T. 1965. *El habla de Maella*, Tesi de Llicenciatura, Universitat de Barcelona.
- BORDEN, G.J. i K.S. HARRIS, 1980. *Speech Science Premier*, Baltimore.
- CABRÉ, T. 1969. *Estudio fonético y léxico en la zona Argentera-la Torre de Fontaubella*, Tesi de Llicenciatura, Universitat de Barcelona.
- CAIMARI, F. 1983. El vocalisme de Sineu, *Maina*, 8, 5, 36-45.
- CASSANY, J. 1983. Notes sobre el ieisme a la comarca d'Osona, *Ausa*, 11, 93-104.
- CATFORD, J.C. 1977. *Fundamental Problems in Phonetics*, Edimburg.
- CERDÀ, R. 1967. Apreciaciones generales sobre cast. /x/ > cat. [x] en el Campo de Tarragona, *Revista de Filología Española*, 50, 57-96.
- COLLIER, R., L. LISKER, H. HIROSE, i T. USHIJIMA, 1979. Voicing in intervocalic stops and fricatives in Dutch, *Journal of Phonetics*, 7, 357-373.
- COLOMINA, J. 1984. El parlar de la Canyada de Biar (l'Alt Vinalopó): Un estudi de sociolingüística, *Miscel·lània Sanchis Guarnier*, I, 81-87, València.
- COLOMINA, J. 1985a. El parlar de la Marina Alta, *La Rella*, 4, 37-54.

- COLOMINA, J. 1985b. *L'alacantí. Un estudi sobre la variació lingüística*, Alcoi.
- COLON, G. 1952a. Castelló i la seva llengua, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 28, 7-13.
- COLON, G. 1952b. Unes notes sobre la pèrdua de la -R final etimològica, *Revista Valenciana de Filologia*, 2, 1, 57-65.
- COLON, G. 1970. Sobre el funcionament de les sibilants en el català de Castelló, *Phonétique et Phonologie. Mélanges offerts à Georges Straka*, I, 43-51, Strasbourg.
- COMAS CAUSSA, J. 1970. *Caracterització del parlar de Pau (Alt Empordà)*, Tesi de Llicenciatura, Universitat de Barcelona.
- COROMINES, J. 1936. El parlar de Cardós i Vall Ferrera, *Butlletí de Dialectologia Catalana*, 23, 241-331 (també *Entre dos llenguatges*, II, 29-67).
- COROMINES, J. 1974 (2a. edició). *Lleures i converses d'un filòleg*, ((1) Normes lingüístiques catalanes: ni antifranceses ni anticastellanes (83-94); (2) Evolució del grup -TR- entre vocals (183-188); (3) Canvi d'o tancada inicial en o oberta (189-195); (4) Finals genuïnes en -o (197-209); (5) Canvi de C i T palatalitzades en d, i de LD i L + Ce en ul (209-216); (6) De Gramàtica Històrica Catalana: A propòsit de dos llibres (245-275); (7) Sobre l'elocució catalana en el teatre i en la recitació (94-105); (8) Les "Vides de Sants" rosselloneses (276-362)), Barcelona.
- COROMINES, J. 1976-1977. *Entre dos llenguatges*. volum I ((1) Història de la confusió de dues parelles de consonants antigues: Ç i SS; YL i LL (13-51); (2) La palatalització de L-inicial: data, orígens i extensió antiga del fenomen (51-85); (3) Tractament de la A tònica (85-108)), volum III ((4) D'alguns germanismes típics del català (5-44); (5) Mots catalans d'origen àrab (68-177)), Barcelona.
- COSTA, G. 1977. Del canvi de o tancada tònica en u al català del nord, *Revue de Linguistique Romane*, 41, 293-301.
- CREIXELL, Ll. 1974. *Diccionari bàsic francès-català*, Perpinyà.
- CROTHERS, J. 1978. Typology and universals of vowel systems, *Universals of Language*, (ed.) J.H. Greenberg, vol., 2, 93-152, Stanford.
- DELATTRE, P. 1946. Stages of Old French phonetic changes observed in Modern Spanish, *Publications of the Modern Language Association*, 61, 7-41.
- Diccionari català-valencià-balear* (DCVB), per A. M. Alcover i F. de B. Moll. Volums I-II (1975; 2a edició), III-VI (1968), VII-X (1969), Palma de Mallorca.
- Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* (DECLC), per J. Coromines. Volums I (1980), II (1981), III (1982), IV (1984), V (1985), VI (1986), VII (1987), VIII (1988), Barcelona.
- DORMAN, M.F., STUDDERT-KENNEDY, M. i RAPHAEL, L.J. 1977. Stop-consonant recognition: Release burts and formant transitions as functionally equivalent, context-dependent cues, *Perception and Psychophysics*, 22, 109-122.
- DUMENIL, A. 1987. A rule-account of metathesis in Gascon, *Linguisticæ Investigationes*, 11, 81-113.

- DUNJÓ, R.M. 1966. *Vocabulario de campo de Benicarló*, Tesi de Llicenciatura, Universitat de Barcelona.
- ESSEN, O. von. 1964. An acoustic explanation of the sound shift [t] > [u] and [l] > [i], *In Honor of D. Jones*, (eds.) D. Abercrombie, D.B. Fry, P.A.D. MacCarthy, N.C. Scott, i J.L.M. Trim, 53-58, Londres.
- ESTARELLAS, I.M. 1964. *El habla de Bunyola a través de sus canciones populares*. Tesi de Llicenciatura, Universitat de Barcelona.
- FABRA, P. 1897. Étude de phonologie catalane (catalan oriental), *Revue Hispanique*, 4, 5-30.
- FABRA, P. 1906. Les e toniques du catalan, *Revue Hispanique*, 15, 9-23.
- FABRA, P. 1912. *Gramàtica de la lengua catalana*, Barcelona.
- FABRA, P. Els mots àtons en el parlar de Barcelona, *Butlletí de Dialectologia Catalana*, I, 1913, 7-17; II, 1914, 1-6.
- FABRA, P. 1954-56. *Converses filològiques*, 10 vols., Barcelona.
- FANT, G. 1960. *Acoustic Theory of Speech Production*, l'Haia.
- FERRANDO, A. i GUIRAU, A. 1983. Particularitats fonètiques i anivellament geolingüístic a la comarca de Morella, *L'Espill*, 17-18, 209-230.
- FERRAZ, V. 1934. *Vocabulario del dialecto que se habla en la Alta Ribagorza*, Madrid.
- FISCHER-JØRGENSEN, E. 1972. Identification of unreleased Danish stop consonants, *Annual Report*, Institut de Fonètica, Universitat de Copenhagen, 6, 89-103.
- FORTUNY, J.B. 1983. *La parla d'Os de Balaguer*, Tesi de Llicenciatura, Universitat de Barcelona.
- FOUCHÉ, P. 1924. *Phonétique historique du roussillonnais*, Tolosa-París.
- FOUCHÉ, P. 1952-1961. *Phonétique historique du français*, París.
- FRY, D.B. 1979. *The Physics of Speech*, Londres.
- GALAN, J. 1973. *El parlar de Fraga*, Tesi de Llicenciatura, Universitat de Barcelona.
- GAUCHAT, L. 1925. Confusion d'occlusives dans les patois de la Suisse Romande, *Homenaje ofrecido a Menéndez Pidal*, vol. I, Madrid, 659-675.
- GILI GAYA, S. 1932. Estudi fonètic del parlar de Lleida, *Miscelànea Alcover*, 241-255, Palma de Mallorca.
- GIMENO, Ll. 1982. *Precisions geolingüístiques sobre el tortosí*. Tesi de Llicenciatura, Universitat de Barcelona.
- GINER, J. 1936. Els reflexos llat. -ATA, -ARE en valencià, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 17, 338-351.
- GRAMMONT, M. 1971. *Traité de phonétique*, 9a. edició, París.
- GRANDÓ, C. 1943. Vocabulari rossellonès, *Miscel·lània Fabra*, 180-205, Buenos Aires.
- GRIERA, A. 1914. *La frontera catalano-aragonesa. Estudi geogràfic-lingüístic*, Barcelona.
- GRIERA, A. 1915 El dialecte del Capcir, *Butlletí de Dialectologia Catalana*, 3, 115-136.

- GRIMALT, J.A. 1972. El vocalisme de Felanitx, *Mayurka*, 8, 57-63.
- GUIRAU, A. 1979. El fonema palatal africac sonor /ʒ/ en el valencià: Camp de dispersió i al·lòfons, *Cuadernos de Filología. Studia Linguistica Hispanica*, 2, 1, 107-131.
- GUITER, H. 1943. *Étude de linguistique historique du dialecte minorquin*, Montpeller. Ressenya: MOLL, F. de B. *Estudis Romànics*, 1, 1947-48, 230-34.
- GUITER, H. 1952. Faits de fermeture vocalique dans quelques hautes vallées catalanes. *Revue des Langues Romanes*, 71, 159-170.
- GUITER, H. 1955. Els altres Capcir, *Actas del VII Congreso Internacional de Lingüística Románica*, 707-735, Barcelona.
- GUITER, H. 1970. El límit nord-oriental del català, *Miscel·lània Barcinonensia*, 27, 29-51.
- GUITER, H. 1972. Els límits lingüístics, *Miscel·lània Barcinonensia*, 31.
- GUITER, H. 1984. El català del nord, *Miscel·lània Sanchis Guarner*, I, 149-158, València.
- GULSOY, J. 1977. El desenvolupament de la semivocal -w en català, *Catalan Studies (Estudis sobre el català)*. Volume in Memory of Josephine de Boer, 71-98, Barcelona.
- GULSOY, J. 1981. L'evolució de les ee tòniques en català, *Mélanges de Philologie et de Toponymie Romanes offerts à Henri Guiter*, Perpinyà, 81-104.
- GULSOY, J. 1986. Fragmentació dialectal del català, *Actes del VII Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, (eds.) J. Veny i J.M. Pujals, Barcelona, 425-440.
- HADWIGER, J. 1905. Sprachgrenzen und Grenzmundarten des Valencianischen, *Zeitschrift für Romanische Philologie*, 29, 712-731.
- HAENSCH, G. Las hablas de la Alta Ribagorza, *Archivo de Filología Aragonesa*, 10-11, 1958-59, 87-193; 12-13, 1961-62, 117-250.
- HAENSCH, G. 1962. Algunos caracteres de las hablas fronterizas catalano-aragonesas del Pirineo (Alta Ribagorza). Contribución al estudio del problema de los dialectos llamados de transición, *Orbis*, 11, 75-110.
- HAENSCH, G. 1974. Las hablas del Valle de Isábena (Pirineo aragonés), *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, 30, 295-314.
- HAENSCH, G. 1980. Els parlars catalans d'Areny i de la Ribera de Cornudella, *Miscel·lània Aramon i Serra*, II, 219-229, Barcelona.
- HOCK, H.H. 1988 *Principles of Historical Linguistics*, 2a. edició, Berlín.
- HOOPER, J.B. 1976. *An Introduction to Natural Generative Phonology*, Nova York.
- JAEGER, J.J. 1978. Speech aerodynamics and phonological universals, *Proceedings of the 4th Annual Meeting, Berkeley Linguistics Society*, 311-329.
- JAVKIN, H. 1979. Phonetic universals and phonological change, *Report of the Phonology Laboratory*, 4, Universitat de Califòrnia a Berkeley.
- KLATT, D.H., STEVENS, K.N. i MEAD, J. 1968. Studies in articulatory activity and airflow during speech, *Sound Production in Man*, (ed.) A. Bouhuys, Annual New York Academy of Sciences, 155, 42-55.

- KOHLER, K. 1984. Phonetic explanation in phonology: The feature fortis/lenis, *Phonetica*, 41, 150-174.
- KUEN, H. El dialecte de Alger y su posición en la historia de la lengua catalana, *Anuari de l'Oficina Romànica de Llengua i Literatura*, 5, 1932, 121-177; 7, 1934, 41-112.
- LADEFOGED, P. 1962. *Elements of Acoustic Phonetics*, Xicago.
- LADEFOGED, P. 1975. *A Course in Phonetics*, Nova York.
- LAMUELA, X. 1984. L'evolució dels sons representats per g, j i tg, tj en català, *Miscel·lània Sanchis Guarnier*, vol. I, 175-178, València.
- LAUSBERG, H. 1970. *Lingüística romànica*, I, Madrid.
- LIEBERMAN, P. 1977. *Speech Physiology and Acoustic Phonetics*, Nova York.
- LINDAU, M. 1985. The story of r, *Phonetic Linguistics* (Essays in honor of P. Ladefoged), (ed.) V.A. Fromkin, 157-168, Nova York.
- LOCKE, J.L. 1983. *Phonological Acquisition and Change*, Nova York.
- LÜDTKE, H. 1953. Il sistema consonantico del sardo logudorese, *Orbis*, 2(1), 411-422.
- LUNA, X. 1982. *El vocalisme del català a la zona de transició central-septentrional* (A. Empordà), Tesi de Llicenciatura, Universitat Autònoma de Barcelona.
- LLEÓ, C. i MASCARÓ, J. 1976. Contribució a la fonologia generativa del català: Reestructuració en la gramàtica?, *Actes del Tercer Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, (eds.) R.B. Tate i A. Yates, Barcelona, 61-80.
- MADDIESON, I. 1984. *Patterns of Sounds*, Cambridge.
- MALMBERG, B. 1949. La structure syllabique de l'espagnol, *Boletim de Filologia*, 9, 99-120.
- MALMBERG, B. 1950. *Études sur la phonétique de l'espagnol parlé en Argentine*, Lund.
- MALMBERG, B. 1952. Occlusion et spirance dans le système consonantique de l'espagnol, *Mélanges de Philologie Romane offerts à Karl Michaelsson*, 356-365, Göteborg.
- MALMBERG, B. 1962. *La fonética*, Buenos Aires.
- MARINER, S. 1953. Castellanismos léxicos en un habla del Campo de Tarragona, *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 25, 171-226.
- MARINER, S. 1975. *Estudis estructurals del català*, Barcelona.
- MARTÍ CASTELL, J. 1970. *Contribució a l'estudi del dialecte occidental*, Tarragona.
- MARTÍ CASTELL, J. 1986. Dialectologia social. Estudi de les localitats de Marçà, la Torre de Fontaubella, Margalef de Montsant i Alió, *Actes del VII Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, (eds.) J. Veny i J.M. Pujals, 545-583, Barcelona.
- MAS, C. 1960. *El habla del valle de Sóller*, Tesi de Llicenciatura, Universitat de Barcelona.
- MASCARÓ, I. 1987. Ciutadella-Maó. Greu vs agut en dos parlars menorquins. Plantejament de la qüestió, *Randa*, 21, 197-211.

- MASCARÓ, J. 1978. *Catalan Phonology and the Phonological Cycle*, Bloomington. Versió catalana: *La fonologia catalana i el cicle fonològic*, 1983, Universitat Autònoma de Barcelona.
- MASCARÓ, J. 1984. Sobre la reducció de les transformacions d'elisió, *Estudis Gramaticals*, I, 197-215.
- MASCARÓ, J. 1986. *Morfologia*, Barcelona.
- MASCARÓ, J. i RAFEL, J. 1981. La e intervocàlica baleàrica, *Randa*, 11, 37-44.
- MASSIP, M.A. 1979. *El dialecte tortosí a través de l'obra de Moreira*, Tesi de Llicenciatura, Universitat de Barcelona.
- MEYER-LÜBKE, W. 1974. *Grammaire des langues romanes*, vol. I (Fonètica), reimpressió de l'edició de París (1890-1906), Ginebra.
- MIER, J.Z. 1986. Estudi sociolingüístic de certs aspectes de la llengua catalana, *Treballs de Sociolingüística Catalana*, 6, 33-112.
- MILÀ I FONTANALS, M. 1875. Estudios de lengua catalana. Catalán contemporáneo, *Obras Completas*, Barcelona, 1890, III, 507-544.
- MILLARDET, G. 1910. *Études de dialectologie landaise*, Tolosa.
- MILLARDET, G. 1923. *Linguistique et dialectologie romanes*, París.
- MINGUELLA, C. 1965. *Contribución al habla de Borjas Blancas*, Tesi de Llicenciatura, Universitat de Barcelona.
- MOLL, F. de B. 1925. El nostre novell sistema de transcripció fonètica, *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana*, 14, 152-157.
- MOLL, F. de B. 1932. Estudi fonètic i lexical del dialecte de Ciutadella, *Miscelánea Filológica dedicada a don Antonio Ma. Alcover*, 397-460, Palma de Mallorca.
- MOLL, F. de B. 1933. Lliçons elementals de gramàtica catalana (Fonètica), *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana*, 15, 5 (81-89) - 6 (97-105, 134-136, 151-156).
- MOLL, F. de B. 1934a. Vocabulari tècnic dels molins de vent de les Balears, *Butlletí de Dialectologia Catalana*, 22, 1-35.
- MOLL, F. de B. 1934b. Transcripció de cançons populars amb notes sobre fonètica sintàctica, *Anuari de l'Oficina Romànica de Llengua i Literatura*, 7, 1-34.
- MOLL, F. de B. 1952. *Gramàtica històrica catalana*, Madrid.
- MOLL, F. de B. 1955. Els parlars baleàrics, *Actas del VII Congreso Internacional de Lingüística Románica*, I, 127-136, Barcelona.
- MOLL, F. de B. 1980. *El parlar de Mallorca*, Barcelona.
- MONTOLIU, M. de 1918. Petit vocabulari del Camp de Tarragona, *Butlletí de Dialectologia Catalana*, 6, 38-51.
- MONTOYA, B. 1981. *Confluència de llengües a les valls del Vinalopó (Un cas de sociolingüística valenciana)*, Tesi de Llicenciatura, Universitat d'Alacant.
- MONTOYA, B. 1985. *De sociolingüística històrica: canvi lingüístic en curs i desplaçament de llengües a l'extrem meridional de la llengua catalana*, Tesi Doctoral, Universitat d'Alacant.
- MORANT, R. i ESCRIVÀ, V. 1987. *L'apitxat de Gandia: Un problema sociolingüístic*, la Safor.

- NAVARRO TOMÁS, T. i SANCHIS GUARNER, M. 1934. Análisis fonético del valenciano literario, *Revista de Filología Española*, 21, 113-141.
- NEBOT, J. 1894. *Apuntes para una gramática valenciana popular*, València.
- NYROP, K. 1899-1930. *Grammaire historique de la langue française*, 6 vols., København.
- OHALA, J. 1975. Phonetic explanations for nasal sound patterns, *Nasálfest* (Papers from a Symposium on nasals and nasalization), (eds.) Ch.A. Ferguson, L.M. Hyman i J.J. Ohala, Stanford, 289-316.
- OHALA, J. 1978. The story of [w]: An exercise in the phonetic explanation for sound patterns, *Report of the Phonology Laboratory*, Universitat de Califòrnia a Berkeley, 2, 133-155.
- OHALA, J. 1981. The listener as a source of sound change, *Papers from the Parasession on Language Behavior*, Chicago Linguistics Society, (eds.) C.S. Masek, R.A. Hendrick i M.F. Miller, 178-203, Xicago.
- OHALA, J. i RIORDAN, C. 1979. Passive vocal tract enlargement during voiced stops, *Speech Communication Papers* (97th Meeting of the Acoustical Society of America), (eds.) J.J. Wolf i D. Klatt, Nova York.
- OLIVA, S. 1977. Dos aspectes del ritme en el català modern, *Els Marges*, 9, 89-96.
- OLIVA, S. 1980. *Mètrica catalana*, Barcelona.
- PAIS, J. 1970. *Gramàtica algueresa*, Barcelona.
- PERKELL, J.S., BOYCE, S.E. i STEVENS, K.N. 1979. Articulatory and acoustic correlates of the [s-š] distinction. *Speech Communication Papers* (97th Meeting of the ASA), (eds.) J.J. Wolf i D.H. Klatt, Nova York.
- PICKETT, J.M. 1980. *The Sounds of Speech Communication*, Baltimore.
- PLAZA, C. 1981. "Mari, lis sopis són calentis" (o una aproximació als parlars de la Conca de Barberà), *Aplec de Treballs del Centre d'Estudis de la Conca de Barberà*, 3, 75-102.
- PLAZA, C. 1987. Fonètica dialectal i fonètica estàndard. Els factors sociolingüístics del canvi, *Aplec de Treballs del Centre d'Estudis de la Conca de Barberà*, 8, 7-22.
- PONS, L. 1987. Sobre les combinacions [ks] i [gz] del català, *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, XIV (Miscel·lània A.M. Badia, 6), 31-78, Barcelona.
- PONS, L. 1988. *Dos fenòmens fònics a Barberà del Vallès*, Tesi Doctoral, Universitat de Barcelona.
- QUINTANA, A. 1987. Els parlars del Baix Matarranya, *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, XIV (Miscel·lània A.M. Badia, 6), 155-187, Barcelona.
- RAFEL, J. 1976. Fonologia diacrònica catalana: Aspectes metodològics, *Actes del II Col·loqui de l'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, 47-65, Barcelona.
- RAFEL, J. 1980. Sobre el benasquès, *Actes del V Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, 587-618, Barcelona.
- RAFEL, J. 1981. *La lengua catalana fronteriza en el Bajo Aragón meridional. Estudio fonológico*, Universitat de Barcelona.

- RECASENS, D. 1971-75. Notes entorn del rendiment fonològic de l'oposició /b/-/v/ al Tarragonès. Estat actual, *Estudis Romànics*, 16, 163-183.
- RECASENS, D. 1982. Noves perspectives en els estudis de fonètica experimental. Aplicació al cas del català, *Actes del Segon Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica*, (eds.) M. Duran, A. Porqueras-Mayo, i J. Roca-Pons, 51-66, Barcelona.
- RECASENS, D. 1985. *Estudi lingüístic sobre la parla del Camp de Tarragona*, Barcelona.
- RECASENS, D. 1986a. Temes de variació dialectal del català, *Actes del VII Col·loqui de l'Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, 523-544, Barcelona.
- RECASENS, D. 1986b. *Estudis de fonètica experimental del català oriental central*, Barcelona.
- RECASENS, D. (en premsa). Tendències fonètiques i classificació dialectal al domini lingüístic català.
- RENAT, G. 1943. Les *e* tòniques del valencià, *Miscel·lània Fabra*, 349-362, Buenos Aires.
- ROHLFS, G. 1966. *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti*, (Fonètica), Torí.
- ROHLFS, G. 1970. *Le gascon. Études de philologie pyrénéenne*, Tübinga.
- RONJAT, J. 1930-1937. *Grammaire (h)istorique des parlers provençaux modernes*, Montpellier.
- ROUSSELOT, P.-J. 1892. Les modifications phonétiques du langage étudiées dans le patois d'une famille de Cellefrouin, *Revue des Patois Gallo-Romans*, 5, 209-420.
- ROUSSELOT, P.-J. 1924-25. *Principes de phonétique expérimentale*, vols. I i II, París (2a. edició).
- RUSSELL-GEGBETT, P. 1956. The "xipella" subdialect of Catalan in Tuixén and Josa de Cadí: "yeisme" in Gòsol and Sorribes, *Orbis*, 5, 393-406.
- RUSSELL-GEGBETT, P. 1961-62. Catalán oriental y catalán occidental en el nordeste de la provincia de Lérida, *Actas del IX Congreso Internacional de Lingüística Románica*, II, 305-315, Lisboa.
- SALA, E. 1979. *El parlar de Cadaqués*, Tesi de Llicenciatura, Universitat Autònoma de Barcelona.
- SANCHIS GUARNER, M. 1936. Extensión y vitalidad del dialecto valenciano "apitxat", *Revista de Filología Española*, 23, 45-62.
- SANCHIS GUARNER, M. 1949. Notícia del habla de Aguaviva de Aragón, *Revista de Filología Española*, 33, 15-65.
- SANCHIS GUARNER, M. 1950. *Gramàtica valenciana*, València.
- SANCHIS GUARNER, M. 1970. Apitxat, *Gran Enciclopèdia Catalana*, vol. 2, Barcelona.
- SANCHIS GUARNER, M. 1973. Introducció a J. AMO, *L'Oncle Canyís. Estampes del vell Monòver*, València.

- SARAGOSSA, M. 1984. Estudis de fonètica i morfologia del parla de Silla, *Miscel·lània Sanchis Guarner*, vol. I, 429-433, València.
- SARAGOSSA, M. 1987. Els fonemes fricatius i africats en el parlar de Silla, *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, XIV (Miscel·lània A.M. Badia, 6), 133-154, Barcelona.
- SCHÄDEL, B. 1909. Die Katalanischen Pyrenaendialekte, *Revue de Dialectologie Romane*, I, 15-98, 386-412.
- SISTAC, R. 1985. El ribagorçà a la línia Fonts-Peralta de la Sal, *Butlletí de Dialectologia Nord-Occidental*, 4, 5-17.
- SISTAC, R. 1987. *El ribagorçà a l'Alta Llitera (Els parlars de la vall de la Sosa de Peralta)*, Tesi Doctoral, Universitat de Barcelona.
- STRAKA, G. 1965. Naissance et disparition des consonnes palatales dans l'évolution du latin au français, *Travaux de Linguistique et de Littérature*, 3 (1), 117-167.
- The Principles of the International Phonetic Association*, 1974, Londres.
- TORRES, M. 1980 *Aspectes sociolingüístics de la cançó popular i tradicional eivissenca. La vocal neutra*, Tesi de Llicenciatura, Universitat de Barcelona.
- ULTAN, R. 1978. A typological view of metathesis, *Universals of Language*, (ed.) J.H. Greenberg, vol. 2, 367-402, Stanford.
- VENY, J. 1962. Notes phonétiques sur le parler de Campos (Majorque), *Boletim de Filologia*, 20, 323-340.
- VENY, J. 1978a. Alguns problemes de dialectologia catalana, *Estudis de geolingüística catalana*, 39-61, Barcelona.
- VENY, J. 1978b. El valencià meridional, *Estudis de geolingüística catalana*, 203-240, Barcelona.
- VENY, J. 1977. Aproximació a l'estudi del dialecte eivissenc, *Randa*, 5, 5-41.
- VENY, J. 1983. *Els parlars catalans*, 4a. edició, Palma de Mallorca.
- VENY, J. 1986. *Introducció a la dialectologia catalana*, Barcelona, 2a. edició.
- VILADOMAT, J. 1959. *La Cerdanya. Estudio lingüístico*, Tesi de Llicenciatura, Universitat de Barcelona.
- VILLANGÓMEZ, M. 1978. *Curs d'iniciació a la llengua. (Normes gramaticals. Lectures eivissenques i formentereres)*, Eivissa, 2a. edició.
- VIRDIS, M. 1978. *Fonetica del dialetto sardo campidanese*, Sassari.
- VIUDAS, A. 1980. El habla y la cultura populares en la Litera. Léxico agrícola, *Ilerda*, 7-109.
- WHEELER, M. 1979. *Phonology of Catalan*, Oxford.
- WHEELER, M. 1980. Phonological variation in contemporary Catalan, *Miscel·lània Aramon i Serra*, II, 603-621, Barcelona.
- WHEELER, M. 1987. L'estructura fonològica de la síl·laba i del mot en català, *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, XIV (Miscel·lània A.M. Badia, 6), 79-108, Barcelona.
- ZEMLIN, W.R. 1968. *Speech and Hearing Science, Anatomy and Physiology*, Nova Jersey.

T A U L A

INTRODUCCIÓ	9
I. FONÈTICA GENERAL	15
1. Mecanismes de producció de sons. Classes de sons	15
2. Relacions acústico-articulatòries dels sons	27
3. Sons en contacte	48
4. Categories suprasegmentals	50
5. Fonètica i fonologia	53
6. La transcripció fonètica. L'Alfabet Fonètic Internacional	55
II. VOCALISME DEL CATALA (introducció)	59
1. Realitzacions fonètiques sistemàtiques de les vocals catalanes	59
2. Sistemes fonològics	59
3. Sistemes de realització fonètica de vocals en les posicions tònica i àtona (transcripció ampla)	61
4. Reducció vocàlica	62
III. VOCALISME DEL CATALA (domini del mot)	65
1. Fonema alt anterior no labialitzat (/i/)	65
2. Fonema alt anterior labialitzat (/y/)	69
3. Fonema mitjà alt anterior no labialitzat (/e/)	69
4. Fonema mitjà anterior no labialitzat (/E/)	77
5. Fonema mitjà anterior labialitzat (/E̞/)	80
6. Fonema mitjà baix anterior no labialitzat (/ɛ/)	81
7. Fonemes mitjà alt i mitjà baix anteriors	82
8. Fonema baix posterior no labialitzat (/a/)	90
9. Realització i fonema mitjans centrals no labialitzats ([ə], /ə/)	104
10. Fonemes mitjà central, mitjans anteriors, i baix en posició àtona	115
11. Fonema mitjà baix posterior labialitzat (/ɔ/)	130
12. Fonema mitjà posterior labialitzat (/O/)	133

13. Fonema mitjà alt posterior labialitzat (/o/)	135
14. Fonema alt posterior labialitzat (/u/)	141
15. Fonemes mitjans (baix i alt) i alt posteriors labialitzats. .	142
IV. DIFTONGS DEL CATALÀ (domini del mot)	153
1. Diftongs creixents	153
2. Diftongs decreixents	159
3. Triftongs	160
V. VOCALISME I DIFTONGS DEL CATALÀ (mots en seqüència) ...	163
1. Contacte entre dues vocals tòniques	163
2. Contacte entre vocal tònica i vocal àtona següent	163
3. Contacte entre vocal àtona i vocal tònica següent	165
4. Contacte entre dues vocals àtones	166
5. Contacte entre vocal i diftong, i entre tres vocals	168
6. Contacte entre dues parelles de diftongs, un diftong i un hiat, i dues parelles de hiats	169
VI. CONSONANTISME DEL CATALÀ (introducció)	171
1. Quadre articulatori de les realitzacions consonàntiques del català	171
2. Sistemes fonològics	171
3. Estructura sil·làbica i segmental al domini del mot	174
4. Estructura sil·làbica i segmental en el cas de mots en con- tacte	178
VII. CONSONANTISME DEL CATALÀ (una consonant i grups de dues consonants)	181
1. Fonemes oclusius orals bilabials sord i sonor (/p/, /b/) .	181
2. Fonemes fricatius labiodentals sord i sonor (/f/, /v/) ...	193
3. Oclusiva oral i aproximant bilabials, i fricativa labiodental (fenòmens fonètics)	199
4. Fonema fricatiu interdental sord (/θ/)	205
5. Fonemes oclusius orals dentals sord i sonor (/t/, /d/) ..	206
6. Fonema fricatiu velar sord (/x/)	232
7. Fonemes oclusius orals velars sord i sonor (/k/, /g/) ...	233
8. Fonema oclusiu nasal bilabial sonor (/m/)	250
9. Fonema oclusiu nasal alveolar sonor (/n/)	254
10. Fonema oclusiu nasal palatal sonor (/ɲ/)	263
11. Fonemes fricatius alveolars sord i sonor (/s/, /z/)	267
12. Fonemes fricatius palatals sord i sonor (/ʃ/, /ʒ/)	281

13. Realitzacions aproximants palatals sonores ([j], [i])	297
14. Realitzacions aproximants bilàbio-dorsovelars sonores ([w], [ũ])	301
15. Fonema lateral alveolar sonor (/l/)	305
16. Fonema lateral palatal sonor (/ʎ/)	317
17. Fonemes bategant i vibrant alveolars sonors (/r/, /r/) . .	324
 VIII. CONSONANTISME (grups de tres i de més de tres consonants) .	341
1. Oclusiva oral + consonant + consonant	341
2. Oclusiva nasal + consonant + consonant	344
3. Fricativa + oclusiva + consonant	346
4. Aproximant palatal + consonant + consonant	347
5. Vibrant o bategant + consonant + consonant	348
6. Lateral + consonant + consonant	349
7. Grups de quatre consonants	350
 IX. ACCENT I ALTRES FENÒMENS	353
1. Accent	353
2. Metàtesi	356
3. Elisió	356
4. Epèntesi	356
 BIBLIOGRAFIA	357

ACABAT D'IMPRIMIR
A ROMARGRAF, S.A.
DE L'HOSPITALET DE LLOBREGAT
EL DIA 29 DE MARÇ DE 1996

